

B. J. 143

Sl. no. 19335

भाट्टदीपिका ।

पूर्वपठकम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

विश्वेश्वरं नमस्कृत्य खण्डदेवः सतां सुदे ।

तनुते तत्प्रसादेन सङ्क्षिप्तां भाट्टदीपिकाम् ॥

आज्ञायत्य ॥ वायुर्वै चेपिष्ठा देवता वायुमेव खेन भागधेवे-
नोपधावति स एवेनं भूतिं गमयतीत्याद्यर्थवादानां विधिप्रतिषेध-
वदेव * कर्तृस्मरणाभावादपौरुषेयत्वे पूर्वाधिकरणेन सिद्धे, सप्रति
तद्देव धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति विचार्यते । तच्च
विधिप्रतिषेधवाक्याभ्यां स्वशक्त्या † साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्ट-
भावनाविषयकविधिप्रतिषेधयोः प्रतिपादनादर्थाच्च ‡ विधिप्रतिषेध-
विषयसागादेरिष्टानिष्टसाधनत्वाच्चेपाद्युक्तं तयोरिष्टानिष्टसाधनरू-
पधर्माधर्मप्रमाणकत्वम् ॥०। अर्थवादानान्तु शक्त्या सदसद्रूपवि-
द्वार्थबोधकत्वाच्च धर्माधर्मयोः प्रामाण्यसम्भवः । न च शक्त्या तद-

* विधिविप्रतिषेधवदेव, इति क० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्वशक्त्या,— इति नास्ति क० पुस्तके ।

‡ प्रतिपादनादर्थात्,— इति क० पुस्तके पाठः ।

॥ धर्माधर्मप्रमाणकत्वम्,— इति क० पुस्तके पाठः ।

सम्भवेऽपि लक्षणाऽध्याहारादिना तत्प्रतिपादनम् । यथाश्रुतार्थ-
 प्रतिपादनेनैवोपपत्तौ * अश्वयानुपपत्त्यभावेन † तदसम्भवात् । न च
 तात्पर्यानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । तात्पर्यग्राहकाभावेन ‡ तस्या अय-
 सम्भवात् । न हि शब्दः प्रमाणमात्रं वा प्रयोजनवद्विषयमेवेत्येवं
 नियमे प्रमाणमस्ति । येन § एव तात्पर्यग्राहकः शङ्कोत ।
 निष्प्रयोजनानामपि बहुशोद्दर्शनेन व्यभिचारात् । न च स्वाध्यायो-
 ऽध्येतव्य इति स्वाध्यायविधिरेवार्थज्ञानोद्देशेनाध्ययनं विदधन्निष्प्र-
 योजनार्थज्ञानस्य भाव्यत्वानुपपत्तेरर्थस्य ¶ प्रयोजनवत्त्वमाक्षिपतीति
 वाच्यम् । अर्थज्ञानजनकत्वेनाध्ययनस्य लोकसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् ।
 तन्नियमस्य चार्थज्ञानेऽनुपयोगात् । अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावेन
 क्रतुं यावदुपयोगकल्पनाऽनुपपत्तेश्च न विधेयत्वम् । अतः स्वा-
 ध्यायविधिना स्वर्गाद्यर्थमेवाध्ययनं विधीयते । लोकतः पूर्वप्रवृ-
 त्त्यङ्गीकारेण यथाश्रुतार्थज्ञानार्थं वा । अध्ययनमेव वा भावनायां
 भाव्यमस्तु । न चैवमिष्टभाव्यकलाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनधी-
 याना प्रात्याभवन्तीति वचनेनाकरणे प्रत्यवायबोधनेनापि प्रवृत्ति-
 सिद्धेः । अतस्तस्य वेदत्वावच्छेदेन प्रयोजनवद्विषयत्वानाक्षेपकत्वा-
 न्नार्थवादिषु तद्वलेन लक्षणादिसिद्धिरित्यप्रमाणमर्थवादां धर्माधर्म-
 योरिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

* प्रतिदेशनेनैवोपपत्तौ,— इति क० पुस्तके पाठः ।

† अश्वयानुपपत्त्यभावे,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तात्पर्यग्राहकाभावे,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

§ संभाव्यतानुपपत्त्या अर्थस्य,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

न स्वाध्यायविधिः स्वर्गाद्यर्थमध्ययनं विधत्ते । दृष्टे सम्भवत्य-
दृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् * । नापि यथाश्रुतार्थज्ञानार्थम् ।
तथात्वे प्रात्यताबोधकवाक्येनाध्ययनस्यावश्यकत्वाद्गृहीतपदपदार्थ-
सङ्गतिकस्य, स्थाणुरयं भारद्वाजः किलायमधीत्य वेदं न विजानाति
योऽर्थमित्यादि वचनाच्च ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वेन यथाश्रुतार्थज्ञान-
स्यानुषङ्गिकतयाऽपि सिद्धेः स्वाध्यायविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतेना-
ध्ययनभाव्यकल्पकोऽपि निरस्तः । अतो वैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रयो-
जनवदर्थज्ञानाद्देशेन स्वाध्यायाध्ययनं विधीयते प्रयोजनवदर्थज्ञा-
नादिसाधनीभूतस्वाध्यायोद्देशेन वाऽध्ययनमात्रम् । त्व्यप्रत्ययेन
स्वाध्यायस्य कर्मत्वाभिधानात् । अतश्च स्वाध्यायार्थस्य प्रयोजनवत्त्व-
सिद्धौ तात्पर्यग्राहकवशेन लक्षणा अर्थवादिषु । लक्षणीयश्चार्थः
सन्निहितविधिनिषेधापेक्षितत्वात् स्तुतिनिन्दारूपः ।

तथाहि । लिङाद्यर्थालोके पुरुषाग्रयः । वेदे तदभावालिङा-
दिनिष्ठ एव कश्चिद्धर्मः । वाच्यतावच्छेदकञ्चोभयसाधारणं व्यापारत्वं
न तु प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वमपि । तस्यान्यलभ्यत्वात् । तच्च
नञोऽभावे आख्यातार्थप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तत्सत्त्वे तु तदर्थप्रवृत्त्य-
भावप्रयोजकत्वं संसर्ग इति विशेषः । प्रयोजकत्वं चात्र प्रवृत्ति-
तदभावकारणीभूतेष्टानिष्टसाधनताज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । अ-
भावकारणता च योगचेमसाधरणी । तत्त्वं च प्रवृत्तिसामग्रीविघ-
टकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । स च लिङाद्यर्थोविधिवाक्ये प्रवर्तना-

* दृष्टे सम्भवत्यदृष्टस्यान्याय्यत्वात्,— इति क० पुस्तके पाठः ।

प्रेरणाविध्यपरपर्यायः, निषेधवाक्ये च निवर्त्तनानिवारणानिषेधप्रतिषेधपरपर्यायः । इयं च द्विविधाऽपि शाब्दी भावना । तस्याश्च भाव्यं यथायोगं प्रवृत्तिनिवृत्तौ । शाब्दभावनाज्ञानं करणम् । करणत्वञ्चात्र भावनाभाव्यनिष्पादकत्वम् । इतिकर्त्तव्यता च यथायोगं स्तुतिनिन्दे । स्तुतिनिन्दाज्ञानस्य हि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकसहकारित्वं दृश्यव्युत्पादनद्वारा शोकसिद्धम् । स्तुतिनिन्दापदवाक्ये प्राशस्त्याप्राशस्त्यापरपर्याये बलवदनिष्ठानुबन्धित्वानुबन्धित्वयोग्यत्वरूपे । ते च यथायोगं विधिनिषेधापेक्षितत्वान्तत्त्वमभिव्याह्यतार्थवादैर्लक्षणया प्रतिपाद्येते ।

तत्र वायुर्वै चेपिष्ठेत्यादौ स्वशक्यचेपिष्ठत्वादिगुणैरेव लक्षणा । यजमानः प्रक्षर इत्यादौ तु गौणौगम्यस्वकार्यकर्तृत्वादिगुणैरिति * वक्ष्यते । अतः सिद्धं भावनाऽन्वितस्तुतिनिन्दाविषयकप्रमाणनकत्वेनार्थवादानां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमिति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अर्थवादानुपस्थितप्राशस्त्यज्ञानादपि प्रवृत्तौ फलसिद्धिः । सिद्धान्ते तु मन्त्रवदर्थवादानामेव प्ररोचकलनियमान्तदुपस्थितप्राशस्त्यज्ञानादेव प्रवृत्तौ चेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

विधिर्वा ॥ औदुम्बरोद्युपो भवत्यूर्ग्व उदुम्बर ऊर्कंपशव ऊर्जे वास्त्रा ऊर्जे पशूनाप्रोत्यूर्जोऽवस्थे इत्याद्यर्थवादिषु न स्तुतिस्मरणशक्तैव पशुरूपफलसम्बन्धविधायकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः । पशूनिति द्वितीयया ऊर्जोऽवस्थे इति चतुर्थ्या वा पशूनां साध्यत्वेऽवगते

साधनापेक्षत्वादौदुम्बरत्वं साधनं सन्निधानात् । उज्जैति तृतीया-
श्रवणाच्च । भवतीत्याख्यातेन च लक्षणया शस्त्रैव वा भावना-
ऽभिधानाद्भूधातोश्च यूपोत्पादकच्छेदनाद्यनुवादकत्वादप्राप्तार्थत्वेन
च छेदत्वनिश्चयात्* उभयविशिष्टभावनाविधायकलोपपत्तिरित्याक्षेपे
प्राप्ते । यूपकर्तृकभवनाऽऽक्षिप्तायां भावनायां यूपस्यैव भाव्यत्वौचि-
त्यात् सन्निधानाच्च यूपोद्देशेनैवौदुम्बरत्वविधिर्न तु फलोद्देशेन
कामशब्दाद्यभावेन फलत्वस्य तथाऽनुपस्थितेः । किञ्च भवन्मते
गुणफलसम्बन्धोऽयम् । न चासौ भवति, आश्रयास्वाभात् ।
सोमापौष्णं चैतमाश्रभेत पशुकाम इति प्रकृतस्य यागस्याश्रयत्वे
हि यूपग्रहणानुपपत्तिः । यूपस्य तु अप्रकृतत्वादेवाश्रयत्वानुप-
पत्तिः । अतिदेशेन तस्योपस्थितिस्तु जुह्वादिपाचान्तरसाधारणेति
तेषामप्याश्रयत्वे तथैव यूपग्रहणानर्थक्यम् । वाक्येनाश्रयदाने च
वाक्यभेदः । तस्मादूर्गत्वा उदुम्बर इत्यादिरर्थवाद एवौदुम्बरत्वस्येति
सिद्धम् । प्रयोजनं, यागफलत्वात् फलान्तरकामनायामौदुम्बरो-
यूप इतरथा स्वादिरः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु औदुम्बर एवेति ॥ ९ ॥

हेतुर्वा ॥ चातुर्मास्येषु शूर्पेण जुहोतीति शूर्पकरणकं होमं
विधाय श्रुतेन तेन ह्यन्नं क्रियते इत्यर्थवादेन न स्तुतिस्त्रयणा, अपि
तु होमसाधनत्वे साध्ये अन्नकरणहेतुत्वं विधीयते । न ह्यन्न
पूर्वञ्च भाव्यत्वं इव किञ्चित् कल्पनीयमस्ति । हि शब्दश्रुत्यैव
हेतुत्वाभिधानात् । हेतुश्च व्याप्तिमन्तरेणानुपपन्नोद्यदन्नकरणं

* निर्गम्यात्,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तेज तेन होतव्यमिति व्याप्तिवचनं कल्पयति । ततश्च शूर्पादन्य-
स्यापि दर्विपिठरादेर्होमसाधनत्वप्रतीतेर्विधौ शूर्पपदमुपलक्षण-
मवयुत्यानुवादो वा । यदा तच्छब्देन शूर्पस्यैव परामर्शात्तद्गतमे-
वान्नकरणत्वं हेतुः । तेन विशिष्यैव व्याप्तिकल्पनादन्नकरणा-
समर्थशूर्पव्यावृत्तावपि न विधिस्थं शूर्पपदं अन्यथा नेयमिति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तस्तु क्रियत इति लडन्तनिर्देशादर्त्तमानान्नक-
रणत्वस्य हेतुत्वं वाच्यम् । न च होमकाले अन्नकरणत्वं सम्भवति ।
अतो लटा भुतभविष्यत्कालान्तरलक्षणा विधौ तवाप्यावश्यकौ* ।
यद्यपि चेत् प्राशस्त्यलक्षणोपयोगिगुणघटंकतया ममाप्यावश्यकौ,
तथापि अनुवादस्थत्वात् प्राशस्त्यपोषकात्वाच्च† सा‡ न दोषः ।
वर्त्तमाननिर्देशं विना तदप्रतीतेः । किञ्चापेक्षितप्राशस्त्यपरत्वे
सम्भवति नानपेक्षितहेतुपरत्वाङ्गीकारोयुक्तः । अतः सिद्धं सर्व-
षामर्थवादानां स्तावकत्वेन प्रमाण्याम् ॥ ३ ॥

तदर्थशास्त्रात् ॥ मन्त्राणां धर्माधर्मयोः प्रमाण्यामस्ति न वेति१
चिन्तायां, न तावद्विधित्वेन प्रमाण्याम् । तस्य द्वितीये निराकरि-
ष्यमाणत्वात् । नापि स्तावकत्वेनार्थवादवत् । तेषां हि सन्निहिते-
न विधिना पदैकवाक्यत्वादयुक्तं स्वसमर्पितप्रशास्यान्वितभावनाविष-
यकशाब्दप्रमाजनकत्वम् । मन्त्राणां तु दूरस्थत्वेन पदैकवाक्यत्वा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तवावश्यकौ,— इति पाठः प्रतिभाति ।

† बोधकत्वाच्च,— इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ सा,— इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

§ प्रामाण्यां न वेति,— ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

नुपपत्तेर्न तद्विधया प्रामाण्यसम्भवः । नापि प्राशस्त्यं स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थः । पदार्थविधयोपस्थितत्वात् । नापि अर्थस्मारकत्वेन प्रामाण्यं अनधिगतार्थबोधकत्वाभावेन तदसम्भवात्^(१) । साममन्त्राणामर्थाभावेन याथार्थ्यस्याप्यनुपपत्तेश्च^(२) । न च प्रामाण्याभावेऽपि स्मारकत्वादिना प्रयोजनवत्त्वमात्राङ्गीकारः । ' ध्यानाद्युपायान्तरेणापि स्मृति-
सिद्धेर्नियतमन्त्राज्ञानवैयर्थ्यात् । प्रयोगसमवेतार्थस्मारकेषु स्मृति-
वैयर्थ्याच्च । अतोऽभिकाराख्यप्रकरणादिनाऽवगततत्तत्कलङ्कभावानां मन्त्राणामुच्चारणमात्रमदृष्टार्थं विधीयते । स्वाध्यायविधिसोच्चारणो-
पयोगिप्रयोगप्राशुभावफलकतयैवाध्ययनं विधत्ते* इति न कश्चिद्दोषः
इति प्राप्तेऽभिधीयते† ।

दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः प्रयोगसमवेतार्थस्मृतिरेव सम्भवतां मन्त्राणां प्रयोजनम् । असम्भवतान्तु कामं भवत्वदृष्टं प्रयोजनम् । शक्यते तु तत्रापि मन्त्रा अर्थप्रकाशनार्थाः, प्रकाशनं परमदृष्टार्थमिति वक्तुम् । साक्षान्तु अक्षराभिव्यक्तिरेव दृष्टं प्रयो-
जनमर्थाभावेऽप्यव्यङ्ग्यम् । अनृक्साक्षान्तु अदृष्टार्थत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । न त्वेतावता सर्वत्रैवादृष्टार्थत्वम् । न च मन्त्राणां नियमेन

* विधीयते,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† अभिधीयते,— इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

(१) अनधिगतार्थाधितार्थविषयकं ज्ञानं प्रमा, तज्जनकत्वं प्रामाण्यम्,—
इति ख० ग० पुस्तकयोः टीका ।

(२) अबाधितार्थविषयकज्ञानजनकत्वं याथार्थ्यम्,— इति ख० ग० पुस्त-
कयोः टीका ।

पाठवैयर्थ्यम् । तद्वलेन मन्त्रैरेव स्मार्त्तव्यमिति नियमकल्पनात् । तस्य चावृष्टफलकत्वेऽपि न दोषः* । न चैवं सामर्थ्यादेव तच्च तच्च मन्त्राणां विनियोगसिद्धौ पुनस्तेषां कचिद्विबियोगकरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । गुणपरिसङ्ख्याद्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । तथाहि । अर्थप्राप्ते अभ्यादाने विकल्पेन चतुर्णां मन्त्राणां† लिङ्गेन प्राप्यमानानां प्रापकप्रमाणात् पूर्वमेव प्रवृत्तेन, तां चतुर्भिरादत्ते‡ इति वचनेन मन्त्रसङ्ख्याभय-विशिष्टादानभावनायां विहितायां एतदचनाभावेऽपि मन्त्राणामादानस्य च प्राप्तिरसम्भवे एतदचनप्रवृत्तिफलजिज्ञासायां समुच्चय-फलकचतुःसङ्ख्यारूपगुणप्राप्तिरिति निश्चीयते । तथा लिङ्गादेवाग्निचयनाङ्गभूताश्वरशनाऽऽदाने प्राप्यमानस्य मन्त्रस्य ततः पूर्वप्रवृत्तेन, इमामगृभ्णचशनागृत्तस्थेत्यंशभिधानीमादत्ते इत्यनेन वचनेन† मन्त्रविशिष्टादाने अश्वरशनाङ्गत्वेन विहिते पूर्ववत् फलजिज्ञासायां गर्दभरशनागृत्तस्थेतिरूपं†प्रेषिपरिसङ्ख्या फलम् ।

न च फलतः परिसङ्ख्यायां स्मार्त्तव्यमिति परार्थकल्पना प्राप्तबाध-इति चैदोच्यम् । अश्वभिधानीसम्बन्धरूपस्मार्त्तव्यस्यैव विधेयत्वात् । अन्यनिवृत्तिरूपपरार्थस्मार्त्तव्यसिद्धत्वेनाकल्पनीयत्वात् । प्रापकप्रमाण-स्याप्रवृत्ततया प्राप्तबाधाभावाच्च । अतएव यच्च प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्यु-त्तरमेव परिसङ्ख्याशास्त्रस्य प्रवृत्तिः, यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या-इत्यादौ रागप्राप्तपञ्चनखभक्षणे पञ्चातिरिक्तपरिसङ्ख्याकरणे, तच्चैव

* मन्त्राणां नियमे,— इति क० पुस्तके पाठः ।

† वचनेन,— इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

‡ गर्दभरशनागृत्तस्थेतिरूप,— इति क० पुस्तके पाठः ।

तत् । यथापि च औत्ती परिसङ्ख्या, यथा नानृतं वदेदित्यादौ,
तथापि न तत् । अतएव शब्दतः फलतो वा यस्य शास्त्रस्यान्यनि-
वृत्तिर्विषयः स परिसङ्ख्याविधिः । अत्र चैतद्विध्यभावे प्रायश-
चौत्सर्गिकी तत्र चान्यत्र च प्राप्तिर्न तु साऽपि लक्षणचटिकेति
ध्येयम् । अतएवैकस्मिन् कार्येऽनृतस्य 'सत्येन * सह पाक्षिकप्राप्तावपि
नानृतं वदेदिति परिसङ्ख्यैवेयम् । न तु नियमविधिः । अतएव
यस्य शब्दतः फलतो वा पाक्षिकायोगव्यावृत्तिरूपो नियमः शास्त्रस्य
विषयः स नियमविधिः । यथा सत्यमेव वदेत् ब्रौह्मीनवहन्ती-
त्यादौ । अत्र नियमस्यैवायोगव्यावृत्त्यर्थकेन एवकारेण विधेयत्वात् ।
आचेपतः पूर्वाप्रवृत्तस्यावघातविधेर्नियमफलकत्वाच्च । नियमे पाक्षि-
कायोगस्य तस्माच्चविध्यप्रवृत्तिनिमित्तकोविध्यन्तराप्रवृत्तिसहितैत-
द्विध्यप्रवृत्तिनिमित्तकस्येत्यादिप्रकारेण बोध्यः । ब्रौह्मीनवहन्ति
उत्तरेहन्दिराचस्य गृह्यत इत्यादावाद्यः । एतद्विध्यभावे आचेपे-
णातिदेशेन चावघातस्य षोडश्विग्रहणस्य च पक्षप्राप्तत्वात् ।
ब्रौह्मिभिर्यजेतैत्यादौ द्वितीयः । यवविध्यभावसहितैतद्विध्यभावे
ब्रौह्मीणामाचेपेण पक्षप्राप्तत्वात् । एवं विधभेदसत्त्वेऽपि चायोगव्या-
वृत्तिमाचख्येव † लक्षणे प्रवेशाच्च कोऽपि दोषः ।

यत्तु दृष्टार्थत्वं नियमविधिलक्षणं कैश्चिदुक्तम् । तदुत्तरेहन्दि-
राचस्य गृह्यत इत्यादावव्याप्तात्वादुपेक्षितम् । षोडश्विग्रहागाभा-

* सत्येव,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† पूर्वं,— इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ व्यावृत्तिमाचस्य,— इति क० पुस्तके पाठः ।

संख्यादृष्टार्थत्वात् । अतएव नियमपरिसङ्ख्याऽतिरिक्तफलकविधिल-
 मपूर्वविधिलमिति तल्लक्षणमपि सुस्थम् । एतेषाम्नोपाधीनां कश्चि-
 दुदाहरणे साङ्कर्येऽपि न दोष इति न विधिरसायनोक्तलक्षणदूष-
 णावकाशः । विस्तरेण चैतदस्मत्कृते मीमांसाकौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।
 तदेवं मन्त्राणामर्थस्मारकत्वेऽपि न विनियोगवैयर्थ्यम् । न चैवमपि
 प्रामाण्यायोगः । याथार्थ्यलक्षणस्य तस्याविघातात् । सामादिसर्व-
 मन्त्रसाधारण्येन तु पदार्थविधया । यथा हि शाब्दबोधं प्रति-
 कारणीभूतज्ञानविषयत्वाच्छब्दः प्रमाणमिति सर्वदर्शनसम्मतं, तथा
 पदार्थज्ञानस्यापि कारणात्वात् पदार्थोऽपि तथेति शक्यते वक्तुम् ।
 अतश्च मन्त्रविनियोगविधौ मन्त्राणामपि पदार्थत्वादयुक्तं प्रामाण्य-
 मिति । * अस्तु वा प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रम् । ताव-
 तैवाध्ययनविधेरुपपत्तेः । प्रयोजनमर्थवादवदेव स्पष्टम् ॥ ४ ॥

इति भाट्टदीपिकायां खण्डदेवकृतौ प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

* प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वलाभमात्रेण साध्यावविध्युपपत्तेर्वा न
 कश्चिदोषः,— इति क० पुस्तके पाठः ।

धर्मस्य ॥ श्रितृचैवर्णिकपरिस्त्रीतानां मन्वादिप्रणीतस्मृतीनां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यं न वेति सन्देहे, सन्मूलकत्वनिश्चायकाभावाद्दप्रामाण्यम् । न ह्यत्र * प्रत्यक्षादि मूलं, तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः । वेदस्य च† प्रत्यक्षपठितस्यानुपलम्भात् । उपलम्भे वा स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यात् । प्रत्यक्ष‡ पठितस्येदानीमुच्छेदस्य च वैदिकैर्यथापरिगणनं शास्त्रानां मात्रामात्रपरित्यागेन^(१) पाक्ष्यमानतया § कल्पयितुमशक्तेः । न च नित्यानुमेयो वेदो मूलम् । स्मृतेर्मूलसामान्यव्याप्तत्वेऽपि वेदव्याप्तत्वाभावेनानुमानानुपपत्तेः ॥ । मनोरण्यनुमेयत्वकल्पने अन्धपरम्परापत्तेश्च । अतस्तु सन्मूलत्वासम्भवाद्भ्रान्त्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्यमिति प्राप्ते ।

श्रितृनामद्यथावद्विगौतपरम्परया ज्योतिष्टोमादिष्विवाष्टका-कलञ्जभक्षणादिष्वपि धर्मत्वेनाधर्मत्वेन च परिग्रहान्मन्वादीनां चैवर्णिकत्वेन वेददर्शनसम्भवाच्च तन्मूलत्वमेव युक्तम् । न तु भ्रान्त्यादिमूलत्वम् । तत्कारणस्याद्यथावत्तदज्ञानस्य च कल्पने गौरवाच्च । अतस्तु प्रत्यक्षपठितैव तन्मूलम् ¶ । न च स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यं ** शा-

* न त्वन्न, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† वेदस्य, — इति ख० गी० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्रत्यक्षं, — इति क० पुस्तके पाठः ।

§ पाक्ष्यमानतया, — इति क० पुस्तके पाठः ।

॥ व्याप्तत्वाभावेनानुपपत्तेः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

¶ मूलम्, — इति क० पुस्तके पाठः ।

** नास्त्येतत् ख० ग० पुस्तकयोः ।

(१) मात्रामात्रस्याप्यपरित्यागेनेत्यर्थः ।

स्वाङ्गारोपसंहारेणार्थवादोपोद्कारेण न्यायसिद्धार्यकथनेन च स्यति-
प्रणयनसार्थक्यात् । अतो मूलश्रुत्युपस्थापकतयेव धर्माधर्मप्रमाप्रयो-
जकत्वं स्यतीनामिति सिद्धम् ॥ १ ॥ ५ ॥

विरोधे ॥ श्रुतिविद्वद्भानामपि औदुम्बरौ सर्वा वेष्टितव्येत्यादि
स्यतीनां श्रुतिमूलकत्वाविशेषात् प्रामाण्यम् । न औदुम्बरीं
सृष्टोद्गाद्येदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्नदनुपपत्तिः । परस्परविद्व-
द्वार्थकानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां बह्व्योददर्शनेन विरोधे
सत्यपि तत्कल्पने बाधकाभावात् । तद्वदेव विकल्पेन विरोधस्य
परिहर्तुं शक्यत्वाच्च । न च प्रत्यक्षश्रुत्यां स्यतेर्मूलाकाङ्क्षा निव-
र्तते, येन कल्पनामूलोच्छेदादिरुद्धप्रत्यक्षश्रुत्या लिङ्गस्यैव स्यतेर्बाधः
स्यात् । न वा श्रैत्यौष्ण्ययोरिवात्र विषययोरत्यन्तविरोधः, येन
औष्ण्यप्रत्यक्षेणैव श्रैत्यानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापहारक्षचणोबाधः
स्यात् । न त्वेतदस्ति, विकल्पेन द्वयोः सम्भवादिति प्राप्ते ।

भाष्यकारेणैवं सिद्धान्तितम् । सर्वचानुमानेऽनुमेयजिज्ञासायाः
कारणत्वात् प्रत्यक्षश्रुत्या च स्वर्गविधानेनावेष्टितत्वरूपेणौदुम्बरीयाः
परिच्छिन्नत्वाजिज्ञासाऽभावेन नौदुम्बरीवेष्टनविषयकश्रुत्यनुमान-
सम्भवः । तथा, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनं, यथा
वैसर्जन * होमीयं वासो ऽध्वर्युः परिगृह्णातीत्यादौ†; तथापि न
श्रुतिकल्पनं कृतहेतोरेव मूललोपपत्तेरिति ।

* वैसर्जनीय, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रतिगृह्णातीत्यादौ, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

वार्त्तिककारस्तु न जिज्ञासाया अनुमित्यङ्गत्वं अग्न्याद्यजिज्ञा-
सायामपि तदुदयात् । सत्यपि वा तस्याः कारणत्वे अनुमिति-
विषयश्रुतेर्जिज्ञासितत्वाच्च । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावे वा * लोभादि-
मूलकत्वाङ्गीकारे† अष्टकादिस्तृतेरपि तदापत्तेः । अतश्च प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरोधेऽपि स्मृतेः श्रिष्टचैवर्णिकपरिग्रहाविशेषेण श्रुतिमूलक-
कल्पनोपपत्तेर्युक्तमेव प्रामाण्यम् । परन्तु यावच्छ्रुतिनिश्चयं वेष्टुं
नानुष्ठेयम् । अर्थवादाद्युन्नीतविधिमूलकत्वस्यापि स्मृतिषु दर्शनेन
प्रकृतेऽपि तन्मूलकत्वस्य सम्भावितत्वात्तस्य चोन्नयनस्य प्रत्यक्षश्रुति-
विरोधे आभासत्वसम्भावात् । अतश्च यावच्छ्रुतिनिश्चयं अननुष्ठान-
श्चक्षणमप्रामाण्यमित्यभिप्रायं सूचयामि प्राह ।

यदा शास्त्रादीनामपि चक्षित्वप्रसिद्धेर्वेददर्शनसम्भवेन तत्प्रणी-
तस्मृतीनामपि वेदमूलकम् । तन्मूलको वेदस्येदानीं प्रणीत इति
प्राप्ते । श्रिष्टचैवर्णिकानां धर्मत्वेन परिग्रहस्य पूर्वाधिकरणमुख्यहेतो-
रभावात् प्रत्युत अप्रमाणत्वेनैव तेषां स्मरणादेदाप्रामाण्यवादिभि-
रेव च तत्प्रामाण्यस्वीकारादेदमूलक ‡ कल्पनानुपपत्तेरप्रामाण्य-
मिति § सूचार्थः ॥ २ ॥ ६ ॥

श्रिष्टाकौपे ॥ स्मार्त्तानामाचमनादीनां औतैः क्रमकालपरि-
माणादिभिर्विरोधे औतत्वात्क्रमादीनामेव प्रावक्ष्यात् तद्विषयस्त-

* भावेऽपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† कारे च, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मूल, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अप्रामाण्यमेवेति, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तीनामप्रामाण्यम् । न हि युते आचामेदिति विहितस्य स्मार्त्त-
आचमनस्य वेदवेदिकरणमध्येऽनुष्ठाने वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति
श्रुतिबोधितः क्रमोऽनुष्ठानं शक्यते । स्मार्त्तपदार्थानाञ्च बद्धत्वात्
पूर्वाच्चादिः कालः प्रयोगविध्यवगतञ्च परिमाणं न शक्यतेऽनुपहृ-
तम् । न च औतत्वेऽपि क्रमादेः पदार्थधर्मत्वात् पदार्थभूतेभ्यः
आचमनादिभ्यो दौर्बल्यं, प्रमाणपूर्वकत्वात् प्रमेयावगमस्य प्रथमा-
वगतप्रमाणबलापेक्षया प्रमेयबलावलस्य दौर्बल्यादिति प्राप्ते ।

पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादेरुत्तरकालिकस्य यावत्प्रमाणगम-
पदार्थाविरोधेनैव कल्पनीयत्वाच्च तावत्पदार्थविरोधित्वम् । परि-
माणन्तु न कस्यचिच्छास्त्रस्यार्थ इति न तस्य औतत्वम् । विरोधे-
ऽपि आचमनादीनां पदार्थत्वात् प्राबल्यमेव । प्रमाणानां हि न
स्वरूपतो विरोधोऽपि तु प्रमेयविरोधनिबन्धनः । तद्यदैव
प्रमेयविरोध आलोच्यते तदैव तद्गतेन बलावलेन निर्णीते शास्त्रार्थे
न प्रमाण * बलावलस्य नियामकत्वमिति प्रमाणमेव तत्स्मृतिः† ।

यद्वा यच्छास्त्रादिग्रन्थेषु वेदाविद्वद्भिः दानादिवचनं तस्य
भवतु प्रमाणतेत्याशङ्क्य, स्नाध्यायोऽध्येतव्यः, वेदोऽखिलो धर्ममूलः,
तद्विदाञ्च स्मृतिशीले ।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्नानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

* प्रामाण्य, — इति क० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्मृतिः, — ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

इत्यादिवचनैर्निश्चितप्रमाणप्रतिपाद्यानामेव धर्मत्वप्रमितेरन्यतः
प्रमितस्य फलसाधनत्वाभावात् तेषामप्रामाण्यमिति ॥ २ ॥ ७ ॥

अपि वा कारणाग्रहणे ॥ अनिवद्धानां वसन्तोत्सवाद्याचाराणां
प्रामाण्यं न वेति सन्देहे, एतेषां वेदमूलके अष्टकादिवचनान्वादिभि-
र्निबन्धनापत्तेः, सामान्यतस्तदिदाह्य स्मृतिग्रीले इत्यादिना निब-
न्धनेऽपि च विशेषतोऽनिबन्धनेन तेषां श्रुतिदर्शनाभावनित्ययाद-
प्रामाण्यमिति प्राप्ते । धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठेयमानत्वात् स्मृतिवदेव
वैदिकत्वम् । विशेषतोऽनिबन्धनं तु गौरवमिषा न दोषः । व्यति-
क्रमसाहसदर्शनं तु धर्मबुद्ध्याऽननुष्ठेयमानत्वात् न वैदिकम् । न
चैतावता सर्वस्याप्यवैदिकत्वम् । अत आचाराणामपि धर्माधर्मयोः
प्रामाण्यम् ॥ ४ ॥ ८ ॥

तेष्वदर्शनात् ॥ अत्र शब्दप्रयोगरूपस्याचारस्य यचार्यच्छेद्योः
परस्परमर्थविप्रतिपत्तिः, यथा पौलुशब्दस्य वृत्तविशेषे आर्याणां
हस्तिन्येषां, तत्र तयोस्तुल्यबलत्वम् । व्यवहारे आर्याणामिव च्छेद्या-
नामप्यभियुक्तत्वाविशेषात् * । अवन्ध्यस्मरणस्योभयत्रापि समानत्वा-
च्चेति प्राप्ते ।

शक्यतावंच्छेदकमेदेनानेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गात् एकैव शक्ति-
र्नोभयत्र । न च विनिगमनाविरहः । आर्यप्रसिद्धेरेव नियाम-
कत्वात् । आर्या हि शब्दैकसमधिगम्यधर्माधर्मयोरविवक्षितलिप्यया
शब्दार्थतत्त्वं विविच्य † परिपालयन्ति न च्छेद्याः । दृष्टार्थव्यवहारस्य

* अभियुक्तत्वाविशेषो शक्यत्वाविशेषात्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† विविच्य, - इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

यथाकथञ्चिदपि सिद्धेः । अतस्तत्प्रसिद्ध्या दृष्टविशेषएव शक्तिः । गजप्रतीतिस्तु लक्षणया शक्तिभ्रमादा । यच्च तु नियामकाभावस्तथागत्याऽद्यादिशब्देषु उभयत्रापि शक्तिः । आर्याणामेवोभयत्र प्रयोगात् । तथापि कचिदाक्षशेषस्य * नियामकता । यथा यचान्या-
 ओषधयो ज्ञायन्ते अथैते मोदमानाएवोत्तिष्ठन्तीत्यनेन यवशब्दस्य दीर्घश्लोकएव शक्तिः । प्रियङ्गुषु तु लक्षणादिनेति ॥ ५ ॥ ८ ॥

एवं वा ॥ यच्च मातुलकन्यापरिणयादौ स्मृत्याचारयोर्विरोधस्तत्रोभयोरपि श्रुतिकल्पकलान्तुल्यबलमिति प्राप्ते । स्मृतीनां सम्यक्त्ययप्रणीतत्वात् स्मृतिषु कर्त्तव्यतावाचिविधिप्रत्ययश्रवणाच्च बलीयस्त्वम् । आचारेषु तु आचरितृणां जनानां मन्वाद्यपेक्षया तथा प्रत्ययिहतरत्वाभावादितस्ततोविप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रुत्यवगमस्याशक्यत्वात् परकीयाचारमात्रदर्शनेन कर्त्तव्यतावाचिविधिप्रत्ययस्यावश्यकत्पनीयत्वाच्च दौर्बल्यम् । अतएवेदानीन्तनाचारदर्शनेन श्रुतिद्रष्टुः स्मृतिकारस्य स्मृतिं तदुपदेशं वा कल्पयित्वा श्रुतिकल्पनं स्मृतीनान्तु साक्षादेवेति विशेषः । अतः स्मृतिविरोधे आचारस्य यावच्छ्रुतिदर्शनं स्मृतिदर्शनं वा अननुष्ठानम् ॥ ६ ॥ १० ॥

एवं वा ॥ चितृष्वर्चस्वसाक्षादिशब्देषु यच्च लोकवाक्यशेषयो-
 रर्चविप्रतिपत्तिस्तत्र पदपदार्थसम्बन्धे लोकात् वेदस्याधिक्ये † प्रमाणाभावात्तुल्य ‡ बलमिति प्राप्ते । विषयैक्याभावे विधिसुत्योदेक-

* कदाचिदाक्षशेषस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† लोकवेदस्याधिक्ये, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तेषु तुल्य, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

वाक्यताऽनुपपत्तेर्विधिर्वाक्यशेषस्यैव शक्तिर्वाक्यकत्वमनुमन्यते । अतश्च
कौकिकप्रमाणावगतेऽर्थे शक्ति*कल्पनाभित्या न शक्तिरपि तु लक्षणा-
दिनैव बोधः । अतएव यच्च वाक्यशेषो नास्ति तथापि चितृदादिप-
दार्थवैदिक एव गृहीतव्य इति वक्ष्यते । अतश्च चितृच्छब्दस्य
लोकगतमृड्न्वकं शक्यं न तु तत्रैगुण्यम् । चरुशब्दस्योदनो न तु
स्यात्ती । अश्ववाद्यशब्दस्य काशीः नाश्वकेशाः । वाक्यशेषाश्च कौसुमे
द्रष्टव्याः ॥ ७ ॥ १ १० ॥

• चोदितन्तु ॥ यत्र पिकनेमसततामरवादिशब्दानां नार्थाणां
अर्थविशेषप्रसिद्धिः, स्नेच्छेषु तु पिकः कौकिलः, नेमः अर्द्धं, यतं
बृहत्पत्रं दारुमयं शतच्छिद्रं परिमण्डलं, तामरषट्कमलं, इत्येवं
प्रसिद्धिः । तत्र तत्प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहणं न तु निगम† निरुक्ता-
दिना तत्कल्पनम् । न च स्नेच्छेषु शब्दार्थयोर्विश्रुतिदर्शनेन तत्-
प्रसिद्धेरविश्रम्भणौयता । पिकादिशब्दानां वेदएव दृश्यमानत्वेना-
विश्रुतत्वात् । अतश्च तेषां वाच्याकाङ्क्षायां तत्प्रसिद्धेरपि कृत्ततया
घातकत्वम् । अतएव निगमादिप्रसिद्धेरपि तत्प्रसिद्धित्वेन प्राबल्ये-
ऽपि कल्पत्वेन दौर्बल्यम् । स्नेच्छप्रसिद्धेः स्नेच्छप्रसिद्धित्वेन दौर्ब-
ल्येऽपि कृत्तत्वेन प्राबल्यम् । प्रमाणवत्तावत्तापेक्षया प्रमेयवत्तावत्ता-
वकीयस्त्वस्य स्थापितत्वात् । अतएव नात्र विशेषतः पूर्वपक्षः
कथितः ॥ ८ ॥ १ २ ॥

प्रयोगशास्त्रम् ॥ सर्वस्मृतीनां कल्पसूत्राणां वा षडङ्गानामेव

* अनेकशक्ति, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† निगम, - इति नास्ति क० पुस्तके ।

वा ग्राह्यादियन्यानां वा वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा भवतु । श्रुत्यादि-
मूलकत्वे गौरवात् । नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वानुपपत्तेश्च । षड्-
ङ्गानां तु, षडङ्गमेके—इति स्मृतेरपि वेदत्वम् । बुद्धबोधाद्यनमश-
कादिभिस्तु समाख्या कठादिवत्प्रवचननिमित्तत्वेनाप्युपपत्तेति प्राप्ते ।
दृढकर्तृस्मरणात्कठादिवत्प्रवचननिमित्तत्वानुपपत्तेर्नैषां * वेदत्वं वेद-
तुल्यत्वं वा । प्रतिमन्वन्तरस्रैवविधानीं गन्यानां सत्त्वान्नित्यब्रह्मयज्ञ-
विधिविषयत्वोपपत्तिः । षडङ्गमेके इति तु परमतोपन्यासः ।
एकपदश्रवणात् । तस्मादेषां स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलकत्वमेव ।
ग्राह्यादियन्यानां तु तदसम्भवात् आभासत्वमेव ।

प्रयोजनं, कल्पादीनां वेदत्वे तत्तुल्यत्वे वा यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोध-
श्च विकल्पः । यत्र वा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि न्यायाभासो-
पन्यासपूर्वकं वचनं, तथापि वचनत्वादेव तदनुष्ठानं, न्यायोपन्यासस्तु
हेत्वधिकरणन्यायेनार्थवादः । सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे
सन्न्यायविरोधे च यावन्मूलश्रुतिदर्शनमननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् † ।
श्रुतिदर्शनोत्तरन्तु विकल्पः ‡ । यत्र तु न्यायोपन्यासरहितं मौ-
मांसान्यायविरुद्धञ्च स्मृतेर्वचनं? तत्र श्रुतिमूलत्वसम्भवेन वचनविरोधे
न्यायस्यैवाभासत्वान्तर्दर्थ एवानुष्ठेय इति । अत्र सर्वचोदाहरणानि
मूलोक्तोदाहरणदूषणानि चाऽस्मत्कृते कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ॥ ८ ॥ १३ ॥

* नै तेषां, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† यावन्मूलश्रुतिदर्शनमप्रामाण्यम्, — ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ विकल्पादि, — क० पुस्तके पाठः ।

§ स्मृतिवचनं, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अनुमान ॥ अथ यत्र स्मृतिषु पाठव्यवस्था यथा गौतमीया
कन्दोगैरेव, तथाऽऽचारेषु कर्तव्यवस्था यथा होलाकादि प्राच्याद्य-
भिमानिभिरेव । तत्र तदनुमेयश्रुतिरपि अनुमापकस्य नियत-
विषयत्वान्नियताधिकारिकैवेति नान्यैस्तदनुष्ठेयमिति प्राप्ते । यद्यपि
अनुमापकं नियतविषयं, तथापि नानुमेयश्रुतौ विशेषणं प्राच्यत्वादि
दातुं शक्यम् । न हि प्राच्यत्वं नाम सर्वाचरित्रनुगतं जातिव्यक्ति-
गुणसंस्थानादिभिर्निर्वाक्यं शक्यम् । तत्तद्देशगतानामप्यनाचरणात् ।
स्मिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामप्याचरणाच्च । अतो विशेषणाभावात्
सर्वविषयत्वम् । गौतमीयादिस्मृतिषु तु न कन्दोगाधिकारिकत्व-
स्मरणं, येन श्रुतावपि तत्सम्भाव्यते । पाठमाचन्तु तेषां, स्मृतिकर्तुः
तच्छाखीयत्वादप्युपपन्नम् । कर्त्ता हि कन्दोगः स्वशिष्यान् कन्दो-
गान् स्वग्रन्थमध्यापयामास* तेऽप्यन्यान् इत्येवं पाठस्तस्माच्च व्यवस्थित-
इति तत्रापि सर्वविषयत्वमेव ॥ १० ॥ १४ ॥

प्रयोग ॥ स्मृत्यधिकरणन्यायेन सिद्धमपि व्याकरणप्रामाण्य-
माक्षिप्यते । नियमद्वयार्थं हि तत् । साधूनेव प्रयुञ्जीत नामाधून्
इत्येको गवादय एव साधवो न गाव्यादय इत्यपरः । न च
नियमद्वयस्य मूलं सम्भवति । प्रतिगवादिशब्दमनेकश्रुतिवाक्यपाठा-
सम्भवात् । साधुत्वस्य पूर्ववन्निर्वचनासम्भवेनानुगतैकश्रुतिकल्पनाऽनुप-
पत्तेश्च । न हि साधुत्वं नामार्थप्रत्यायकत्वम्, अनादित्वं सति वा-
चकत्वं वा । गाव्यादिष्वपशब्देऽपि सत्त्वात् । अपशब्दानां कश्चिदाच-

कालाभावे गवादिषु गौणत्वस्याप्यसम्भवाच्च । अतो वाचकत्वाविशेषाच्च
व्याकरणेन नियमः सम्भवति इति प्राप्ते ।

प्रयोगप्रत्यययोः साधुशब्दापभ्रंशजानां गाव्यादिशब्दानां नष्ट-
शब्दोपस्थापनद्वारोपपत्तेर्न वाचकत्वकल्पना । अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः ।
इदानीन्तनानाञ्च शक्तिभ्रमासौ । न च घटकशब्दादिपदवद्विनि-
गमनाविरहः । पाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणस्यैव नियामकत्वात् ।
न च निर्मूलत्वम् । प्रयोगनियमे साधून्नेव प्रयुञ्जीतेत्येवंविधाया-
एकस्या एव श्रुतेर्मूलत्वात् । साधुत्वज्ञानादिवाचकत्वं, अनपभ्रष्टत्वं
वा, व्याकरणाभ्यासजनितसंस्कारव्यङ्ग्या जातिर्वा, प्रमितवृत्त्याऽर्थप्रति-
पादकत्वं वेति कौस्तुभ एव चुल्लम् । तदभावस्यासाधुत्वम् । प्रत्यक्षैव
च श्रुतिर्न स्नेष्टित्वै स्नेष्टो ह वा एष यदपशब्द इति मूलम् ।
अथञ्च निषेधः प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाङ्गम् । यज्ञमात्रेऽपि च निषेधो-
याज्ञे कर्मणि नियमोऽन्यत्रानियम इति महाभाष्याद्यनुसारात्* ।
साधुप्रयोगनियमात् परं फलोदय इत्यपि, एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः
सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति वचनात् ।

अत्र हि प्रयोगाश्रितः साधुनियमः फलोद्देशेन विधीयते ।
रागप्राप्तस्यापि च साधुप्रयोगस्य, तस्मादेधा व्याकृता वागुद्यत इति
वचनादाश्रयत्वसिद्धिरिति स्पष्टं कौस्तुभे । गवादय एव साधवो न
गाव्यादय इति साधुस्वरूपनियमस्य तु अनादिप्रयोगपरम्परैव मूलम् ।

* महाभाष्यानुसारात्, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† गवादय एव साधव इति, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

क्षतः प्रमाणं व्याकरणम् । यत्तु न्यायमूलकं स्फोटोदि तत्रोच्यते,
श्रुतिविरुद्धश्च, तत्राद्यश्रुतिविरोधे* कामं भवत्वप्रमाणम् ॥ ११॥१५॥

प्रयोगसोदना ॥ वाचकशब्दप्रसङ्गाद्वाच्यं किं घटत्वादिजातिः
उत व्यक्तिरिति चिन्ता । तदर्थश्च लोकवेदयोः शब्दानामन्यत्वमुत
नेति चिन्तनीयम् । अन्यत्वे हि उपायाभावेन वैदिकशब्दशक्ति-
ग्रहस्यासम्भवाच्चाद्या चिन्ताऽऽरम्भणीया । एकत्वे तु लोके† वृद्धव्यव-
हारानुसारेण गृह्येता शक्तिर्वैदे फलिष्यतीति युक्ता चिन्ता ।
तत्र वर्णाभेदेऽपि स्वरच्छान्दसवर्णागमलोपविकारानध्यायादिधर्म-
भेदात्सरोरस इत्यादिपदयोरिव लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमिति
प्राप्ते । अत्रार्थभेदप्रतिपत्त्यनुकूलो धर्मभेदस्तत्रैव पदभेदः।^(१) यथा

* न्यायादिविरोधे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† लोके, - इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

(१) पदावधारणोपायान् बह्वनिष्कृन्ति सूत्रयः । क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वर-
वाक्यश्रुतिस्मृतौरिति बार्त्तिककारिकामनुसृत्य पदभेदावधारणोपा-
यान् क्रमेणोदाहरति, यथेति । क्रमोविनक्ष्याणुपूर्व्यरूपः । स्थूला-
पृथतीत्यत्र कर्मधारयसमासे गोरेव स्थूलत्वं विन्दुमत्त्वञ्च लभ्यते । येव
स्थूला सैव विन्दुमतीत्यवगतेः । बज्रब्रीहौ तु स्थूलविन्दुयुक्तत्वं लभ्यते ।
यवश्च स्थूलपृथतीमनङ्गाहौमालभेतेत्यत्र बज्रब्रीहिस्रपाठादर्थनिर्णयः ।
पचते दक्षिणां देहीत्यत्र देहीति योगात् पचते इति चतुर्थ्यन्तं पदं,
भोजनार्थं पचते इत्यत्र भोजनार्थमित्युपादानात् पचते इति तिङन्तं
पदम् । यातः पुनरायातीत्यत्र यात इति प्रथमान्तं पदम् । यातो-
देवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्र तिङन्तम् । अश्वस्त्वमित्यत्र अश्व इति द्वि-
धातोर्लुङि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । तथा च घोटकवाचकाद-
श्वपदादस्य भेदः । अर्थभेदादेव पदभेद इति तु फलितार्थः ।

धरोरस इति क्रमात् । ब्रह्मब्राह्मणेति न्यूनातिरिक्तात् । सूक्ष्मपृषती-
त्यत्र कर्मधारयवज्जब्रीहोऽऽसरात् अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वरूपात् * ।
पचते दक्षिणां देहि, भोजनार्थं पचते, इत्यत्र व्यधिकरणपद-
सन्निधिरूपादाक्यात् । यातः पुनरायाति, यातो देवदत्तयज्ञदत्तौ,
इत्यत्र समानाधिकरणपदसन्निधिरूपश्रुत्या । अश्च इति अगम-
इत्यर्थे — व्याकरणस्यत्या तदभिज्ञस्य पदभेदानुभवात् । यत्र तु
नार्थभेदप्रतीतिस्तत्र सत्यपि धर्मभेदे दृढतरप्रत्यभिज्ञाबलेनैकत्वाव-
धारणान्न पदान्यत्वं लोकवेदयोरिति युक्ता आद्या चिन्ता ।

तत्रावघातादिक्रियाणां लिङ्गकारकसंख्यादीनां च जातावयोग्य-
त्वात् गौः शुक्ल इत्यादिसमानाधिकरणनिर्देशाच्च व्यक्तिवाचित्व-
मेव । न चैवं जातिबोधानापत्तिः । लक्षणया † तद्बोधोपपत्तेः ।
व्यक्तिशक्तियहस्यैव ‡ कार्यतावच्छेदकं जातिविशिष्टशाब्दबोधत्वम् ।
अतो न दोषः । न च विनिगमनाविरहः । साधवस्यैव नियामक-
त्वात् । तथा हि, न शक्तियहस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वं, अपि तु
साधवाच्छक्यत्वादिसम्बन्धेन घटपदवत्ताज्ञानस्यैव । ततश्चास्मन्मते
घटत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्यत्वसम्बन्धेन घटपदवत्ताज्ञानस्य
घटो घटपदवानित्याकारकस्य विशेष्यतासम्बन्धेन विशिष्टशाब्द-
बोधत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वम् । भवन्मते तु घटत्वत्वं धर्मिता-
वच्छेदकौकृत्य तदाद्यम् । अतश्च घटत्वत्वस्य घटेतरावृत्तित्वादि-

* अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वादिरूपात्, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† लक्षणादिना, — इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ व्यक्तिशक्तियहस्यैव वा, — इति भवितुमुचितम् ।

रूपस्यानेकपदार्थघटितस्य प्रवेशात् तव कार्यकारणभावे गौरवं, न मम । न च शक्त्यानन्तादिदोषः । तस्य फलमुखत्वात् । अतश्च साध-
वात् व्यक्तावेव शक्तिर्जातिविशिष्टव्यक्तौ वा न तु जातावेवेति प्राप्ते ।

घटत्वं धर्मितावच्छेदकौक्त्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटपदवत्तानि-
श्चयस्य कारणत्वं, पदत्वं धर्मितावच्छेदकौक्त्य शक्तत्वसम्बन्धेन घट-
वत्तानिश्चयस्य वा घटपदं घटवदित्याकारस्य कारणत्वमित्यत्र
विनिगमनाविरहेणानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । अस्मान्मते तु घट-
पदत्वं धर्मितावच्छेदकौक्त्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववत्तानिश्चयस्यैव
घटपदं घटत्ववदित्याकारकस्य कारणत्वकल्पनासाधवम् । न च
ममापि विपरीतमापादयितुं शक्यम् । तथा सति घटत्वस्य धर्मि-
त्वेन स्वरूपेण तस्य धर्मित्वायोगाद्धर्मितावच्छेदकत्वेन घटत्वत्वप्रवेशे
गौरवस्य त्वयैवोक्तत्वात् । अतो न घटत्वत्वावच्छिन्नं घटत्वं
शक्तत्वसम्बन्धेन घटपदवदित्याकारकं ज्ञानं कारणं, अपि तु घटपदं
शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववदित्याकारकमेव । जातेः स्वरूपेणैव प्रकार-
त्वोपपत्तौ घटत्वत्वस्याप्रवेशात् । * न च समवायेनैव जातेः स्वरूपेण
प्रकारता न संबन्धान्तरेणेत्यत्र प्रमाणमस्ति । परैरपि तथाऽन-
भुपगमाच्च * । अतश्च कार्यकारणभावेऽपि साधवात् घटत्वएव
शक्तिः । शक्त्यानन्त्यादि च नास्मान्मते । अतः प्रथमोपस्थितत्वा-
ज्जातावेव शक्तिः ।

एवमरूपादिशब्देऽपि गुणएव गुणत्वे वा । न तु तद्विशिष्टद्रव्ये ।
कथं तर्हि व्यक्तिबोधः । अभेदात्, उक्तविधकारणस्य जातिगुण-

* एतच्चिद्ज्ञान्तर्गतः पाठो नास्ति क० पुस्तके ।

विशिष्टव्यक्तिशब्दत्वएवं कार्यतावच्छेदकत्वस्वीकारादोपपत्तेः । वस्तु-
तस्तु जातिगुणशब्दत्वमेव साधवेन कार्यतावच्छेदकम् । व्यक्तिस्तु
तृतीयान्तस्थले * पशुना यजेत अरुणया क्रौणाति इत्यादौ नैव
पदाङ्गासते । जातिगुणयोरेव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वोपपत्तेः ।
लिङ्गसंख्ययोरपि पाशाधिकारणन्यायेन सामानाधिकरण्येन पार्थिको-
जातिगुणसंबन्धः^(१) । अतः संबन्धविधयैव तच्च द्रव्यबोधः । द्विती-
यान्तादिस्थले तु जातिगुणयोः कर्मत्वाद्यन्वयासम्भवाद्भक्तेर्लक्षणया
बोधः । तस्या एव कर्मत्वाद्यन्वयः । लिङ्गसंख्याद्यन्वयश्च साक्षात्सम्बन्धेनैव,
सामानाधिकरण्यञ्च व्यक्तिद्वारकमिति सर्वं सुख्यम् । प्रयोजनं, पूर्व-
पक्षे रथन्तरादिशब्दानां ऋग्वाचिलाद्रथन्तरमुत्तरयोर्गायति इत्यादौ
उत्तरापदलक्षितोत्तराकार्यं योनिविधानं, सिद्धान्ते तु गीत्यति-
देशोत्तराखिति वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

प्रथमस्य तृतीयः पादः ॥०॥

* तृतीयादिस्थले, — इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) लिङ्गसंख्ययोरपि समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन करणत्वाद्यन्वयः पार्थिको जातिगुणसम्बन्धः,— इति भाट्टदीपिका-
प्रभावतो ।

उक्तं ॥ इह गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा संमतानां सर्वेषा-
मेव फलपदातिरिक्तसुबन्तानां उद्भिस्तोमादिपदानां प्रामाण्यमप्रा-
माण्यं वेति संशये, प्रामाण्यप्रकारासम्भवादप्रामाण्यम् । तथा हि,
उद्भिदा यजेत पशुकामः, सोमेन यजेतेत्यादावुद्भिदादिपदेभ्यः
स्तुतिबुद्धेरनुत्पत्तेर्न तावदर्थवादत्वम् ।* मन्त्रत्वप्रसिध्यभावाच्च न तत् ।
एतेषां प्रयोगकासौच्चारणे चैतत्प्रतिपाद्यार्थस्य यागाङ्गताबोधक-
प्रमाणाभावेनैतेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वानुपपत्तेश्च । न च
विध्यन्तर्भावः । कामशब्दाद्यभावेन साध्यानभिधायकत्वात् । एक-
पदगतेन यजिनैव करणप्रतिपादने एतेषां तत्प्रतिपादकत्वाद्योगात् ।
सिद्धरूपाणां सोमादीनां व्यापारमन्तरेण* भावनेतिकर्त्तव्यतात्वा-
नुपपत्तेश्च । नामधेयत्वे तु अभिज्ञत्वादेव करणानुपादकत्वादि-
रूपेतिकर्त्तव्यतात्वानुपपत्तिः । न च कथमपि भावनाऽन्वया-
सम्भवेऽपि यागएव कारणत्वेनावश्यो भवत्विति वाच्यम् । कार-
काणां परस्परान्वयासम्भवात्† । अतः कथमपि क्रियाऽन्वयासम्भवाद-
नाख्यातत्वेन च विधिभावनयोरनभिधानात् अन्यस्य च प्रकारस्य
निर्वक्तुमशक्यत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते । अथयनविध्यध्यापितस्य अ-
प्रामाण्यासम्भवात्, प्रकारान्तरासम्भवेऽपि विध्यन्तर्भावस्य स्पष्टत्वेन
तत्रैव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा वक्ष्यमाणरीत्या सर्वानुपपत्ति-
परिहारेण प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥ १७ ॥

* व्यापारान्तरमन्तरेण, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† परस्परसम्बन्धाभावात्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

अपि वा नामधेयम् ॥ अतः परं क गुणविधित्वं क वा नाम-
 धेयत्वमिति कोष्ठशोधभिकार्यमारम्भः । तदिह गुणे कर्मणि च
 तुल्यवदृष्टनिकानामुल्लिङ्गादिपदानां विधेयगुणसमर्पकत्वं नामधेयत्वं
 वेति चिन्तायां, भिदिर् विदारणे इति स्मृत्या विदारणसमर्थस्व-
 निचादिवचनत्वप्रसिद्धेर्नामधेयत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च गुणविधित्वमेव
 युक्तम् । तच्च च गुणविशिष्टं कर्मैव फलोद्देशेन विधीयतइत्येकः
 पक्षः । * प्रकृतसोमयागानुवादेन गुणमात्रविधानमित्यपरः ।

न च विनिगमनाविरहः । इतिकर्तव्यतासम्बन्धिविशेषस्यैव कर्म-
 विधिनियामकत्वात् । न चैवं फलपदानर्थक्यं, सर्वभ्यो ज्योतिष्टोम-
 इति वचनेन तस्य सर्वफलार्थत्वावगतेर्यजिपदस्य पशुफलोपधायक-
 यागलक्षणायां † तात्पर्यपादकत्वात् । अत एव न विशिष्टोद्देशे
 वाक्यभेदः । न चोत्पत्तिशिष्टसोमप्राबल्यं, पशुकामप्रयोगविशेष-
 पुरस्कारेण विहितस्य खनिचादेः सामान्यविहितसोमादिबाधक-
 त्वात् । वस्तुतस्तु प्रकृतसोमयागाश्रितः खनिचादिगुण एव फलो-
 द्देशेन विधीयते इति तृतीयः पक्षः । काम्यत्वादेव च नित्य-
 सोमबाध इति प्राप्ते ब्रूमः ‡ ।

नायं गुणविधिर्गौरवात् । तथा हि, सर्वत्रैव तावच्छुद्धधात्वर्थ-
 करणकभावनाविधानादाद्यो विधिप्रकारः । यथाऽग्निहोत्रं जुहो-

* अथवा, — इत्यधिकः पाठः क० पुस्तके ।

† लक्षणा, — इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रूम, — इति नास्ति ख० म० पुस्तकयोः ।

तीति । अन्योद्देशेन तद्विधिरपरः । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग-
काम इति । एतस्य सोद्देश्यवाचकपदान्तरसापेक्षत्वादौर्बल्यम् ।
धात्वर्थोद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिस्तृतीयः । यथा दध्ना जुहोतीति ।
अत्र विधेयताया धात्वर्थवृत्तित्वाभावात् पदान्तरार्थवृत्तित्वाच्च
ततोऽपि दौर्बल्यम् । धातोः साधुत्वार्थत्वमङ्गीकृत्य अन्योद्देशेनान्यक-
रणकभावनाविधिस्तुतुर्थः । यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति । अत्र
धात्वर्थस्योद्देश्यत्वेनाप्यसंबन्धात्ततोऽपि दौर्बल्यम् । गुणविशिष्टधात्वर्थ-
करणकभावनाविधानात् पञ्चमः । यथा सोमेन यजेतेति । अत्र
विशेषणविधिकल्पनादेराधिक्यात्ततोऽपि दौर्बल्यम् । अन्योद्देशेन
पूर्वोक्तः षष्ठः । यथा सौम्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्षसकाम इति ।
अथन्तु सर्वदुर्बलः ।

तदेवं उद्भिद्गुणविशिष्टस्य यागस्य फलोद्देशेन विधाने षष्ठविधि-
प्रकाराश्रयणादतिगौरवम् । गुणस्य यागे अन्वयान्मत्वर्थलक्षणाच्च ।
न हि भावनायां समानपदोपात्तधात्वर्थकरणकत्वावरुद्धायां गुणस्य
करणत्वं सम्भवति । अतस्तस्य यागान्वयावश्यकत्वे यागस्य कारकत्वात्
कारकाणां च परस्परं सम्बन्धानुपपत्तेः, सोमेन यजेतेतिवदुद्भिदता
यागेनेति मत्वर्थलक्षणाऽऽवश्यकौति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु दृष्टान्तेऽपि सोमस्य करणत्वेनैव भावनायामेवान्वयस्तत्र *
वक्ष्यते । युक्तस्य, एककरणावरुद्धेऽपि करणान्तरस्य भिन्ननिरूपितस्य
प्रकारतया भावनाऽन्वयोपपत्तेः । न हि यागकरणत्वं भावनानिरू-
पितम् । अपि तु स्वर्गनिरूपितम् । अतस्तु यथैवान्यनिरूपितमपि

* तत्र तत्र, — इति क० पुस्तके पाठः ।

तत्करणत्वं प्रकारतया भावनायामन्वेति, तथैव सोमकरणत्वमपि
 यागनिरूपितम् । उभयत्र तत्तन्निरूपकत्वस्य पार्थिकबोधसम्भवाच्च न
 कोऽपि विरोध इति नास्मिन्नपि पक्षे यद्यपि मत्वर्थलक्षणा, तथापि
 विशेषणविधिकृत * गुणयागोभयविशिष्टभावनाविधिगौरवमापद्य-
 मानं नापह्नोतुं शक्यम् । यथा च प्राथमिकभावनासम्बन्धाङ्गी-
 कारेऽपि द्वितीयबोधवेत्तायां मत्वर्थकल्पना तथोक्तं कौस्तुभे ।

एवं द्वितीय-तृतीययोरपि † जघन्यविधिप्रकाराङ्गीकरणं
 दोषाय । अगत्या च दधिसोमादावेव तदङ्गीकृतम् । तेषां तच्च ‡
 अत्यन्तदुर्बलेन नामधेयत्वासम्भवात् । प्रकृते तु येनैव योगेन खनिजे
 प्रवृत्तिस्तेनैव योगेनोद्भिद्यते उत्पाद्यते फलमिति व्युत्पत्त्या कर्मण्य-
 पीति नामत्वसम्भवेन द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणास्माद्यवम् । न
 च भिदो विदारणएव स्मृतेः शक्तिः । भिदित्येव धातुपाठात्
 विदारण इत्यस्य शक्यार्थमात्रोपलक्षकत्वस्य वैयाकरणसिद्धत्वात् ।
 अतो विदारण इवोत्पादनेऽपि प्रयोगात् तुल्यवद्वृत्तिकता । न
 च नामधेयानर्थक्यम् । संकल्पादौ सार्थकत्वात् । कश्चित् फलोप-
 बन्धश्च । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्मर्गकामो यजेतेति । कश्चिच्च
 गुणोपबन्धः । यथा संस्त्राय पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपतीति ।
 प्रकृते च संस्त्रया भेदसिद्धिरेव प्रयोजनम् । इतरथा हि प्रकृत एव

* विशेषणविधिकल्पनादिकृतं, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† द्वितीयतृतीयपूर्वपक्षयोरपि, — इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ गुणे, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

कर्मणि गुणफलसंबन्धापत्तेर्न कर्मान्तरत्वम् । न च योगस्य * फलो-
द्भेदनकारित्वस्यातिप्रसक्तत्वादपूर्वं कर्मणि रूढिकल्पने सोमादिपदा-
नामपि तदापत्तिः । सर्वत्र योगरूढिस्थले प्राचीनप्रयोगस्यैव का-
रणतायाः क्लृप्तत्वेन प्रकृते तदकल्पनात् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥२॥१८॥

यस्मिन् ॥ अत्र गुण एव रूढानां, चित्रया यजेत पशुकामः,
पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशानि पृष्ठानि, त्रिष्टद्विष्यवमानः, इत्यादौ
चित्राऽऽज्यपृष्ठवद्विष्यवमानशब्दानां गुणविधित्वं कर्मनामत्वं वेति
चिन्तायां, दद्यादिवद् रूढेषु कर्मनामत्वासम्भवाद् गुणविधित्वमे-
वेषाम् । तत्र चित्रापदे तावत्प्रातिपदिकेन चित्रत्वं स्त्रीप्रत्ययेन
च स्त्रीत्वं विधीयते । विधेययोश्च परस्परसाहित्यावगतेर्विधेय-
सामर्थ्यानुरोधेन प्राणिद्रव्यकयागस्योद्देश्यत्वावगतेः प्रकृतानामपि
दधि मधु घृतं पयोधाना उदकं तण्डुलास्तत्संघृष्टं प्राजापत्यमित्ये-
तद्वाक्यविहितानां यागानामुद्देश्यत्वासम्भवेऽपि सर्वप्रकृतिभूताग्नीषो-
मीययागोद्देशेन सर्वपशुयागोद्देशेन वा विधीयते । न चानेकगुण-
विधाने वाक्यभेदः । धेनुर्बच्चिणेतिवदुभयविशिष्टैककारकविधानेना-
वाक्यभेदात् । एवमाख्यपदेन घृतं, पृष्ठपदेन शरीरावयवः । स च
सङ्ख्याविशिष्टः प्रकरणादाख्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते इत्येतद्वाक्यविहित-
सोचाज्जतया यथाक्रमं विधीयते । एवं चित्रच्छब्दवाच्यं चिभिडि †
द्रव्यं पवनक्रियाविशिष्टं तथैव तद्वाक्येन विधीयते । सर्वत्र द्रव्याणां

* यागस्य, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† चिभिड्यी, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‘स्तोत्रसमीपदेशे अदृष्टार्थं’ स्थापनेनेव स्तोत्रोपकारकता । उत्पत्ति-
वाक्येषु तु आज्यादिपदं गुणवाक्यप्राप्तत्वादनुवादः । स्तोत्रमात्रं तु
विधीयते इति प्राप्ते ।

प्राप्तकर्मानुवादेन चित्रत्वस्त्रीलरूपानेकगुणविधाने वाक्यभे-
दात् । करणत्वस्यापि पञ्चगंतस्य प्राप्तत्वेनाविधेयतयोभयविशिष्ट-
कारकविध्ययोगात्, अजोऽग्नीषोमीय इति वचनेन विहितप्राकर-
णिकपुंस्त्वावरोधेन स्त्रीत्वस्य विध्ययोगाच्च न गुणविधिः । अतः
प्रकृतानामेव यागानां विचित्रद्रव्यकलेन लक्षणया चित्रापदं
नामधेयम् । इत्यभिप्रायेण च स्त्रीप्रत्ययः । एवमाज्यादिपदेष्वपि
असमस्तत्वेन विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् प्राप्तस्तोत्रानुवादेन द्रव्यसङ्ख्या-
यनेकगुणविधौ वाक्यभेदः । न चोत्पत्तिवाक्येव द्रव्यविशिष्टस्तोत्र-
विधिरितरच तु सङ्ख्यामात्रविधिरस्त्विति वाच्यम् । घृतादीनां
स्तोत्रे करणत्वासम्भवेन विशिष्टविध्ययोगात् । पञ्चदशानीत्यादि-
स्तुतिगतस्य क्सङ्घातरूपसोमवाचि-उप्रत्ययस्य गुणविधिलेऽनुपपत्तेश्च ।
अत आज्यादिपदं वाक्यद्वयेऽपि शक्तेव स्तोत्रनामधेयम् । आज्यादि-
पदाभिधेयस्तोत्रानुवादेन च गुणवाक्ये सर्वत्र सङ्ख्यामात्रविधिः ।
आज्योत्पत्तिवाक्ये च तत्संज्ञकानि चत्वारि स्तोत्राणि, गमक-
सङ्कृतवज्रवचनेन तावत्त्वावगमात् । एवं घृष्टोत्पत्तिवाक्येऽपि
षट् । अनुष्ठेयानि तु नियतानि चत्वारि । आद्ययोर्दोर्दोर्द्वय-
न्तरयोरन्यथोश्च नौधसश्चेतयोर्वचनेन विकल्पविधानात् । यथा
चात्र तत्तद्वृषणानां निरासो मतान्तरदूषणानि च, तानि कौस्तुभे
द्रष्टव्यानि ॥३॥१८॥

तत्प्रख्यं ॥ इह हृद्गानां यौगिकानां च सम्भवत्प्राप्तिकानाम-
ग्निहोत्रं जुहोति, आघारमाघारयति, समिधो यजति, इत्यादौ
अग्निहोत्रादिपदानां गुणविधित्वं कर्मनामत्वं वेति चिन्तायां,
प्रसिद्धेर्गुणविधित्वमेव युक्तम् । न चात्र वाक्यभेदः, विधेयानेकत्वा-
भावात् । अतोऽग्निहोत्रपदे अग्नये होत्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या उप-
सर्जनार्थोऽग्निर्देवता होमे विधीयते । न च यदग्नये च प्रजापतये
च सायं जुहोति इत्यनेन तस्याः प्राप्तत्वादविधानम् । तत्रानेकगुणो-
पादानेन विशिष्टकर्मान्तरविधेरावश्यकतया एतद्वाक्यविहिते कर्मणि
तत्प्राप्तेरभावात् । अतो यच्च दर्विहोमादावाग्नेयो मन्त्रः पठितः,
तद्गृहदर्विहोमानुवादेन देवतामात्रमनेन विधीयते । वचनेन
तत्प्राप्तिसम्भवे मान्त्रवर्णिकविधेरकल्पनीयत्वात् । विशिष्टकर्मान्तरं
वा । आघारवाक्येऽपि द्वितीयान्ताघारपदेन चरणसमर्थमाध्यादि-
द्रवद्रव्यमभिधीयते । धातुना च चरणाख्यः संस्कारस्तदुद्देशेन
विधीयते । अविनियुक्तस्य च संस्कारायोगात् प्रकरणकल्पित-
वाक्येनोपांशुयाजाङ्गतया द्रवद्रव्यं विधीयते । चतुर्गृहीतं वा एत-
दभूत् तस्याघारमाघार्य्यत्वेन वा प्रयाजाङ्गभूतचतुर्गृहीतरूपविशे-
षसमर्पणम् । सर्वथाऽऽघारपदं द्रव्यपरं न नामधेयमिति प्राप्ते ।

मान्त्रवर्णकल्पविधिनैव देवताप्राप्तिसम्भवे अस्य पूर्वप्रवृत्त्या विधि-
कल्पकत्वे वैफल्यपत्तेः * अभ्युदयशिरस्कत्वस्य च सम्भवति प्रथम-
विध्यापादकधात्वर्थविधावन्याय्यत्वाच्च तावद्दर्विहोमानुवादेन देवता-
विधिः । नापि विशिष्टकर्मान्तरविधिः । अग्निर्होतिर्व्योतिरग्निः

* वैयर्थ्यापत्तेः, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‘स्नाहेति सायं जुहोति सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्नाहेति प्रातर्जुहोतीति वचनविनियुक्तमन्त्रवर्णनैव देवताप्राप्तेः । यद्ग्रथे च प्राजापतये च सायं जुहोति यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रातरित्यच तु साधवात् सायं प्रातःकालौनदेवतासमुच्चयविशिष्टप्रजापतिमाचविधानम् । अतएव यथैव केवलदेवत्यमन्त्रलिङ्गवशेन केवलयोर्देवतात्वं, तथा अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्नाहेति सायं जुहोति सूर्योज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्नाहेति प्रातरिति द्विअग्निङ्गकमन्त्रवर्णाग्निमन्त्रयोरपि तत् । अतश्च यद्ग्रथे चेति वाक्यस्याग्निमसूर्यपदं सायंप्रातःकालौनदेवतासचकं सायंप्रातःपदं च तात्पर्यपादकम् । चमब्दोपस्थितसमुच्चयस्य च प्रजापतावन्वयस्य निपातोपसर्गार्थत्वेन व्युत्पन्नत्वाच्च विधेयानेकता । अतश्चाग्नेर्देवतात्वादिना अग्निहोचहोमे * प्राप्तत्वाद्-ग्निहोचपदं अग्नेर्होम इत्येवं व्युत्पत्त्या नामधेयम् ।

एवमाचारेऽपि उपांशुयाजे सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्भुवायामाज्यमित्यनेनैव द्रव्यस्य † प्राप्तत्वात् प्रयाजाऽऽज्योद्देशेन संस्कारविधानेऽपि ‡ द्वितीयविधिप्रकारापत्तेर्साधवाद् भावव्युत्पन्नमाचारपदं नामधेयम् । विधेयस्य धातुलक्ष्यो होम एव । इन्द्रजज्ञे अध्वर इत्याधारमाचारयतीति मन्त्रवर्णिकेन्द्रदेवतायाश्चतुर्गृहीतं वेत्यनेन द्रव्यस्य ज्ञाभात् । एवं समिदादिष्वपि वक्ष्यते । सर्वत्र द्वितीया करणत्वलक्षणार्थेति न विरोधः ॥४॥२०॥

* अस्मिन्नपि होमे, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† द्रवद्रव्यस्य, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ संस्कारविधावपि, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तद्वपदेशश्च ॥ श्वेनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ पूर्वोक्तवाधकाभा-
वात् प्रसिद्धेः श्वेनादिपदानां गुणविधित्वमेव । प्रकृतसोमयागाश्रितो-
गुणः फलोद्देशेन विधीयते । विशिष्टकर्मान्तरं वा । न चैवं यथा वै
श्वेनो निपत्यादत्ते एवमयं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते इत्यर्थवादे स्वस्येव
स्वोपमानानुपपत्तिः । उपक्रमनिर्णीतविध्यनुरोधेनोपसंहारस्यार्थवाद-
स्यान्यथा नेयत्वात् । ते तद्विज्ञासा इव तद्विज्ञासा इत्यादिवदगन्ध-
यालङ्कारस्याभेदे अनुगुणत्वाच्चेति प्राप्ते ।

नायमनन्वयालङ्कारस्तथात्वे सर्वेषामर्थवादपदानामुपमानान्तरा-
भावसंज्ञकत्वापत्तेः । तद्वरं भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् उपक्रमस्य-
एवैकस्मिन् पदे रूपकविधया लुप्तोपमाविधया वा गौणीं वृत्ति-
मङ्गीकृत्य नामधेयत्वं द्वितीयविधिप्रकारापादकं युक्तमाश्रयितुम् ।
अर्थवादस्तु रूपकाद्यपेक्षितसादृश्योपपादनार्थः, स च * विनैव
लक्षणां पूर्णोपमालङ्कारविधया विधेययागस्त्यर्थो न विरुध्यते ।
तत्सिद्धं चतुर्भिरेव प्रकारैः सर्वत्र नामत्वमिति ॥५॥१॥

नामधेये ॥ पूर्वमुभयत्र विशिष्टविधिपूर्वपक्षे यानि दूषपाणि
मलार्थलक्षणादीनि दत्तानि, तानि इह आक्षिप्यन्ते । यदि हि
यागस्य कारकत्वं स्यात्, ततः सोमादीनां कारकान्तराणां तदग-
द्यानुपपत्तेर्भवेन्नलार्थलक्षणा, उभयविशिष्टभावनाविधानं वा । न त्वेत-
दस्ति । यागस्य क्रियारूपत्वाङ्गीकारात् । अतस्तु तस्मिन् सर्वकार-
काणां भावनावदेव विनैव मलार्थलक्षणां विनैव च वैरूप्यं सम्बन्धो-
पपत्तिः । यागस्य च क्रियात्वेऽपि सम्बन्धसामान्येन भावनाऽन्वयो-

* सादृश्योपपादनार्थः सन्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

न विरुध्यते । भावना वा वैयाकरणवदतिरिक्ता नैवाङ्गीक्रियते ।
अतश्चोद्भिदादिष्वपि सर्वत्र गुणविधित्वमेव । वाजपेयोदाहणन्तु
मूले * गुणसूत्रानुरोधेनेति प्राप्ते ।

पञ्चतीत्यस्य पाकं करोति पाकेन करोतीति विवरणाद्-
धात्वर्थस्य कर्मत्वकरणत्वाभ्यतरंकारकत्वेनैव भावनाऽन्वयः । भावना
च यथाऽतिरिक्ता तथा वक्ष्यते । अतश्चेतरकारकाणां धात्व-
र्थान्वयानुपपत्तेरगत्योभयविशिष्टभावनाविधानं सोमादावङ्गीकृतम् ।
प्राचीनरीत्या वा मत्वर्थलक्षणा । अन्यथा श्रुत्यैव फलगुणयोर्यागा-
न्वये फलान्वयार्थं यागस्योपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वानि, गुणान्वये
चोद्देश्यत्वानुवादत्वप्राधान्यानीति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः । उपादेय-
त्वादिनिरुक्तादिकं च कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतो मत्वर्थलक्षणादिभिर्या
विशिष्टविध्यनुपपत्तेर्नामधेयत्वमेवोद्भिदादीनाम् ॥ ६ ॥ २ ॥

तद्गुणास्तु ॥ आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो-
भवतीत्यादौ आग्नेयशब्दो गुणविधिः कर्मनामधेयमिति चिन्तायां,
आग्नेर्मन्त्रवर्णादेव प्राप्तत्वादाग्नेयपदं नामधेयम् । इति प्राप्ते । पुरो-
डाशकर्मिकायां भावनायां मन्त्रापेक्षाऽभावान्मन्त्रस्य च तत्रायोग्य-
त्वाज्जोपांशुयाजइव मन्त्रस्य देवताकल्पकत्वं । न चाधारवद्वाचनिको-
विनियोगोमन्त्रस्य, येन तत्कल्पकत्वं सम्भाव्येत । न च मन्त्रस्याष्टा-
कपालकर्मकभावनाऽङ्गत्वे प्रमाणमस्ति । प्रकरणस्य त्रयांशुयाजादि-
ष्वविशिष्टत्वात् । नापि क्रमः†, ब्राह्मणपाठक्रमापेक्षया मन्त्रपाठ-

* मूले, — इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

† क्रमात्, — इति क० पुस्तके पाठः ।

क्रमवैपरीत्यस्य पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वात् । अतस्तत्प्रत्यन्यायाभावात् ।
मत्वानुपपत्तेर्द्रव्यदेवतोभयविशिष्टभावनाविधिप्रतीतेस्तस्य च याग-
मन्तरेणानुपपत्तेर्भूधातुना तल्लक्षणात् सकलविशेषणविशिष्टयाग-
भावनाविधानेन अर्थाद्विशेषणानामपि विधिकल्पनात् गुणविधि-
रेवाग्नेयशब्दः । प्रयोजनं, आग्नेयं पयं इत्यादौ नामातिदेशेनाग्ने-
यविध्यन्तः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु साम्नाय्यविध्यन्तः ॥ ७ ॥ २३ ॥

वर्हिः ॥ वर्हिराज्यपुरोडाशादिशब्दानां संस्कृतेषु कुशादिषु
शास्त्रस्थैः प्रयुज्यमानत्वाद्यूपादिशब्दवत्संस्कारमात्रवाचित्वे संस्कार-
विशिष्टकुशादिवाचित्वे वा प्राप्ते । जातिं विहाय कैरप्यप्रयुज्यमान-
त्वात्, संस्कारं विनाऽपि च लोके, वर्हिरादाय गावो गताः, आज्यं
क्रथं, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीत्यादौ प्रयुज्यमानत्वाद्-
व्यभिचाराल्लाघवाच्च कुशलादिजातिवाचित्वमेव । प्रयोजनं, यूपावट-
स्तरणार्थवर्हिरादौ पूर्वपक्षे संस्कारकरणं, सिद्धान्ते नेति ॥ ८ ॥ २४ ॥

प्रोक्षणीषु ॥ प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत्संस्कारवाचित्वे प्रोक्षणीभि-
रुद्देजिताः स्म इति लोके संस्कारं विहायापि जातिमात्रे प्रयोग-
दर्शनात्, रुद्ध्या जलजजातिवाचित्वे वा प्राप्ते । कृत्तावयवयोगेनोप-
पत्तौ रुद्धिकल्पने प्रमाणीभावः । अतएवाश्वकर्णादिशब्दे योगबाधे
एव तत्कल्पनम् । न चासामौदासीन्यावस्थायां प्रकृष्टोक्षणसाधनत्व-
रूपयोगाभावः, फलोपधानासम्भवेऽपि ऊक्षणस्वरूपयोग्यत्वस्य सम्भवात् ।
न चेवं रथकारपदेऽपि रथकर्तृत्वरूप*योगसम्भवेन जातिविशेषे शक्ति-

कल्पनाऽनुपपत्तिः । अतुशासनबलेन तत्कल्पनात् । कर्तृत्वस्वरूपयोग्य-
त्वस्याव्यावर्त्तकत्वेन वर्षासु रथकारस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । प्रोक्षणी-
शब्दे तु रुद्धिकल्पने प्रमाणाभावाद् यौगिकत्वमेव । प्रयोजनं,
विकृतौ घृतं प्रोक्षणमित्यादौ प्रोक्षणीरासादयेत्यविकृतः प्रयोगः
संस्कारवाचित्वपक्षे, घृतमासादयेति जातिवाचित्वे, प्रोक्षणमासादयेति
यौगिकत्वे द्रष्टव्यम् ॥८॥१५॥

तथा निर्मग्न्ये ॥ निर्मग्न्येष्टकाः पचन्तीत्यत्र निर्मग्न्यशब्दस्य
पूर्ववत् संस्कारवाचित्वे निर्मग्न्यमानय पक्ष्याम इति शौकिकप्रयोगेन
निरस्ते, मंथनकर्मत्वस्य पाकसाधनीभूतेऽग्नावभावेन मंथनप्रयो-
ग्यस्य च पाकनवनौतादावपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गादरणिप्रयोज्याग्नि-
त्वावान्तरव्याप्यजातिवाचित्वे प्राप्ते । मंथनप्रयोज्यत्वयोगेनैवोपपत्तौ
सक्तरुद्धिकल्पने प्रमाणाभावादतिप्रसङ्गस्य च पाकादौ प्राचीन-
प्रयोगाभावेनैवाबोधकत्वोपपत्तेर्निराकर्तुं शक्यत्वान्नवनौते च वा-
च्यत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाद् यौगिक एव निर्मग्न्यशब्दः । एवञ्च
निर्मग्न्येष्टका इत्यत्राग्नेः पाकसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वान्मन्थनमात्रविधि-
रिति तस्यापि प्रयोगमध्ये करणं सिद्धान्तप्रयोजनम् ॥१०॥१६॥

वैश्वदेव ॥ चातुर्मासेषु वैश्वदेवे प्रथमे पर्वणि आग्नेयादीनष्टौ
यागान् विधाय वैश्वदेवेन यजेतेति श्रुतम् । तत्र वैश्वदेवशब्दो-
गुणविधिः कर्मणामधेयं वेति चिन्तायां, नामत्वे समस्तवाक्यवैयर्थ्य-
प्रसङ्गादगत्या * अग्नेयादिषु सप्तसु देवताविधिः, आमिचायागे

* वैयर्थ्यापत्तेरगत्या - इति ख० म० पुस्तकयोः पाठः ।

विश्वेदेवदेवतायाः प्राप्तत्वात् । देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानं वा
गुणात् । एतस्मिन्नेव वा कर्मणि आमिचावाक्येन द्रव्यमात्रविधा-
नम् । एवञ्चाष्टौ चरौषि इति लिङ्गदर्शनस्याप्युपपत्तिरिति प्राप्ते ।
नाग्नेयादिषु गुणविधिः । उत्पत्तिविशिष्टदेवताऽवरोधात् । नापि
कर्मान्तरविधिः । भेदबोधकप्रमाणानां नामत्वेनोपपत्तौ विधि-
गौरवापादकभेदबोधकत्वानुपपत्तेः । अतएव नामिचावाक्येऽपि द्रव्य-
मात्रविधानम् । आग्नेयमष्टाकपात्रं निर्वपेदित्याग्नेयादिवाक्ये *
'निर्वपेदित्यस्य विशिष्टविधायकस्यामिचावाक्येऽनुवक्तव्यं, द्रव्यमात्र-
विधायित्वे वैकल्यापत्तेश्च । अत आग्नेयादीनामष्टानामपि यागानां
नामधेयं वैश्वदेवशब्दः । उत्पत्तिविशिष्टदेवताऽवरोधसदृशतत्प्रत्य-
न्यायात् । प्रवृत्तिनिमित्तञ्च विश्वदेवदेवताजन्यामिचायागघटित-
समुदायाग्रयनरूपम् । वाक्यञ्च समुदायसिद्ध्यर्थं समुदायिनामनु-
वादकम् । तद्वयोजनञ्चाष्टानामपि यागानां वसन्ते वैश्वदेवेन यजे-
तेति वसन्तादिसम्बन्धद्वारा चातुर्मास्यसंज्ञकत्वलाभेन फलसम्बन्ध-
सिद्धिः । इतरथा आमिचायागस्यैव विश्वेदेवदेवताकत्वाद् वस-
न्तादिसम्बन्धद्वारा चातुर्मास्यसंज्ञकत्वलाभेन फलसम्बन्धापत्तेरितरे-
षामङ्गलापत्तिरिति कौस्तुभे स्पष्टम् ॥ ११॥ २७॥

पूर्ववन्तः ॥ वैश्वानरं द्वादशकपात्रं निर्वत् पुत्रे जाते इत्यनेन
यागं विधाय, यदष्टाकपात्रो भवति गायत्र्यैवेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति
इत्यादिनाऽष्टाकपात्रनवकपात्रदशकपात्रैकादशकपात्रद्वादशकपात्रा-

* वाक्यस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

नां फलान्यनूयाते, यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव सं
 तेजस्त्राद् इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति श्रुतम् । तत्र द्वादशले
 अष्टत्वादेः प्राप्नत्वादष्टाकपालादिशब्दा वैश्वानरयागनामधेयमि-
 त्याद्यः * पक्षः । स्वरूपेण प्राप्तावपि परिच्छेदकत्वेन प्राप्यभावाद्-
 गुणविधेय एव एते । अष्टत्वमष्टाकपालद्रव्यं वा पूर्वयागे विधीयते ।
 उपक्रमोपसंहारैक्येन चैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न द्वादशकपालस्योत्पत्ति-
 शिष्टता । अथवा, अस्तु वाक्यनानात्वं, तथापि यद् द्वादशकपालो-
 भवतीत्यनेनैव तद्विधिः । वैश्वानरवाक्ये तत्पदमनुवाद एवेति
 द्वितीयः । ब्रह्मवर्चसादिरूपफलोद्देशेन प्रकृतयागाश्रितगुणा एवाष्टा-
 कपालादयो विधीयन्ते इति तृतीयः ।

सिद्धान्तस्तु, सम्भवत्येकवाक्यत्वे तद्भेदस्यान्याय्यत्वात् प्रकृत-
 यागस्यैवेयं सर्वाः † स्तुतिः । यदङ्गभूतद्वादशकपालस्यावयवोऽष्टाक-
 पालादिरप्येकैकफलसाधनं, तत्र सर्वावयवोपेतद्वादशकपालस्य सर्व-
 फलप्रयोजकत्वे कः सन्देह इति यागस्तुतिः । अष्टाकपालपदं
 चाग्नेयाष्टाकपाले शक्तं गौण्या वृत्त्या अष्टत्वाश्रयकपालश्रपितत्वसा-
 दृश्येन द्वादशकपालावयवे गौणम् । तेन सावयवद्वाराऽवयवी द्वादश-
 कपालो लक्ष्यते । तेन लक्षणया यागस्तुतिरिति । इदं चाधि-
 करणं औदुम्बराधिकरणन्यायेन गतार्थमपि ‡ शिष्यशिष्यार्थमुक्तमिति
 ध्येयम् ॥ १२ ॥ २८ ॥

* मित्येकः - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सर्वापि, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पुनश्चतुर्थमपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

तत्सिद्धिः ॥ यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि सामानाधिकरण्या-
देकमितरस्य नामधेयं, रूढत्वेन तदसम्भवाद्वा जघन्यप्रस्तरपदलक्षित-
प्रस्तरकार्यसुगधारणोद्देशेन यजमानोऽधिकरणत्वेन विधीयते इति
प्राप्ते । प्रत्यक्षविध्यश्रवणात् प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषः सादयतीति विध्य-
न्तरैकवाक्यत्वाच्च तदर्थवादत्वमौदुम्बराधिकरणन्यायेन सिद्धमेव ।
यजमानपदन्तु गौण्या वृत्त्या प्रस्तरस्तावकम् ।

ननु अथारोपितार्थवृत्तित्वे गौणत्वं लोके प्रसिद्धम् । सिंहलस्य
देवदत्ते आहार्यारोपात् । न च तद्देदे *, सम्भवति, आरोपकपुरुषा-
भावादिति चेत् । विनाऽप्यारोपं सिंहशब्दस्य सादृश्यमात्रविवक्षया-
देवदत्ते काव्यलोकयोः प्रयोगदर्शनात् स्वशक्यगुणसमानजातीयगुण-
योगनिमित्तत्वं गौणत्वम् । सिंहनिष्ठकूरत्वसमानजातीयकूरत्वयोगाच्च
सिंहपदस्य देवदत्ते प्रवृत्तेः सिंहो देवदत्त इत्यत्र लक्षणसमन्वयः ।
पुष्पादौ खसम्बन्धित्वाध्यारोपेण चारोपितं खपुष्पशब्दार्थमङ्गीकृत्य
तद्वृत्तिगुणानामसत्त्वादीनां सिद्धान्ते सत्त्वाच्च न खपुष्पं भवत्सि-
द्धान्त इत्यादावव्याप्तिः । अतस्त्रैतादृशगौणत्वस्य वेदेऽप्यस्येव सम्भवः ।

यद्यपि च रूपकादिस्थले सौन्दर्यस्य तरङ्गिणीत्यादौ आरोपे-
णापि गौणी वृत्तिर्दृष्टा, तथापि सादृश्यमात्रेणापि उपमासङ्कारस्थले
साऽनुभूयमाना नापक्रोतुं शक्या । अतश्चोभयसाधारणेन स्वशक्य-
समवेतवत्तां गौणी वृत्तिः । समवेतत्वञ्च कचिदारोपितत्वसम्बन्धेन
कचिच्च स्वसमानजातीयगुणवत्तासम्बन्धेनेति भेदः ।

अत्र च सिंहपदेन शक्या सिंहोपस्थित्यनन्तरं लक्षण्या कूरलो-

पस्थितिरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु एकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिसारण-
मिति स्मारकविधयेव तदुपस्थितिः । गोणीज्ञानकार्यतावच्छेदकञ्च
निरुक्तोभयविधसम्बन्धान्यतरसम्बन्धेन स्वशक्यसमवेतधर्मप्रकारकदेव-
दन्तविशेष्यकशाब्दत्वमिति न क्रूरत्वादीनामशाब्दत्वप्रसङ्गः । न च
गौण्या लक्षणातो न भेदः, स्वशक्यवृत्तिगुणानामेव यच्च सम्बन्धित्वेन
रूपेण बोधस्तच्च लक्षणा, क्रूरत्वादिना बोधे तु गौणीति तयो-
र्भेदात् । ते च गुणाः षड्विधाः । कश्चित्स्थितिः तत्कार्यकारि-
त्वम् * यथा यजमानपदे । यजमानोयथा स्वकार्यकर्त्ता, तथा
प्रस्तारोऽपीति । एवञ्च गौणीगर्भलक्षण्या प्रस्तारस्तुतिः । एवमन्येऽपि
पञ्च गुणा अग्रिमसूत्रैर्द्रष्टव्याः ॥ १३ ॥ १८ ॥

जातिः ॥ अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यत्र पूर्ववदेवाग्निशब्दो ब्राह्मणे
गौणः, इयोरप्यग्निब्राह्मणयोरेकमुखप्रभवत्वात्, अग्निजननसमान-
जातीयजननमेवात्र गुणः ॥ १४ ॥ २० ॥

सारूप्यम् ॥ आदित्यो धूप इत्यादौ तु सारूप्यं गौणीनि-
मित्तम् । न च सर्वत्र तदेव निमित्तं, कोऽत्र विशेषः । चतुर्यासं
तेजस्वित्वाद्यत्र निमित्तमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तस्यैव शक्यनिष्ठगुण-
स्यैव स्वसमानजातीयगुणवत्तासंसर्गेण प्रकारत्वान्निमित्तता । न तु
सारूप्यस्य, तस्य संसर्गत्वात् । इह तु शक्यनिष्ठगुणसजातीयगुणवत्त-
रूपस्य सारूप्यस्यैव समवायादिसंसर्गेण प्रकारत्वात्तदेव निमित्त-
मिति विशेषः ॥ १५ ॥ २१ ॥

* कार्यकारित्वं, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

प्रशंसा ॥ अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गोऽश्वा इत्य-
चाजादीनां तत्र तत्र विहितत्वात्पशुकार्ये प्रतिषेधस्य पर्युदासस्य
वाऽनुपपत्तेरर्थवादत्वम् । अपशुशब्दो घटादौ मुख्यो गवाश्वगत-
प्राशस्त्याभावरूपगुणयोगादजादौ गौणः सन् लक्षणया गवाश्वस्त्यर्थः ।
प्राचां मते तु नञ्समासान्तर्गतपशुपदेन • गवाश्वगतं प्राशस्त्यं लक्ष-
यित्वा नञ्जा तदभावरूपो गुण 'उपस्थाप्यत इति विशेषः । सर्वथा
प्रशंसा गौणीनिमित्तघटिकेति सिद्धम् ॥ १६ ॥ ३२ ॥

• भूमा ॥ सृष्टीरूपदधातीत्यत्र विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावात् प्रत्यक्ष-
विधिअवणाच्च विधित्वम् । तत्र चोपधानमेवेष्टकासंस्कारार्थत्वेन *
विधीयते । यद्यपि चेष्टकानां चयनाङ्गत्वान्यथानुपपत्त्येवोपधानं
प्राप्येत, तथापि ततः पूर्वमेव प्रत्यक्षविधिना विधीयते । तत्फलञ्च
प्रत्येकोपधानसिद्धिश्चयनसमानकर्तृकत्वसिद्धिश्च । अन्यथा समुदि-
तोपधानमपि कदाचित् प्राप्नुयात् । आर्थिकत्वाच्च चयनभिन्नकर्तृ-
कत्वमपि । सति त्वस्मिन्निष्टकासंस्कारद्वारा चयनाङ्गताबोधकविधौ
प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायादङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वाच्च फलदयसिद्धिः ।
सृष्टिपदन्तु लिङ्गप्रकरणप्राप्तसृष्ट्यसृष्टिमन्त्रमात्रस्य गौण्याऽनुवाद-
इति भाष्यकारः ।

वार्त्तिककारस्तु, नोपधानमात्रविधिः । तथा सति प्राणप्रसृत-
उपदधातीत्याद्यनेकोपधानविधिवैयर्थ्यापत्तेः । अतो मन्त्रमात्रमुप-
धानानुवादेन, मन्त्रविशिष्टं वोपधानमिष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधी-

यते । ततोपधानविधिफलन्तु पूर्ववत् । मन्त्रविधिफलन्तु उपधाने
 तन्नियमः । मन्त्रा हि इष्टकामात्रप्रकाशकास्तद्गहणादिष्वपि प्राप्ति-
 सम्भवाच्चोपधाने नियमेन प्राप्नुवन्ति । अतस्तन्नियमो ग्रहणादिप-
 रिसङ्घैव वा * फलम् । मध्यमचितिसम्बन्धस्य, यां वै काञ्चन-
 ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिर्जननीयांतां मध्यमायां चित्तबुपदध्यादिति
 वचनेन प्रत्यचब्राह्मणवतीनामिष्टकानां मध्यमचितिसम्बन्धस्य विधा-
 नात् । अन्यथा तत्तच्चित्तवान्तरप्रकरणपाठरहितानां मन्त्राणां
 चयनमहाप्रकरणेन सर्वचित्तिषु अन्तिमायामेव वा निवेशापत्तेः ।
 अतो मध्यमचितिसम्बन्धार्थं मन्त्रविधिः । इष्टकानां प्रत्यचब्राह्मण-
 वत्त्वं चेष्टकावाचिप्रत्यचब्राह्मणपठितपदविधेयमन्त्रकत्वम् । सृष्टिपदं
 हि सृष्टिप्रकाशकमन्त्रोपधेयेष्टकापरम् । तच्च च विशेषणांशस्य
 मन्त्रस्य विधेयत्वात्तदिष्टकानां प्रत्यचब्राह्मणवत्त्वमिद्धिः । इतिकरण-
 विनियुक्तलोकंष्टणमन्त्रस्यापि मध्यमचितिमात्रसम्बन्धापत्तेरिष्टकावा-
 चीतिपदविशेषणम् । अतश्च मन्त्रविशिष्टोपधानमत्र विधीयते ।
 सृष्टिपदं परं गौण्या वृत्त्या सप्तदशसङ्ख्याकसृष्ट्यसृष्टिमन्त्रपरम् ।
 यत् सप्तदशेष्टका उपदधातीत्यर्थवादानुसारात् । तच्च चतुर्दश
 सृष्टिमन्त्रास्त्रयोऽसृष्टिमन्त्रा इति सृष्टिवाङ्मयम् । शुणो गौणी-
 वृत्तिनिमित्तम् ॥ १ ७ ॥ ३ ३ ॥

क्षिप्तसमवायात् ॥ प्राणमृत उपदधातीत्यादौ, 'तु अल्पत्व
 निमित्तम् । शेषं पूर्ववत् । एवं षट् गौणीवृत्तिप्रकाराः ॥ १ ८ ॥ ३ ४ ॥

* परिसङ्ख्या वा, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सन्दिग्धेषु ॥ अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र अक्ता इत्यनेनावि-
शेषाद् यत्किञ्चिदञ्जनमाधनद्रव्यस्य विधिना निर्णीतत्वादुपसंहार-
स्थेन तेजौ वै दृतमित्यर्थवादेन सङ्कोचानुपपत्तेः नार्थवादस्य सन्दि-
ग्धार्थनिर्णये प्रामाण्यमिति प्राप्ते । विधेरविशेषप्रवृत्तत्वेनेव दृतमाच-
यहणेनाप्युपपत्तेरितराक्षेपकत्वे प्रमाणाभावादुपक्रमस्याविरोधेनोपपत्तौ
च उपसंहारस्थस्यार्थवादस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावादिध्यर्थवादयो-
रेकवाक्यत्वेनैकविषयकत्वस्यावश्यकत्वाच्च युक्तं वाक्यशेषस्य सन्दिग्धार्थ-
निर्णयेऽपि प्रामाण्यमिति दृतेनैवाञ्जनम् ॥ १८ ॥ ३५ ॥

अर्थादा ॥ सुवेणावद्यति, स्वधितिनाऽवद्यति, हस्तेनावद्यति
इत्यादौ विधेरवदेयद्रव्यविषये सन्दिग्धस्य सामर्थ्यान्निर्णयः । सुवेण
द्रवमेवाज्यादि । स्वधितिना मांसादि । हस्तेन संहतं* पुरो-
डाशादि । अतस्तु सामर्थ्यसहकृतावद्यतिपदेनैव लक्षणया द्रवाद्यव-
दानस्य उद्देश्यत्वात्तदनुवादेन सुवादिविधौ न किञ्चिद्वाधकम् ।
एवं अञ्जलिना सक्तून् जुहोतीत्यादावपि न संपुटाकारोऽञ्जलिः,
अपि तु व्याकोशात्मक एव । सामर्थ्यात् । तदेवं विध्यर्थवादमन्व-
स्यत्याचारनामधेयवाक्यशेषसामर्थ्यरूपाण्यष्टौ प्रमाणानि धर्माधर्म-
योर्निरूपितानि । अतः परं भेदादिना तत्स्वरूपं निरूपयिष्यते ॥
१० ॥ ३६ ॥ गन्धसङ्ख्या ६५० ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टद्वीपिकायां

प्रथमाध्यास्य चतुर्थपादः ॥०॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

भावार्थाः ॥ एवं धर्माधर्मप्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना तत्स्वरूपं निरूप्यते । यद्यपि च तदपि एतावत्प्रमाणप्रतिपाद्यत्वेन रूपेण बुद्धमेव, तथापि एकत्वानेकत्वादिरूपेण बुद्धत्वादिह तेन रूपेण निरूप्यते । अत्र च शब्दान्तरादिषट्प्रमाणकभावनाभेद एवाध्यायार्थः । धात्वर्थभेदस्तु तत्सिद्ध्यर्थः काचित्क्रो निरूप्यते, अपूर्वभेदोऽपि फलत्वेनेति न तावदध्यायार्थः ।

फलीभूतापूर्वभेदोऽपि अपूर्वसाधनभेदाधीन इति तत्साधन-जिज्ञासायां स्वर्गादिसाधनस्यैवावान्तरव्यापाररूपापूर्वं * प्रति साधनत्वात् स्वर्गादिफलं प्रति किं धात्वर्थस्य करणत्वं उतोपपदार्थस्य सोमादेरपीति चिन्तायां, प्राथमिकभावनान्वयस्य तावत् सिद्धान्तिनोऽपि सम्मतत्वादौत्तरकालिकः फलान्वयोऽपि सर्वेषामेवेति प्राप्ते । सर्वेषां करणत्वे अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादेकस्यैव फलनिरूपिता करणता, अन्येषान्तु दृष्टविधयैव करणार्थत्वम् । तदत्र धात्वर्थस्यैव करणत्वे सोमादीनां तज्जनकत्वेनैव दृष्टार्थता ।, सोमादीनां करणत्वे च धात्वर्थस्याश्रयविधयैव दृष्टार्थतेति नानेकादृष्टकल्पना ।

* व्यापारापूर्वं - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

एवं स्थिते विशेषजिज्ञासायां सोमादेरेव फलकरणत्वं * तस्य सिद्धत्वेन योग्यतारूपलिङ्गात् । तृतीयायाः करणत्वे शक्तत्वेन कारकश्रुतेरेकपदोपात्तत्वरूपपदश्रुत्यपेक्षया बलीयस्त्वाच्च । फलान्वये पदश्रुतेरप्यभावाच्च । अतएव यागादिधालर्थः सोमाद्यर्थ एव । न च तदर्थत्वे अदृष्टकल्पना । अग्निहोत्रहोत्रेण दधिनिष्ठकरणता†-सम्पादनवदयागेनादृष्टमन्त्रेणैव सोमनिष्ठकरणतासम्पादनेन यागस्य सोमाङ्गत्वोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

* पदश्रुत्या यागस्यैव फलकरणत्वम् * । यद्यपि च फलान्वयेन सा, तथापि प्राथमिकभावनाऽन्वये यस्य यत् प्रमाणं तद्गतबलवत्त्वस्य तस्यामवस्थायामकिञ्चित्करत्वेऽपि पार्थिकफलान्वये तस्य निर्णायकत्वात् । अतश्च प्राथमिकभावनाऽन्वये विद्यमाना पदश्रुतिः फलान्वये निर्णायिका । न च तस्याः कारकश्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यम् । लाक्ष्णिकत्वेऽपि यागकरणत्वस्य सोमकरणत्वान्वयात् प्राग्भावनायामन्वितत्वेन तदन्वयस्य प्राथम्यात् । अन्यथा तिङन्तपदस्य परिपूर्णत्वाभावेन तदुपस्थापितभावनायां सोमस्याप्यन्वयानुपपत्तेः । परिपूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेतीति‡ न्यायात् । न च प्रथमावगतस्यापि कषणस्य औत्तरकालिकेन बाधः उपजीव्यत्वादिति यागः फलसाधनं सोमोयागार्थ इति सिद्धम् । प्रयोजनं, सोमापचारे न प्रतिनिधुपादानं पूर्वपक्षे, तिङ्कान्ते तु तत् ॥

* करणत्वं, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† दधिकरणात्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पदार्थान्तरेणान्वेतीति, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

नन्विदं धात्वर्थातिरिक्तभावनासत्त्वे * भवेन्न तु तस्यां प्रमाण-
मस्ति, धात्वनामेव विकृत्यादिफल इव† तत्प्रयोजकव्यापारमात्रे
फूत्कारादौ यत्नादौ च शक्तत्वात् । अतो यत्नादिरूपभावनाया अपि
धातुवाच्यत्वाद्वात्यर्थे एव क्रियारूपे सकलकारकान्वयो न तु यागस्य
पदश्रुत्या फलकरणत्वमिति चेत् ।

पचति, पाकं करोति पाके यतत इति पाकात् पृथक् विब्रीय-
माणयत्नादेः पच्यर्थत्वानुपपत्तेः । न च घटन्तपाकशब्दस्य फल एव
शक्तत्वात् पृथक् विवरणोपपत्तिः । व्यापारविगमेऽपि फलदशभ्यां
पाको विद्यते इति प्रयोगापत्तेस्तस्यापि व्यापारवाचित्वावश्यभा-
वात् । अतो भासमानो यत्नादिरिति वाच्य एव । अतएव धातु-
वाच्यमपि साक्षात् फलजनकफूत्कारादिव्यापारवृत्तिपाकत्वादिक-
मेव । तच्च जातिरखण्डोपाधिर्वैत्यन्यदेतत् ।

तज्जनकयत्नादिकन्तु आख्यातवाच्यमेव । तच्च शक्ततावच्छेद-
कन्तु करोतिविब्रीयमाणतिष्ठादिकं, लाघवात् तिष्ठादिकमेव वा ।
न तु स्थानित्वं, तदुपस्थापकादेशविशेषाणां पदज्ञाननिष्ठकारण-
तावच्छेदककोटौ प्रवेशे गुरुभूतकारणतावच्छेदकघटितानन्तकार्य-
कारणभावकल्पनापत्तेः । अप्रवेशे यथाकथञ्चिदुपस्थितलकारादपि
भावनोपस्थित्यापत्तेः । शक्यतावच्छेदकन्तु फलोद्देशकधात्वर्थाति-
रिक्तव्यापारत्वम् । फलञ्च कचिद्वात्यर्थः कचिच्च स्वर्गादीति यथा-
विवक्षम् ।

* सत्त्वे एव, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† विक्रियादिफलइव, — इति क० पुस्तके पाठः ।

एवञ्च रथो गच्छतीत्यादौ न लक्षणा, गमनानुकूलव्यापारस्यै-
वाख्यातार्थत्वात् इति पार्थसारथिः । वस्तुतस्तु यत्नत्वमेव शक्यता-
वच्छेदकं, लाघवात् । तद्बाधे तु सर्वत्राश्रयत्वे लक्षणा । यत्नस्यैव
आख्यातोपात्तस्य नित्यं कर्मसाकाङ्क्षत्वं, करोतिपर्यायत्वादेककर्मकत्वं,
फलभावनानुकूलत्वाच्च अर्थभावनत्वं द्रष्टव्यम् ।

इयञ्चाख्यातोपात्ता भावनैव मुख्यविशेष्या । तद्व्यतिरेकेणैतरपदा-
र्थान्वयापर्यवसानात् । तस्यामेव आख्यातोपात्तायां क्त्वाप्रत्ययाद्युपा-
त्तायां वा योग्यताद्यनुसारेण निपातोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्तशब्द-
गम्यो यः सुबुपात्तलिङ्गसङ्ख्याव्यतिरिक्तोऽर्थस्तस्य सर्वस्यापि प्रकारतया
अन्वयः । निपातोपसर्गयोस्तु क्रियासमभिव्याहारादौ सति तथाऽन्वयो-
ऽन्यसमभिव्याहारादावन्येनापि । प्रातिपदिकार्थोऽपि सुबर्थं करण-
त्वादौ । तद्धितसमासादिसखण्डप्रातिपदिकावयवार्थानान्तु यत्र कार-
कतासम्बन्धेन तद्धितसमासादिवृत्तिर्यथा आग्नेय इत्यादौ, तत्राग्नेर्दे-
वतात्वाङ्गावनायामेवान्वयो न तु तद्धितोपात्ते द्रव्ये । स तु पार्ष्टिक-
एव । यत्र तु कारकातिरिक्तसम्बन्धेन सा, तत्र परस्परान्वयोऽपि ।
यथाऽश्वाभिधानीमित्यादौ । एवं सुबुपात्तलिङ्गसङ्ख्यायोः समानाभि-
धानश्रुत्या सुबर्थं करणत्वादावेवान्वयः । तद्व्यतिरिक्तपदार्थमात्रस्य
तु सुबर्थकरणत्वादेर्धाल्पार्थस्य कर्तुंस्तदेकत्वादेश्च कालादेर्लङाद्यर्थस्य
विध्यादेर्लिङ्गार्थस्य च सर्वस्यैव लिङ्गानन्वयिभावनावाचिपदोप-
स्थाप्यायां भावनायामेवान्वयः । अतएव भावनादिपदोपस्थापितायां
तस्यां नान्वयः । आख्यातेन क्त्वादिना वोपस्थितायान्तु भवत्ये-
वान्वयः प्रकारतया । प्रकारताघटकाः सम्बन्धाश्च सर्वे यथायथं

पार्ष्टिकान्वयबोधवेत्तायामवगम्यमानाः कौस्तुभ एव द्रष्टव्याः ।
तस्मात् सिद्धमाख्यातवाच्या आर्थी भावना, तस्याश्च स्वर्गादि
भाव्यम्, धात्वर्थश्च करणम्, सोमादिकन्तु करणानुपाहकत्वादिति-
कर्त्तव्यतेति ॥१॥

चोदना ॥ धात्वर्थाद्देवापूर्वमिति स्थिते ऽपूर्वमेवास्ति न वेति
चिन्तायां, क्लृप्त्रयागध्वंसद्वारेणैव क्षणिकस्यापि यागस्य स्वर्गसाधन-
लोपपत्तौ नापूर्वकल्पनं, गौरवापत्तेः । न च नित्यत्वाद्ध्वंसस्य,

—————धर्मः चरति कीर्त्तनात् ।'

प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्यपि ॥

इति कीर्त्तनप्रायश्चित्तमाश्रयत्वानुपपत्तिः । कीर्त्तनादेः फलो-
त्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेण तदनाशकत्वात् । कीर्त्तनात्यन्ताभाव-
विशिष्टव्योतिष्ठोमव्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनादा न कश्चिद्दोषः । अतो-
नापूर्वं किञ्चित् प्रमाणमस्ति इति प्राप्ते ।

चरतिनश्यत्योर्नाशवाचिन्योर्भवन्मते लक्षणापत्तेर्नाशयोग्यमपूर्व-
मेव कल्प्यते । गौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अतश्च प्रधानेन
स्वर्गादिफले जननीये अपूर्वं तदवान्तरव्यापारः * । स च फलबला-
दात्मनिष्ठः । अवान्तरव्यापारत्वादेव च न यागादेरन्यथासिद्धिः ।

तच्च† यच्चैकमेव प्रधानं, तच्च पूर्वोत्तराङ्गमहितात् तस्मादपूर्वो-
त्पत्तेः प्रधानाव्यवहितमेकमुत्पत्त्यपूर्वं, तेन च सर्वाङ्गान्ती परमापूर्व-

* अपूर्वमवान्तरव्यापारः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† तदत्र, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

मपरमिति हे अपूर्वं । एवं प्रधानभेदेऽपि प्रतिप्रधानं उत्पत्त्य-
पूर्वभेदः परमापूर्वं त्वेकमिति ज्ञेयम् * । दर्शपूर्णमासयोस्तु पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्याया यजेतेति
वाक्यद्वयेन यागत्रयकरणतानां चिकान्तरनिरपेक्षाणां साहित्याव-
गतेः साहित्यस्य चैककार्यनिरूपितत्वं विज्ञाऽनुपपत्तेः प्रतिसमुदायं
समुदायापूर्वमपरं तेन च परमापूर्वमिति † नवापूर्वसिद्धिः । एव-
मन्यथापि चातुर्मास्यद्वादशमासादिषु अपूर्वकल्पना ज्ञेया ।

• अत्रेषु तु यन्निपत्योपकारकाङ्गजन्यापूर्वाणां प्रधान एवोत्पत्त्य-
पूर्वजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः । अन्तिमप्रधानगन्तयोग्यतया
च नाशः । आरादुपकारकजन्यानां तु उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतदव्यवहित-
कार्यजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः । अव्यवहितस्य कार्यं समु-
दायापूर्वसत्त्वे तदेव, तदभावे परमापूर्वं खर्गाद्येव वेति ज्ञेयम् ।
अन्तिमयोग्यतोत्पत्तौ च नाशः । यदि तु परमापूर्वं न तथा
किञ्चित्प्रमाणमित्याशङ्क्येत, ततो माऽस्तु तत् । अङ्गानां तु आरा-
दुपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्वं एव समुदायापूर्वाभावे फलानुकूलयोग्यता-
जननमेव कार्यमस्तु । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् ॥२॥

तानि द्वेधम् ॥ ग्रीष्मैववृत्तौत्यादौ पूर्ववदेवावघातस्य फल-
भावनकरणलमविवादम् । तच्च फलं न ग्रीह्यः । अजन्यत्वात् ।
नापि वैतुष्यम् । तज्जनकत्वस्य लोकादिद्वलेनाविधेयत्वात् । नापि

* स्थितम्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रतिसमुदायं परमापूर्वमपरं तेन च परमापूर्वमपरमिति, - इति
ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

पक्षे दक्षणादेरप्यर्थप्राप्तत्वेन तद्भाष्यवृत्तिफलको नियमः । तस्यापि वैफल्यत् । न च तस्यादृष्टार्थत्वम् । अदृष्टस्यावश्यकत्पनीयत्वे शाब्दावघातादेव तत्कल्पनौचित्यात् । अतोऽदृष्टार्थमेवावघातः । तदपि चादृष्टं न ब्रौह्मिनिष्ठम् । तत्तावच्छिन्नं प्रति आत्मत्वेन समवायिकारणत्वात् । अतः पूर्ववदेव ब्रौह्म एवावघातार्था इति ब्रौह्मिविग्रहावघात एवादृष्टार्थमारादुपकारकत्वेन विधीयते इति प्राप्ते ।

दृष्टसम्भवे अदृष्टस्यान्याय्यत्वादितुषीभाव एवावघातफलम् । न च तस्याच्चेपादेव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यम् । दक्षणाद्युपायान्तरव्यावृत्तिफलकनियमस्यैवावघाताश्रितस्यादृष्टार्थं विधेयत्वात् । अतएव कृष्ण-लक्षरौ अवघाताभावेन* तस्य लोपः । वस्तुतस्तु श्रौतस्यावघातस्यैवाच्चेपतः पूर्वप्रवृत्त्या वितुषीभावार्थं विधेयत्वम् । अतस्याच्चेपप्रतिबन्धादक्षणादिव्यावृत्तिफलको नियमः फलम् । वैतुष्यस्य च दक्षणेनापि जायमानत्वाद्वैयर्थ्यशङ्का तु, अवघातादेव ब्रौह्मिनिष्ठादृष्टस्याप्युत्पत्तिकल्पनान्निराकर्तव्या । तददृष्टस्य च जन्यत्वमात्रं लाघवात् कल्प्यते न प्रयोजकत्वमपि । दृष्टरूपे वैतुष्य एव तत्कल्पनात् । अतः कृष्ण-लक्षरौ वैतुष्याभावेऽपि तल्लोपः । आर्थिकविध्यन्तरकल्पनाच्च मानेको-द्देश्यता । तत्तददृष्टस्य च द्वितीयादिधर्मिग्राहकप्रमाणेन ब्रौह्मादि-निष्ठत्वस्यैवावगतेस्तत्त्वेनैव समवायिकारणता नात्मत्वेन । अतस्यावघातस्यादृष्टवितुषीभावोभयद्वारा अपूर्वसाधनीभूतब्रौह्महेतुने विधानात् सिद्धं संस्कारकर्मत्वम् । प्रयोजनं, चागार्थब्रौह्मपेक्षया ब्रौह्म-न्तरमवघातार्थमुपादेयं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ॥ ३ ॥

* अवघाताभावे, — इति क० पुस्तके पाठः ।

धर्ममात्रे ॥ ग्रीहीन् प्रोक्षति, स्रुचः संमार्ष्टीत्यादौ दृष्टोपकारक-
त्वासम्भवात् द्वितीयायाश्च साध्यत्वत्करणत्वेऽपि सक्तून् जुहोति, बन्ध-
जान् शिखण्डकान् कुर्वित्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधिकरणपूर्वपक्ष-
वदर्थकर्मत्वमेव । बन्धजानां हि करोतेर्द्विकर्मकत्वापत्तेर्न* साध्यत्वम् ।
अतः करणत्वमपि द्वितीयार्थः । अतश्च ग्रीहिकरणकं प्रोक्षणमेवा-
दृष्टार्थत्वेन विधीयते इति प्राप्ते ।

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनाद् घटं करोतीत्यादिप्रयोगाच्च
साध्यत्वमेव द्वितीयार्थो न करणत्वम् । अनेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गात् ।
कर्मत्वञ्च कर्तुरीप्सिततमं कर्मेतिसूचार्जेप्सितत्वरूपमेव । अपि तु
तथायुक्तञ्चानीप्सितमिति सूचादौप्सितानीप्सितसाधारणं साध्यत्वमेव ।
यथा चैवं सति न सूचदयवैयर्थ्यं तथा कौस्तुभ एव प्रदर्शितम् ।
अतश्च ग्रीहीणां द्वितीयया साध्यत्वाभिधानात् यागाङ्गत्वावगमेन
चेप्सितत्वप्रतीतेस्तदुद्देशेन प्रोक्षणं विधीयते । दृष्टद्वारासम्भवेऽपि
सादृश्यमेव द्वारं ग्रीहिनिष्ठं कल्प्यते । अतएव यच्च नोपयोगः कृत्तः,
न वा कल्पयितुं शक्यः, यथा सक्तुषु, तच्च द्वितीयया करणत्वलक्षणा-
मङ्गीकृत्य सक्तुविशिष्टहोमस्यैव अदृष्टार्थं विधानम् । न चानीप्सित-
कर्मत्वेनाप्यन्वयोपपत्तेर्न कदणत्वलक्षणेति वाच्यम् । तथा सति अदृ-
ष्टोपकारस्यापि भावनायां कर्मत्वेनान्वयावश्यभावे तस्य द्विकर्मकत्वा-
पत्त्योद्देशानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापत्तेः । अतः सक्तुकरणकहोम-
स्यारादुपकारकत्वेऽपि प्रोक्षणादेः सन्नित्योपकारकत्वमेव । प्रयोजनं
पूर्ववत् ॥ ४ ॥

* करोतेर्द्विकर्मकत्वावगतेर्न, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

स्तुतशस्त्रयोः ॥ आद्यैः स्तुवते, प्रथमं शंसतीत्यादिसोचशस्त्राणां
 चागीयदेवतादिप्रकाशकतयाऽन्यमन्त्रवदेव दृष्टार्थत्वादवघातादिव-
 देव सन्निपत्योपकारकत्वमिति प्राप्ते । लोके गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यका-
 भिधानस्यैव स्तुतिपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्य-
 गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकाभिधानस्य च सोचशस्त्रपदवाच्यत्वात् तेषां
 गुणिप्रकाशनतात्पर्यकत्वावभावेन तेषां मन्त्राणां गुणिप्रकाशना-
 र्थत्वम् । अपि तु गुणप्रकाशनरूपाणां सोचशस्त्राणामात्मनिष्ठा-
 दृष्टार्थतया आरादुपकारत्वमेव । न च प्रयाजश्रेष्ठाभिचारणन्याद्येन
 दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणया गुणिप्रकाशनरूपत्वम् । सिद्धादेव ता-
 दृक्त्वोपपत्तौ विधिवैयर्थ्यात् । एवञ्च माहेन्द्रयागसन्निधौ ऐन्द्री
 स्तुतिरुपपन्ना भवति । इतरथा शब्दसमवायिनी देवता विधिगत-
 शब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति महेन्द्रो नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाश-
 यितुम् । अतो यचेन्द्र एव देवता तत्त्वोत्कर्षापत्तिः । सामान्यस-
 मन्त्रबोधकप्रमाणभावेन वा मनोतास्त्राग्निशब्दवल्लक्षणया इन्द्रपदेन
 महेन्द्रस्यैव प्रकाशनापत्तिः । तस्मात् प्रधानकर्मणी सोचशस्त्रे ॥५॥

विधिमन्त्रयोः ॥ गुणकर्मप्रधानकर्मविधायकाख्यातद्वये निरू-
 पिते प्रसङ्गादभिधायकं तृतीयमाख्यातं निरूप्यते । मन्त्रगतानां
 ब्राह्मणगतानाञ्च यत्तच्छब्दादिसमभिव्याहृतानामाख्यातानामपि वि-
 धायकत्वम् । सत्यामपि च प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ अभ्यासात् कर्म-
 भेद इति प्राप्ते । देवाञ्च याभिर्यजते, यस्योभयं हविरार्चिर्मार्क-
 दित्यादौ यच्छब्दश्च * प्राप्तिद्योतकत्वेन स्वविषये अज्ञातज्ञापनरूप-

* यत्तच्छब्दस्य, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

विधिप्रतिबन्धकत्वं स्पष्टम् । एवं अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादौ सम्बोधन-
विभक्तेरभिमुखश्रोत्रमात्रविषयाया अभिमुखानभिमुखसाधारणविधि-
विरोधित्वम् । दामौत्यादेरुत्तमपुरुषस्य च परप्रवर्तनारूपविधि-
विरोधित्वम् । अतो विधायकत्वावभवान् मन्त्रगतानां स्मारकत्वं,
ब्राह्मणगतानां निमित्तप्रतिपादकत्वं सूचयति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

तच्चोदकेषु ॥ मन्त्रप्रसङ्गादहेवुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति वेद-
प्रयुक्तमन्त्रशब्दार्थनिर्णयाय तत्तत्तत्तुमुच्यते । यत्राभिबुक्तानां मन्त्र-
पदवाच्यत्वप्रकारिकोपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन, स मन्त्रः । वाच्यता-
वच्छेदकश्च मन्त्रत्वमखण्डोपाधिर्वैत्यन्यदेतत् ॥ ७ ॥

शेषे ॥ एतद्ब्राह्मणानि पञ्च हवींषीति वेदप्रयुक्तब्राह्मणश-
ब्दार्थपरिज्ञानार्थं*तत्तत्तत्तुमपि प्रसङ्गादेव । मन्त्रातिरिक्तवेदत्वमेव
ब्राह्मणत्वम् ॥ ८ ॥

अनाम्नातेषु ॥ ऊहप्रवरनामधेयानां सत्यपि प्रयोगकाले
अर्थस्मरणार्थमुच्चार्यत्वे मन्त्रपदैकवाच्यत्वे च स्वरूपेण वेदे ऽपठितत्वा-
दभियुक्तप्रसिद्धविषयत्वेन तेषां मन्त्रत्वम् । अतश्च तेषां भेषे मन्त्र-
भेषनिमित्तं प्रायश्चित्तम् । अपि तु अङ्गभेषनिमित्तकमेव ॥ ९ ॥

तेषामृक् ॥ मन्त्रत्वाद्गौ व्यापकधर्मे निरूपिते तत्प्रसङ्गादेव
तद्वान्तरधर्मो ऋक्त्वादिः, अथः सामानि यजूंषीति वेदप्रयुक्त-
अगादिपदार्थपरिज्ञानार्थं निरूप्यते । पादव्यवस्थावन्मन्त्रत्वं ऋक्-
त्वम् ॥ १० ॥

गौतिषु ॥ मन्त्रत्वसमानाधिकरणगौतिलं सामत्वम् ॥ ११ ॥

* ब्राह्मणपदार्थनिर्णयाय, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

शेषे ॥ अक्सामभिन्नमन्त्रं यजुश्च । सोभाचरेष्वपि तत्ता-
त्प्रतिव्याप्तिः ॥ १२ ॥

निगदो वा ॥ निगदसंज्ञकानां मन्त्राणां संज्ञाभेदादुपांशु
यजुषा उच्चैर्निगदेनेति विप्रतिषिद्धधर्मभेदाच्च भेदो यजुर्भेद इति
प्राप्ते । अथः सामानि यजूंषीति वेदे अथाणामेव मन्त्रभेदानां
सङ्कीर्तनान्मन्त्र एव सङ्ख्यं निगदभूतो भवति । तस्माद्यजुरिति
च लिङ्गाच्चिगदानां यजुश्चमेव । संज्ञा तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्याये-
नाभेदेऽप्युपपन्ना ।

निगदत्वञ्च यजुश्चावाप्तरधर्मो न तु नितरां उपांशुस्तराति-
रिक्तक्षरेण गद्यमानत्वम् । नमः प्रवक्तो इत्यादिनिगदेषु उपांशु-
पद्यमानेष्वव्याप्तेः । न च धर्मभेदाद्भेदः । विशेषविहितेनोच्चैश्चेन
सामान्यविहितस्योपांशुत्वस्यान्यपरत्वावसाधात् । उपांशु यजुषेत्यस्य
वेदोपक्रमानुरोधेन यजुर्वेदविहितकर्ममात्रे उपांशुत्वविधायकत्वस्य
वक्ष्यमाणत्वेन भवन्मतेऽपि सङ्कोचस्यावश्यकत्वाच्च । न चैवमुपक्रम-
वशेन यजुःपदे वेदलक्षणावच्छिगदपदेऽपि यजुर्वेदलक्षणापत्ते-
रेकस्मिन् कर्मणि धर्मद्वयविकल्पापत्तिः । वायोर्यजुर्वेद इत्युपक्रमस्य
यजुःपद एव लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात् । अन्यथा वायोर्निगदवेद-
इत्यपि किञ्चावक्ष्यत् । अतस्त्वोच्चैर्निगदेनेति स्मृतम् एव निरर्थवाद-
कोऽयमुच्चैर्निगदविधिर्विशेषविहितातिरिक्तनिगदोद्देशेन । तेषु
हि परप्रत्यायनरूपकार्यवशेनोपांशुत्वनिवृत्तावपि मन्त्राद्यनेकस्वर-
प्राप्तौ उच्चैर्निगदो नानुपपन्नः । अतो निगदश्रेषे यजुर्भेद-
प्राप्तश्चित्तम्, आश्विनादौ पारिष्वग्नं वा ॥ १२ ॥

अर्थैकत्वात् ॥ यजुषं चावस्तु पदेषु वाक्यत्वं पर्याप्तं तावत्सु
पर्याप्तं * न तु वाक्यसमूहे, तस्य विनियोगानर्हत्वात् । वाक्यत्वञ्च
यच्चार्थैकत्वं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वञ्च तावत्सु । अर्थैकत्वञ्च भिन्न-
प्रतीतिविषयाऽनेकमुख्यविशेष्यराहित्यम् † । अन्यस्य दुर्वचत्वात् ।
अस्ति च गामानयेत्यादौ मुख्यविशेष्यभूतस्या भावनाया एकत्वा-
त्तत् । दर्शपूर्णमासामनहोमादिवाक्येषु च भावनानामनेकासामपि
भिन्नप्रतीतिविषयत्वाभावात्, ग्रीह्यववाक्ययोर्भगोवां विभज-
त्वित्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्यस्या भाव-
नाया एकत्वादर्थैकत्वम् । 'अतस्तत्रैकवाक्यत्वस्यावृत्त्यर्थं' † द्वितीयं
अन्वीयमानयोः पदार्थयोरनन्वये अनिवृत्ताकाङ्क्षत्वरूपं विशेषणम् ।
खोनं ते सदनं कृणोमि, तस्मिन् सीदेत्यत्रानन्वये साकाङ्क्षत्वेऽपि
भिन्नवाक्यत्वादाद्यं विशेषणम् ॥ १४ ॥

समेषु ॥ अत्र तु नोक्तविधं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं, यथेषे त्वा
उर्जे त्वेत्यनयोः, यथा वा आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पता-
मित्यादौ, तत्र सत्यप्यर्थैकत्वे भगोवामित्यादिवन्मन्त्रभेदः । किमुत
यदा विनियोगानुसारेणार्थभेद एव प्रमाणवान्, तदा मन्त्रैकत्वे
प्रमाणाभाव एव । अत्र हि द्रुषे त्वेति ग्राखां क्षिणप्ति, ऊर्जे त्वेत्यु-
न्माह्वीति विनियोगभेदादिषु त्वा क्षिणप्तीति क्रियापदाध्यासा-
रेण भिन्नमेव मुख्यविशेष्यम् । एवमूर्जे त्वोन्माह्वीति । एवं कृती-

* पर्याप्तं, — इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

† विशेष्यराहित्यम्, — इति ख० ग० पुस्तकोः पाठः ।

वाचयतीति वङ्गवचनात् कृप्तिभेदावगमेनार्थभेदः । अतश्चात्र यजु-
र्भेद इति पूर्वोक्तप्रत्युदाहरणमाचमम् ॥१५॥

अनुवङ्गो ॥ यत्र वङ्गनां शेषापेक्षिणामाद्यस्थानन्तरं शेषः समा-
वाच्यते, यथा याते अग्ने अयाग्रयेत्यस्थानन्तरं तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिः
शेषः । उत्तरौ मन्त्रौ, याते अग्ने रजाग्रया, याते अग्ने हराग्रयेति ।
ततोत्तरयोः शेषापेक्षिणोरयमेव शेषोऽनुषण्यते, त तु लौकिको-
ऽप्याद्रियते, अकृतत्वात् ।

न चासावेकत्र निबद्धोऽन्यत्र नेतुं न शक्यः । सर्वार्थत्वेनाह्मा-
नात् । न चाद्यस्थानन्तरमपेक्षितदेशे पठितत्वात् तदर्थमाह्वानं
शक्यम् । आकाङ्क्षायोग्यतयोरविशिष्टत्वादासत्तेरपि असम्बन्धिपदा-
व्यवधानरूपायाः सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च । न हि आनन्तर्यमेव सम्बन्ध-
कारणं, तदभावेऽपि शाब्दबोधस्यासम्बन्धिपदव्यवधानाभावे आनुभ-
विकत्वात् । सर्वव्यवधानस्य सकृत् पाठे अशक्यतया आकाङ्क्षादि-
पक्षेणैव च सर्वार्थत्वज्ञानोपपत्तेरादृक्तपाठस्य सर्वान्तपाठस्य चापा-
दयितुमशक्यत्वाद्पेक्षितदेशपाठस्य च क्षिप्तेनैव ज्ञातुं शक्यत्वादाह्वा-
नस्य सर्वार्थत्वावगतेरनुवङ्ग एव । न चैवं अव्यवधानस्याकारणत्वे
पदश्रुत्या धागस्यैव करणत्वानुपपत्तिः * । तस्याकारणत्वेऽपि सन्देहे
नियामकत्वमाचङ्गीकारात् । प्रकृते तु आकाङ्क्षादिवशेन सर्वार्थत्वस्यैव
प्रतीतेर्नियामकाकाङ्क्षाऽभावेनानुवङ्ग एव युक्तः । अतश्च तदभेदे-
ऽपि यजुर्भेषप्रायश्चित्तम् ॥

* करणत्वानुपपत्तिः, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

एवं यच्च निराकाङ्क्षाणामेव श्रेष्ठिणां बहूनामन्ते सापेक्षः श्रेष्ठः
समाप्तातो यथा चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा
सविता पुनात्वित्येतेषामन्ते, अष्टिद्वेण पवित्रेणेति । तथापि
सन्निधियोग्यत्वयोरविशेषात् सर्वचानुषङ्गः । न चोत्थाप्याकाङ्क्षाया-
एकसम्बन्धेनैव चरितार्थत्वादानन्तर्यस्य नियामकत्वोपपत्तिः । श्रेष्ठा-
काङ्क्षाया आकाङ्क्षोत्थापनेऽपि प्रधानत्वच्छ्रेष्ठिणां विनिगमना-
विरहेण सर्वेषामेवं श्रेष्ठ्याहकत्वावगतेरानन्तर्यस्थानियामकत्वात् ।
अतएव अनेकद्विविक्तविकृतिसन्निधिपठितोपहोमार्गां सर्वार्थत्वमेव ।
अतश्च सुखनाभिगुल्फप्रदेशपावनार्थेषु एतेषु मन्त्रेषु श्रेष्ठोऽनुषङ्ग्यते
प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् ॥ १६ ॥

व्यवायात् ॥ यच्च तु असम्बन्धिपदव्यवधानं, यथा सं ते वायुवर्तिन
गच्छतां सं यजचैरङ्गानि सं यज्ञपतिराग्निषेति । अत्र गच्छतामि-
त्यस्याग्निषेत्यत्र नानुषङ्गः । अङ्गानीत्यत्र एकवचनान्तस्थानन्वयेन
बहुवचनान्तस्यैव गच्छतामित्यस्याध्याहारावश्यकभावात् । वस्तुतस्तु
बहुवचनस्यैवाध्याहारेण गमिधातोरनुषङ्ग एवेति एकवचनस्यैवानु-
षङ्गप्रत्युदाहरणमिदम् ॥ १७ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां द्वितीय-

स्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ० ॥

शब्दान्तरे ॥ भावनाभेदफलोभूतापूर्वभेदोपयोगिभावार्थाधि-
करणरूपोपोद्घातप्रसक्तानुप्रकादौ समाप्तेऽधुना शब्दान्तराद्भेदोऽभि-
धीयते । ज्योतिष्टोमादिप्रकरणस्थानां, सोमेन यजेत, हिरण्यमाचे-
याद्य ददाति, दाक्षिणानि जुहोतीत्यादीनां विभिन्नधात्वर्थानां
भावनाभेदबोधकत्वमस्ति, न वेति चिन्तायां, ज्योतिष्टोमेन स्तुर्ग-
कामोयजेतेत्यनेन स्तुर्गकर्मकभावनामात्रे लाघवाद् विहिते तदनु-
वादेन सोमादिवाक्यैः सोमादिविशिष्टयागोदिविधानात् सर्वेषां
सोत्पन्नविशिष्टत्वेन गुणन्यायाभावाच्च भावनाभेदः । ॥

न चानेकधात्वर्थानामेकजातीययत्नजन्यत्वाम्भवः । बाधका-
भावात् । न च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वात् प्रत्ययानां फल-
वाक्यत्वेनाख्यातेन धात्वर्थानवच्छिन्नशुद्धभावनाविधानानुपपत्तिः ।
आख्यातेन धात्वर्थवच्छिन्नभावनाभिधानेऽपि तदंगे विधिव्यापारा-
भावात् । अतएव गुणफलसम्बन्धस्थले धात्वर्थानुवादेऽपि भावना-
मात्रविधानम् । अतएव च फलवाक्ये यजिः प्रकृतसर्वधात्वर्थोपलक्ष-
णम् । ज्योतिष्टोमपदञ्च क्वचिन्यायेन सर्वनामधेयमिति प्राप्ते ।

कार्यमाचवृत्तिधर्मस्य विजातीययागत्वादेः किञ्चित् प्रति
कार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वेन तदवच्छिन्नं प्रति उपस्थितस्य यत्नस्यैव
वैजात्यपरिकल्पनया विजातीययत्नत्वेनैव कारणत्वम् । अतश्च प्रति-
धात्वर्थवैजात्यं भावनावैजात्यसिद्धिः । विभिन्नधात्वर्थकत्वमेव च
शब्दान्तरत्वम् । अतएव तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यत्र सङ्ख्याया सोम-
भेदे सिद्धे शब्दान्तरादेवोक्तविधाद्भावनाभेदः । न तु मूलोक्तादिति
धीयम् ।

किञ्च प्राप्तभावनाऽनुवादेन सोमयागाद्यनेकविधाने वाक्यभेदा-
पत्तेस्तत्तद्गुणधात्वर्थोभयविशिष्टभावनाविधानमेव तत्तद्वाक्ये अङ्गी-
कर्तव्यम् ।

तत्र च चातुर्थिकन्यायेन ज्योतिष्टोमपदाभिधेयस्य सोमयागस्यैव
स्वर्गवाक्येन फलसम्बन्धोऽन्येषान्तु तदङ्गत्वम् । न च स्वर्गवाक्य एव
यागभावनोत्पत्तिपूर्वकं फलसम्बन्धः सोमवाक्येन च सोममाचवि-
धानमिति वाच्यम् । स्वर्गवाक्ये राजसूयन्यायनेष्टिपशुयागानामेव
फलसम्बन्धापत्तौ यागान्तरविधने प्रमाणाभावात् । ततश्च पश्चाद्य-
दृष्टे सोमविध्यनुपपत्तेः सोमवाक्ये कर्मान्तरविध्यवशम्भावं । प्रयो-
ज्यं सोमयागमाचप्राधान्यम् ॥१॥१८॥

एकस्यैवम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य, समिधो यजति, तनूनपातं
यजति, इडो यजति, बर्धिर्यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्यादौ याग-
स्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाभेदाच्च भावनाभेदः । न चाभ्यासाद्भेदः,
यागस्याभ्यासस्यैकत्वसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । न च विधिपुनःश्रवण-
रूपस्याभ्यासस्य विधेययागादिभेदकत्वम् । दध्ना जुहोतीतिवद्विधेर्दे-
वतारूपगुणमङ्गान्तशक्तिकत्वेन यागविषयत्वाभावात् । न च यागो-
त्पत्तिवाक्यस्य गुणावरोधान्नोत्पन्नवाक्येन गुणविधिः । अगत्या प्राथ-
मिकवाक्यस्य समित्यदस्य तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयत्वाङ्गीरात् ।

वस्तुतस्तु यदि याज्यामन्त्रवर्णात् समित्प्राप्तिस्तदा सा तनून-
पादादीनामप्यविशिष्टा । अत उपांशुयाजानुवादेन विद्वद्वाक्यवि-
हितकर्मानुवादेन वा पञ्चस्यपि देवताविधिः । न च सम्भवत्प्राप्ति-
कता, याज्यामन्त्रवर्णवदनुमन्त्रणमन्त्रेभ्योऽपि विकल्पेन वसन्तादि-

देवताप्राप्तिसम्भवेनेतेषां नियमविधिलोपपत्तेः । अतश्चानन्यपरपुनः-
अवणाभावाच्च कर्मभेद इति प्राप्ते ।

समयाकाङ्क्षाबलसम्भयाज्यामन्त्राणामेव देवताकल्पकत्वस्य पुरः-
स्फूर्तिकलेनान्यतराकाङ्क्षाबलसम्भ्यानुमन्त्रणमन्त्रेभ्यो देवताकल्पनानु-
पपत्तेर्न समिदादिपदानां देवतानियामकत्वम् । अतश्चोपपदार्थस्य
सम्भवत्प्राप्तिकत्वात् पदश्रुत्यादिना विधेर्धार्तर्थाभावनाविषयत्वप्रती-
तेर्विहितविधानायोगादिधेयतावच्छेदकतया त्रैजात्यसिद्धिः । न
चैवं तत्प्रख्यन्यायेन समिदादिपदानां नामधेयत्वात् सञ्ज्ञास्यैव
भेदसिद्धिः । तत्प्रख्यन्यायेन गुणविधिलनिराकरणेऽपि नामधेय-
कृत्यस्यैकेनैकस्मिन् कर्मणि सिद्धेरनेकेषां नामधेयानां वैयर्थ्यप्रसङ्गेन
समिदादिपदानां गुणानुवादकत्वेनैवोपपत्तेर्नामत्वानिर्णयात् । सिद्धे
तु अभ्यासेन कर्मभेदे एकैकस्य कर्मण एकैकं नामधेयं सार्थक-
मिति नामत्वनिर्णयः । प्रयोजनमुत्तराधिकरणप्रयोजनम् । प्रयो-
जनान्तराणि कौस्तुभे स्पष्टानि ॥२॥१८॥

प्रकरणन्तु ॥ तत्रत्य एव य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते स
थावदुक्त्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते
स थावदतिरात्रेणेत्यादिवाक्येऽपि अभ्यासात् कर्मभेदः । न चायं
लट्, लोट्त्वेऽपि वा यच्छब्देन विधिप्रतिबन्धादिधिपुनःश्रुत्य-
भावः । समिधो यजतीतिवस्सेट्त्वावगतेर्यच्छब्दस्य योदीक्षित इति
वदेदन्क्रियामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वात् । अतएव पौर्णमास्यमावा-
स्यापदमपि नामधेयम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्यद्वयेनैत-
द्वाक्यविहितकर्मणोरेव कालविधानात् । न च रूपाभावः । वार्चनौ

पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वतीममावास्यायामिति वचनेन आच्यभा-
गक्रमाज्ञातानामपि अक्षां क्रमं बाधित्वा एतद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वेन
विधानान्मान्ववर्णिकाग्निषोमदेवतायाः सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते
यद्भुवायामाहुर्मिति वचनेन च द्रव्यस्य प्राप्तत्वात् ।

अथवा, आग्नेयादिवाक्यैरेव पौर्णमास्यामावास्यादिपदोपस्थापि-
तैतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन द्रव्यदेवताविधानाद्रूपलाभोपपत्तिः ।
न चानेकविधानाद्वाक्यभेदः । तद्धितेन देवताविशिष्टद्रव्यवाचिना-
परस्परान्वयस्य न्युत्पन्नत्वेन विशिष्टविध्युपपत्तेः । प्रकारान्तरेण
रूपलाभस्तु कौस्तुभ एव द्रष्टव्यः । सर्वथा विद्वद्वाक्ये कर्मान्तर-
विधिः ।

एवं च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलवाक्येन
प्रयाजादिसाधारण्येन सर्वेषामाग्नेयादीनां एतद्वाक्यविहितकर्मणोश्च
प्रथमपक्षे फलसम्बन्धो द्वितीये तु तत्साधारण्येन तथोरेव ।
दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य कालयोगिषु प्रसिद्धत्वेऽपि द्विवचनस्या-
प्रसिद्धत्वात् । आच्यभागादिषु तस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकस्या-
प्रसिद्धेः । अतो राजसूयन्यायेन नाम्नः सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः प्रकर-
णात् सर्वेषामेव यागानां फलसम्बन्धः । पाशाधिकरणन्यायेन द्विव-
चनस्याप्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकमात्रप्रसिद्ध्या कालयोगिनामेव वा
अनथोरेव वा द्वित्वस्यापि कथञ्चिदुपपत्तेः फलसम्बन्धः । न तु
षण्णामेवाग्नेयादीनामिति प्राप्ते ।

लिङ्गक्रमाभ्यामाच्यभागान्गत्वेन वार्चनीवृधन्वतीमन्त्राणां प्रा-
प्तानामपेक्षितव्यवस्थाविधायकत्वेन वार्चनीवाक्यस्योपपत्तौ नानपे-

चित्तगौरवापादकविद्वद्वाक्यविहितकर्माङ्गताबोधकत्वम् । अतएव च काशद्वारेण कर्मद्वारेण वा व्यवस्थापरमेव तदिति वक्ष्यते । अतश्च न तावदनेन देवताप्राप्तिः । नाप्याग्नेयादिवाक्येन । प्राप्तकर्मानुवादे-
नानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् । विधिफलस्य हि आज्ञातज्ञापन-
स्यैकविषयत्वमेव सर्वत्र स्मृतम् । तस्यानेकविषयत्वे बाधप्रसङ्गः । न च विशिष्टविधानादवाक्यभेदः, विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् । उक्तं ह्येतत् ।
कारकतासम्बन्धेन यच्च तद्विज्ञातवृत्तिर्न तच्च परस्परान्वयोऽपि तु
यच्चाश्वाभिधानीमित्यादौ तदतिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिस्तत्रैव स इति ।
अतश्च प्रकृते देवतात्वस्य सम्प्रदानकारकत्वात् परस्परसम्बन्धानुप-
पत्तेरुभयविशिष्टकर्मान्तरविधानमेवावश्यकम् । अतश्च रूपाभावस्तद-
वस्थ एव ।

अस्तु वा कथञ्चिद्रूपलाभस्तथापि न विद्वद्वाक्ये कर्मविधिः ।
यच्छब्देन विधिशक्तिप्रतिबन्धेन विधिपुनःश्रवणस्यैवाभावात् । न च
तस्य वेदनक्रियामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वम् । यच्छब्दादेस्तच्छब्दा-
वधिकप्रतिबन्धकत्वस्यैव व्युत्पत्तिमिद्वलात् । किञ्च अन्यपरत्वादपि
नाभ्यासस्वरूपसिद्धिः । तथाहि तत्तद्विद्वद्वाक्यस्थलउन्तयजिना
प्रकृतत्वादाग्नेयादयस्तथैव तत्तत्काशयोगिनस्तत्तन्नामधेयवशादनू-
च्यन्ते । तत्प्रयोजनञ्च तन्त्रेण यजिनाऽनेकोपादानात् समुदायदय-
सिद्धिः । तस्या अपि प्रयोजनं फलवाक्ये षष्ठामेव फलसम्बन्ध-
सिद्धिः । प्रातिपदिकस्य षट्सु काशयोगेन प्रसिद्धत्वात् । द्विवचनस्य
च श्रगक्याश्रयसमुदायघटकसमुदायि वृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्ष-
णार्हत् । लक्षणातात्पर्यग्राहकमेव च श्रगसम्बन्धघटकसमुदाय-

सिद्धिदारा विद्वदाक्यद्वयम् । अन्यथा हि विद्वदाक्याभावे चाग्नेय-
द्वयस्यैवैकवाक्योपादानावगतद्वित्योगिनः कालद्वययुक्तस्य च फल-
सम्बन्धापत्तिः । यथा च यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यचाग्नेयद्वयसिद्धि-
स्तथा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम् । अतः पक्षां फलसम्बन्धसिद्धिरेवो-
क्तविधया विद्वदाक्यप्रयोजनमित्यन्यपरंत्वादपि न वैश्वदेवेन यजे-
तेतिवदभ्यासस्वरूपसिद्धिः । न चैवं पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्य-
द्वयवैयर्थ्यापत्तिः । तस्मै समुदितथागत्रिकप्रयोगविधित्वेन सार्थक्य-
स्येकादशे वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा ह्युत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येककालयो-
गात् प्रत्येकमेव पूर्वोत्तराङ्गसंहितैकैकप्रधानप्रयोगाभावेयुः । एव-
म्योत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणमपि विद्वदाक्याधिकारवाक्यस्ययजिपद*
सङ्कोचार्थमेवेति समुदायसिद्ध्यर्थं समुदायिनामनुवादकावेवेतौ न
कर्मान्तरविधिः— इति सिद्धम् ॥ ३॥ २० ॥

पौर्णमासीवत् ॥ तच्चैव, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्व्यञ्चौ
पुरोडाशौ षपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुर्द्विपांशु यष्ट्योऽजामित्वाथ
प्रजापतिर्द्विपांशु यष्ट्योऽजामित्वाथग्नीषोमावुपांशु यष्ट्यावजामि-
त्वायेति श्रुते अन्तरावाक्ये पूर्ववदेव न कर्मान्तरविधिः । अपि तु
तत्रप्रत्ययान्तवाक्यैर्विहितानां देवतोपांशुत्वविशिष्टयागानां समुदाय-
सिद्ध्यर्थमनुवाद एव तत्प्रयोजनस्यान्तरालकालविधिः । अथाणामेतेषां
तावन्नूतामग्नीषोमावाव्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति का-
लसम्बन्धात् तात्पर्य्यपदद्वाराफलसम्बन्धसिद्धिर्वा । अन्यथा ह्यग्नीषो-
मदेवत्यस्यैव कालसम्बन्धात् फलसम्बन्धः स्यादिति प्राप्ते ।

* यदिपद, — इति ख० ग० पुस्तकयोः गाठः ।

उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न तस्यप्रत्यया-
न्तवाक्यैः कर्मविधिः । अन्तरावाक्येन तु कालोपांशुत्वविशिष्टैक-
कर्मविधिः । तदर्थवादस्यायं पूर्वोत्तरभावेन सर्वोऽपि । अन्यथा
वाक्यभेदापत्तेः । अतएव तस्यप्रत्ययान्तैर्देवतामात्रविधिरन्तरालवा-
क्यस्यकर्मणीत्यप्यपास्तम् । न च तत्र देवताऽस्माभः । शास्त्राभेदेन
वैष्णवप्रजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुषाङ्गायुगलानां^{*}मेतद्यागक्रमे समा-
ज्जातानां विकल्पेन तत्तद्देवताकल्पकलोपपत्तेः । तस्य च ताव-
द्भूतामित्यनेन कालसम्बन्धात् फलसम्बन्धः ।

न चोत्पत्तिशिष्टां कालसम्बन्धानामेवाग्नेयादीनां स्मृतित्युपस्थि-
तत्वेन फलसम्बन्धापत्तेरुत्पत्तिशिष्टकालसम्बन्धस्योपांशुयाजस्य फल-
सम्बन्धानापत्तिः । अन्यथा पुरोडाशान्तरालकालसम्बन्धान्यथानुप-
पत्त्येव पौर्णमास्यादिकालज्ञाभेनोपांशुयाजस्य फलसम्बन्धापत्तौ ताव-
द्भूतेत्यस्यापि तत्फलत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् । तावद्भूतामित्येत-
दनन्तरमेवोपांशुयाजमन्तरा यजतीति पठितमिति वार्त्तिकदर्श-
नादस्यापि कालस्योत्पत्तिवाक्येनैव विधेयतया भिन्नवाक्यत्वाभावेन
तुल्यबलत्वात्[†] फलसम्बन्धोपपत्तेः । अतो नायं समुदायानुवादः
इति सिद्धम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥५॥२१॥

आचारा ॥ तत्रैवाधारमाधारयतीति श्रुते अग्निहोत्रं जुहो-
तीत्यत्र च पूर्ववदाक्यभेदस्य दूषकत्वाभावाद्गुणमाधारयति, सन्त-

* पुरोडाशाना, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सिद्ध, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तुल्यत्वात्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

तमाचारयति, दध्ना जुहोति, पयसा जुहोतीत्यादि*वाक्यविहित-
कर्मणां यथायोगं समुदायानुवादकलोपपत्तिः । दध्नादिवाक्यानां
निर्व्यापारे गुणमात्रे विध्यन्वयासम्भवेनावश्यं गुणविशिष्टकर्मविधाय-
कत्वात् । अतश्च रूपाभावाद्देवकप्रमाणभावाग्निहोत्रवाक्ये आघा-
रवाक्ये वा न कर्मान्तरम् । अपि तु तेषामेव समुदाय-
शिद्ध्यर्थमनुवादः । तत्प्रयोजनञ्च सर्वेषामेवाग्निहोत्रसञ्ज्ञकत्वेन फल-
सम्पत्तिरिति सिद्धिः । इतरथा अग्निदेवत्यहोमस्यैव तदापत्तिः । आघार-
वाक्ये समुदायानुवादप्रयोजनन्तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । न च दध्नादि-
होमेषु देवताद्यभावः । समुदायानुवादबलैर्नैकप्रयोगविधिं परिग्रहा-
ज्वगतेः सङ्गदनुष्ठानेनाग्न्यादिहोमाङ्गभूतदेवतायाः प्रसङ्गेन दध्ना-
दिहोमोपकारकलोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

सर्वत्र गुणमात्रविधानेन द्वितीयविधिप्रकारोपपत्तौ पञ्चमविधि-
प्रकाराङ्गीकरणस्थान्याय्यत्वाच्च दध्नादिवाक्येषु विशिष्टकर्मविधानम् ।
न च गुणे विध्यन्वयानुपपत्तिः । होमकर्मकगुणकरणकभावनाया-
मेव विध्यन्वयेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विधिफलस्याज्ञातज्ञापनरूपस्य
भावनायाः स्वरूपेण प्राप्ततया गुणमात्रविषयलोपपत्तेः । अतएव
सर्वत्र प्राप्तीतिके विशिष्टभावनाविधानेऽपि फलमादायैव षड्विधि-
प्रकारास्तेषां चोत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यं पूर्वमुक्तम् । अतश्च प्राप्त्यभावा-
देव समुदायानुवादत्वासम्भवादाद्यविधिविधया कर्मविधौ एवाघा-
राग्निहोत्रवाक्ये । न च रूपज्ञानाभावात्कर्मविध्यनुपपत्तिः । तस्या-
नुष्ठानं प्रति कारणत्वेऽपि शाब्दबोधं प्रत्यकारणत्वात् । अतश्च

* दध्ना जुहोतीत्यादि, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

विजातीयसोमत्वावच्छिन्नस्य विधानेऽवगते वाक्यान्तरेण रूपसामे-
ऽपि न काचित् क्षतिः । प्रयोजनं दध्यादिद्रव्यसमुच्चयविकल्पाभ्यां
लक्ष्यम् ॥ ५ ॥ २ ॥

द्रव्यसंयोगात् ॥ अग्नीषोमीयं पशुमासमेतेति श्रुतम् । तथा,
सोमेन यजेतेति च । तृचाद्यविधिप्रकारस्यासम्भवाच्च पूर्ववत् कर्म-
विधित्वम् । अपि तु समुदायानुवादत्वमेव । कर्मप्राप्तिस्तु पशौ
हृदयस्थापेऽवद्यति अथ जिज्ञाया इत्यादिभिः । उत्पत्तिशिष्टपशु-
साधे यागे हृदयादीनां साधनत्वानुपपत्तेर्न तदुद्देशेनावदानास्य-
संस्कारविधिः । अतो विहितानां हृदयाद्यवदानानां पशुप्रभवद्रव्य-
वृत्त्यवदानत्वसादृश्यात् सास्त्राभ्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेः सास्त्राभ्य-
वदेव हृदयादीनां यागसाधनत्वस्य पूतीकवदनुमानाद्यावद्भृदयादि-
यागा एव विधीयन्ते । तांश्च लक्षणया आसन्नभतिना अनूद्याग्नी-
षोमी देवता विधीयते । पशुपदञ्च हृदयादीनां यागप्रकृतिकत्वस्य
मन्त्रवर्णप्राप्तत्वाल्लक्षणया हृदयादिपरम् ।

अथवा, हृदयादिवाक्यविहितावदानाच्छिन्नस्यग्निवासन्नभतिना*
शक्तैवानूद्य पशुपदांश्चित्तहृदयादीनां प्रत्येकं देवतासम्बन्धे कृते
तावन्तो यागा देवतासम्बन्धकल्पितास्तेनैव विधिना विधीयन्ते ।
सर्वथा पशुपदं समुदायानुवादः ।

तथा सोमेऽपि, ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, नैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादि-
वाक्यैर्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितयागविधानम् । ग्रहणे देवताम्वयानुप-

* स्पर्शमेवासन्नभतिना, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† पशुशब्द, — इति क० पुस्तके पाठः ।

पत्तेः । द्रव्यं चाराण्या धारया गृह्णातीति प्रकृतं धारासमर्थं द्रवं
तद्धितोपात्तम् । सोमवाक्ये तु तत्प्रकृतित्वेन सोमलताविधिर्त्रै-
हिविधिवत् । सोमं अभिषुणोतीत्यादिसंस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यैव
वा अर्थ्यं दृणीत इतिवत्सोमप्राप्तेः सोमपदं नामधेयम् । सर्वथा
यजिः समुदायानुवादः । तत्प्रयोजनं चाग्निं पचे सोमद्रव्यकयाग-
माचानुवादादस्तुतग्रस्ताणामपि फलसम्बन्धः । ज्योतिष्टोमपदञ्च वैश्व-
देववद्गौणम् । समुदायानुवादाभावे हि तदग्रात् सस्तुतग्रस्ताणामेव
यागानां फलसम्बन्धापत्तिः । तेषामेव ज्योतीरूपसोमसम्बन्धात् ।
सिद्धान्ते तु यागस्यैकत्वात् फलवाक्यस्य यजिनाऽभ्याससंबन्धात्पत्तेर्वि-
जातीययागत्वावच्छिन्नस्यैव फलसम्बन्धः । ज्योतिष्टोमपदे बज्रग्रीष्म-
र्थस्तु ससम्बन्धभ्यासघटितसमुदायाश्रयत्वरूपः । अतः समुदानु-
वादावेव ताविति प्राप्ते ।

पशुपदे हृदयादिलक्षणायां प्रमाणाभावात् तत्रैव विशिष्टयाग-
विधिः । हृदयादिवाक्यैश्च हृदयाद्युद्देशेन संस्कारमाचमम् । पशोश्च
न साक्षाद्भविष्येन विधानम् । किन्तु विश्वसनावदानादिविधिरूप-
तात्पर्यग्राहकानुरोधेन हृदयादिप्रकृतित्वेनैव । करणत्वस्य * साक्षा-
दिव परम्परयाऽपि तात्पर्यग्राहके सत्युपपत्तेः । अतएवातिदेशप्राप्ता-
वदानसम्बन्धोऽपि हृदयादीनां हविहसिद्धार्थास्तदितरांगानां हविह-
परिसङ्गार्थस्येत्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

* कारणात्वस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सिद्धार्थः सन्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सोमेऽपि नैन्द्रवायवादिवाक्येर्थागविधिर्गौरवात् । किन्तु देवता-
विशिष्टग्रहणस्यैव तद्वितीपात्तद्रव्योद्देशेन विधिः । सम्भवति च देव-
तात्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन ग्रहणवैशिष्ट्यायोगेऽपि ग्रहणकास्त्रीनो-
च्चारणकर्मीभूतवृत्तित्वसम्बन्धेन ग्रहणे वैशिष्ट्यम् । अतस्तु देवतायाः
ग्रहणाङ्गभूताया अपि , यागापेक्षायां सोमवाक्यविहितयागस्यैव
देवतापेक्षस्योपपादकत्वमात्रकल्पनास्मादभवम् । सोमपदन्तु संस्कार-
विध्यन्यथानुपपत्त्या सम्भवत्प्राप्तिकत्वेऽपि सक्तुव्यावृत्तिफलकसोमनिध-
मार्थं न विरुध्यते । यथा चेवं सति ग्रहणानां समुच्चयो यागस्य, च
प्रतिग्रहणमावृत्तिस्तथा सर्वं कौस्तुभ एव निरूपितम् । प्रयोजनं,
पशुविकारे हृदयादियागोद्यन्यतमप्रकृतिकत्वान्नैकादशावदानगण-
प्राप्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु सेति द्रष्टव्यम् । सोमे चाव्यक्तत्वसिद्धि-
रेव ॥ ६ ॥ १ ॥ ३ ॥

पृथक्कनिवेशात् ॥ आमनमस्यामनमस्य देवा इति तिस्र आ-
हुतौर्जुहोति, आच्यभागौ यजतौत्यादौ एकत्वातिरिक्तसङ्ख्यायाः
स्वाश्रयप्रतियोगिक-स्वाश्रयवृत्तिभेदव्याप्तत्वेन न तावत् साक्षाद्भावना-
भेदबोधकत्वम् । तस्या उक्तसङ्ख्याश्रयत्वाप्रतीतेः * । नापि धात्वर्थ-
भेदबोधकत्वम् । तस्य पूर्वप्रमितैकत्वसङ्ख्याऽवरुद्धत्वेनैकादश प्रयाजान्
यजति विराट्सम्यग्मग्निहोत्रं जुहोतौत्यादिवत्सङ्ख्यान्तरसम्बन्धानुप-
पत्तेरेतत्सङ्ख्याया अभ्यासविषयत्वप्रतीतेरकर्मान्तरत्वमिति प्राप्ते ।

नात्र सङ्ख्यान्तरावरोधः । सा हि न तावत्तिङुपात्ता । तस्याः

* तस्या उक्तसङ्ख्याश्रयत्वातिरिक्तसङ्ख्यायाः प्रतीतेः, — इति क०
पुस्तके पाठः ।

कर्तृवृत्तित्वात् । न चानवच्छिन्नस्यान्वयानुपपत्तेः प्रथमातिक्रमे च
कारणाभावाद्वाक्यार्थे एकत्वसङ्ख्यानुमानमिति वाच्यम् । अतसङ्ख्यासत्त्वे
कारणाभावस्यासिद्धत्वेनानुमानाप्रसरात् । अतएव प्रयाजैकादशत्व-
स्थले यच्च प्रकृतौ अनुमानप्रसरस्तत्राभ्यासविषयत्वम् । न चेवं
विराट्सन्त्यत्तिवाक्यादावपि उत्पत्तिर्वाक्ये, एकत्वानुमानानापत्तिः ।
तादृशस्थले स्तोपजीव्योत्पत्तिवाक्यजन्यशब्दबोधनिर्वाहार्थं पूर्वप्रवृ-
त्तस्यनुमानस्योत्तरकालिकेन सङ्ख्याश्रवणेन बाधायोगात्तस्याभ्यास-
विषयत्वप्रतीतेः । प्रकृते तु शब्दबोधात् पूर्वमेवेतरपदार्थवत्सङ्ख्याया-
अपि प्रतीतेर्युक्तः शब्दबोधोत्तरकालीनानुमानप्रतिबन्ध इति
कौस्तुभे विस्तरः । अतश्च सिद्धमुत्पत्तिवाक्यगतकर्मसमानाधिकरण-
विधेयसङ्ख्यायाः कर्मभेदकत्वम् । भावनाभेदस्तु शब्दान्तरादेव ।
प्रयोजनं, वेदिप्रोक्षणमग्नवत् पूर्वपक्षे सङ्गमग्नः, सिद्धान्ते तु तदा-
वृत्तिरिति ।

भाष्यकारेण तु सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति वाक्ये
यागभेदाभेदसिन्ता कृता । तत्र यद्यपि देवतात्वविशिष्टद्रव्यविशेष-
वाची तद्वितः, यद्यपि च प्राजापत्यपद एवैकशेषस्तथापि तदुत्तर-
विभक्त्युपात्तायाः सङ्ख्यायाः प्रकृत्यर्थे विश्लेष्यत्वान्वयः* न तु विशिष्टे ।
द्वौ च य इत्यादौ तथैव व्युत्पत्तेरिति तावदविवादम् । सोऽपि च
न द्रव्ये देवतात्वान्वयोत्तरम् । तथा सति देवतात्वप्रतिसम्बन्धिनि
द्रव्ये साक्षित्यानवगमेन प्रत्येकवृत्तिपशुत्वावच्छिन्न एव तत्सम्बन्ध-
प्रतीतेरनेकत्वावगमात् सम्बन्धभेदेनानेकयागादिकल्पनागौरवापत्तेः ।

* प्रकृत्यर्थविश्लेष्यत्वान्वयः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

अतो लाघवाद् देवतात्वान्वयात् पूर्वमेव सङ्ख्यान्वयः । तदा हि ब्रह्मत्वावच्छिन्न एवैकदेवतासम्बन्धादेकयागादिकल्पनालाघवम् ।

न च प्रकृतिप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणैकत्वानुरोधेन सङ्ख्याया देवतात्वान्वयोत्तरमन्वयः । पशुगणैकत्वस्य श्रुतसप्तदशत्वेन बाधात् । अवदानगणैकत्वस्य च प्रकृतावार्थिकत्वेनेहानतिदेशात् । अतो देवतासम्बन्धभेदे प्रमाणाभावाच्च यागभेदः ।

अस्तु वा समानाभिधानश्रुत्या ब्रह्मत्वान्वयात् प्राग् देवतात्वान्वयेन सम्बन्धभेदस्तथापि लाघवाद् यागैकत्वम् । यथैव हि सिद्धान्तेऽनेके यागाः स्रष्टुदनुष्ठानेनोपपाद्यन्ते, तथा मन्मतेऽप्येकेन यागेनानेके देवतासम्बन्धा इति प्राप्ते ।

समानाभिधानश्रुत्या देवतात्वस्यान्तरङ्गत्वात् सङ्ख्यान्वयात् पूर्वा-
न्वयित्वम् । पशूनां प्रत्येकं स्वत्वाश्रयत्वेन स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारा-
त्मकयागकरणत्वरूपहविष्यस्य प्रत्येकवृत्तितया सूक्तहविषोरित्यादि-
स्मृत्यनुसारेण हविष्ठावच्छेदकपशुत्वावच्छेदेनैव देवतासम्बन्धौचि-
त्याच्च । अतस्तु ब्रह्मत्वानवच्छिन्नस्यैव प्रतिसम्बन्धित्वात् प्रतिसम्बन्धि-
तावच्छेदकस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन प्रतिसम्बन्धिभेदप्रतीतेस्तद्भेदेन सम्ब-
न्धभेदसिद्धिः । न च सम्बन्धभेदेऽपि यागैकत्वम् । सम्बन्धानां
यागैकत्वानेकत्वाभ्यामुभयथाऽप्युपपत्तौ लाघवापेक्षया पक्षेकत्वाप्रापि-
चोदकस्य शास्त्रतया बलवत्त्वेन नियामकत्वात् । अतस्तदनुरोधेनैव
सर्वत्र यागभेदो भावनाभेदश्चेति सिद्धम् । प्रयोजनं, यागैकत्वे
एकपशुविस्मरणेऽपि तस्य जातत्वान्न पुनर्थागकरणं, सिद्धान्ते तु
तदिति ॥७॥१४॥

सञ्ज्ञा च ॥ ज्योतिष्टोमं प्रकृत्याथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योति-
रथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रुतेषु ज्योतिरादि-
पदानां गुणविशेषे प्रसिद्धभावात् द्योतनात्मकत्वेन प्रसिद्धपपादने
कर्मण्यपि तदापत्तेरेतच्छब्देन च तद्विधाने वाक्यभेदाद्यापत्तेस्तेषां
नामत्वं तावदविवादम् । तच्च न प्रकृतस्य यागस्य । ज्योतिष्टोम-
संज्ञावरोधात् । सञ्ज्ञाकार्यस्य व्यवहारस्यैकेनैव सिद्धेरितरवैयर्थ्याच्च ।
न च विनिगमकाभावाद्विकल्पः । अथ शब्दस्य पूर्वकर्माधिकार-
विच्छेदकस्य नियमकत्वात् । अतएव वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेतिवच्चा-
ख्याविकारत्वाग्रङ्गा । तस्याविच्छिन्नेऽधिकारे समान्त्वानेन तथाऽङ्गी-
कारात् । न चैवमधिकारविच्छेदाभावे उद्भिदादिसञ्ज्ञातो भेदा-
नापत्तिः, ज्योतिष्टोमसञ्ज्ञाया उत्पत्तिशिष्टत्वाभावेन द्वयोरपि
विकल्पो वैपरीत्यं वा किं न स्यादिति वाच्यम् । सोमयागे
कृतप्रवृत्तिनिमित्तकज्योतिष्टोमसञ्ज्ञाऽवरुद्धे उद्भिदसञ्ज्ञायाः कथ-
मपि निवेशानुपपत्तेस्तस्या भेदकत्वात् । अतएव यत्र न किञ्चिन्नि-
यामकमस्ति तत्र सङ्ख्यादौ सञ्ज्ञयोर्विकल्प एव । प्रकृते तु
अथशब्देन विच्छेदाङ्गेदकत्वमेव सञ्ज्ञायाः । सहस्रदक्षिणेन यजे-
तेत्येतावतेव प्रकृतयागानुवादेन गुणविध्युपपत्तौ एतच्छब्दान्तस्य
ज्योतिरादिवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतो द्योतनादियोगेन ज्योति-
रादिसञ्ज्ञं कर्मचयं सोमयागप्रकृतिकं तत्तदाक्यैरुत्पन्नं सहस्रदक्षि-
णाकं, य एतेन षड्विक्रामो यजेतेति वाक्येन फले विधीयते
इति सञ्ज्ञया कर्मभेदः ॥८॥९५॥

गुणश्च ॥ वैश्वदेव्यामिच्छेत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टे यागे विहिते

तदनुवादेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र न गुणमात्रविधिः । प्राप्त-
कर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । न च वाजिमन्त्रमा-
मिचाराूपं विद्यते येषामिति व्युत्पत्त्या विश्वदेवान् तद्विशिष्टयागं
वोद्दिश्य वाजिनमात्रस्य विकल्पेन समुच्चयेन वा विधिरस्त्विति
वाच्यम् । वाजिशब्दस्य रूढत्वेन विश्वदेवानुवादानुपपत्तेः । उत्पत्ति-
शिष्टद्रव्यावरोधे द्रव्यान्तरस्य निवेशानुपपत्तेश्च । एतेनामिचाराऽनु-
मिष्यन्वाजिनसम्बन्धप्राप्त्या वाजिनपदं * आमिचारायागनामधेयम-
प्रीकृत्य तदुद्देशेन वाजिदेवताविधिरित्यप्यपास्तम् । उत्पत्तिशिष्ट-
देवताऽवरोधे देवतान्तरस्य निवेशानुपपत्तेः । किञ्चामिचारायाः
पार्ष्टिको देवतासम्बन्धः पदश्रुत्या, वाजिनस्य तु वाक्येनेति दौर्ब-
ल्यम् । तद्वितस्य हि देवतालविशिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिः आमिचा-
पदञ्च तात्पर्यग्राहकमिति प्राञ्चः ।

आमिचारादौ द्रव्ये देवताले च भिन्ना शक्तिर्निरूपकत्वन्तु
संसर्गः । देवताल एव वा शक्तिर्द्रव्ये लक्षणा । द्रव्यविशेषे एव वा
शक्तिर्देवताले लक्षणा । द्रव्यसामान्य एव वा शक्तिरामिचापदेन
तु विशेषनिर्णयः । इत्येते पक्षाः कोस्तुभ एवोपपादिताः । सर्वथा
आमिचार्द्रव्यस्य देवतासम्बन्धः पदश्रुत्येति सिद्धम् ।

किञ्च विशेषां देवानां तद्वितेन देवतालं शक्नोक्तम् । अनु-
शासनसत्त्वात् । वाजिनान्तु सम्यदानलवाचिन्या चतुर्थ्या साम्प्रतिक-
लक्षणया । त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिपक्षीकत्वरूपसम्यदानत्वै-

* वाजिनपदे, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

कदेशलाह्वेतालस्य । तस्याः प्रतिपक्षीहताभावात् । निरुक्तधर्म-
समन्वितसम्यग्दानत्वव्यापकदेवतात्वरूपाखण्डोपाधिसूत्रिकारे * तु सु-
तरां लक्षणा ॥ अतोऽपि दुर्बलत्वम् । तस्माद्वाजिनवाक्येऽपि गुणात्
द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्मान्तरमेव वाजिनप्रतिपत्त्यर्थमामिच्छायागाङ्ग-
त्वेन विधीयते । गुणस्य च पूर्वचानिविशिष्टमानत्वेन भेदकता । सा
च कश्चिद्वाक्यभेदापत्त्या कश्चित् 'प्रबलगुणावरोधात् कश्चिदेकप्रसर-
ताभङ्गादित्यनेकप्रकारिकेति ध्येयम् ॥८॥१६॥

•अगुणे तु ॥ यच्च तु नोत्पत्तौ गुणश्रवणं, यथाऽग्निहोत्रं जुहो-
तीति । तच्च तदनुवादेन दध्ना जुहोति, पथसा जुहोतीत्यादिभिः
सर्वैरेव गुणविधानं विकल्पेन । तच्च खलेकपोतन्यायेन सर्वेषामेव
द्युगपत् प्रवृत्तेरेकावरुद्धत्वाभावादिति प्रत्युदाहरणमात्रम् ॥ १० ॥
॥१७॥

फलश्रुतेः ॥ अग्निहोत्रं प्रकृत्य दध्नेन्द्रितकामस्य जुहुयादिति
श्रुते, स एव होमो दधिविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयते । न च
प्राप्तकर्मानुवादेन गुणसम्बन्धः फलसम्बन्धश्चेति वाक्यभेदः । प्राप्ता-
नामपि कर्मणां राजकर्तृविशिष्टानां फलोद्देशेन राजसूयवाक्ये
विधानवदिहापि तदुपपत्तेरिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु नात्र राजसूयन्यायः । कर्तुर्हि प्रयोगान्वयित्वात्
फलस्य च विनियोगान्वयित्वादुत्पन्नस्यापि कर्मणः प्रयोगविधौ
फलविशिष्टविनियोगस्य कर्तुश्च वैशिष्ट्योपपत्तिः । प्रकृते तु दध्-

* देवतात्वरूपाखण्डधर्मसूत्रिकारे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

उत्पत्त्यन्वयित्वेन प्राप्तोत्पत्त्यनुवादेन गुणविधिः फलविशिष्टविनियोगविधिश्चेति वैशिष्ट्याभावाद्वाक्यभेदः । अतो गुणात् कर्मभेदः । दधिविशिष्टञ्च तत् फलोद्देशेन विधीयते । न दधिमात्रम् । भावार्थाधिकरणविरोधापत्तेः । सत्यपि दर्विहोमत्वे दधिद्रव्यकहोमत्वाद्दृश्याच्च * अग्निहोत्रहोमातिदेशेन रूपलाभः ।

सिद्धान्तस्तु यत्र द्वयोरपि धात्वर्थगुणयोरप्राप्तिः सम्भवत्प्राप्तिः प्राप्तिरेव वा धात्वर्थस्यैव वा अप्राप्तिः. यथा सोमेन यजेत, उरुप्रथा उरुप्रथ्यसेति पुरोडाशं प्रथयति, ऐन्द्रवायवाधान् यद्वा गृह्णीयाद्यः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पेरन्, अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ, तत्र भावार्थाधिकरणन्यायः । यत्र तु गुणस्यैवाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वं, तत्र तस्यैव फलसम्बन्धः । न च दध्नोऽपि नियता प्राप्तिरपि तु विकल्पेन । अतः पक्षिकानुवादत्परिहाराय तस्यैव विधेयत्वात् फलसम्बन्धः । कारणीभूतगुणसत्त्वेन वचनं विनाऽपि फलोत्पत्तिसम्भवाद्वचनवैयर्थ्यप्रसङ्गेन स्वकृतिसाध्यधात्वर्थस्य दृष्टविधया गुणसम्बन्धिन आश्रयस्यापेक्षायां प्रकरणाद्धोमस्याश्रयत्वलाभाज्जुहोतिः साधुत्वार्थमनुवादः । दधिकरणकं भावनान्तरमेव तु फलोद्देशेन विधीयते । प्राप्तभावनानुवादेनोभयकरणे वाक्यभेदात् ।

केचित्तु करणत्वविशिष्टं दधि, दधिकरणत्वं वा तृतीयोपाप्तं फलकरणत्वेन विधीयते । तृतीयार्थकरणत्वस्य निरूपकापेक्षैव चाश्रयापेक्षेत्याहुः । तन्न यागवैषम्ये प्रमाणाभावात् । सर्वथा सिद्धो-

* दधिद्रव्यकहोमत्वस्यासादृश्याच्च, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

गुणफलसम्बन्धः । प्रयोजनं, दध्नी न प्रतिनिधिरुल्लेखविशेषो वा सिद्धान्ते द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ २८ ॥

समेषु ॥ चिदृदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यनेन विहितस्याग्निष्टुद्यागस्य फलसम्बन्धे, तस्य वायव्याख्येकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामोद्धेतेन यजेतेत्यनेन कृते पश्चादाच्चातम् । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामोद्धेतेन यजेतेति ।

तत्रापि पूर्ववदाद्यः पूर्वपक्षः । राजसूयन्यायेन स्तकारकविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशिष्टाप्रत्ययार्थभूतकालकर्त्तारिरूपप्रयोगान्वयिगुणसत्त्वेन विनियोगविशिष्टप्रयोगविधिसम्भवात् । इत्यते चायमेव प्रकारोवायव्यवाक्ये * सिद्धान्तिनाऽपि ।

द्वितीयस्तु नात्र राजसूयन्यायः । प्रयोगस्य अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालत्वस्य च वायव्यवाक्येनैव प्राप्ततया तदनुवादेन रेवतीविधिः फलोद्देशेन अग्निष्टुद्विनियोगविधिश्चेति वाक्यभेदात् । वायव्यवाक्ये हि अतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकमप्यग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादि ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोगविशेषणतया विहितम् । न त्वत्र । वायव्यवाक्यस्यापि कृत्तत्वेनास्य पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेः । न च विनियमनाविरहः । प्राथम्यस्यैव नियामकत्वात् । अतोलाघवाद्गुण-एव रेवत्यधिकरणकवारवन्तीयाख्योरेवत्याख्य एव वा अप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन विधीयते । वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति प्राकरणिकेन वाक्येन वारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वात् । न चान्यपक्षे द्वितीयान्तेनैतच्छब्देन विशिङ्गलसङ्ख्यात्वाद्देवतीमात्रनिर्द्देशानुपपत्तिः ।

* वायव्यवाक्ये, - इति क० पुस्तक पाठः ।

तेन रेवतीविशिष्टवारवन्तीयनिर्द्देशेऽपि दाक्षाद्यण्यश्चन्यायेनाप्राप्तरे-
वतीमात्रस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तेः । अतोदधिन्यायेन गुणफलसम्बन्ध-
एव युक्तः ।

सिद्धान्तस्तु नात्राश्रयलाभः शक्यते वक्तुम् । यागस्य तावत्प्रकृ-
तत्वेऽपि अग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तेर्न साक्षादाश्रयत्वम् । अग्नि-
ष्टोमस्तोत्रद्वारा तस्यैव वा साक्षादाश्रयत्वं तु अग्निष्टोमस्तोत्रस्याति-
देशतः स्तोत्रान्तरसाधारण्येनोपस्थितत्वादनाशङ्क्यम् । न च वाच-
्यवाक्येन तस्यौपदेशिकी विशिष्योपस्थितिः । आतिदेशिकगर्वाध-
सम्भवे औपदेशिकतद्वाधस्यान्याय्यत्वेन विशिष्योपस्थितेराश्रयत्वासा-
धकत्वात् । न च साक्षो गायतिधातुवाच्यत्वेन क्रियारूपत्वादा-
श्रयलाभेऽपि न क्षतिः । साक्षो ध्वन्यात्मकस्वरसमाहाररूपत्वेन वाक्य-
शेषादौ प्रसिद्धस्य सिद्धरूपतया धातुवाच्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् ।
अन्यथा सौभरस्यापि स्तोत्राश्रयत्वानुपपत्तेः । वारवन्तीयसाम्न आश्र-
यानपेक्षणे अग्निष्टोमसामेत्याद्यनुवादानुपपत्तेश्च ।

अतः साम्न आश्रयसापेक्षत्वान्न तावत्प्रकरणेनाश्रयलाभः । न
च वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति प्राकरणिकेन वाक्येनैव
गौरवमिथा अङ्गत्वाविधानादाश्रयसमर्पणमिति वाच्यम् । साक्षो-
गुणत्वपक्षे तस्मात्प्रपन्तावपि रेवतीमात्रस्य गुणत्वे तदयोगात् ।
साक्षोगुणत्वं तु विधेरप्राप्तरेवतीमात्रसङ्ख्यामादेवासम्भवि । फलपदा-
भावे हि विधिर्यद्विषये अप्राप्ततया व्याप्तिर्यते तस्यैव प्रयोजना-
काङ्क्षया फलसम्बन्धो यथा गोदोहनादेः ।

तदत्र पशुपदाभावे वारवन्तीयस्य प्राकरणिकवाक्येनैव प्राप्त-

त्वादिधिरप्राप्तेरेवतीमात्रविषयः सम्पद्यत इति तस्यैव फलसम्बन्धोवाच्यः । न चास्याश्रयः केनापि प्रकारेण लब्धुं शक्यः । न च प्रकारान्तरेणास्त्राभेऽपि अनेनैव वाक्येन आश्रयविशिष्टगुणविधानादाश्रयगुणोभयविशिष्टभावनाविधानादा तस्माभ्योपपत्तिः, कृत्प्रयोजनत्वास्त्राभवेनाश्रयतासम्बन्धेनैव वैशिष्ट्याङ्गीकाराच्च न गुणान्तरतापत्तिरिति वाच्यम् । आश्रयस्य गुणान्वयाव्युत्पत्तेः । कर्मत्वतिरिक्तस्याश्रयत्वस्य 'दुर्वचनेन भावनायाः फलाश्रयरूपोभयकर्मकत्वाङ्गीकारे एककर्मकत्वभङ्गापत्तेश्च ।

न च कृत्वाशब्दोक्तायामाश्रयस्य अग्निष्टोमस्तोत्रस्य कर्मत्वान्तदुत्तरकालताविशिष्टगुणभावनाया आख्यातोपात्तायाः पशुकर्मकत्वाच्चैकस्याभावनायादिकर्मकतापत्तिरिति वाच्यम् । गुणभावनायाश्रयवच्छेदकीभूतधात्वर्थापेक्षायां यागस्यावच्छेदकत्वाङ्गीकारे रेवतीनां यागकरणत्वापत्त्या स्तोत्रं प्रति करणत्वानापत्तेः । स्तोत्रस्यैवावच्छेदकत्वाङ्गीकारे तु धात्वर्थद्वयावच्छिन्नभावनाद्वयाभावात् क्वाप्रत्ययानुपपत्तिः ।

न च रेवतीविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालविशिष्टरेवतीकरणकथागाश्रयिकभावनेव फलोद्देशेन विधीयतामिति वाच्यम् । आख्यातोपात्तभावनायादिकर्मकत्वापत्तेस्तदवस्थत्वात् । न च प्रकरणाद्यागस्याश्रयत्वोपपत्तेर्न द्विकर्मकत्वम् । तथात्वेऽपि तृतीयान्तैतच्छब्दस्य धातुपारार्थभयेन यागपरामर्शित्वस्यैवापत्तौ रेवत्यादिपरामर्शकत्वं एव प्रमाणाभावात् ।

अतस्तदेपेक्षया लघुभूतकर्मान्तरविधानमेव व्यायः । तदा हि

विकारि*त्वेनैतस्याग्निष्टुद्यागविकारत्वाद्धारवन्तीयं प्राप्तमेवानूद्यते ।
 केवलं रेवतीविशिष्टस्तोत्रभावनोत्तरकालताविशिष्टयागान्तरभावनैव
 फलोद्देशेन विधीयते । षष्ठ्यन्तैतच्छब्दः प्रकृतिविकारभावानुवा-
 दकः । तृतीयान्तैतच्छब्दः प्रस्तोत्र्यमाणकर्मवचनो न दुष्यति । उत्त-
 रकाललक्षणगुणस्य प्रयोगान्वयित्वादवेष्टिवद्यद्यपि तद्भेदमेवापादयेत्,
 तथापि कालस्याच सम्भवत्प्राप्तिकतया वाक्यभेदपरिहारार्थं विधे-
 यत्वेऽपि तात्पर्यगत्या यागे परम्परासम्बन्धेन विधेयस्य रेवत्याख्यस्य
 गुणस्योत्पत्त्यन्वयित्वात्कर्मभेदबोधकत्वाविघातः ॥ १५ ॥ १६ ॥

सौभरं ॥ ब्रह्मसामाख्यस्तोत्रं प्रकृत्यं समाप्तातैर्यौवृष्टिकामोयो-
 ऽन्नाद्यकामोयः स्वर्गकामः स सौभरेण सुवीतेत्येतैर्वाक्यैरुक्तस्तोत्र-
 अतं सौभरं साम फलत्रयोद्देशेन विधीयते । उद्देशानेकत्वेन
 सुवीतेत्यस्यानुषङ्गेण वाक्यभेदप्रतीतिः । सौभरे च शाखाभेदेन
 निधनाख्यान्तिमसामावयवाधारतया हीष् ऊ ऊर्क् इत्यादीन्यच-
 राण्यन्नातानि ।

तदेवं सौभरं प्रकृत्य हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्,
 ऊ इति स्वर्गकामाय, ऊर्गित्यन्नाद्यकामायेति श्रुतम् । तच्च वृष्टि-
 कामादिशब्दानां फलपरत्वात्तदुद्देशेनैव हीषादयो गुणाविधीयन्ते ।
 सौभरस्य प्रकृतत्वाद्युपादिवदाश्रयः । निधनाधारतया हीषादिपा-
 ठस्येव नियामकत्वाद्भागान्तरे स्तोभाद्यचरान्तरबाधापत्तेश्च न निध-
 नातिरिक्तभागस्याश्रयत्वापत्तिः । न च लाघवाद्दृष्टिषाधनसौभरी-

* गिकायि, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

यनिधने अनियमेन प्राप्तानां ह्रीषादीनां नियममाचकरणाद्भव-
स्वार्थत्वं शङ्क्यम् । तथात्वे वृष्टिकामादिपदैः तत्तत्साधनीभूत-
सौभरलक्षणापत्तेः * । तस्य च निधनविशेषणत्वे विशिष्टोद्देशापत्तेश्च ।
अतः सौभरफलात् फलान्तरार्थानि ह्रीषादीनीति प्राप्ते ।

नियमविधिलाघवानुरोधाद्वृष्टिकामादिपदैर्वृष्टिसाधनसौभर-
लक्षणामङ्गीकृत्यापि ह्रीषादिनियमविधिरेवाश्रीयते । पक्षप्राप्तिश्च
पाठान्निधनस्थान एवेति नियमस्यापि तत्स्थानकत्वलाभः । वस्तु-
तस्तु नियमविधिलाघवानुरोधेन ह्रीषादेर्वृष्ट्याद्यर्थतैव स्वसाधनसौ-
भराधारत्वसम्बन्धेनाश्रीयत इति न लक्षणाऽपि । सम्बन्धघटकीभू-
तञ्च सौभरं न सौभरत्वाच्छिन्नम् । अपि तु सौभरविशेष एव ।
शाखाभेदेन हि कचिद्विजातीयानि सौभराणि निधनान्तरयुक्तानि
समास्नातानि । तत्र च ह्रीषः पक्षेऽप्यप्राप्तत्वाच्च तस्य सौभरस्य
सम्बन्धघटकत्वम् । अपि तु यज्जातीयसौभरे ह्रीषादीन्यनियमेन
समास्नातानि तज्जातीयस्यैव तत् । अतश्च वृक्ष्यं निरुक्तसम्बन्धेन
ह्रीषेवेति नियमकरणात् सम्बन्धघटकीभूतसौभरे निधनान्तर-
यावृत्तिवद्विजातीयसौभरान्तरस्यापि वृष्ट्याद्यर्थत्वव्यावृत्तिसिद्धिः ।
अतश्च तन्नित्यप्रयोगविषयमेव सम्पद्यते इति विवेकः ॥१३॥२०॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयस्य द्वितीयः पादः ॥०॥

* तत्तत्साधनीभूतलक्षणापत्तेः, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अथ तृतीयः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

गुणस्तु ॥ ज्योतिष्टोमे, यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवाय-
वायान् यज्ञान् गृहीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राणानिति श्रुतम् ।
तत्र यदि-शब्दोपात्तस्य निमित्तत्वस्य न तावद्भयन्तरे वृत्ति-
वाऽन्वयः । तस्य विशेषणत्वेन वृत्त्यनर्हत्वात् । नाप्यन्यपदार्थः, तस्य
कादाचित्कत्वाभावात् । नापि विशिष्टे ज्योतिष्टोमे, सामान्तराणा-
मपि नियतत्वेन बृहद्भयन्तरयोरन्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वासम्भ-
वात् । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनायोगस्यापि व्यावर्त्तयितुमशक्यत्वाच्च ।
अतः समासार्थस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य प्रकृते कर्मणि यज्ञाय-
तानिमित्तत्वेन निवेशायोगादुभयग्रिष्टं कर्मान्तरमेव विधीयते ।
यदि-शब्दस्त्वविवचितार्थ इति प्राप्ते ।

बृहद्भयन्तरयोर्ज्योतिष्टोमे पाक्षिकत्वात्स्वायोगव्यावृत्त्या परस्पर-
योगव्यावृत्त्या वा विशेषणत्वोपपत्तिः । न च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन
तदभावः । स्त्रावान्तरकार्य-पृष्ठस्तोत्रत्वावच्छेदेन तदुपपत्तेः । अन्यथा,
तवापि साक्षाद्यागे प्रोक्षणावघातादौ तदसम्भवावशम्भावात् । अतो-
युक्तेव रथन्तरविशिष्टस्य क्रतोर्निमित्तता ।

वस्तुतस्तु न क्रतोर्निमित्तान्तर्भावः । प्रयोजनाभावात् । प्रकर-
णावगतकलङ्कत्वबलेनान्यपदार्थसम्बन्धस्यानुवादत्वात् । अन्यथा ज्यो-

तिष्ठोमरूपान्यपदार्थस्य विज्ञतावभावेन शुक्राघतादेरनापत्तेः । अतो-
लक्षणयाऽपि रथन्तरमेव निमित्तम् । नैमित्तिकन्तु अघताविशेषः
प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहोद्देशेन विधीयते । न च पाठादेवैन्द्रवाय-
वायलनियमस्य प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यम् । ततः पूर्वमेव नैमित्तिकतया
विधानात् । तत्प्रयोजनञ्च, निमित्ताभावे प्रकृतौ विज्ञतौ च
लोपः । यद्यपि च सर्वत्र निमित्तस्य सत्त्वे नैमित्तिकावश्यकत्वमात्रं
प्रमेयं, तथापि तस्यात्र पाठादेव सिद्धेस्तदभावे तदभाव एव प्रमेयं
बोध्यम्* । तस्माच्च कर्मान्तरविधिः ॥१॥३१॥

अवेष्टौ ॥ राजसूये राजकर्तृके प्रत्येकदक्षिणाक्षानादवेष्टिमंशकाः
पञ्चेष्टयः पृथक्प्रयोगाः समाम्नाताः । तद्वान्तरप्रकरणे, यदि
ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽतिमाऽऽतिं ऊत्वाऽभिघार-
येत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति श्रुतम् ।

तत्रापि पूर्ववद् ब्राह्मणकर्तृकत्वादि निमित्तमेव, यदि-शब्द-
श्रुतेः । राजसूयस्य चैवर्णिककर्तृकत्वेन ब्राह्मणादेः प्राप्तत्वाच्च । राज-
शब्दस्य प्रजापालनकर्त्तरि सर्वलोकप्रसिद्धेः । चन्निथमात्रे द्रविडं
प्रसिद्धेस्तु क्षेत्रदेशस्य प्रसिद्धित्वेनासाधकत्वात् । व्याकरणप्रसिद्धे-
स्तन्मूलकत्वेनानिधामकत्वाच्च । सर्वलोकप्रसिद्धेः श्रौत-यदि-शब्दमूल-
कत्वाच्च ।

अतो ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे निमित्ते मध्येनिधानपूर्वकप्रत्याऽऽ-
त्यभिघारणविशिष्टपञ्चद्विव्यक्तेष्टिप्रयोगो राजसूयान्तर्गतो विधीयते ।

* बोधः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† प्रमिड, - इति क० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

प्रत्येकप्रयोगास्य पञ्चानुसोमविषया * इति बोध्यम् । एतयाऽज्ञास्य-
कामं याजयेदित्यनेन सोभयोरपि नित्यनैमित्तिकप्रयोगयोः फलार्थं
बहिःक्रत्वनुष्ठानमिति न ब्राह्मणादिगुणस्य भेदकत्वमिति प्राप्ते ।

राजानमभिषिञ्चेदिति श्रुतौ † राजोद्देशेनाभिषेकविधानादभि-
षेकाधिकारिकराज्ययोगमतु प्रागेव राजशब्दस्य चक्षियवाचित्व-
प्रतीतेस्तस्य कर्मणीत्यधिकृत्य पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् इति
स्मृत्या पुरोहितादिगणपठिताद्राजशब्दाद्यगादिविधानेन च रा-
ज्यशब्दस्य राजशब्दप्रसिद्धिपूर्वकत्वावगतेः द्रविडप्रयोगानुसारेण
राजशब्दः चक्षियवचन एव ।

अतस्यावेष्टौ ब्राह्मणादीनां प्राप्त्यभावाद्विधेयत्वावगतेः कर्तृरू-
पादगुणादवेष्टिप्रयोगान्तरमेव पञ्चदशविष्कैकेष्टिरूपं समस्तगुणविशिष्टं
बहिःक्रतु विधीयते । तस्य चोक्तवचनेनाज्ञास्यं फलम् । अतः
क्रतुप्रत्येकं पञ्च प्रयोगा एव । यद्यपि च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः पञ्च-
दशविष्कैकेष्टिप्रयोगस्तुल्यस्तथापि ब्राह्मणादिगुणस्य पूर्वपक्षे न भेदकत्वं
सिद्धान्ते तु तदिति विशेषः । तत्प्रयोजनञ्च, पञ्चदशोपपादनेनै-
वोक्तम् ।

न चैवं राजन्यवाक्ये तस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाभावेन भेदकत्वाना-
पत्तिः । राजन्यपदस्याभिषिक्तचक्षियमात्रवाचित्वेन राजसूये अप्राप्त-
स्त्वैव तस्य विधेयतया भेदकत्वोपपत्तेः । राजसूये हि राजपदस्य
चक्षियमात्रशक्त्यापि, राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षत इति निरुद्धस-

* विषया एव, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† क्रतौ, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

क्षणातात्पर्यपाहकासिद्धादभिप्रेतचक्षिमात्रस्यैवाधिकारः । अतः
सिद्धं त्रिष्वपि वाक्येषु कर्तृरूपस्य गुणस्य प्रयोगभेदकत्वम् । यदि-
शब्दस्याभिधारयेदिति सिद्धः प्रयोज्यत्वापरपर्यायहेतुमदर्थकत्वे
आख्यातद्वयैकवाक्यत्वे च तात्पर्यपाहकः । तेन मध्ये निधानपूर्वक-
प्रत्याज्जत्यभिधारणप्रयोजकीभूतैर्ब्राह्मणादिकर्तृकैर्यागैरिष्टं भावये-
दिति वाक्यार्थो बोध्यः ॥२॥३॥

आधाने ॥ वसन्तौ ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत यौष्मे राजन्यः शरदि
वैश्य इति श्रुतम् । तथा, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयौत यौष्मे राजन्यं
शरदि वैश्यमिति च । तत्र सर्ववर्णसाधारणानां क्रतूनामग्निविद्या-
साध्यत्वाद्ग्रेषु उपायभूतसाधानस्य, य एवं विद्वानग्निमाधत्ते
इत्यनेनानन्यास्त्रिगणकिकेनाग्न्युद्देशेनाधानविधायिना प्राप्तत्वादाधाने
ब्राह्मणादीनां प्राप्तेर्निमित्तार्थं श्रवणम् । ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते
वसन्तः काल आधानाङ्गत्वेन विधीयते । अथ वा ऽस्त्रेत्स्याथ
सम्भारान् सम्भरतीति विध्यन्तरग्रेषु वर्त्तमानापदेशता, तथापि
सम्भारेष्वग्निमादधातीत्ययमाधानप्रापकोविधिः । अत्र हि न सम्भा-
राविधेयाः, प्रामाणान्तरप्राप्तत्वात् । नापि तदधिकरणत्वं, तस्मि-
न्नाधीयतामयमिति मन्त्रवृणादेव प्राप्तत्वात् । अत आधानमात्र-
विधिरयम् ।

अथ वा, प्राप्ताधानानुवादेन कालविधिरात्मनेपदार्थस्थानाधा-
तुराहवनीयत्वाभावरूपस्य च विधिरिति वाक्यभेदापत्तेः जातपुत्रः
क्षणिकेशोऽग्नीनादधीतेत्ययमाधानप्रापकोविधिः । उक्तवाक्ये तु अभ्यु-
दयशिरस्कृतया मन्त्रवृणात् पूर्वमेवाधिकरणत्वविधिः । एवञ्च जात-

पुत्रवाक्ये वयोऽवस्थाविशेषलक्षणाऽपि नापद्यते । सर्वथा आधान-
प्राप्तेर्निर्मित्तार्थानि ब्राह्मणादिश्रवणानि न भेदकानि । तथा
विद्यामाधनतया अध्ययनं तत्साधनत्वेनोपनयनश्चार्थप्राप्तम् । अध्यय-
नस्य तु स्नाध्यायोऽध्येतव्य इत्यनेन नियमोऽपि । अतः सर्वसाधा-
रण्येन * प्राप्तोपनयनोद्देशेन ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते वसन्तः कालो-
विधीयत इति प्राप्ते ।

सर्वकर्तृकत्ववत् सर्वकालकत्वस्यापि आधनादौ प्राप्तिरसम्भवेन
ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते कालविधिः काले वा निमित्ते कर्तृविधिरि-
त्यत्र विनिगमनाविरहादुभयविशिष्टांधानादिविधिरेव । उपन-
यनस्य च पक्षे सम्भवत्प्राप्तिकत्वेन सुतरां विध्युपपत्तिः । अतएव
विनिगमनाविरहात् कर्तृकालादिरूपस्य प्रयोगान्वयिगुणस्य प्रयोग-
विध्यापादकत्वावस्थम्भावे एतद्विधिविहितप्रयोगानुवादेनैव जातपुत्रा-
दिवाक्येषु वयोऽवस्थाविशिष्टकर्तृविधिः । आत्मनेपदार्थस्य चोत्प-
त्त्याद्यन्वयिनो गुणस्य श्रवणादुत्पत्त्यादिकमप्यत्रैव, न तु जातपुत्रा-
दिवाक्ये, वाक्यभेदापत्तेः । प्राथम्याद्वा ब्राह्मणवाक्ये एवोत्पत्त्यादि,
इतरयोस्तु प्रयोगमात्रम् । तेन सिद्धोऽचापि गुणात्प्रयोगभेदः ।
एतयोस्ताधानोपनयनयोरग्निविद्याफलत्वेऽपि अकरणे प्रत्यवायादि-
श्रवणान्नित्यत्वमपि । एवञ्च स्वविधिप्रयुक्ताधानोपनयनजन्याग्नि-
विद्यालक्षणे क्रतुविधयोनाग्निविद्ये तदुपायान्वा प्रयुज्यत इति तद्र-
हितस्य शूद्रादेरनधिकार इति प्रयोजनं षष्ठे वक्ष्यते ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथनेषु ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दाचायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति

* साधारण्येन, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

श्रुतम् । तथा साकं प्रस्थायीयेन यजेतपशुकाम इति श्रुतम् ।
लोके अप्रसिद्धत्वादुद्भिदादिवक्ष्यामधेयत्वावगतेः सञ्ज्ञाया अभ्यासाद्वा
कर्मान्तरं विधीयते । फलसम्बन्धस्यापि सार्वकाम्यवाक्यवशादेव
प्राप्तत्वेनान्यपरत्वाभावादिति प्राप्ते ।

यद्यपि लोके गुणो न प्रसिद्धस्तथापि दक्षस्य यजमानस्येमे
दाक्षा ऋत्विजस्तत्कर्मकमयनं प्रयोगावृत्तिर्यस्य यज्ञस्येति व्युत्पत्त्या-
ऽऽवृत्तिपरत्वावगतेः • साकं सह प्रस्थानं यचेति व्युत्पत्त्या च
सहत्वपरत्वावगतेर्नातिरिक्तशक्तिकल्पनया नामधेयपरत्वाध्यवसानम् ।
अतोऽप्राप्त आवृत्तिरूपः सहत्वरूपश्च गुण एव फलोद्देशेन विधी-
यते । आवृत्तिश्च कियतीत्यपेक्षायां द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्या
यजेतेति वाक्येन विशेषविधानाद्द्विरावृत्तिरेव । सहत्वञ्च प्रस्थाने
केनेत्यपेक्षायां सह कुम्भीभिरभिक्रामेदिति वचनात् कुम्भीभ्याम् ।
अनेनैव च वचनेन सहत्वाश्रयत्वं अभिक्रमणस्य विदधता अवान्तर-
प्रकरणाभावेऽपि तस्याश्रयत्वसिद्धिः । आवृत्तेस्तु प्रकरणाद्दर्शपूर्ण-
मासावेवाश्रयः । अतोऽत्र सञ्ज्ञात्वाभावाद्गुणफलसम्बन्धपरत्वेन चा-
भ्यासाभावान्न कर्मान्तरम् । वस्तुतस्तु पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग इति
स्तत्या संज्ञात्वाभावे एतद्नापत्तेर्दाक्षायणपदे संज्ञात्वावश्यभावेऽपि
अवयवार्थप्रतीत्या योगरूढिल्लौकारादवयवार्थरूपावृत्तिरप्राप्तत्वात्
फलोद्देशेन विधीयत इति न विरोधः ॥४॥३३॥

संस्कारश्च ॥ ईषामालभेत, चतुरोमुष्टीन्निर्वपतीत्येताभ्यां विहि-
तयोर्दार्शपूर्णमासिकयो*रौषालभचतुर्मुष्टिनिर्वापयोरनुवादेन अना-

* विहितयोर्दर्शपूर्णमासयो, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

रभ्याधीताभ्यां, वायव्यं श्वेतमालभेत भृतिकामः, सौर्यं चरुं निर्वपेद्-
ब्रह्मवर्चसकाम इत्येताभ्यां श्वेतचरुं गुणौ विधीयेते । आलभकर्मो-
भृता ईषा श्वेता कर्त्तव्येति । निर्वापश्च चरुशब्दलक्ष्यस्यास्यां कर्त्तव्य-
इति । सर्ववृक्षाणाञ्च वायुसम्बन्धादायव्यमित्यनुवादः । सौर्यमिति
चाग्नेयस्यैव । तेजोदेवत्वसामान्यात् । न तु देवताविधिर्यागा-
श्रवणात् । उभयत्रापि फलपदं सार्वकाम्यवाक्यप्राप्तफल*प्रयोजक-
त्वानुवाद इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु 'फलपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्
प्राकरिकाश्रयाल्लभेन च गुणफलसम्बन्धानुपपत्तेः गुणविशिष्टं
यावदुक्तं आलभनिर्वापाख्यं कर्मान्तरमेव फलोद्देशेन विधीयते इति ।

सिद्धान्तस्तु । वायव्यं सौर्यमित्यादितद्विधान्तपदवैयर्थ्या-
पत्तेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितोयागएवाल्लभति-निर्वपति-धातुलक्षितो-
द्रव्यदेवताविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयत इति । अतिदेशप्राप्तौ
चाल्लभनिर्वापौ न विधीयेते ॥५॥३४॥

विशये ॥ यत्र तु न देवताश्रवणं तत्र न यागकल्पना, अपि
तु संस्कारमात्रविधानम् । यथाऽग्निहोत्रे वत्समालभेतेत्यचाल्ल-
भमात्रं वत्ससंस्कारकत्वेन विधीयते । आल्लभतेः स्पर्शमात्रवाचि-
त्वात् ॥६॥३५॥

संयुक्तस्तु ॥ अग्नौ श्रुते चरुमुपदधाति बृहस्पतेर्वा एतदन्नं
यज्ञीवारा इत्यत्र यजमानस्यान्नं बृहस्पतेः कथं स्याद् यदि न
बृहस्पतिर्देवतैर्यथा बृहस्पतेर्देवतात्वावगतेस्तैस्तिरीयशाखायां वा-
हस्यत्यो भवतीति तद्विपद्युक्तवाक्यशेषश्रवणाच्च द्रव्यदेवतासम्ब-

* काज, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

आनुमितयागविधानमेवेदम् । तस्य चौषधद्रव्यकलेनाग्नेयातिदेशतः
खिष्टकृदादिप्रतिपत्तिप्राप्तौ चरुमुपदधातीत्यनेनोपधानं प्रतिपत्ति-
त्वेन विधीयत इति प्राप्ते ।

यद्यपि तैत्तिरीयशाखायान्तद्धितश्रवणं, तथापि विध्यभावाद्दि-
धन्तरेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेश्च नायं देवतातद्धितः । चरुमुपदधाती-
त्यनेन च स्पण्डिलनिष्पादकचरुसंस्कारकतयोपधानविधानात् देव-
तानाकाङ्क्षतया नार्थवादोक्षीतस्यापि देवताविधेः कल्पनम् । अत-
एव चर्वपेक्षितप्रकृतिद्रव्यस्यैव नौवाररूपस्य विधिकल्पनम् । अतश्च
वृहस्पतेर्ब्राह्मणस्याञ्च नौवारा इत्येवं स्तुत्युपत्तेर्न वृहस्पतेर्वा इत्ययं
देवताकल्पनद्वारा यागकल्पक इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ २ ॥

पान्नीवते ॥ त्वाङ्गं पान्नीवतमालभेतेत्यनेन द्रव्यदेवताविशिष्टं
यागं विधाय पर्यग्निकृतं पान्नीवतमुत्सृज्यन्तीति श्रुतम् । तत्रो-
भयदेवत्वस्य पूर्वयागस्य आग्नेयं चतुर्धा करोतीतिवत् केवलपान्नी-
वतपदेनानुवादायोगात्पर्यग्निकरणादेश्च विधेयस्य गुणस्यातिदेशेनैव
प्राप्तत्वादितराङ्गपरिसङ्ख्यायाञ्च त्रैदोष्यापत्तेः पर्यग्निकृतपदस्यानुवाद-
त्वमङ्गौक्त्य कर्मान्तरविधिरेवायमिति प्राप्ते ।

प्रत्यभिज्ञानाञ्च कर्मान्तरम् । न चानुवादानुपपत्तिः । सत्य-
यग्नौषोमादिवत्त्वपान्नीवतोर्थासम्यवृत्तिदेवतात्वे मनोतास्याग्निशब्द-
वत्त्वचक्षणाऽभिधानोपत्तेः । वस्तुतस्तु पृथक्तद्धितश्रवणाद्देवताद्वय-
मेवेदम् । एकवाक्योपादानाच्च समुच्चयः । अतोऽतित्यङ्गवित्ययो-
र्माता ङित्यस्य मातेतिवक्तव्यत एव केवलेन पान्नीवतपदेनानुवा-
दः । अतः पूर्वकर्मानुवादेन गुण एव विधीयते । न च विधेया-

भावः । वृत्तपर्यग्निकरणस्यैव ऋप्रत्ययान्तार्थस्य विधेयत्वात् । तस्य च गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन प्राकृतस्यैवातिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्वात् कृत्तोपकारकत्वेन च तेनैव नैराकाङ्क्ष्यादतिदेशकल्पनेनोत्तराङ्गानामर्थादेव निवृत्तौ चैदोव्यानापत्तेः । वृत्तपर्यग्निकरणत्वस्य च पूर्वाङ्गेष्वकृतेष्वसम्भवान्तान्यप्याक्षिप्यन्ते । न च ऋप्रत्ययबलेन प्रमाणान्तरप्रमितत्वावगमादतिदेशप्रतिबन्धकत्वम् । प्रोचिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामित्यादाविव प्रमाणान्तराभावेऽपि एतद्विधिविधेयस्यापि ऋप्रत्ययोपात्तत्वेन बाधकाभावात् ॥ ८८ ॥ ३ ॥

अद्रव्यत्वात् ॥ अनारभ्य श्रुतं, एषं वै हविषाऽहविर्यजति यो-
दाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते इति । तथा, परा वा एतस्म्ययुः
प्राणएति योऽंशं गृह्णातीति । अत्र हविः सोमः स एव देवता स
एव द्रव्यमिति प्रथमार्थवादस्थार्थः । प्राण आयुर्मर्यादामभिवर्द्धत-
इति द्वितीयस्य । तत्र न तावदत्र ग्रहणमेव ज्योतिष्टोमे विधीयते ।
संस्काररूपस्य ग्रहणस्यावघातादिवदंशदाभ्यनामकत्वानुपपत्तेः । द्वि-
तीयान्तयोस्तयोः संस्कार्यद्रव्यनामत्वाङ्गीकारे तु अव्यभिचरितक्रतु-
सम्बन्धाभावाच्च द्रव्यमात्रोद्देशेन ग्रहणविधिसम्भवः । अतो द्रव्य-
देवताविशिष्टयागान्तरविधानमेवेदम् । अदाभ्यपदेन हिंसाऽनर्हसो-
माख्यद्रव्यास्यांशुपदेन च निर्यासद्रव्यस्याभिधानात् । द्वितीया चो-
भयत्र सक्तुन्यायेन । देवता त्वेकत्र सोमोऽन्यत्र प्रजापतये स्वाहेति
मन्त्रवर्णात् प्रजापतिः । गृह्णातिश्चाद्येऽनुवादो द्वितीये यागलक्षकः ।
तयोश्च यागयोः प्राकरणिकैतत्समानजातीयतैत्तिरीयशाखाख्यवा-
क्याऽज्योतिष्टोमाङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

गृह्यातौ यागलक्षणायां प्रमाणाभावादाद्यवाक्ये गुणसङ्गान्तश-
क्तिना विधिना ग्रहणस्यैव विधेयत्वावगमाच्चोभयत्रापि ग्रहणमेवोक्त-
सञ्ज्ञकं उक्तसञ्ज्ञकद्रव्यसंस्कारकत्वेन वा विधीयते । एवं च विनि-
योगभङ्गोऽपि द्वितीयाया न कल्पितोभवति । देवता तु सोमरूपा
आद्यवाक्ये ग्रहणे एवान्वेतीति देवताविशिष्टं ग्रहणमेव तच्च विधी-
यते । द्वितीये तु उपयाम गृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्या-
मीतिमन्त्रवर्णाद् ग्रहणाङ्गतया देवताप्राप्तिर्द्रष्टव्या । होममन्त्रस्त्रुत-
रभविद्यागोपकारकत्वमादाय नेयः । देवताविशिष्टग्रहणद्वये च
प्राकरणिकवाक्येन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्य तदुपपाद्यत्वस्य च बोधोप-
पत्तेर्न कश्चिद्विरोधः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे यागस्याङ्गत्वादयथाशक्ति-
न्यायविषयत्वं, सिद्धान्ते प्रधानत्वान्वेति ॥८॥२८॥

अग्निस्तु ॥ अनारभ्यैवं श्रुतम् । य एवं विद्वानग्निं चिनोतीति ।
तच्च चिनोतिना नाग्निसंस्कारार्थत्वेन चयनविधिरपि तु अग्निसंज्ञ-
कस्य यागस्यैव विधिः । अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, तमुक्थ्ये
न, तमतिरात्रेण, तं द्विरात्रेणेत्याद्युत्तरवाक्येषु अग्निष्टोमादियज्ञा-
नामग्न्यनुयजनत्वरूपगुणान्नात् । न हि अग्न्यनुयजनत्वमग्रेरया-
गत्वेऽवकल्पते । देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यादौ तुल्यक्रिया-
योगे एवानुशब्ददर्शनात् । अतश्चाग्निसंज्ञकस्य यागस्य तस्मिन्नेव
वाक्ये विधौ गौरवापत्तेर्विद्वदाक्य एव चिनोतिना लक्षण्या तदि-
धानम् । स चाव्यक्तत्वाज् ज्योतिष्टोमविकारः । उत्तरवाक्ये च तद्-
कत्वङ्गत्वसिद्धिः । द्रष्टृकाभिरग्निं चिनुते इत्यनेन चयनस्य प्राप्तत्वा-
च्चिनोतिर्निर्वपतिवदनुवादस्ययनस्येति प्राप्ते ।

पक्कमनुभुङ्क्ते इत्यादौ तुल्यक्रियायोगाभावेऽप्यनुशब्ददर्शनाच्च
तदनुरोधेनाग्निशब्दस्य चयनशब्दस्य च यागपरत्वकल्पना युक्ता ।
अतोविद्वदाक्ये चयनमेवाग्निसंस्कारार्थं विधीयते । अग्निशब्देन च
यद्यपि गन्ता ज्वलन एवाभिधीयते, तथापि तदर्थत्वे वैयर्थ्यापत्ते-
र्निष्कलचक्षणाया आहवनीयादिपरत्वावसायान्तदुद्देशेनैव चयनं संस्का-
रकतया विधीयते । *संस्कारश्च सामर्थ्याच्चयननिष्पादितस्त्वष्टिस्त-
स्यापनरूपः । स्थापितस्याग्नेरूपयोगापेक्षायाम्भ्यात इति वाक्येन
तस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधानम् । तच्च हि अग्निशब्देन चयन-
निष्पादितं त्वष्टिस्तस्यापितोऽग्निस्ययनमेव वा लक्षणायाऽभिधीयते* ।
अग्निष्टोमशब्दस्य जातिन्यायेन संस्त्रावचनोऽपि व्यक्तिन्यायेन ज्योति-
ष्टोममेव प्रचुरप्रयोगादभिधत्ते । पार्थशब्द इवार्जुनम् । अतश्च
ज्योतिष्टोमत्वमेव साधवादुद्देश्यतावच्छेदकं न त्वग्निष्टोमसंस्त्रावचन-
मपि ।

यद्यपि च चयनस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगसम्बन्धितत्वादनुष्ठानसा-
देष्टादेव तदङ्गत्वसिद्धिस्तथापि पशुकामश्चिन्वीतेत्यादिवाक्यैरग्नेः
काम्यत्वावगमात् क्लृप्तत्वप्रतिप्रसवार्थं तच्च विदध्यते । अथवाग्निः
प्रकृतौ अग्निः सोमागं वेष्टतामित्यादिवचनादैकस्मिकः । अग्निपक्षे
चोत्तरवेद्यां अग्निश्चीयत इति वचनादुत्तरवेद्या समुच्चयः । तद-

* * एतच्चिद्धान्तर्वर्तिपाठस्थले, संस्कारश्च सामर्थ्याच्चयननिष्पादितस्त्व-
ष्टिस्तस्यापितोऽग्निस्ययनमेव वा लक्षणायाऽभिधीयते, - इति ख० ग०
पुस्तकयोः पाठः ।

भावे चोत्तरवेदिमात्रम् । उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति वचनात् ।
अतश्च तमुक्थ्येनेत्यादिवाक्यानि वैकल्पिकत्वात् विकृतिविशेषे
तन्निधनार्थानि, चयनाश्रितत्वेनाकारतादिफलार्थगुणानां प्राप्तर्यानि
चेति द्वाग्ने वक्ष्यते ॥ १० ॥ ३८ ॥

प्रकरणान्तरे ॥ कौण्डपायिनामयने उवसद्विचरित्वा मासमग्नि-
होत्रं जुहोति मासं दग्धपूर्णमासाभ्यामित्यादि श्रुतम् । तत्र जुहोतिना
अग्निहोत्रादिपदैश्च दूरस्थस्यापि कर्मण उपस्थितत्वात् तदनुवादेन
यदाहवनीये जुहोतीतिवन्मासादिरूपगुणविधिः । उपादेयवदनु-
पादेयस्यापि दूरस्थकर्मानुवादेन विधाने बाधकाभावात् । कर्तव्य-
ऊलकाद्यादिरूपानेकगुणविशिष्टप्रयोगविधानाच्च न वाक्यभेदः ।
अतो न कर्मान्तरविधिः इति प्राप्ते ।

सर्वत्र प्रवर्तकस्य विधेः कृतिविषयत्वापरपर्यायं उपादेयत्वं
प्रमाणत्वाच्चाज्ञातज्ञाप्यत्वाख्यं विधेयत्वं च प्रमेयम् । तदुभयमप्येक-
वृत्तिः । समानाभिधानश्रुत्यादिना च धात्वर्थभावनावृत्तीत्युत्सर्गः ।
योग्योपपदसत्त्वे तु विशिष्टविधिगौरवमभ्या तन्मात्रवृत्तिः । यथा-
यदाहवनीये जुहोतीत्यत्राहवनीयस्योपादेयत्वविधेयत्वोभयान्नयत्वाद्
योग्यत्वम् । अतएव तत्र धार्थानुवादापेक्षायां दूरस्थनामपि
सर्वहीमानां कथञ्चिदनुवादः ।

प्रकृते तु मासस्यानुपादेयत्वादुपादेयत्वं धात्वर्थ एव वाच्यम् ।
अतस्तत्सामानाधिकरण्येन विधेयत्वमपि तत्रैवेति विहितस्य विधा-
नायोगाद्भेदः । एवं सत्यपि, यदि साद्यंजुहोतीत्यादिवत् प्रत्य-
भिज्ञापकं सन्निध्यादि प्रमाणं भवेत्ततोऽगत्या काशादा विधेयत्वं

कर्मणि च प्राप्तेऽप्युपादेयत्वमिति वैयधिकरणमप्याश्रीयेत । न त्वेतदस्ति । न च सन्निध्याद्यभावेऽपि नाम्न एव पूर्वकर्मापस्थापकता । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन जुहोतिना हि यादृशी विजातीयहोमत्व-प्रकारिका होमोपस्थितिस्तादृश्येव सन्निधिनोपनीता । युक्तं यत्सायं जुहोतीत्येतदाक्यस्य जुहोतेरपि स्वविषयविषयत्वमापादयन्ती भवति तद्गतविधेयार्थकत्वप्रतिबन्धिका ।

अग्निहोत्रादि नाम तु अग्निदेवताकहोमत्वप्रकारकहोमविशेष-कबोधं जनयत् जुहोतेर्न पूर्वकर्मापस्थापकत्वमापादयितुं क्षमम् । न हि अग्निदेवताकं पूर्वं कर्मैवेत्यत्र प्रमाणमस्ति । विजातीयहोमत्वस्य नाम्नाऽनुपस्थितेः । अन्यथा पर्यायत्वेन सह प्रयोगानापत्तेः । अतिप्रसङ्गनिराकरणस्य प्राचीनप्रयोगाभावेनैवोद्भिदधिकरणे स्थापितत्वेन योगरूढानङ्गीकाराच्च । अन्यथा मत्वर्थलक्षणादिभिरपि अतिप्रसङ्ग-भङ्गार्थमपि रूढाङ्गीकारे सोमादावपि तदापत्तेः । अतो न नाम्ना तदुपस्थितिः । अतएव यच्च नामैवानुपादेयगुणयोगेन श्रुतं न तु धातुः यथा सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ, तच्च नामार्थस्यैवोपादेय-त्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वप्रसक्तौ नामजन्योपस्थित्या तत्प्रति-बन्धाच्च कर्मान्तरम् । अस्तु वा तदाक्यस्य प्राकरणिकत्वादकर्मान्तर-त्वम् । अतः प्रकृते नाम्ना विधेयार्थकत्वस्य जुहोतौ प्रतिबन्धायोगा-दनुपादेयगुणयुक्तानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरात् सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ।

अत्र चानुपादेयगुणयोगस्य स्ववृत्त्युपादेयतापनयनद्वारा पारि-श्रेण्याद्वात्वर्थवृत्त्युपादेयत्वापादनं व्यापारः । अनुपस्थितेरुपादेय-त्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वाप्रतिबन्धः सः । अतएव न प्राची-

नोक्त्वा * अनुपादेयगुणयोग एव प्रयोजकोऽपि तु उपादेयगुण-
सामान्याभाव एवेति ध्येयम् । अतः सिद्धं कालविशिष्टकर्मान्तर-
विधानमेवेदम् । एवं सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोऽष्टाकपाल-
इति देशरूपानुपादेयस्य आग्नेयपदस्य साधारणत्वेन पूर्वकर्मापस्था-
पकत्वाभावात् । निमित्तस्य तु सत्रायागूर्ध्वं विश्वजिता यजेतेति ।
आगूरणं सङ्कल्पः । तदुत्तरं सत्रमकुर्वतोऽयं विश्वजित्, विश्वजिता
यजेतेत्यस्मात्कर्मान्तरम् । न चानेन विनियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा
तेनोत्पत्तिः । विनियोगादिसामानाधिकरण्येनावगताया उत्पत्तेः
सन्निधिं विना बाधे प्रमाणाभावात् ॥ ११ ॥ ४० ॥

• फलञ्च ॥ फलस्याग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुकाम इति । संस्का-
रस्य तु औदुम्बरीं प्रोचतीति व्रीहिप्रोक्षणात् कर्मान्तरम् । पञ्चैव
यथाऽनुपादेयानि† तथा वाजपेयाधिकरणे कौस्तुभे प्रपञ्चितम् ॥
१२ ॥ ४१ ॥

सन्निधौ ॥ पञ्चानामनुपादेयानां सन्निधौ प्रत्युदाहरणानि ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, समे दर्शपूर्णमा-
साभ्यां यजेत, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, दर्शपूर्णमासाभ्यां
सर्गकामो यजेतेति चतुर्णाम् । स्विष्टकृतं प्रकृत्य शेषात् स्विष्टकृतं
यजतीति शेषरूपसंस्कार्यस्य ।

अत्र सर्वत्र सन्निधिना स्वविषयवृत्तिविधेयत्वप्रतिबन्धात् प्राप्त-

* प्राचीनोक्तः, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† यथाऽनुपादेयाः, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सैव कर्मणः काण्डदेशविशिष्टप्रयोगविधिमात्रं विधिर्मात्रवाचानु-
मन्यते न तु कर्मात्पत्तिमपि विधत्ते । अथ तु प्रयोगोऽपि प्राप्तो-
यथा य इच्छेत्यादौ, तत्र प्राप्तप्रयोगानुवादेन काण्डादिमात्रविधिः ।
सम्भवति देशकालयोद्भादेयत्वासम्भवेऽपि यागाङ्गत्वेन विनियोग-
विधिः । निमित्तस्थले तु मियोनिमित्तनैमित्तिकयोरङ्गाङ्गित्वा-
सम्भवात् प्राप्तस्यापि कर्मणोनिमित्तसम्भवात्तुमितपापक्षयान्वयत्वेन
विनियोगविधिरिति वक्ष्यते । फलसंस्कार्ययोस्तु तदुद्देशेन प्राप्त-
कर्मविनियोगविधिः स्पष्ट एव । अतो न सन्निधिसत्त्वेऽनुपादेय-
गुणयोगेऽपि कर्मान्तरम् ॥ १ ३ ॥ ४ ॥

आग्नेयसू * ॥ काण्डद्वययोगेनाग्नेयं विधाय, यदाग्नेयोऽष्टाकपा-
ण्डोऽमावास्यायां भवतीति श्रुतम् । तत्र काण्डाद्वययुक्तादाग्ने-
यात् कर्मान्तरविधानमिदम् । प्रकरणान्तरादभ्यासाद्वा भेदोपपत्तेः ।
अग्नेनैव विहितस्येतरेण पौर्णमासीमात्रविधिस्तु उत्पत्तिविशिष्टका-
ण्डावरोधाभिराकर्तव्यः । न चैकस्यैव कर्मणोऽभ्युदयशिरस्कृतया
विधिद्वयेन विधानं पिङ्गाक्ष्यैकहायनीग्रन्दाभ्यामिव द्रव्यविशेषस्येति
वाच्यम् । पिङ्गाक्ष्यैकहायनीग्रन्दाभ्यामुपस्थितस्याप्येकस्यैकेन विधिना
विधाने बाधकाभावात् । प्रकृते तु एकेन विहितस्य नेतवेण विधि-
सम्भव इति कर्मान्तरमेव । अतएवामावास्यायामाग्नेयद्वयकरणं
पूर्वपक्षप्रयोजनमिति प्राप्ते ।

* आग्नेयसूक्त इति भवितुं युक्तम् । आग्नेयसूक्ताहेतुत्वादभ्यासेन प्रती-
येत इति हि सूत्रम् ।

एतस्मैश्राव्यविधिगेष्वलाभं स्नातन्मेष्येण विधायकत्वम् । प्रशस्नाग्ने-
यसाहित्येन चैश्राव्यप्रशंसा । अतो न कर्मान्तरम् ॥१४॥४७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वितीयस्य तृतीयपादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

यावज्जीविकः ॥ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र काम्ये
एव स्वर्गाद्यर्थे दर्शपूर्णमासकर्मणि जीवनपर्याप्तकालविधिः । न च
पौर्णमास्यादिकालविरोधः । व्याप्यव्यापकभावेन अमादास्यापराज्ञा-
दिवदुभयोरप्युपपत्तेः । अतएव विनिगमनाविरहात् काण्डद्वयवि-
धावपि प्रयोगद्वयविधिः । जीवनपर्याप्तकालविधिसामर्थ्यादेव च
पौर्णमास्याद्यर्थाद्दर्शपूर्णमासावृत्तिः । अतश्च तावद्व्याप्यप्रयोगव्या-
सक्तव्यापकैकप्रयोगादेव स्वर्गादिफलमिति प्राप्ते ।

काललक्षणापत्तेर्नायङ्कालविधिः । अतोधातुसम्बन्धाधिकारविहि-
तणमुल्प्रत्ययेन जीवनस्य कर्मसम्बन्धावगतेः, स्वावच्छिन्नकालकत्वादि-
रूपसम्बन्धाश्रयणे च गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेर्न्यायलभ्य-
त्वाभावेन यावच्छब्दार्थस्यापि विधेयत्वापत्तेर्लाघवाच्चिमित्तत्वमेव
सम्बन्धः प्रतीयते । तदा हि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तेर्न्यायलभ्य-
त्वाद्यावच्छब्दार्थाऽनुवादः । निमित्तत्वं च स्वाव्यव्यतिरेकानुविधा-
व्यवस्थानुष्ठानकवत्वम् । यथा राह्मपरागान्वयव्यतिरेकानुविधाया
अवस्थानुष्ठानं यस्य स्थानस्य तद्वत्त्वं राह्मपरागे ।

अत्र च व्यतिरेकानुविधानस्य सर्वत्र प्रापकप्रमाणाभावादेव
षिद्धेरन्वयानुविधान एव विधेस्तात्पर्यम् । अतश्च निमित्तसत्त्वे
नैमित्तिकस्वावस्थानुष्ठानबोधनादकरणे प्रत्यवायोऽनुमीयते । करणे

च धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिवाक्यशेषाद्वात्रिसचन्यायेन पापक्षय-
एवानुषङ्गिको नित्यनैमित्तिकस्थले फलम् ।

यच्च तु रथन्तरासामत्वादिनिमित्तसत्त्वे नैमित्तिकस्य पाठादेव
प्राप्तिसम्भवेनान्वयानुविधानस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तस्तत्र व्यतिरेकानु-
विधान एव विधेस्तात्पर्यम् । अतएव रथक्तराभावे ऐन्द्रवायवाय-
त्वस्याभावः । अतश्च यावज्जीवपदे लाघवाद्यनुरोधेन जीवनस्य
निमित्तत्वावगतेस्तदनुरोधेन पापक्षयार्थं विनियोगान्तरमेवेदमिति
सिद्धम् ॥ २॥४४॥ •

नामरूप ॥ शाखाभेदेनाज्ञातेऽग्निहोत्रादौ सत्स्वपि भेदकप्रमा-
णेषु न कर्मभेदः । भेदकप्रमाणैर्हि स्ववाक्यस्य कर्मात्पत्तिपरत्वावगते-
रुत्पन्नस्योत्पत्त्ययोगात् कर्मान्तरत्वसिद्धिः । प्रकृते तु उक्तप्रमाणैः
उत्पत्तिपरत्वावगमेऽपि पुरुषभेदात्तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषान् प्रत्येक-
स्यैव कर्मणः सर्वत्रोत्पत्तिसम्भवांश्च कर्मभेदः । न हि सर्वाः शाखाः सर्व-
पुरुषैरध्येयाः । स्वाध्यायविधावध्वर्युं वृणीत इतिवत् स्वीयत्वैकत्वयो-
र्विवक्षितत्वेनानेकशाखाऽध्ययनानुपपत्तेः । न चैवं वेदान्तरस्य* शाखा-
ध्ययनस्याप्यनापत्तिः । वेदानधीत्येत्यादिवचनान्तरानुरोधेन वेदत्रय-
गतैकैकशाखाध्ययनस्यैवावश्यकत्वावगतेः ।

अतएव वेदभेदे पुरुषाभेदादेकैवोत्पत्तिरपरत्र गुणार्थं श्रवण-
मित्यत्र नियामकं वक्ष्यते । वेदैकत्वे तु प्रतिशाखं पुरुषभेदात्
सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे न कर्मभेदः । अतएवैकस्मिन् कर्मणि

* वेदान्तरस्य, — इति क० पुस्तके पाठः ।

विद्वद्भ्यानां नानाशाखागताङ्गानां विकल्पः । स च न तत्तत्पुरुष-
भेदेन व्यवस्थितः । तत्तदङ्गानां तत्तदध्वेचर्यत्वे प्रमाणाभावेन
प्रकरणाच्छुद्धकल्वर्थत्वावगतेः । अविद्वद्भाङ्गेषु तु समुच्चयः । शाखा-
न्तरौयाङ्गज्ञानं च कल्पसूचादिभिः सुलभम् । यत्तु बह्वर्ण्यं वा
खग्यद्धोक्तमित्यादि वक्ष्यन्, 'तत्सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवेऽनुकल्पविधा-
नार्थमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । तदेवं शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यासङ्ज्ञा-
गुणप्रकरणान्तरेर्निरूपितः कर्मणां भेदः । अतः परं तेषां त्रिनि-
योगोऽनिरूपयिष्यते ॥२॥४५॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अथातः ॥ तदेवं षट्प्रमाणके कर्मभेदे निरूपिते सम्प्रति
शेषिनिरूपितं शेषत्वापरपर्यायमङ्गत्वं निरूप्यते । भिन्नानां हि तत्
सम्भवति नाभिन्नानामिति तन्निरूपणस्य तत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च
द्रव्यकर्मणोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावे न पूर्वाङ्गनिरूपणस्य हेतुता । तथापि
अङ्गत्वसामानाधिकरण्येन हेतुतामादायैव सङ्गत्युपपत्तावच्छेदकाव-
च्छेदेन तदसत्त्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अंग एव हेतुत्वं, अंगान्तरस्य
तु तत्प्रसङ्गाच्चिरूपणमित्यपि बोध्यम् । अङ्गत्वमेव वाऽध्यायार्थोऽङ्गित्वं
त्वयात् । तदपि च श्रुत्यादिषट्प्रमाणकं, अतिदेशप्रमाणकस्येहा-
विचार्यत्वात् । तच्चानेकप्रकारकं विचार्यते । अङ्गत्वलक्षणम्, शेषपद-
शक्यत्वावच्छेदकम्, अङ्गाङ्गितयोरवच्छेदकम्, श्रुत्यादीनि च षट्
अङ्गत्वे प्रमाणानि, तयोर्विरोधे बलावलम्, विरोधश्च क्वास्ति न
नास्तौत्यादि ॥ ३॥ १ ॥

शेषः ॥ इहाद्यं प्रकारद्वयं निरूप्यते । यदेव हि अङ्गत्वलक्षणं
तदेव शेषपदशक्यतावच्छेदकं नान्यत् । तच्चाङ्गत्वं नाम पारार्थ्यम् ।
तच्च यदुद्देशप्रवृत्तकारकत्वेन विहितं यत्तत्त्वं तदङ्गत्वम् । स्वर्गो-
द्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ यागानुकूलायां कारकत्वेन विध्यन्वयाच्च यागे
लक्षणसमन्वयः । प्रधानोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजाद्यनुकूलायां

प्रयाजादेः कारकत्वेन विध्यन्वयाच्च प्रयाजादावपि सः । द्रव्यगुण-
 कालकर्तृदेशादौ च यागाद्युद्देश्य यागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृ-
 त्वाधिकरणत्वादिकारकत्वेन विधेयत्वाद्यागाङ्गत्वाविघातः । षष्ठीस्थले
 च सम्बन्धसामान्याभिधानेऽपि कारकत्व एव पर्यवसानान्नाव्याप्तिः ।
 निमित्तस्य च क्रियान्वयिनीऽपि कारकत्वाभावाच्चाङ्गत्वापत्तिः ।
 निमित्तस्थानुष्ठापकत्वाख्योद्देश्यत्वेऽपि ईप्सितत्वाख्योद्देश्यत्वाभावाच्च
 न यागस्य निमित्ताङ्गत्वम् । लक्षणे तादृश्या एवोद्देश्यतायाविवक्षि-
 तत्वात् । उद्देश्यतापदेनैव च कर्मकारकत्वाभावात् कारकपदन्तदति-
 रिक्तपरम् । ह्य्यादेरपि यागकृतिकारकत्वादङ्गत्वप्रसक्तौ विधेय-
 त्वान्तम्* । यथा चास्य न काप्यव्याप्यतिव्याप्ती, तथा कौस्तुभे
 विस्तरः ।

एवं च यत्चेदं न लक्षणं, यथा यागादेर्भावनादि प्रति, तत्र
 भाक्तोऽङ्गत्वव्यवहारः शास्त्रे । यद्यपि च नेदृशमङ्गत्वं श्रुत्यादिप्रमाणकं,
 कारकत्वमात्राभिधायित्वात् तृतीयादेः । तथापि यत्पदार्थः स्वर्गा-
 दिपदात्, तदुद्देश्यकत्वं संसर्गादिना, कृतिराख्यातात्, कारकत्वं
 तृतीयादेः, विध्यन्वयित्वं विधिपदसमभिव्याहारात् । विधिर्हि
 विशिष्टभावनां विदधन्नर्थादिशेषणान्वपि विध इति सर्वेषामु-
 द्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा विध्यन्वयः । अतएवाङ्गत्वाघटकीभुतपदार्था-
 न्तराणां प्रमाणान्तरेण प्रसिद्धावपि तद्वटककारकत्वस्य श्रुत्यादि-
 गम्यत्वात्तेषामङ्गत्वप्रामाण्यव्यवहारः ॥ ३ ॥ २ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । विहितत्वान्तमिति तु भवितुमुचितम् ।

द्रव्यगुणः ॥ यद्यपि पारार्थमङ्गलं तथापि न यागादर्लक्ष्यता ।
समानपदश्रुत्या यागादेरेव भावनाभाव्यत्वेन तस्य स्वर्गोद्देशेन विधि-
तत्वाभावात् । विधेः स्वरूपयोग्यत्वेनैव लिङ्गार्थतया दृष्टसाधनत्वाना-
च्चेपकत्वात् । आच्चेपकत्वेऽपि भ्रमप्रमासाधारण्येनेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव
कारणतयेष्टसाधनत्वसिद्धौ प्रमाणाभावाच्च । स्वर्गकामपदस्य तु
स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादितिवत् कर्त्तृपरत्वादिनाऽप्युपपत्तेर्न
भाव्यपरत्वावश्यकता न अतो न यागादर्लक्ष्यत्वम् । वस्तुतस्तु । उप-
कारकत्वमेव शेषत्वम् । तदर्थेऽप्युपकारके शेषत्वव्यवहाराभावात् । तच्च
श्रुतिलिङ्गवाक्यरूपप्रमाणत्रयगम्यमेव । अतएव त्रीह्यादेर्द्रव्यस्याख्या-
देर्गुणस्यावघातादेः संस्कारस्य चोपकारकत्वदर्शनाच्छेषत्वम् । प्रोच-
णादिसंस्कारस्य तु लिङ्गेनाङ्गत्वाम्भवेऽपि श्रुतिवाक्याभ्यामङ्गत्व-
प्रतीतेस्तद्वलेनैव उपकारकत्वनया शेषत्वोपपत्तिरिति तेषामेव
लक्ष्यत्वमिति प्राप्ते ।

नोपकारकत्वं शेषत्वं, गोदोहनदधानयनादेरपि प्रणयनवाजि-
नयागाङ्गत्वापत्तेः । अपि तु पारार्थमेव । उपकारकस्थले तु तदुप-
कारस्यैवेष्टत्वेनोद्देश्यता न तु तस्येति न तदर्थेऽप्युपकारके शेषत्व-
व्यवहारः । तदपि श्रुत्यादिषट्प्रमाणगम्यमिति वक्ष्यते । अतश्च
वाक्याद्यागोऽपि फलम् । तथाहि । यद्यपि विधेः स्वरूपयोग्यतयैव
प्रवृत्त्यनुकूलत्वं लिङ्गाऽवगम्यते, तथापि कदाचित् प्रवृत्त्यभावे
विधिवैयर्थ्यापत्तेरवश्यं कदाचित्तया भवितव्यम् । तदा चेष्टसाध-
नताज्ञानं विना तदसम्भवात्तस्य च बाधकाभावे भ्रमत्वायोगादिष्ट-
साधनत्वं तावद्यागस्य विधिबलादवगम्यते, दृष्टविशेषसाधनत्वं च

स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारादिति यागस्य स्वर्गाङ्गत्वसिद्धिः । एवं फलस्यापि भोक्तृपुरुषाङ्गत्वम् । भोक्ता चोत्सर्गतोविधिवशात्कामनावशादात्मनेपदवशाच्च कर्तैव । प्रमाणत्वे त्वन्वयः । अचाङ्गत्वव्यवहारोभाक्त इति तु ध्येयम् । पुरुषः पुनः कर्तृत्वादिना यागाद्युद्देश्यकृतिकारकत्वादाक्यादेव तदङ्गं इत्यविवादमेव ॥२॥२॥

तेषाम् ॥ तदेवमङ्गत्वे निरूपितेऽङ्गत्वे श्रुत्यादौनि षट् प्रमाणानौत्युक्तम् । तच्च श्रुतिर्नामाङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यता-कृतिकारकत्वथोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः । स च द्वितीयाद्वितीयादिविभक्तिरूपः । कृच्छिष्टादजादिव्यावृत्त्यर्थं प्राधान्येनेति । तस्य कारकत्वविशिष्टद्रव्यवाचित्वेन प्राधान्येन कारकत्ववाचित्वाभावात् । अतएव प्रोचिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति, वारणो यज्ञावचर इत्यादौ वाक्यीय एव विनियोगो न तु श्रौतः ।

तच्च द्वितीया उद्देश्यत्वपरा सती प्रोचणादेरङ्गत्वे हेतुः । वस्तुतस्तु । ईप्सितत्वाख्याया उद्देश्यतायाः साध्यतामात्रवाचिद्वितीयावाच्यत्वाभावान्तत्रापि न मुख्या श्रुतिः । अपि तु भाक्त एव श्रुतिव्यवहारः । ईप्सितत्वाग्रे लक्षणाऽङ्गीकारात् । अतश्चोद्देश्यतापदमपि नैव लक्षणे देयम् । एवं षष्ठादावपि काणकत्वशक्तत्वाभावात् श्रुतिलव्यवहारोभाक्त एव । एवं यत्रापि विभक्त्या लक्षणैव कारकान्तरप्रतिपादनं, तत्रापि वाक्यीय एव विनियोगो न श्रौतः । एवं समानपदश्रुत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तदेवं श्रुतेर्विनियोजकत्वे तद्वृत्ताधिकरणेनैव सिद्धेऽधुना गौणमुख्यसाधारणश्रुतिविनियोगोपयोग्यङ्गीकृतयोरवच्छेदकविचारः

क्रियते । दर्शपूर्णमासयोर्ब्रीहौनवहन्ति, आज्यमुत्पुनाति, गां
दोग्धीत्यादय आज्यौषधसाम्नाय्यसम्बन्धिनः संस्काराः श्रुताः । तेषु
किं सर्वसाधारणमवघातविधाबुद्देश्यतावच्छेदकं उताज्यादिव्यावृत्तं,
एवमन्यत्रापौति विचारः । तत्र न तावच्छ्रुतं ब्रीहिलादिकमेवोद्देश्य-
तावच्छेदकम् । अनर्थक्यापत्तेः । अवघातप्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि
ब्रीहिलावच्छिन्नादेर्जायमानत्वात् । यवेध्वनापत्तेश्च । अतो नवमा-
धिकरणन्यायेन ब्रीहिलाविवक्षयाऽपूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यक-
कत्वान्तर्गते फलप्रत्यासन्नत्वादेकत्वादारादुपकारकेषु कृतप्रयोजकशक्ति-
मत्त्वाच्च परमापूर्वस्य तत्साधनत्वमेव प्रदेयघटकत्वसम्बन्धेन लक्ष्यते ।
अस्ति चाग्नेयादेस्तत् प्रत्यपि साधनता । अतएव न वाङ्मन्यम-
न्यायोऽपि । अतश्चोद्देश्यतावच्छेदकस्य सर्वसाधारणत्वादाज्यादिव्यप्य-
वघातादेः सङ्करः । न च प्रतिनियतनिर्देशाद्भवस्या । तथात्वे
ब्रीहिलादिविवक्षाया आवश्यकत्वे नौवारादिध्वनापत्तेरिति प्राप्ते ।

यद्यपि विधिरविशेषप्रवृत्तः स्यात्, तथापि दृष्टार्थत्वनियम-
विधिल्लाघवानुरोधेन विशेषे व्यवस्थाप्येत, किमुत यदा सोऽपि
विशेषप्रवृत्त एव । ब्रीह्यादिपदे प्रत्यासत्त्या आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधन-
त्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तस्याप्यभिज्ञातिप्रकारत्वेन धर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेरा-
नर्थक्याभावेन तदतिक्रमकारणाभावोत् । परम्परया फलवत्त्वाच्च ।
अतो ब्रीहिपदेन ब्रीहिसाध्यानि यानि आग्नेयाग्नीषोमीयैश्चाग्न्यु-
त्पत्त्यपूर्वाणि तन्निष्ठकार्यतानिरूपितयागादिनिष्ठकारणतासमाना-
धिकरणकार्यतानिरूपितप्रदेयप्रकृतिभूततण्डुलरूपव्यापारकसाधनता-
सामान्याश्रयत्वस्यैव चोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वान्नाज्यादिषु

प्रसङ्गः । अत्र च पूर्वत्रयस्यैकानुगमकाभावेऽपि एकपदोपादा-
नादवाक्यभेदः । तत्तद्भाष्यपारकसाधनता एव च विवक्ष्यन्ते न तु
साधनतावच्छेदकादीन्यपि । तेन यागत्वपुरोडाशत्वब्रीहिलाघभावेऽपि
न क्षतिः । यथा च ब्रीहियवयोः कारणताभेदेऽपि व्यवसाधारण्यं,
तथा कौस्तुभे विस्तरः । तत्र तत्र नवमादौ चोपपादयिष्यते ॥ ३॥४॥

द्रव्यम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, स्फ्यश्च कपालानि चेति दश द्रव्याण्य-
नुक्रम्येतानि वै दश यज्ञायुधानीति श्रुतेन वाक्येन दशानामपि
द्रव्याणां यज्ञसाधनत्वेन विधानादुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यवरोधेन च
साक्षाद्यागसाधनत्वायोगादङ्गेष्ववतारात् प्रकृतापूर्वसाधनीभूतद्रव्यसा-
काङ्क्षशक्यक्रियात्वावच्छिन्नोद्देशेन द्रव्याणि विधीयन्ते । स्फ्येनोद्धन्ती-
त्यादिविशेषविनियोगास्त्ववयुत्यानुवादा इति प्राप्ते ।

तेन तेन प्रत्यक्षविधिना तृतीयाश्रुतिसहकृतेन स्फ्यादीनां
विशिष्य विनियोगाद् यज्ञायुधवाक्यमेवैकमश्रुतविधिकं वै-शब्दोप-
बद्धमनुवादकम् । बहूनामनुवादानां वैयर्थ्यात् । अस्य च यज्ञायु-
धानि सम्भवन्तीत्येतद्विध्यर्थवादत्वेन सार्थकत्वात् । तस्मादुद्धननमात्र-
जन्यव्यापारकप्रकृतापूर्वसाधनत्वमेवोद्धननपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेनैव
स्फ्यादिविधिः ॥ ३॥५॥

अर्थैकत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे, अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं
क्रीणातीति श्रुतम् । तत्रारुणशब्दोऽरुणवचनोऽरुणत्वजातिवचनोवा
न तु विशिष्टव्यक्तिवचनः । तृतीयया च शक्यस्यैव करणत्वमुच्यते,
न तु तदर्थं द्रव्यलक्षणा । टावाद्यर्थोऽपि तत्रैव सामानाधिकरण्ये-
नान्वीयते । न तु तदर्थमपि व्यक्तिलक्षणा । अव्युत्पत्त्यापत्तेः ।

यथा चैवं सति, गुणवचनानामाश्रयतो विज्ञवचनानि भवन्तीत्या-
द्यनुशासनोपपत्तिस्तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

एकहायन्यादिपदानां तु बहुव्रीहिलादवयवार्थविशिष्टान्यपदार्थ-
रूपे द्रव्यएव शक्तिरिति प्राञ्चः । अन्यपदार्थे पदद्वयस्य लक्षणेति तु
बहवः । न च द्रव्यस्यैकेनैव पदेन विधिसम्भवे इतरेण विध्यनुप-
पत्तिर्वैयर्थ्यं चेति वाच्यम् । उभयोर्युगपत्प्रवृत्तेर्विहितविधानाभावात्
गुणान्तरपरत्वेन सार्थक्याच्च । शक्यते त्वचापि आरुण्यन्यायेन
लक्षणाऽपि नेति वक्तुम् । समासानुशासनस्य मतुबाद्यनुशासनवदुप-
पत्तेः । द्रव्ये पार्ष्टिकगुणसम्बन्धोपपादनञ्च प्रमाणान्तरप्रमितद्रव्य-
मादायोपपादनौघमिति न कश्चित् विरोधः । तदिह आरुण्यस्य
योग्यत्वेऽपि कारकत्वेनाव्युत्पन्नस्य वाक्यौघद्रव्याद्यन्वयस्यायोगाद्युत्पन्न-
त्वेऽपि* सामूर्तत्वेनाव्योग्यस्य वाक्यौघक्रियान्वयायोगात्ततोविच्छिन्नस्य
प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नेन वाक्येनारुण्या प्रकृतापूर्व-
साधनौभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकरेण प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्ग-
त्वमिति प्राप्ते ।

न योग्यताज्ञानं शाब्दबोधहेतुरपि तु अयोग्यतानिश्चयस्य
प्रतिबन्धकतामात्रम् । अतश्च प्रतिबन्धकताभावसत्त्वे आरुण्यस्यापि
क्रियान्वयबोधोपपत्तेः । पश्चाच्च योग्यतागवेषणायामारुण्यस्य पार्ष्टिक-
द्रव्यसम्बन्धबोधोपपत्तेर्न ततो विच्छेदाग्रङ्गा । अतएव प्रथमतः सोम-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । द्रव्याद्यन्वयस्यायोगादुत्पन्नत्वेऽपि, — इति तु
प्रतिभाति ।

क्रयारूपादिसकलकारकविशिष्टभावनाविधानोत्तरं क्रयस्य सोम-
सम्बन्धवेलायामारूपादिचिकस्य मत्वर्थलक्षणया क्रयसम्बन्धावगतौ
पश्चाद्विशेषणविधिचयकल्पनया तेषां क्रयाङ्गत्वावगमे जाते पश्चा-
त्परिच्छेदकौभूतद्रव्याद्यपेक्षायां पार्ष्टिकोऽरूणैकहायन्योः परस्परं
विशेषणविशेष्यभावमात्रेण सम्बन्धोद्रव्यविशेषसम्बन्धेति द्रष्टव्यम् ।
ततश्च युक्तं क्रयसाधनीभूतैकहायन्यामेव निवेश आरूणस्य, न तु
वासःप्रभृतिषु क्रयद्रव्यान्तरेषु ।

न च यवेष्विव सोमप्राप्तिसाधनक्रयद्रव्यत्वाविशेषात् प्राप्या-
शङ्का । तेषां क्रयान्तरद्रव्यत्वात् । भिन्नाहि गुणादचक्रियाः ।
न च विक्रेतानतिवशादुत्पत्तिविशिष्टद्रव्यावरोधेऽपि द्रव्यान्तरनिवेश-
सम्भवः । एकद्रव्यान्तस्यैव विक्रेतुः सम्पादनीयत्वात् । अन्यथा
दक्षिणानामपि प्रसङ्गबाधानापत्तेः । न च दशभिः क्रीणातीति
वचनमेव निवेशतात्पर्यग्राहकम् । तस्य क्रयसमुच्चयपरत्वेनाप्युपपत्तौ
गुणन्यायसिद्धभेदापवादकत्वायोगात् । न च क्रमभेदेऽपि एकसो-
मप्राप्त्यर्थत्वाविशेषात् क्रयान्तरद्रव्येऽपि आरूणस्य निवेशाशङ्का । आ-
रूणविशिष्टविजातीयक्रयविधिन्यथानुपपत्तिकल्पितस्य विशेषणविधेः
पार्ष्टिकान्वयस्य वाऽनतिप्रसक्तस्यैव कल्पनीयतया विजातीयक्रयजन्या-
नतिविशेषस्य विजातीयक्रयत्वस्यैव वा विवक्षितत्वेनातिप्रसङ्गशङ्कानु-
पपत्तेः । यथा चैवं सति त्रिवत्से सर्वक्रयद्रव्यस्थानापत्ते निवेशस्तथा-
कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥३॥६॥

एकलयुक्त ॥ ज्योतिष्टोमादिषु ग्रहं सम्पूर्णं त्यादि श्रुतम् । तत्र
सम्पूर्णं प्रति ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकता, उत तस्यैव

सा, एकत्वं तु कथमपि विध्यन्वयासम्भवादविवक्षितमिति चिन्ता-
याम् । पक्षेकत्ववद्ग्रहैकत्वस्यापि अविवक्षाकरणाभावादुद्देश्यता-
वच्छेदकता । अतस्यैकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्ग इति प्राप्ते ।

यच्च हि समासादौ परस्परान्वयव्युत्पन्नो यथाऽश्वाभिधानौ
यत्किञ्चित्सोमखिन्नमित्यादौ, तच्च भवत्येव किञ्चित्कोद्देशः । यच्च तु स
न व्युत्पन्नस्तच्च परस्परान्वयेन विञ्चित्कोद्देशे अव्युत्पन्नान्वयनिबन्धन-
वाक्यभेदापत्तेर्न विञ्चित्कोद्देशः । यथा यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेद-
ग्रहमिति च, द्वयोः सुबन्तयोर्भावानान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वेन परस्पा-
न्यस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्रापि विञ्चित्-
विधनापत्तिः । एकवचनाद्युपात्तसङ्ख्यादेस्तु समानाभिधानश्रुत्या
करणत्वकर्मत्वादिरूपे प्रत्ययार्थ एवान्वितस्य पदश्रुत्या प्रातिपदि-
कार्यान्वयो नैव व्युत्पन्नः । एवं सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ एक-
पदाद्यचानेकार्थप्रतीत्युत्तरं लक्षणया प्रातिपदिकादेव साहित्यप्रती-
तिस्तत्रापि साहित्यस्य प्रत्ययार्थ एवान्वयो न प्रातिपदिकार्थ इति
कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च नैतादृशस्थले विञ्चित्कोद्देशसम्भवः ।

अथ विञ्चित्कोद्देशासम्भवेऽपि उभयोरपि प्रातिपदिकवचनार्थयोः
प्रत्ययार्थं कर्मत्वादावन्वयेन तद्वारा भावनान्वयोपपत्तेः सम्मार्गस्य
पार्थिकोद्देश्यद्वयसम्बन्धे बाधकाभावः । न चोद्देश्यानेकत्वे वाक्यभेदः ।
भावनायामनेकारकसम्बन्धवदनेकोद्देश्यसम्बन्धे बाधकाभावात् । न
च तस्यामेकोद्देश्यताच्छेदकनिश्चयः । सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ
पुत्रत्वपशुत्वादेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात् । विधेस्त्वेनेकोद्देश्यकत्वे
नैव काचित् क्षतिः । न चैकत्वावच्छिन्नस्य विनियोगाभावादसंस्का-

र्यता । पशुत्वेन विनियुक्तस्यापि लोहितादेः संस्कार्यत्ववद् बज्रत्वा-
वच्छेदेन विनियुक्तस्यापि ग्रहस्यैकत्वावच्छेदेन संस्कार्यत्वोपपत्तेः ।
न चैवमपि द्वयोर्दृष्ट्ययोरेकप्रधानक्रियावशीकाराभावात्कथं परस्पर-
रान्वयनियम इति वाच्यम् । वैकृताङ्गवहुणानुरोधेनापि पदश्रुत्यैव
वा प्रधानयोरप्याकाङ्क्षां प्रकल्प्य तदुपपत्तेः । इव्यते च यत्र भिन्न-
वाक्यस्थले आग्नेयं चतुर्धा करोति, पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्यादौ
गुणानुरोधेन प्रधानयोरभेदान्वयस्तत्रैकवाक्यस्थले सुतरां शाब्दबोधे
मुख्यविशेष्यभूतक्रियया वशीकारः । एकत्वाविवक्षापेक्षया च वशी-
कारकल्पनायां न कोऽपि दोषः । अत एकत्वादेरपि स्वातंत्र्येणो-
द्देश्यतावच्छेदकलोपपत्तिरिति चेत् ।

भावनायाः करोतिपर्यायत्वेनैककर्मत्वावसायादुद्देश्यानेकत्वे तद्ग-
ङ्गनिबन्धनवाकाभेदापत्तेः । एककर्मकत्वञ्चैकबोधविषयकर्मत्वपर्या-
यधिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । अत्र सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ
सत्यपि पुत्रत्वपशुत्वादीनां कर्मत्वपर्यायधिकरणतावच्छेदकानां
धर्माणां भेदे एकेनैव सर्वपदेन युगपद्बोधाच्चैककर्मकत्वहानिरि-
त्याद्यं विषयेत्यन्तम् । पर्यायपदकृत्यं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अ-
तश्च फलदये संस्कार्यदये फलसंस्कार्यदये वा तावदाक्यभेदापत्तिः
स्यष्टा । निमित्तदयस्थलेऽपि यावज्जीवाधिकरणन्यायेन निमित्त-
दयस्य फलदयाचेपकत्वादाक्यभेदापत्तिर्द्रष्टव्या । यथा चयननिमि-
त्तदयेनैकस्यैव फलस्य आचेपस्तथा कौस्तुभे स्यष्टम् । अतएव
निमित्तफलस्थले निमित्तसंस्कार्यस्थले वा एककर्मकत्वभङ्गाभावाच्च
वाक्यभेदः । न वा कालदेशाद्युद्देश्यानेकत्वे सः । यथा च फलादि-

साहित्यस्य नैकबोधविषयता तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च तत्सा-
हित्यविवक्षायां वाक्यभेदोदुष्यरिहर एवेत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु तथापि नैकत्वादीनामविवक्षा सम्मार्गभावनायां गुणत्वेन
विवक्षोपपत्तेः । न चैवमेकत्वाग्रे द्वितीयया करणत्वलक्षणाद्यहंश्रे
च प्राधान्याभिधानाद्द्वैरूप्यापत्तिः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तिश्चेति
वाच्यम् । ईक्षितानीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्रे द्वितीयायाः शक्तत्वेन
प्रमाणान्तरादिशेषावगमेऽपि ऐकरूप्येणोभयोरप्यन्वयोपपत्तेः । न
चैवमपि सम्मार्गाङ्गभूतसैकत्वस्य तदनङ्गभूतग्रहद्वारकत्वासम्भवः ।
अङ्गत्वाद्यभावेऽपि सम्बन्धितामात्रेणागन्तेति मन्त्रे स्मर्गस्यैव ग्रहस्यापि
द्वारत्वोपपत्तेः । अतश्च विवक्षितमेकत्वमिति चेत् ।

गुणभूतैकवचनाद्यनुरोधेन प्रत्यये करणत्वलक्षणाङ्गीकारस्य युग-
पद्वृत्तिद्वयविरोधवैरूप्यादेस्तान्याय्यत्वात् । तदरमनुवादके तस्मिन्नेव
पाशाधिकरणन्यायेन लक्षणमात्रम् । न चेक्षितानीप्सितसाधारण-
कर्मत्वमात्राभिधानाच्चोक्तदोषप्रसङ्गः । तथात्वे निरुक्तैककर्मकत्वभङ्ग-
प्रसङ्गेन वाक्यभेदापत्तेः । अतश्च गुणत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणाश्रयणे पूर्वोक्त-
दोषापत्तेरेकवचनं बहुत्वलक्षणार्थं सत्साधुत्वार्थमनुवादोऽविवक्षितम् ।
यथा चैवं सत्यष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादौ अष्टवर्षत्वादेर्विवक्षा,
तथा कौस्तुभ एवोपपादितम् ॥३॥७॥

संस्कारादा ॥ एकत्ववद्ग्रहत्वस्यापि अविवक्षा, लिङ्गादेव सम्मार्-
गस्य सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनत्वावगमेन सोमपात्रमात्रस्य संस्का-
र्यत्वावगतेः । उभयोरपि ग्रहचमसयोरेकज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वेन
यथेष्टविव चमसेष्वपि सम्मार्गापत्तेश्चेति प्राप्ते । ग्रहत्वविवक्षायां

वाक्यभेदाद्यभावात्सत्यपि ज्योतिष्टोमैक्ये तत्तदभ्यासापूर्वाणां भेदात्
पथसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति वदग्रहजन्यापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणो-
पपत्तेर्न चमसेषु सम्मार्गः ॥३॥८॥

आनर्थक्यात् ॥ सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य पूष इत्यत्राव्यवहितत्वात्
प्रधानत्वात् प्रकरणानुगृह्य सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयोद्देशेन षष्ठीश्रुत्या
विधीयते । न यूपोद्देशेन, अतिप्रसङ्गापत्तेः । वाजपेयेन विशेषणे
विशिष्टोद्देशाच्च । अतः सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयोद्देशेन विधीयमानं
तदीयोर्ध्वपाचदारेण निविशते । यूपपदं सादृश्याङ्गौषं इति प्राप्ते ।

यूपपदस्य गौणत्वे प्रमाणाभावाद्यूपपदेन स्वर्गकार्यं लक्षयित्वा
तदुद्देशेन सप्तदशारत्निद्रव्यं विधीयते । यद्यपि च द्रव्यं अरत्नि-
परिमाणञ्चातिदेशतः सम्भवत्प्राप्तिकं, तथापि तदनुवादेन सङ्ख्या-
विधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तेस्ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण विशिष्टं द्रव्य-
मेव सङ्ख्याविधिफलकं लोहितोष्णीषा* इत्यादिविधीयते । यूप-
कार्यं स्वरूपे चानर्थक्यात् प्रकरणात् वाजपेयापूर्वसाधनत्वलक्षण्या
वाजपेयापूर्वसम्बन्धियूपलाभात् वाजपेयस्येत्यनुवादः । षष्ठी च पर-
म्परासम्बन्धेऽयुपपन्ना नप्तरि देवदत्तस्यायमिति वत् । व्यवहितत्वादि
च गौणत्वापेक्षया न दोषः ॥३॥९॥

कर्तृगुणे ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रुतमभिक्रामं जुहो-
तीति । तत्राभिक्रमणस्यामूर्त्तत्वाज्जुहोत्युपात्ते प्रयाजहोमेऽप्यन्यनुप-
पत्तेरारुण्यवचेह कर्तृरूपस्य द्रव्यस्थानुपात्तत्वात्तद्वाराऽप्यन्यन्यनुपप-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लोहितोष्णीषा इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

त्तेस्ततोविच्छिन्नस्य प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वं तदीयकर्तुराहवनीय-
प्रत्यासत्तिरूपदृष्टकार्यद्वारेति प्राप्ते ।

अनुपात्तस्यापि आख्यातगम्यस्य सङ्गावान्तद्वारैव जुहोत्यन्वयोप-
पत्तेः प्रयाजहोमाङ्गत्वमेवेति भाव्यकारेण सिद्धान्तितम् । तत्
णमुलन्तस्य पूर्वकालतादिसम्बन्धेन जुहोत्यन्वयेनैवाकाङ्क्षाभावात्
जुहोतेषु प्रयाजहोमात्रवाचित्वे प्रमाणाभावादहणाधिकरणेन गत-
प्राप्तत्वाच्च वार्त्तिककारेणान्यथा व्याख्यातम् ।

• सत्यपि वाक्यीयहोमसम्बन्धे सङ्कोचे प्रमाणाभावाद्देष्टां हवींषी-
तिवत्प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वम् । वाचनिकाङ्गसन्दंशरूपावान्तराधि-
कारस्य वाक्यसङ्कोचकत्वानुपपत्तेः । यदि हि तादृशसन्दंशमध्ये
अभिक्रामतौत्येवं श्रूयेत, ततोऽवान्तरप्रकरणेन स्यादपि प्रयाजाङ्गत्वम् ।
वस्तुतस्तु नाङ्गेष्वितिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं, फलाभावात् ।
अन्यथा प्रयाजाभिक्रमणादीनामप्यनुयाजाद्यङ्गत्वापत्तेः । वाचनिका-
ङ्गसम्बन्धसिद्ध्यर्थञ्च कल्पिताया आकाङ्क्षायास्तन्मात्राहकत्वेनाभि-
क्रमणग्राहकत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भावनास्वाभाव्येनाङ्गभवनाखपि क्रतूपकारभावंकास्त्रितिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षोपपत्तेरङ्गानामप्यस्यैव सा । सा परं प्रधानगतफलवत्त्वेन प्रति-
बध्यते सन्निध्यान्नातविषये । अतो न परस्परङ्गत्वप्रसङ्गः । तदा तस्मि-
न्वृत्तिरतिदेशेनाद्येपलभ्यस्वसम्पादनेन साधारणैर्वा आचमनादिभिः ।
यच्च तु वाचनिकाङ्गसन्दंशस्तत्राद्येनाङ्गाकाङ्क्षोज्जीवनं अन्तिमेन च
तन्नाशः । न तु मण्डादाविव वाचनिकाङ्गानां प्रत्येकमुत्तेजकता ।
तावदभावकूटप्रवेगे गौरवात् । तद्वदिह व्यभिचाराभावाच्च । अतो-

वाचनिकसन्दर्शे श्रुतानामवान्तरप्रकरणेन बलवताऽङ्गाङ्गत्वमेव । प्रकृते तु होमानुवादेन विहितेऽभिक्रमणे होमस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकतया वाचनिकाङ्गसन्दर्शरूपावान्तराधिकार एव तत्त्वेनाश्रीयते, न तु प्रधानाधिकारोऽङ्गप्रधानाधिकारो वा वेद्यामिव । अस्ति चात्र समानयते जुह्वामौपम्यतमित्याद्युपक्रम्य मध्येऽभिक्रमणं विधाय प्रयाजशेषेण हवीं व्यभिचारयति इति श्रवणात्मः । अतोऽभिक्रमणं प्रयाजहोमाङ्गमेव । न च प्रयाजेषु होमाभावः । प्रचेपाङ्गकस्यैव त्यागस्य दृढव्यवहारेण यजिपदार्थत्वावसायादाद्येण श्रूयमाणयजिमात्रे होमप्राप्त्युपपत्तेः ॥३॥१०॥

सन्दिग्धे तु ॥ दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनेन सामिधेनैर्विधाय तासां वाचनिकागुणाविहिताः । ततो निविदोनाम मन्त्रा देवेभ्य इत्यादयः । तत एकविंशतिरनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्यादयः काम्याः सामिधेनीकक्षाः । ततः, उपवीतं उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति । ततः पुनः सामिधेनीगुणा अन्तरानुच्यस्य देवत्वाद्येत्यादयः ।

तत्रोपवीतं सामिधेन्यङ्गान्तदवान्तरप्रकरणात् । न च तदवान्तरप्रकरणस्य काम्यकस्यैर्निविन्मन्त्रैर्वा विच्छेदः । गोदोहनादीनां दर्शपूर्णमासप्रकरणाविच्छेदकत्ववत् काम्यानामपि तद्विच्छेदकत्वानुपपत्तेः । पूधानुमन्त्रणमन्त्रवन्निविन्मन्त्रस्यापि तदनुपपत्तेः । वस्तुतस्तु लिङ्गादग्निमिद्वलरूपसामिधेनीफलप्रकाशकानामपि अवान्तरप्रकरणात् सामिधेन्यङ्गलोपपत्तेर्न विच्छेदशङ्का । इत्थत एव अगन्नेति मन्त्रस्य यागजन्यफलप्रकाशकत्वेन यागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

निविद्धिर्बोधानामोपवीतस्य सामिधेन्यङ्गता । न च पूषा-
नुमन्मणमन्त्रन्यायः । यत्र ह्युत्तरकालं बह्वनि वाचनिकान्यङ्गानि
तत्रैवैकस्य पूषानुमन्मणमन्त्रादेः परप्रकरणस्थत्वकल्पना । यत्र तु
विच्छेदकानि बह्वनि उत्तरकलञ्च वाचनिकाङ्गं स्वरूपं, तत्र वाचनि-
काङ्गस्यैवानारभ्याधीतन्यायेनाङ्गलोपपत्तेर्न प्रकरणानुवृत्तिकल्पना ।
अन्यथा विश्वविदादेरपि दर्शाङ्गत्वापत्तेः । प्रकृते च निविन्मन्त्राणां
बहुत्वाद्वाचनिकोत्तराङ्गानां स्वरूपत्वेन न प्रकरणानुवृत्तिकल्पना ।

वस्तुतस्तु । नान्तरानूच्यमित्यादीनां सामिधेनौमाधोद्देशेन वि-
धानं प्रमाणाभावादपि तु अनुवचनसामान्योद्देशेन । अतस्तु सामि-
धेनौनां विशिष्योपस्थित्यभावाच्च प्रकरणानुवृत्तिः । यत्तन्ते देवा वै
सामिधेनौरनूच्येत्यादिसङ्कीर्तनम् । तदाचारार्थवादत्वादसाधकम् ।
अत एवान्ते वाचनिकाङ्गाभावादेव न निविदां सामिधेन्यङ्गत्व-
शङ्का । सन्निधिमात्रेण तदङ्गत्वशङ्का तु परस्यराङ्गत्वानुपपत्तेः प्रकर-
णेन बाधासाधुक्ता । न चैवं आश्रयाभावात्काम्येषु गुणफलसम्ब-
न्धानुपपत्तिः । तत्रानुवचनान्तरस्यैव फलोद्देशेन विहितत्वान्तस्य
च सङ्ख्यायुक्तानुवचनसामान्यात् पञ्चदशसङ्ख्याकमित्यानुवचनप्रकृति-
कत्वावगतेस्तदीयधर्माणां चिरभ्यासादीनां तदीयर्चाश्च प्राप्तेर्नां
धर्मकत्वम् । न चर्चामनुवचनं प्रति प्राधान्यात्कथमतिदेशः ।
प्रकृतौ चिरभ्यासयुक्तपाठादेव तावत्सङ्ख्याकर्चामर्थाच्चानुवचनस्य च
प्राप्त्युपपत्तेः । पञ्चदश सामिधेनौरनुब्रूयादिति वचनवैयर्थ्यापत्ते-
रगत्या सक्तन्यायेन विनियोगभङ्गं प्रकल्प्य मन्त्रविशिष्टानुवचनस्यैव
विधेयत्वेन तदङ्गभूतानामष्ट्यां प्राप्त्युपपत्तेः । गुणत्वमपि चर्चां नानु-

वचनफलप्रकाशकतयेव अपि त्वनुवचनजनकतया साधवात् । अतश्च न द्वारलोपाद्वाध ऊहो वा । अनुशब्देन दर्शपूर्णमाशङ्गभूतपदार्थानन्तर्यस्य उक्तत्वान्तस्य च परप्रयुक्तत्वेन बहिःक्रतु प्रयोगेऽनुष्ठातुमशक्तेः क्रतुमध्यप्रयोगसिद्धिः । वैकृतानुवचनेनैव च प्रसङ्गात् प्राकृतानुवचनकार्यसिद्धेर्न तस्य पृथगनुष्ठानम् । अतस्तेष्वपि न सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिः । न च तर्हि तदङ्गत्वमेवोपवौतस्य किं न स्यात् । तेषां विकृतित्वेन प्राकृताङ्गैर्निराकाङ्क्षाणां प्रकरणाभावात् । वाचनिकाङ्गसम्बन्धाभावाच्च । अतो महाप्रकरणादर्शपूर्णमाशङ्गं उपवौतं तत्कर्तृसंस्कारकतया तत्कर्तृभिः सर्वप्रयोगारम्भे कार्यमिति सिद्धम् ॥ ३॥११॥

गुणानाम् ॥ आधाने पवमानेष्टितः प्रदेशान्तरे वारणोयज्ञावचरोवैकङ्गतोयज्ञावचर इति श्रुतम् । तत्र यज्ञसाधनत्वेन श्रुतानां वारणादीनां साक्षादयज्ञरूपाधाने निवेशासम्भवादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन पवमानेष्टिरूपे यज्ञ एव निवेश इति प्राप्ते, भाष्यकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम् ।

आधानप्रकरणे पठितेन यदाहवनीये जुहोतीति वाक्येन पवमानहविषामग्न्यङ्गत्वावगतेराधानाङ्गत्वाभावेनानर्थक्यतदङ्गन्यायासम्भवात् स्वरूपेण च पवमानेष्टीनामसन्निहितत्वाद्वारणवैकङ्गतादीनां सर्वप्रकृतियज्ञाङ्गत्वं सर्वयज्ञाङ्गत्वं वेति ।

वार्त्तिककारस्तु न तावदनारभ्यवाक्येन पवमानहविषामग्न्यङ्गत्वज्ञेन सर्वहोमानुवादेनाहवनीयविधानात् । पवमानेष्टीनामेव विशिष्टोपस्थित्यभावे सप्तम्या प्राधान्यलक्षणायां प्रमाणाभावात् । नापि

पवमानेष्टिप्रकरणे वाक्यान्तरकल्पना । तदभावेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वोपपत्तेः । अस्तु वा आधानप्रकरणे तत्तथापि तेनाधानाङ्गभूतहोमानामाहवनीयाधिकरणत्वसिद्धिरेव न त्वग्न्यङ्गत्वसिद्धिः । सप्तम्या साक्षणिकत्वापत्तेः । अत एव तत्रत्यमाहवनीयपदं आधानजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टाग्निलक्षकमेव । परमापूर्वविशिष्टाग्निरूपमुख्याहवनीयस्य तदानीमसत्त्वात् । न चैवं पवमानेष्टिहविःअपणादौ गार्हपत्यादिप्रापकाभावः । तत्र मुख्यगार्हपत्याद्यधिकरणत्वबाधेऽपि सति सम्भवे प्रकृतिदृष्टगौणगार्हपत्यादिबाधे प्रमाणाभावात् । अतश्च सत्यपि वचनान्तरे पवमानेष्टीनामग्न्यङ्गत्वे प्रमाणाभावादाधानाङ्गत्वेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थतेवमुपपादनीया सर्वत्र खोद्देश्यस्यापूर्वव्यभिचारेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं प्रकरणानुप्रवेशो यथा ग्रीहीत्यादौ । अत एव तादृशस्थले आनर्थक्यतदङ्गन्यायः । प्रकृते तु यज्ञपदेनैवाव्यभिचारितापूर्वसाधनत्वोपस्थितौ तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशाभावात् प्रधानसम्बन्धस्यैवाप्रसक्तौ क्व तदङ्गावतारः । एवं सत्यपि यदि पवमानेष्टिसन्निधौ पात्राणि श्रूयेरन्, तदाऽनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वाद्ग्रीहिभिर्यजेतेत्यादिवद्भवेत् प्रकृतमात्रविषयत्वम् । न त्वेतदपि, पवमानेष्टीनां प्रदेशान्तरस्थत्वात् । अतो वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वमेव । प्रयोजनं, पवमानेष्ट्यनन्तरं पात्राणां नाग्रे दृग्दर्शयर्थं अनियतानामुत्पत्तिः । सिद्धान्ते वारणादीनामेवेति ॥ ३ ॥ १ ॥ २ ॥

मिथश्च ॥ आग्न्यभागक्रमे श्रुतानां वार्चनीवृधन्वतीमन्त्राणां लिङ्गक्रमौ बाधित्वा वार्चनी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमा-

वास्यायामिति वाक्याभ्यां प्रधानाङ्गत्वम् । इत्थं च लिङ्गस्यापि मन्त्रगतस्य वाक्येनापि ब्राह्मणगतेन बाधो यद्यप्यन्यदेवत्य इत्यादि-
नेति प्राप्ते ।

अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगाच्च प्रधानाङ्गत्वम् । न हि सोमदेव-
त्यस्य मन्त्रस्य लिङ्गाविरीधः सम्भवति, सोमस्य देवतात्वाभावात् ।
अमावास्यायामधिष्ठानत्वस्याप्यसम्भवाच्च । वस्तुतस्तु वाक्यस्यास्य व्यव-
स्थामाचकरणे लाघवाच्च प्रधानाङ्गताबोधकत्वम् । व्यवस्था च,
पौर्णमास्यां यौ आज्यभागौ तत्र वार्चनीत्यादिरूपेण कालकृता,
पौर्णमासीसंज्ञकप्रधानाङ्गभूताज्यभागयोर्वार्चनीत्येवं कर्मकृता वेत्यादि
विशेषः कौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ ३॥ १ ३ ॥

आनन्तर्यम् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्हस्ताववनेनित्ते, उलपराजीऽस्तृणा-
तीति, तथा ज्योतिष्टोमे सुष्टीकरोति वाचं यच्छति दीक्षित-
मावेदयतीति श्रुतम् । तत्र हस्तावनेजनं हस्तसंस्कारार्थं सुष्टीकरण-
वाग्यमौ च मनःप्रणिधानार्थौ । अतस्तत् त्रयमपि तावत्करिष्यमाण-
कर्मार्थमित्यसन्दिग्धम् । तत्र करिष्यमाणं कर्मानन्तर्यादेकवाक्य-
त्वाद्वा उलपराजिस्तरणदीक्षितावेदनरूपमेवेति प्राप्ते ।

आनन्तर्यस्यावर्जनीयत्वादङ्गतायाहकत्वानुपपत्तेर्ग्राहकत्वेऽपि वा
प्रकरणेन बाधात् पश्य मृगो धावतीतिवदाकाङ्क्षाविरहेण
चाख्यातद्वयस्य यच्छब्दाद्युपबन्धाभावे एकवाक्यत्वानुपपत्तेः कर्तृ-
संस्कारस्यास्य प्रकरणादङ्गप्रधानसाधारणस्वोत्तरपदार्थाङ्गत्वं हस्ता-
वनेजने । सुष्टीकरणवाग्यमयोस्तु अङ्गुलीवाग्विसर्गप्राक्कालीनपदार्थ-
मात्राङ्गत्वम् ॥ ३॥ १ ४ ॥

शेषस्तु ॥ दर्शपूर्णमासधोराग्रेयं चतुर्धा करोतीत्यत्र नाग्निदेव-
ताकहविद्वसुद्देश्यतावच्छेदकं, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । अपि
तु तद्धितोपात्तहविद्वमेव । कथञ्चिदा अग्निसम्बन्धहविद्वं तथा ।
अस्ति चाग्निसम्बन्धोऽग्नीषोमीयादावपि । अपि वा पुरोडाशं चतुर्धा-
करोतीत्यनेनोपसंहारादग्निसम्बन्धिपुरोडाशस्यैव तत्, न त्वाज्यस्या-
पीति । अस्तु वा देवतात्वस्यापि कथञ्चिद्विवक्षा, तथापि द्विदेवत्ये-
ऽप्यग्निरस्यैव देवतात्वम् । इद्वान्ते श्रूयमाणस्य तद्धितस्य प्रत्येकमभि-
सम्बन्धात् । अतः सर्वेषां चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते ।

प्रचुरप्रयोगात्तद्धितस्य देवतात्व एव शक्तस्य सम्बन्धमाचक्षक-
त्वानुपपत्तेर्न तावदग्निसम्बन्धित्वस्य विवक्षा । न च देवतात्वं द्विदेवत्ये
प्रत्येकवृत्तिः । इतरेतरयोगरूप-चार्थविहितद्वन्द्वेन साहित्यस्य विव-
क्षितत्वात् सहितयोरेव व्यासज्यवृत्त्यखण्डोपाधिरूपदेवतात्वस्वीका-
रात् । अत एव इद्वान्त इत्यादिप्रवादस्तु यत्रोद्देश्यत्वेन साहित्या-
विवक्षा तच्चेति ध्येयम् । अतः केवलाग्निपदादुत्पन्नस्तद्धिता नान्य-
सापेक्षस्य देवतात्वमभिवदितुं क्षमः । सामर्थ्यविघातापत्तेः ।

यत्तु अग्निदेवताकत्वमविवक्षितमिति । तन्न । तथात्वे, न तावत्
प्रकृतद्रव्यत्वमात्रं अपूर्वसाधनलक्षकम् । तस्य देवतातद्धितेनानुक्तेः ।
नापि हविद्वम् । तत्परत्वस्य देवतावाचित्वप्रतीतिं विनाऽनुपपत्तेः ।
न हि हविषि वाक्ये देवतातद्धितएवेति स्मृत्या नियम्यते ।
तदाचित्वेऽपि सम्बन्धसामान्यतद्धितस्य सत्त्वात् । अतः प्रथमावगतस्य
देवतात्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । तस्य चानुयोगिप्रतिथोगिसापेक्ष-
त्वात्, हविरार्त्तिन्यायेनार्धमन्तर्वेदीतिवदग्निदेवताकहविद्वस्यैव लक्ष-

ण्योद्देश्यतावच्छेदकत्वमिद्विः । तेन च पुरोडाशं चतुर्धा करो-
तीति सामान्यवचनस्योपसंहारः । तस्मादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य
चतुर्धाकरणम् ॥ ३ ॥ १५ ॥

इति श्रीखण्डदेवहृतौ भाट्टदीपिकायां तृतीया-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

अर्थाभिधान ॥ एवं श्रुत्युपयोगिविचारे वृत्तेऽधुना लिङ्गोप-
योगिविचारः प्रसूयते । तच्च लिङ्गं नामाङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यता
कृतिकारकत्ववाचकपदकल्पनाऽनुकूला कृत्तपदार्थनिष्ठा योग्यता ।
यथा सुवेणावद्यतीत्यत्र सुवनिष्ठा द्रवपदकल्पनाऽनुकूला । एवं
मन्त्रेषु स्वार्थवृत्त्युद्देश्यतावाचिपदकल्पनाऽनुकूला स्ववृत्तिकारकत्व-
वाचिपदकल्पनाऽनुकूला च योग्यता लिङ्गम् । सा च पदरूपश्रुति-
कल्पकत्वात्तद्वारा तदर्थविनियोगे प्रमाणम् ।

तच्च वस्तुसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य विशेषविचारासम्भवान् मन्त्र-
सामर्थ्यस्य किं शक्य एवार्थे विनियोजकत्वमुत जघन्यवृत्तिप्रति-
पाद्येऽपीति सन्देहे, क्रतुप्रकरणान्नातमन्त्रस्य बहिर्देवसदनं दामी-
त्यादेर्मुख्य इव जघन्येऽपि उलपराज्यादौ स्मारकाकाङ्क्षादिरूप-
सामर्थ्यविशेषात् तत्साधारण्येनैव विनियोगः । प्रवेशयेत्यादिवदा-
काङ्क्षादिरूपतात्पर्यग्राहकसत्त्वे, मुख्यार्थबाधस्याकिञ्चित्करत्वादिति
प्राप्ते ।

शक्यसम्बन्धग्रहसापेक्षकत्वेन जघन्यार्थप्रतीतिर्विलम्बितत्वात् प्रथम-
प्रतीतमुख्यविनियोगेन चरितार्थस्य मन्त्रादेर्जघन्यार्थविनियोजकत्वा-
नुपपत्तिः । अत एव तत्स्मारकाङ्क्षया ध्यानाद्युपायान्तरेणैव
निवृत्तिः । अत एव यच्च प्रकरणे मुख्यार्थोपयोगो न कृत्तस्तच्च
मन्त्राज्ञानबलादेव तत्कल्पना । यच्च तु विरोधिगुणान्तरावरोधः

प्रकरणे, तत्र सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणसत्त्वे उत्कर्षः । यथा दर्श-
पूर्णमासप्रकरणान्नातपूषानुमन्त्रणमन्त्रादेः । यागानुमन्त्रणसमाख्या-
यामेव सामान्यसम्बन्धबोधकत्वात् उत्कर्षस्याप्यसम्भवे प्रकरण एव
जघन्यार्थे विनियोगः । यथा मनोतादौ । अप्रयुक्तलक्षणादिना तस्या-
प्यसम्भवे तदर्याभिधानस्यैवादृष्टार्थत्वम् । यथा जपादौ ॥ ३ ॥ १ ॥ ६ ॥

वचनात् ॥ यत्र तु गौणार्थं तात्पर्यग्राहकं वचनं विद्यते । यथा
अग्नौ, कदाचनस्तरीरसीत्येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादौ । तत्र
गौण एव गार्हपत्ये विनियोगः । अथेन्द्रेत्युपक्रमस्य तद्धितश्रुत्या
मुख्यसामर्थ्याज्जीवनाज्जघन्यद्वितीयाया एव तदनुरोधेन प्रतिथोगित्वे
लक्षणा । गार्हपत्यसमीपे स्थितेति । गुणभूतप्रातिपदिक एव वा
यज्ञसाधनत्वसादृश्याद्गौण्या गृहपतित्वयोगेन वेन्द्रप्रकाशत्वम् । अस्तु
वा रुढत्वादग्रेरेव धातुवाच्यसमीपस्थितिं प्रति कर्मत्वम् । न तु
मन्त्रसाध्याभिधानं प्रति तस्या शब्दत्वात् ।

न चोपान्मन्त्रकरण इति स्मृत्या आत्मनेपदविधानेन धातो-
र्मन्त्रकरणत्वावगतेस्तस्याभिधानलक्षकत्वावगतिः । आत्मनेपदबलेन
समीपस्थितेरभिधानप्रयोजनकत्वावगतेर्मन्त्रस्य स्वसाध्याभिधानाङ्गत्व-
सम्बन्धेन समीपस्थितिविशेषणत्वोपपत्तेरभिधानलक्षणायां प्रमाणा-
भावात् । अतस्तु शक्यार्थ एव समीपस्थितौ गार्हपत्यस्य कर्मत्वम् ।
इन्द्रस्य त्वार्थिकेऽभिधाने इति न विरोधः । यथा चास्य धातोः
सकर्मकत्वं तथा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम् ।

कथं मन्त्रस्य गौणैऽर्थे विनियोग इति चेन्न । ऐन्द्रेति तद्धि-
तेनैकपदे विशेष्यतया प्रतिपाद्यमानस्य मन्त्रस्य चयनानुपयोगीन्द्रा-

कृतबोधकत्वानुपपत्तेः । अतस्तस्य शक्यबोधकालीनेन्द्रप्रकाशकत्वानु-
वादत्वेनाप्युपपत्तेर्न द्वितीयादौ तद्वत्त्वेन लक्षणाऽऽश्रयणं कृदित्या-
गोवा । न च समीपस्थितिं प्रति अग्नेः कर्मत्वम् । तथात्वे तस्या-
भिधानं प्रत्यप्यङ्गत्वे उद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्तेरात्मनेपदविरोधेन
च धातुनैव स्वशक्यार्थविशिष्टाभिधानलक्षणाऽवश्यम्भावादिशेषेभूते-
ऽभिधान एव मन्त्रस्य करणत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य च चयनसंस्कार्यस्य
कर्मत्वप्रतीतेरर्थाच्च शमीप्यप्रतिथोगित्वेन तस्यैव ग्रहणोपपत्तेस्ता-
त्पर्यग्राहकब्राह्मणानुरोधेन मन्त्रस्यैव गौण्या दृष्ट्या गार्हपत्ये विनि-
योग इति सिद्धम् ॥३॥१०॥

• तथा ॥ दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदेहीतिचिरवन्नञ्जाह्वयति इति
श्रुतम् । तच्च नायं मन्त्र आह्वानाङ्गम् । तस्य पत्न्येव हविष्कृदुप-
तिष्ठति सा देवानभिद्रुत्यावहन्तीति वचनानुसारेणाभावप्रतीतेः ।
अत इति-करणेन अवघाताङ्गमेव । अतश्चास्मिन्वाक्ये चिरभ्यास-
पुंस्त्वमन्त्रविशिष्टावघातविधिरेव । पत्नीवाक्ये च गुणादेव कर्मान्तर-
विधिः । तयोश्चावघातयोर्ब्रीहौनवहन्तीत्यनेन संस्कार्यसम्बन्धोऽपि ।
दृष्टार्थत्वादिकल्पः । पत्नीकर्तृकेऽवघाते चावरणोदिव इति मन्त्रः ।
अतस्तानेन वाक्येनावघाते गौण एवायं मन्त्रो विनियुज्यते । गौण-
त्वोपपादनं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । आह्वयतिश्च तदाचष्टे इत्येवं शक्या-
र्थबोधकालीनाह्वानप्रकाशनानुवाद इति प्राप्ते ।

मुख्य एवाह्वाने विनियोगसम्भवे मन्त्रस्याह्वयतिपदस्य च
गौणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । मान्त्रवर्णिकविनियोगविधि-
कल्पनया सध्यासमित्यादिना ग्रहणादेरिवाह्वानस्यापि नियमेन

प्राप्तत्वात् । पत्न्येवेत्यस्य तु नायमर्थो यत्स्वयमेवोत्तिष्ठति न त्वाङ्ग-
तेति, अपि तु पत्न्येव नान्येति । अतो नेदमपि तदभावबोधकम् ।
अतस्त्राङ्गाने मन्त्रस्य लिङ्गादेव प्राप्तत्वादाङ्गानस्य च सहायार्थत्वेना-
वघातकाल एव प्राप्तेरवगच्छित्यस्याप्यनुवादकत्वात् केवलं चिरभ्यास-
मात्रं विधीयते, चिरभ्यासपुंस्त्वंविशिष्टावघातसमानकालतैव वाऽऽङ्गा-
नोद्देशेन विधीयत इति न गौणेऽवघाते विनियोगः ॥३॥१८॥

तथोक्त्यान ॥ सोमे, उत्तिष्ठन्नन्वाहाम्रीदग्नीन्विहरेति । तथा व्रतं
कृणुतेति वाचं विसृजति । दर्शपूर्णमासयोः, प्रक्षौताः प्रणेष्यन्वाचं
यच्छति तां स-हविष्कृतां विसृजतीति श्रुतम् । तत्रापि पूर्ववदेव
मन्त्राणां मुख्येऽर्थे विनियोगो न तु गौणयोस्त्यानवाग्विसर्गयोः ।
प्रबलस्यापि ब्राह्मणवाक्यस्य कालविधायित्वेनाप्युपपत्तौ गौणत्व-
तात्पर्यग्राहकत्वाभावात् । न च लक्षणा । शतप्रत्ययस्य कालिक-
सम्बन्धेनोपलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य श्रुत्यैवान्वयोपपत्तेः । अतश्चोक्त्यान-
काले विहरणमन्त्रः पठनीय इति कालविधिरेवायम् । व्रतं कृणु-
तेत्यचेति करणस्यापि मन्त्रस्वरूपमात्रपरत्वात् कालिकसम्बन्धस्यैव
संसर्गविधया भानोपपत्तेर्न लक्षणा । हविष्कृदाक्ये तृतीयायास्तु
वाग्यमापेक्षितावधिसमर्पकत्वेन तदेकवाग्यतोपपत्तौ वाक्यभेदे प्रमा-
णाभावादित्यभूतलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य कालविधिपरत्वम् । अतश्च
तदाक्ययोः पाठक्रमवगततत्तन्मन्त्रपाठकाले वाग्विसर्गः कर्त्तव्य-
इति सोऽपि तत्र कालविधिरेव ॥३॥१९॥

सूक्तवाके ॥ दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति
श्रुतम् । तत्र सूक्तवाकपदवाच्यस्य मन्त्रस्य इष्टदेवताप्रकाशनेन

कृतार्थत्वात् प्रस्तरप्रहरणस्य चोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तित्वेन कृतार्थत्वात्
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेतिवत्कालार्थः सम्बन्धः । तृतीया
चेत्यंभृतलक्षणपरा सती सूक्तवाकस्य कालिकसम्बन्धेन प्रहरणो-
पलक्षणत्वेनान्वयं बोधयन्ती नानुपपन्ना । न चैवं लक्षणा, तस्या-
अपि आनुशासनिकत्वेन शक्यत्वात् । 'अतस्मानुयाजोत्तरं सूक्तवाक-
याटात्कालविशिष्टं प्रस्तरोद्देशेन प्रहरणमेव विधीयते, न सूक्त-
वाकस्य प्रहरणाङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

.प्रचुरप्रयोगास्माधवाच्च करणत्वं एव तृतीयायाः शक्तिर्न तु
इत्यंभृतलक्षणे, तस्यानुशासनिकत्वेऽपि 'लाक्षणिकत्वेनाप्युपपत्तेः ।
अतश्च अतुया प्रहरणाङ्गत्वस्याप्यवगतेः प्रहरतिर्मान्ववर्णिकदेवता-
कल्पनया आश्रयिकर्मरूपहोमलक्षको न विरुध्यते । अत एव
सूक्तवाक एव याज्येति यागलिङ्गमपि सङ्गच्छते । यद्यपि च नास्ति
मन्त्रत्वादिवदभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वाख्यं मुख्यं याज्यात्वं सम्भवति ।
एवकारोपबद्धत्वेनैव लिङ्गस्य याज्यात्वासाधकत्वात् । तथापि याग-
साधनत्वमात्रेण याज्यात्वव्यपदेशात् यागलिङ्गत्वम् । अतश्च अतुया
मन्त्रस्य प्रहरणाङ्गत्वेऽपि मुख्यसामर्थ्यस्य नात्र बाधः, प्रहरणेऽपि
तदुपपत्तेः ॥३॥२०॥

कृतज्ञोपदेशात् ॥ अतुया लिङ्गोपबद्धया प्रहरणाङ्गत्वावगमाच्च
लिङ्गमात्रेण सूक्तवाकस्येष्टदेवतास्मरणार्थत्वम् । न चात्राविरोधोऽपि ।
अध्येष्टप्रसिद्ध्या समस्तानुवाके सूक्तवाकशब्दस्य रूढत्वेनावयवशो-
विभज्य विनियोगेऽवयवलक्षणापत्त्या अतिविरोधापत्तेः । न चासौ
सुष्टूक्तं वक्तीति व्युत्पत्त्येष्टदेवतावाचिपदसमवाये यौगिकः । पारा-

यथाध्ययनादौ कतिपयपदप्रयोगेणापि सूक्तवाक्यपदार्थसम्पत्तिप्रसङ्गेन संमत्तानुवाके रुद्धेरवशभावात् । अस्तु वेष्टदेवताप्रकाशनमानुषज्जिकं फलम् । प्रहरणमेव तु श्रुतिविनियोगात् सर्वानुवाकप्रयोजकं इति दर्शं पौर्णमासे च सर्वः प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ।

प्रवक्ष्याऽपि श्रुत्या, लिङ्गस्य बाधे प्रहरतिलक्ष्यहोमान्तर्गतदेवतोद्देशस्थारादुपकारकत्वापत्तेरदृष्टविधया सन्निपत्योपकारकत्वलाभाय श्रुतिरेव कैज्जिकेष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वं मन्त्रस्यानुमन्यते । अतएव श्रुतिबलीयस्त्वात् प्रहरणप्रयुक्तः सूक्तवाकः प्रहरणाभावे अननुष्ठीयमानोऽपि विभज्य विनियोंगांश्चेष्टदेवताप्रकाशनरूपकैज्जिककार्यस्यैव प्रयोजकत्वमनुमन्यते ।

न चैवं सूक्तवाक्यशब्दस्यावयवसंज्ञणार्थत्वापत्तिः । सूक्तवाक्यपदस्य सुष्ठु उक्तं वक्तुमिति व्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रविशेषे योगरूढत्वात् । तेन यच्च यावत्स्यो देवता इष्टाः प्राकृत्योवैकृत्यो वा, तच्च तावानेव सूक्तवाकः । अतस्तु सूक्तवाकप्रातिपदिकश्रुत्यनुरोधेनापि लिङ्गाबाधः । न चाध्ययनादौ योगबाधात् रुद्धिमात्रकल्पना । तच्च तदानीन्तनवैदिकप्रसिद्धानुरोधेन दार्शपूर्णमासिकदेवतापदसमुदाययुक्त एव मन्त्रे निरूढलक्षणाऽङ्गीकारात् । अशक्यत्वादौ तु शक्यसम्बन्धप्रतीत्यभावात् कृत्तावयवशक्तिबाधेनाप्यतिरिक्तशक्तिकल्पनमिति विशेषः । प्रयोजनं विभज्य विनियोगः ॥३॥२१॥

लिङ्ग ॥ काम्येष्टिकाण्डे इन्द्राग्न्यादिदेवत्याः काम्येष्टयः समाख्याताः । तेनैव क्रमेण मन्त्रकाण्डे तत्तत्लिङ्गा एव काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमित्येवंसमाख्याता याज्यानुवाक्यामन्त्राः समाख्याताः । ते

लिङ्गादिद्राम्यादिदेवत्वकर्ममात्राङ्गं, न तु दुर्बलकर्मसमाख्याऽनु-
रोधेन काव्येष्टिमात्राङ्गम् । न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावे
लिङ्गमात्रेण विनियोगायोगः । मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहस्रतलिङ्गेन
सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेऽपि इन्द्राम्यादिदेवताप्रकाशने म-
न्त्रविनियोगोपपत्तेः । न चेन्द्राग्निस्वरूपे ज्ञानार्थक्यादपूर्वबाधनल-
क्ष्यणार्थं क्रमाद्यपेक्षेति वाच्यम् । इन्द्राम्यादिदेवतानां जुह्वत्काल-
व्यभिचारित्वेन लक्षणोपपत्तेः । व्यभिचारित्वेऽपि वा लौकिक-
स्याम्यादेर्वैयर्थ्यादेव वारणोपपत्तौ परिशेषादेवापूर्वीयत्वोपस्थितेः ।
अतो लिङ्गमात्रेण क्रतुसमाख्ययोर्बाधात् सर्वार्थत्वमिति प्राप्ते ।

• आकाङ्क्षाऽभावे योग्यतारूपस्य लिङ्गस्य विनियोजकत्वानुपपत्ते-
र्मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षायाश्च सर्वमन्त्राणां वाचस्त्वोमे विनियोगेन
निराकाङ्क्षतया अभावाच्च लिङ्गमात्रात् सर्वार्थत्वोपपत्तिः । अतश्च
वाक्यप्रकरणक्रमादिना सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणेन तत्तदाकाङ्क्षो-
त्पापनास्तत्र क्रतुसम्बन्धेऽवगते द्वारविशेष एव लिङ्गादवगम्यते । न
च वाचस्त्वोमीयवाक्येन प्रकरणादिबाधः । मन्त्रविशेषविषयाणां
तेषां मन्त्रपाठकालोत्पन्नमन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामनुपस्थितेन तेन
वाक्येन बाधायोगात् । न, चैवं प्रबलेन विनियुक्तस्यापि दुर्बलेन
विनियोगे लक्ष्येष्टस्यापि पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रकरणेन गौणेऽर्थे
विनियोगापत्तिः । प्रमाणद्वयस्याप्येकविषयत्वान्नमन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षा-
वेलायां प्रबलप्रमाणस्योपस्थितत्वाच्च बाधकलोपपत्तेः । अतश्च प्रकृते
बाधायोगात्कर्मसमाख्याऽनुरोधात् काव्येष्टिविषयत्वमेव मन्त्राणाम् ।
न चान्यथाकाङ्क्षोत्पापकं किञ्चिदस्ति । अव्यभिचारितक्रतुसम्बन्धादे-
राकाङ्क्षोत्पापकत्वे प्रमाणाभावात् ।

वस्तुतस्तु नात्राव्यभिचारोऽपि । जुह्वादीनां हि न तत्त्वेनान्यत्र
कारणतेति तस्या युक्तः क्रतुनाऽव्यभिचारितः सम्बन्धः । देवतारूप-
स्थान्यादिशब्दस्य तु आनुपूर्वीविशिष्टवर्णत्वेन क्रतुं वर्णं प्रति च
स्वार्थप्रतिपादनं प्रति कारणत्वाच्चाव्यभिचारितक्रतुसम्बन्ध इति
वैषम्यम् । अतश्च व्यभिचारात् । अव्यभिचारेऽपि वाऽकाङ्क्षोत्थाप-
कत्वानुपपत्तेर्नान्यत्र विनियोगः । अत एव स्वारसिकी आकाङ्क्षा
यत्र न निवर्तते यथाऽर्थज्ञाने उपनिषज्जन्यात्मज्ञाने वा, तत्र
आकाङ्क्षोत्थापनप्रयोजनाभावात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणं बिना-
ऽपि भवत्येव लिङ्गमात्राद्विनियोगः । प्रकृते तु स्वारसिकाकाङ्क्षा-
निवृत्तेः आकाङ्क्षोत्थापकसामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणापेक्षेति वैषम्यम् ।

न चैवं प्रबलक्रममात्रेणैव तदुपपत्तेः समाख्यावैयर्थ्यम् । यत्र
साम्प्रदश्यवद्गिदेवत्यकर्मक्रमे आग्नेयमन्त्रद्वयाच्चानं तत्र प्रथमातिक्रमे
कारणाभावात् क्रमाविरोधाच्च सामिधेनीषु निवेशे प्राप्ते समा-
ख्यया याज्यानुवाक्याकार्यं निवेशः । सामिधेनीषु तु अन्यासामा-
गमः । न चैवं क्रमोपन्यासवैयर्थ्यम् । यत्रान्यदेवत्यपूर्वेष्टियाज्याऽऽ-
ज्ञानानन्तरं उत्तरेष्टियाज्यातः पूर्वमाग्नेय्यश्चः पठितास्तत्र तस्मि-
न्क्रममन्त्रेण याज्याकार्यं निवेशासम्भवात् समाख्याबाधेऽपि क्रममात्रे-
णोत्तरेष्टिसामिधेनीकार्यं विनिवेशः । तस्मामिधेनीस्थानपठितत्वात् ।
अतः सिद्धं काम्येष्टिष्वेव विनियोग इति ॥३॥२२॥

अधिकारे ॥ ज्योतिष्टोमे आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र किं
अप्रकृतसाधारणेन ऋङ्मात्रमाग्नीध्रोपस्थानाङ्गं उत प्रकृता एव याः
स्त्रोत्रादौ अपि विनियुक्तास्ता एवेति चिन्तायां, आग्नेयीपदस्या-

विशेषेण सर्वपरत्वात् प्रकरणस्य तत्सङ्कोचकत्वानुपपत्तेरग्निदेवत्व-
मन्त्रमात्रस्यैव विशिष्टविध्युत्तरकालौनविशेषणविधिना आग्नीध्रोप-
स्थानाङ्गत्वेन विधानम् । न त्वचाग्नेयी उद्देश्या येनानर्थक्यभिया
ब्रीहिवत्प्रकरणेन सङ्कोच्येत । द्वितीयोपादेयत्वावगमात् । यत्र चोप-
स्थानस्वरूपे अनर्थक्याशङ्का, तत्र प्रकरणानुप्रवेशेऽपि नाग्नेयीपदस्य
प्रकृतपरत्वापत्तिः ।

न चाग्नेयीपदस्य यौगिकत्वात्तद्विज्ञातत्वाद्वा सन्निहितपरत्वम् ।
यौगिकानामवयवार्थविशिष्टव्यक्तिमात्रवाचित्वेन सन्निहितवाचित्वे
प्रमाणाभावात् । तद्वितस्य तदांचित्वेऽपि प्रकृतानामृचामेकप्रकरण-
स्थितेऽपि प्रदेशान्तरस्थितेन सन्निहितत्वाभावात् । अस्तु वा प्रकरण-
सन्निहितस्यैव तद्वितेन ग्रहणं, तथापि यत्र न तद्वितश्रवणं यथा
ब्रह्मौदनप्राशनादौ चतुरोब्राह्मणान्भोजयेदित्यादौ, तत्र प्रकृतत्विग्-
ग्रहणे प्रमाणाभावः । न च प्रकृतानामपूर्वार्थत्वस्य कृतत्वात् केवलं
दारुपाग्नीध्रोपस्थापनसम्बन्धकरणे लाघवाद्प्रकृतानाञ्चोभयकरणे
गौरवापत्तेः प्रकृतनियम इति वाच्यम् । प्रकृतग्रहणेऽप्युपस्थानस्व-
रूपस्य द्वारत्वे तत्कार्यापत्ते ऊहाद्यनापत्तेरपूर्वसाधनत्वलक्षणाया-
आवश्यकत्वात् । न हि प्रकृतविषयेऽपि प्रकरणेन वाक्यान्तर-
कल्पनया अपूर्वार्थत्वबोधः । तथात्वे ब्रीहौणां स्वरूपेण द्वारत्वा-
पत्तौ यशनां तदनापत्तेः ।

अतो लाघवाद्पूर्वसाधनीभूतस्तोत्रत्वेनैवोद्देश्यता । तावता चा-
पूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वस्यालाभादस्यैव प्रकृतग्रहणेऽपि तद्विधा-
वपूर्वसाधनलक्षणा । अपि च स्तोत्रापूर्वसाधनत्वकृत्वावपि नोपस्थान-

जन्यज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वलाभः प्रकृतानाम् । अतः सर्वासामेव ग्रहणम् । अप्रकृतानामेव वा, कार्यसाकाङ्क्षादिति प्राप्ते ।

अप्रकृतग्रहणे तासामपूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वान्यथानुपपत्त्या अपूर्वार्थत्वस्यापि ब्रीह्यादिवत्कल्पनीयत्वापत्तेः । प्रकृतानां च कार्यान्तरसम्बन्धबोधकविधावेवापूर्वार्थत्वस्य कृत्तृत्वात्तावदोपजीविना प्रकृतनियमः । सम्भवति च प्रकृतानामप्याग्नेयीनां वाङ्मनियमन्यायेन स्तोत्रद्वारा ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धासम्भवेऽपि कार्यान्तरद्वारा सः । आग्नेयीनां स्तोत्रादौ विनियोगेऽपि पार्थक्येन ज्योतिष्टमप्रकरणे पाठादेवं वा तदपूर्वसम्बन्धावगमः । अथमेव च ब्रह्मौदनप्राग्नेयस्त्विकत्वनियामकन्त्यायः । न चैवमात्रेयाय हिरण्यं ददाति इत्याद्यापि तन्नियमापत्तिः । अतश्च आत्रेयत्वस्य नियमेनाप्राप्तेः । अतएव चाग्निमुपनिधाय सुवीतेत्यादावाच्चेपणीयस्तोत्रापूर्वसम्बन्धस्याहवनीयादावप्राप्तत्वाच्च तन्नियमोऽपि तु विना वचनं आयतनबहिर्भावाद्योगात्सौक्तिकस्यैवेति वक्ष्यते । अतः सिद्धं लाघवानुरोधेन प्रकृतस्यैव ग्रहणम् ॥३॥२३॥

क्षिप्रसमाख्यानभायाम् ॥ सोमे, भवे हि माविशेत्यादिर्भक्षानुवाक इत्येवं समाख्यातो मन्त्रः श्रुतः । तच्च यस्तावदस्यांगो भक्षणमेव प्रतिपादयति स तत्रैव विनियुज्यते । ग्रहणावेक्षणसम्यग्जरणप्रतिपादकानां त्वंगानां किं ग्रहणादावेव विनियोगोऽथवा भक्षणमसौकवाक्यतया भक्षण एवेति चिन्तायां, ग्रहणादेरविहितत्वेनापूर्वप्रत्यङ्गत्ववज्जनकत्वस्याप्यभावाद्ग्रहणस्यार्थाद्भक्षणजनकत्वेन यच्चप्राप्तावपि बाहुभ्यां सध्यासमित्यनेनोक्तस्य बाहुदयकरणकस्य ग्रहणस्य कथ-

मयप्राप्तेरवेक्षणस्य च भक्षजनकत्वेनैवाप्राप्तेः सम्यग्जरणस्य तदनुकूल-
व्यापारस्य वा भक्षोत्तरभावितया भक्षजनकत्वेन तेषामपूर्वप्रयोज-
कत्वस्याप्यभावाद्ग्रहणाद्यर्थत्वे अनर्थक्यापत्तेः भक्षणमन्त्रैकवाक्यतया
भक्षणार्थत्वमेवेषाम् । एवं च समाख्याऽप्युपपन्ना भवतीति प्राप्ते ।

ग्रहणादिप्रत्यक्षविध्यभावेऽपि समाख्यासहकृतावान्तरप्रकरणेन
भक्षसम्बन्धे तत्तन्मन्त्राणामवगते 'लिङ्गबलेन मान्त्रवर्णिकग्रहणादि-
विधिकल्पनया तत्प्राप्त्युपपत्तेस्तदर्थत्वेनैव मन्त्रविनियोगोपपत्तौ न
स्वतो निराकाङ्क्षयोर्दयोरप्राख्यातपदयोः कथञ्चिदेकवाक्यतां परि-
कल्प्य गौण्या भक्षार्थत्वकल्पनम् । शक्त्यैव वा भक्षविशेषणत्वेन ग्रह-
णादिप्रकाशकत्वकल्पनमुपपत्तिमत् । न चैवमपि सम्यग्जरणस्य
कृत्यसाध्यत्वान्न विधिसम्भवः । सम्यग्जरणानुकूलव्यापारस्यासनविशेष-
स्त्वैवानुष्ठेयस्य विधेयत्वात् । वमनविरेकनिमित्तप्रायश्चित्ताम्नानाञ्च
सम्यग्जरणपर्यन्तमेव भक्षणं प्रतिपत्तिरिति तस्य भक्षोपयोगिता ।
गुणाभिधानात् ।

तस्मिन्नेवानुवाके मन्त्राभिभूतिरित्यादिस्तृप्यत्वित्यन्तस्तृप्तौ विनि-
योक्तव्यो ग्रहणादाविवेति प्राप्ते ।

ग्रहणादिवदनुष्ठेयत्वाभावात् तप्तेरप्रकाशत्वम् । न च सम्यग्-
जरणवत् तद्वदनुकूलव्यापाररूपभक्षणबाहुल्याच्चेपकत्वम् । अल्पं भक्ष्य-
तीति वचनविरोधेन तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः । अत एव तप्तेर्भक्षणेना-
जननान्न तस्याः स्वर्गवज्जन्यत्वमात्रेण प्रकाशत्वोपपत्तिः । अतस्त-
लिङ्गविनियोगासम्भवात् सत्यपि आप्रख्यातद्वयस्य स्वतो निराकाङ्क्षत्वे
इतिकरणाध्याहारेण तद्व्यत्वित्येतदर्थं भक्षयामीत्येवं भक्षमन्त्रैक-

वाक्यतां प्रकल्प्य स्वार्थविशिष्ट*भक्षणप्रकाशकत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।
स्वार्थस्य श्रुत्या दृष्टिरेव । तत्प्रकाशनान्ते चादृष्टार्थत्वम् । अथवा
लक्षण्या भक्षणस्तुतिः । सर्वथा न लिङ्गादिनियोगः ॥३॥२४॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात् ॥ भक्षमन्त्रः किं इन्द्रदेवत्याभ्यास एवाङ्गं
तद्भिन्नाभ्यासेष्वमन्त्रकं भक्षणं ऽत तेष्महेनोतानूहेन वेति चिन्तायां,
प्रकरणाङ्गचमन्त्रस्य सर्वप्रदानार्थत्वावगमेऽपि इन्द्रपीतस्येति लिङ्गे-
नेन्द्रदेवत्यप्रदानमात्राङ्गत्वम् । न चेन्द्रेण यस्मिन् सवने पीत इति
बहुव्रीहिसूत्रकारेण सोमसम्बन्धिसवनविशेषणत्वाङ्गीकारालिङ्गावि-
रोध इति वाच्यम् । पदद्वयलक्षणापादक-लक्षणानुगत-व्यधि-
करणबहुव्रीह्यपेक्षया पूर्वपद एव सम्बन्धिलक्षणापादकस्य लक्ष-
णानुगतस्येन्द्रेण पीतः स्वीकृत इत्येवं तत्पुरुषस्यैव लघुभूतत्वात् ।
विद्यते च देवतायाः प्रतियक्षाभावेऽपि देवत्वं न गृहीयादित्यादि-
वचनबलेन सम्बन्धविशेषरूपः सूत्रकारः । न च स्थूलपृषतीपदव-
त्स्वरादेव बहुव्रीहिलनिर्णयः । तददिह समासस्य लक्षणानुगतत्वा-
भावेन स्वरस्यैव बाध्यमानत्वात् । यथा च तत्पुरुषपक्षेऽपि स्वरा-
विरोधस्तथा कौस्तुभ एवोपपादितम् ।

अतश्च लिङ्गादिन्द्रदेवत्यप्रदान एव मन्त्रस्याङ्गत्वावगमादनैन्द्राणां
च कर्मण एकत्वेन प्रकृतिविकारभावाभावादूहानुपपत्तेर्ब्रह्मैवाणां मेध-
इति वदन् नैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमित्याद्यः पक्षः । द्वितीयस्तु सत्यपि
कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वाद्विरुद्धः प्रकृतिविकारभावः । इन्द्राय
त्वा वसुमत इत्यादिमानयहणमन्त्राणां च लिङ्गादिन्द्रमात्रविषय-

* विशिष्टा,— इति ख० पुस्तके पाठः ।

त्वात् तदनुरोधेन च तत्प्रकाशयोर्मानयद्वययोस्तत्संस्कार्यस्य सोमस्य
तत्संस्काराणां चाभिषवादीनां तन्मिश्राणां चाङ्गान्तराणामैन्द्रमात्र-
विषयत्वप्रतीतेरितरेषामधर्मकाणां युक्तोऽतिदेशः । भवति चाङ्ग-
वशेनापि प्रधानसंकोचः । अग्न्याद्यनुरोधेन क्रतूनामाहिताग्निविषय-
त्वात् । अतश्च प्रकृतापूर्वीयदेवताप्रकाशकस्य भक्षमन्त्रस्य कार्य-
मुखेन विद्वतावागतस्य भवत्येव यथादेवतमूह इति । एवं स्थिते-
ऽन्तरा चिन्ता ॥३॥२॥५॥

पुनरभ्युक्षीतेषु ॥ सवनमुखीयेषु चमसेध्वैश्वेषु सर्वेषु ऋतेषु ये
होत्रकाणां मित्रावरुणादीनां चमसास्तेष्वभक्षितेष्वेव पुनः सोमोऽभ्यु-
क्षीय देवतान्तरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो ऋत्वा भक्ष्यते । तच्च पूर्व-
प्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽप्युपलक्षणीयो न वेति चिन्तायां, उन्नयन-
काले न देवतान्तरोद्देशः । येनोक्षीतस्यैव तत्सम्बन्धात् पूर्वशेषस्य पूर्व-
देवतासम्बन्धो नापेयात् । प्रदानकाले तु संसृष्टस्यैव देवतान्तर-
सम्बन्धात् पूर्वदेवतासम्बन्धापनयप्रतीतेर्नोपलक्षणमिति प्राप्ते ।

उन्नयनकाले देवतासङ्कल्पाभावेऽपि सामर्थ्यादेवोन्नयनस्य करि-
ष्यमाणकर्मार्यत्वप्रतीतेः पूर्वशेषस्य संसृष्टत्वेऽप्येतदर्थत्वे प्रमाणाभावा-
दनपनीतसम्बन्धा पूर्वदेवताऽप्युपलक्षणीया ३॥२॥६॥

पान्नीवते तु ॥ द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवादीनां शेषा आदित्य-
स्याख्यामागत्य ततोऽप्याययणस्यालीमागच्छन्ति । पान्नीवतस्याययणात्
गृह्यते, तस्मिन्मध्यमाणे द्विदेवत्या अपि उपलक्षणीयाः । पूर्ववदा-
ययणस्यैव पान्नीवदेवतासम्बन्धादिति प्राप्ते ।

पान्नीवतमाययणाद् गृह्यतीत्यपादानत्वश्रवणात् तस्मादपेतस्य

पान्नीवतत्वं न त्वागयणस्यैव । आगयणवच्चानागयणमपि संस्पृष्टत्वात्
तस्मादपेतमिति द्विदेवत्यस्यापि देवतान्तरसम्बन्धेन पूर्वदेवतासम्ब-
न्धापायात् । भूतपूर्वगत्या च प्रकृतावनुपलक्षणाग्नौपलक्षणीयाः ॥
३॥२७॥

त्वष्टारम् ॥ पान्नीवत एवाग्राह पान्नीवाः सजूर्देवेन तद्वा सोमं
पिबेति मन्त्रात् त्वष्टुरपि देवतात्वम् । अतः सोऽप्यग्निवदुपलक्ष-
णीयइति प्राप्ते ।

युक्तमग्नौ पान्नीवच्छब्दस्य यौगिकत्वेन विशेष्यसाकाङ्क्षस्य सामा-
नाधिकरण्येन विशेष्यग्राहकत्वात् । त्वष्टुस्तु तृतीयया सहभावमात्रं
प्रतीयते । न चासौ पानक्रियाऽन्वयाव्यभिचारी । सहैव दशभिः
पुत्रैर्भारं वहति गर्दभौत्यादौ व्यभिचारात् । सत्यपि पाने देवता-
त्वस्याप्रामाणिकत्वाच्च । अतः पान्नीवतमिति निरपेक्षतद्धितेन
पान्नीवतोऽग्नेरेव देवतात्वमिति स एवोपलक्षणीयो न त्वष्टा ॥३॥२८॥

त्रिंशच्च ॥ तस्मिन्नेव याज्यामन्त्रे, एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्
नानारथं वा विभवो ह्यश्वः । पान्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वध-
मावह मादयस्तेत्यत्र त्रयस्त्रिंशतां देवतानां पान्नीवच्छब्दसामाना-
धिकरण्यादग्निवद्विशेष्यत्वोपपत्तेर्मदश्रवणाच्च पानोपपत्तेर्देवतात्वावग-
मात्तेषामप्युपलक्षणं मन्यते । अग्नेर्मादयित्वश्रवणात् तेऽग्निदत्तेन
कामं मायन्तु यजमानस्त्वग्नय एव ददातीत्यवगमात् तस्यैव देवतात्वं
न त्रयस्त्रिंशताम् । एवञ्च पान्नीवतमिति तद्धितोऽप्यसति वज्र-
वचनग्राहकप्रमाणे एकवचनेनैव विगृहीतो भवतीत्यपि लाघवम् ।
अतो नोपलक्षणीयास्ते ॥३॥२९॥

वषट्कारस्य ॥ अनुवषट्कारयागदेवताया अग्नेर्देवतात्वस्य निः-
सन्दिग्धत्वादुपलक्षणम् । प्रकृतौ त्वसौ विद्यमानाऽपि नोपलक्षिता ।
अनुवषट्कारयागस्य सोमयागात्कर्मान्तररूपस्य पूर्वयागीयसोमप्रति-
पत्तिभूतस्य ह्यत्तुविधानत्वेनातिदेशाकल्पनात् । उपदेशेन कथ-
ञ्चिद्वचनप्राप्तावपि ब्रीहौणां मेध इति ऋदैन्द्रमन्त्रस्य प्राप्यनुप-
पत्तेश्च । अतश्च विकृतावपि प्रधानदेवतैव तत्कार्यापन्नोपलक्षणीया
नानुवषट्कारदेवता ॥ ३ ॥ २० ॥

‘छन्दः ॥ एवमूहं विचार्याधुनाऽऽद्यपूर्वपक्षवादी पुनस्तं दूषयति ।
नोहः कर्मण एकत्वात् । अभ्यासानामपि फलचमसवदसमानविधा-
नत्वे प्रमाणाभावाच्च । न हि मानग्रहणमन्त्रानुरोधेन तदुद्देश्यानां
सङ्कोचोयुक्तः । अग्निविद्ययोस्तु स्वस्वविधिप्रयुक्तत्वेन क्रतुविधि-
प्रयुक्तत्वाभावाद्युक्तः परप्रयुक्ताग्निविद्योपजीवकतया क्रत्वधिकार-
सङ्कोचः । अतो मानग्रहणमन्त्रावेव कामं ऐन्द्रमात्रप्रदानविषयौ
भवेतां न तु मानाद्यपि । वस्तुतस्तु वसुमत इत्यनेन देवतान्तर-
स्याप्यभिधानात् तयोरपि सर्वार्थत्वमेव । अतो भक्षमन्त्रस्यैवैन्द्र-
प्रदानविषयत्वादनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणम् ॥ ३ ॥ २१ ॥

ऐन्द्राग्ने ॥ एवं स्थिते पुनश्चिन्ता । ऐन्द्राग्नेऽप्यभ्यासे इन्द्रपीतस्ये-
त्येव समन्त्रकं भक्षणम् । त्यागस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि पानस्य पीत-
पदलक्षितस्त्रीकारस्य वा प्रत्येकवृत्तित्वेन डित्यमाहवदेकेन व्यपदेशं
शक्यत्वात् । त्यागस्य च ऊताऊतसमुदायविषयत्वेन भक्ष्यमाणऊताव-
यवमात्रविषयत्वाभावाच्च पीतपदे तद्युक्तत्वलक्षणा । अतस्तदुर्धा-
करणाधिकरणविषयत्वाभावात् तस्यापि समन्त्रकं भक्षणमिति प्राप्ते ।

सत्यं पीतपदेन स्त्रीकारलक्षणा । पानस्य नवमे निषेधमानत्वात् ।
 त्यागस्य तदुक्तरीत्या लक्षयितुमशक्यत्वाच्च । स्त्रीकारस्य तु देव-
 स्वादिपदालम्बनतया कल्प्यमानस्य ऊतावशिष्ट एव कल्पनीयत्वा-
 द्युक्ता लक्षणा । तथापि तस्य लाघवेन व्यासज्यवृत्तित एव कल्पने
 प्रत्येकवृत्तित्वे प्रमाणाभावाच्चतुर्धाकरणाधिकरणविषयलोपपत्तेर्न तस्य
 समन्तकभक्षणम् ॥ ३॥ ३ ॥

छन्दसश्च ॥ तत्रैव मन्त्रे गायत्रछन्दस इत्यादि श्रुतम् । तच्चेदं
 सोमविशेषणमेवास्मिन् पूर्वपक्षे । अतश्च केवलमेव यत्रैन्द्रप्रदाने
 गायत्रच्छन्दो यथा बृहस्पतिसवादौ, गायत्रमेतद्ब्रह्मवतीति श्रुतेः,
 तत्रैवास्त्योत्कर्षा न तु ज्योतिष्टोमे निवेशः । केवलगायत्रच्छन्दस्क-
 प्रदानाभावात् । न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । इन्द्रदेव-
 त्यल्पप्रातःसवनादीनामन्यत्र लोकादावभावेन पारिशेष्यादेव बृह-
 स्पतिसवोपस्थितिसम्भावादिति प्राप्ते ।

बृहस्पतिसवेऽपि सवनमुखीये ऋगन्तरस्य पठितलाङ्गायचमेत-
 दित्यादेश्च भूक्षाऽपि व्याख्यानोपपत्तेः, प्रकृतौ विहृतौ वा केवल-
 गायत्रच्छन्दस्कत्वाभावान्नित्यसापेक्षत्वेन समासोपपत्तेः प्रकृतावेव
 निवेशः । वस्तुतस्तु गायत्र्याः प्रत्येकमेव साधनत्वात् सत्यपि ऋग-
 न्तरे न समासभङ्गाशङ्काऽपि ॥ ३॥ ३ ॥

सर्वेषां ॥ स्थितादुत्तरम् । नेन्द्रपीतपदे तत्पुरुषोऽपि तु बङ्ग-
 ग्रीहिरेव । तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदे तावदेका सम्बन्धिलक्षणा पीतपदे
 च स्त्रीकृतावयवलक्षणा । यद्यपि चेयं सिद्धान्तिनोऽपि तुल्या,
 तथापि अवयवस्त्रीकारस्यावयवस्त्रीकारसापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थिति-

कलाञ्ज तुल्यत्वम् । ततश्च पीतपदे अर्ग्यश्चाद्युत्पत्त्यं मत्वर्थीयं
पाधातुना चावयविगतमेव तत्सम्बन्धिस्त्रीकारं लक्षयित्वा इन्द्रः
पीतः स्त्रीकारकर्त्ता यस्मिन् सवन इति व्युत्पत्त्या समानाधि-
करणवज्रव्रीहिरङ्गीक्रियते । प्रकरणाविशेषाच्च निर्णयः । अतः
सर्वस्यैव सोमस्योक्तविधप्रातःसवनादिसम्बन्धिनादनैन्द्राणामपि सम-
न्वक्रमेवाविकारेण भक्षणम् ।

यदि तु पीतपदस्य पूर्वं निपातापत्तिराशङ्क्यते, तदाऽस्तु इन्द्रे
पीतं पानमस्मिन्निति सप्तमीवज्रव्रीहिः । यदि त्वचापि निष्ठान्तत्वेन
पूर्वनिपातापत्तिरविशिष्टेति विभाष्यते, तदाऽस्त्वयं तत्पुरुष एव ।
तदापि तु लक्षणया सोमसम्बन्धिसवनपरत्वम् । न च तस्यां प्रमा-
णाभावः । तैत्तिरीयशाखायां प्रातःसवनादिभेदेन इन्द्रपीत-नराशंस-
पीत-पितृपीतानां त्रिवारं पाठस्यैव प्रमाणत्वात् । सोममात्रपरत्वे हि
तत्तत्प्रदानेषु लिङ्गादेवेन्द्रपीतादिपदानां सकृत्पठितानामेव पाठो-
पपत्तौ तत्र योग्यतयैव प्रातःसवनादिपदानां विभागेन विशेषण-
लोपपत्तिः । अतस्तेषां प्रातःसवनादिभेदेन त्रिवारं पाठ एव वैय-
र्थ्यमिथा सवनपरत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकः । अतस्तेन्द्रपीतादिविशेषण-
त्रययुक्तस्य तत्तत्सवनस्य सम्बन्धिनं सोमं अन्यदेवत्वमपि भक्षया-
मीति मन्त्रार्थावगतेः सर्वद्वैकमन्त्रम् । विभागोऽपि तैत्तिरीयशा-
खाऽऽन्नातक्रमेणैव बोध्यः । कल्पसूत्रकारास्तुहमेवामनन्ति* ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

* कल्पसूत्रकारास्तुहमेवामनन्ति,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अथ तृतीयः पादः ।

श्रुतेः ॥ इतानीं वाक्यादिविनियोगो निरूप्यते । तत्र वाक्यं नाम अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतरपदार्थकल्पनाऽनुकूलश्रुतपदसन्निधिः । अस्ति चेदं धेनुर्दक्षिणा, उच्चैर्च्चैश्च क्रियते, प्रयाजशेषेणेत्यादौ । अत्र कल्पनाशब्देन कर्मत्वकरणत्वादिविषयकं संसर्गविधया लक्षणादिसाधारण्येन शक्तिजन्यपदार्थापस्थितिभिन्नबोधमात्रं विवक्षितं । तेन धेनुर्दक्षिणेत्यादौ संसर्गविधया भासमानकरणताके नाव्याप्तिः ।

वस्तुतस्तु सुबन्तपदयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादवश्यकल्प्यभावानान्वयानुरोधेन धेनुरिति प्रथमया करणत्वलक्षणाद्विधिपदेन च तत्कार्यवृत्तिकर्मत्वलक्षणात्कल्पनापदेन लक्षणाजन्योपस्थितिरेवाभिप्रेता । उच्चैरित्यादौ लुप्तविभक्त्यर्थस्य करणत्वस्य प्रातिपदिकेनैव लक्षणान्नाऽऽव्याप्तिः । अथोच्चैरित्यादौ करणत्वस्य संसर्गविधयैव भानोपपत्तेः कल्पनापदेनोभयं विवक्षितम् । प्रयाजशेषेणेत्यादौ तृतीयया कर्मत्वस्य धातुना करणत्वस्य लक्षणात्कल्पना स्फुटैव ।

श्रुतपदसन्निधेः योग्यताज्ञानं विना कर्मत्वादिकल्पकत्वानुपपत्तेर्योग्यतारूपलिङ्गानुमापकत्वम् । श्रुतस्यैव पदस्य, कर्मत्वादिलक्षकत्वाङ्गीकारेण तदाचकपदरूपश्रुतिकल्पकत्वाभावेऽपि च श्रुतपदस्य तत्तात्पर्यकत्वरूपधर्मवैशिष्ट्यरूपेण कल्पनात् श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः । अतश्च वाक्यं, लिङ्गं श्रुतिं च कल्पयित्वाऽङ्गत्वे प्रमाणम् । तदिह

ज्योतिष्टोमे श्रुतेनोच्चैर्वा क्रियत इत्यादिना वाक्येन विधीयमान-
स्योच्चैर्वादेर्द्देश्यसमर्पणेन ऋगादिपदेन किं ऋगादीनां मन्त्राणा-
मेवोद्देश्यत्वं प्रतिपाद्यते, उत च यो वेदा अजायन्तेत्याद्युपक्रमस्यार्थ-
वादवशेन सञ्चयया ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रमाचक्षेति
चिन्तायाम् ।

उपक्रमस्यस्यापि वेदपदस्य गुणभूतान्यपदार्थवादस्यत्वेन प्रधान-
भूतविध्युद्देश्यस्य ऋगादिपदे निःसन्दिग्धेऽङ्गगुणविरोधन्यायेन सञ्चया-
तात्पर्यग्राहकत्वायोगाद्देदपद एव तदेकदेश्यस्य ऋगादिसञ्चया । वस्तु-
तस्तु वेदग्रन्थस्यावयवेऽपि न सञ्चया । वेदत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वादि-
तरया शूद्रस्यैकवाक्यश्रवणे दोषानापत्तेरिति प्राप्ते ।

उपक्रमे वेदपदश्रवणे एवैतावदवगम्यते नूनमत्र वेदस्य स्वरूपमा-
नत्वादुद्देश्यत्वं विधेयत्वं वा तस्यावश्यं वाक्ये* विवक्षितमिति । तत्र
च विधेयस्य उच्चैर्वादेर्लाभात्परिशेषादेव तस्योद्देश्यत्वावगतेर्वस्तुतो-
ऋगादिपदमनुवाद एव सदुद्देश्यपरम् । अतस्यासञ्जातविरोधिन-
उपक्रमस्यस्य वेदपदस्यैव तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वात् ऋगादिपदे तत्प्र-
चुरत्वेन ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रसञ्चया ।

न चोपक्रमावगतस्यापि अपञ्चेदाधिकरणन्यायेन परेण बाधः ।
तस्यैव विधेः स्तुतिसापेक्षत्वेनार्थवादैकवाक्यताया आवश्यकत्वात् पूर्व-
विरोधे परस्मानुत्पन्नत्वादेवाप्रवृत्तेः । न च वेदत्वस्य ऋगादिष्वपि
पर्याप्तत्वादुपक्रमोविरोधः । वेदत्वस्य मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मके ग्रन्थ-
विशेषे एव पर्याप्तत्वेनावयवपर्याप्तत्वाभावात् । इतरथा एकवाक्या-

* वाक्येन,—इति ग० पुस्तके पाठः ।

अथनेनपि अधयनविधिर्यस्यत्यापन्तेः । शूद्रस्यैकपदश्रवणनिषेधस्तु
 वृक्षांकावयवादिनिषेधवस्त्रानुपपन्नः । तथा* चैतादृशविषये निषेधस्य
 विध्यपेक्षया वैलक्षण्यं, तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । तस्मादुपक्रमानु-
 सारेण ऋग्वेदविहितकर्माङ्गभूतमन्त्राङ्गत्वमेवोच्चैर्वादीनाम् । एवञ्च
 वेदत्वस्य प्रकरणस्यवाक्यमात्रेषु अपर्याप्तत्वात्प्रकरणेन वाक्यस्य स्ववि-
 षये उपसंहारानुपपत्तेर्वेदत्वावच्छिन्नविहितकर्ममात्रोद्देशेन वाक्येन
 स्वरविधानावगतेः प्रकरणबाधेऽपि न क्षतिः ॥३॥३५॥

गुणमुख्य ॥ याजुर्वेदिके आधाने सामवेदपतितानि वारवन्तीय-
 यादीनि सामान्यङ्गत्वेन श्रुतानि । तेषु सामवैदिकः स्वरः स्ववेद-
 निबन्धनत्वाच्छीघ्रमुपस्थितो न तु प्रधानविधिनिबन्धनो यजु-
 र्वेदिकः, प्रधानैकवाक्यतापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थिकत्वादिति प्राप्ते ।

साङ्गस्यैवाधानस्य यजुर्वेदेन विधानादङ्गेषु विलम्बोपस्थितिरप्ययं
 प्रधानाश्रितत्वाद्बलीयान् । अतस्तेषु याजुर्वेदिक एव स्वर उपांशुत्व-
 मिति भाव्यकारः ।

वार्त्तिककारस्तु प्रयोगविध्याश्रितस्वरस्य प्रधाने श्रुतस्याप्यङ्गे
 कस्यत्वेन दौर्बल्यमेव । इतरथा ज्योतिष्टोमाङ्गभूतहौचादेरप्यध्वर्यु-
 कर्तृकत्वापन्तेः । वारवन्तीयस्यापि यजुर्वेदे वारवन्तीयं गायतीति
 विनियोगविधेरान्नानाच्चैवश्चिन्तनीयम् । यत्र वेदान्तरे उत्पत्तिर्वेदा-
 न्तरे च विनियोगस्तत्र वारवन्तीयादौ कः स्वर इति चिन्तायाम् ।
 उत्पत्तेः पूर्वभावितादसञ्जातविरोधित्वेन तन्निबन्धनएव स्वरः बली-
 यान् । अतश्च ऋचा ऋग्वेदेन क्रियते उत्पाद्यत इति श्रुत्यर्थं इति प्राप्ते ।

* यथा,— इति भवितुमुचितम् ।

आख्यानमात्रेण मन्त्रस्य प्रयोजनानवगमेन प्रयोज्यत्वानवगतेः
स्वरानपेक्षत्वादिनिधोगोत्तरकालमेव स्वरसम्बन्धात्क्रियत इत्यस्य
प्रयुज्यत इत्यर्थावगतेः प्रयोगस्य च विनियोगाधीनत्वेन विनियोग-
स्यैवाव्यवहितपूर्वं पुरःस्फूर्त्तिकत्वान्तर्दिधिनिबन्धन एव स्वरोऽसति
बाधकेऽनुष्ठेय इत्याह ॥३॥३॥

भूयस्त्वेन ॥ यच्चैकमेव कर्मानिकेषु अतः, तच्च कोत्पत्तिः क्व च
तदनुवादेन गुणार्थं 'अवणमिति जिज्ञासार्था, यच्चाङ्गवाङ्मयं तच्चो-
त्पत्तिः । सेवकवाङ्मयेन राजावस्थाननिर्णयवत् । वस्तुतस्तु कर्म-
स्वरूपपरिचायकद्रव्यदेवतादिसाकस्यस्यैव निर्णायकत्वम् । तच्चापि
द्वैविध्ये, वह्निरङ्गत्वेऽव्यभिचाराद्देवताया एव, न तु द्रव्यस्येत्या-
द्युल्लम् । अतस्त्रैवविधनिश्चायकसत्त्वे तच्चैवोत्पत्तिः । अन्यच्च तदनु-
वादेनाविरोधिगुणान्तरविधानम् । विरोधिनि तु गुणाद्भेद एव ।
एवं यच्च कस्यचिदपि नियामकस्याभावस्तच्चाप्यभ्यासाद्भेदः । न ह्यत्र
शाखान्तरन्यायेन सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे कर्मैकत्वम् । तददि-
हाद्येहभेदाभावात् । अतो नियामकबलेन यच्चैवोत्पत्तिस्तद्भेद-
निबन्धन एव स्वर इति सिद्धम् ॥३॥३॥

असंयुक्तम् ॥ एवं वाक्ये निरूपिते प्रकरणमिदानौ निरूप्यते ।
ननु किमिदं प्रकरणं नाम ? न तावत्सन्निधिमात्रं, गोदोहनादेरपि
दर्शाङ्गत्वत्पत्तेः । अथ* साकाङ्क्षत्वमात्रम् । विज्ञातेरपि प्राकृताङ्गविषये
तदापत्तेः । नापि साकाङ्क्षत्वे सति सन्निधिपठितत्वम् । उपहोमा-
दावपि तदापत्तेः । अथोभयाकाङ्क्षत्वविशिष्टं तत् । सिद्धरूपाणां

* न च,— इति भवितुमुचितम् । एवं परञ्च ।

मन्त्रादीनामपि तदापत्तेः । प्रयाजादीनामनाकाङ्क्षितत्वेन तदना-
पत्तेः । अथ दर्शपूर्णमासयोः प्रकारान्तरेण प्रयाजानाकाङ्क्षित्वेऽपि
इतिकर्त्तव्यतात्वेन तदाकाङ्क्षोपपत्तेर्युक्तं प्रकरणमिति चेत् । किमि-
दमितिकर्त्तव्यतात्वं नाम ? न तावत्फले अपूर्वे वा सहकारित्वम् ।
प्राधान्यापत्तेः । प्रयाजदिवंदाग्रेयस्यापि विहतावतिदेशापत्तेः ।
नापि करणजनकत्वम् । प्रयाजादिषु बाधादिति चेत् ।

न । सन्निहितस्य फलवतोऽनवगताङ्गताकपदार्थविषये इतिकर्त्तव्य-
तात्वेनापेक्षणस्यैव प्रकरणपदार्थत्वात् । अत्रासन्निहितज्योतिष्टोमा-
द्यङ्गत्वस्य प्रयाजादौ वारणायाद्यं विशेषणम् । अनूयाजाद्यङ्गत्ववारणाय
फलवत इति द्वितीयम् । प्रोक्षणादेः श्रुत्यादित्रयविनियुक्तस्य
प्रकरणविषयत्ववारणाय तृतीयम् । सिद्धरूपस्य लिङ्गाविनियुक्त-
मन्त्रादेः प्रकरणाविषयत्वसिद्ध्यर्थमतिकर्त्तव्यतात्वेनेति चतुर्थम् ।

इतिकर्त्तव्यतात्वञ्च करणानुपाहकत्वम् । सर्वत्र हि अग्रजस्य
करणत्वायोगाच्छक्तिः कारणनिष्ठा समस्तीति निर्विवादम् । सा च
कारणतावच्छेदिका कारणरूपा वेत्यन्यदेतत् । तस्याञ्च जन्यवृत्तित्वे
जन्यतैवेत्युत्सर्गः । सामग्र्यस्वाभे परमनादितेत्यपवादः । तत्र तत्साम-
ग्र्यपेक्षैवेतिकर्त्तव्यताऽपेक्षा । तथा च सन्निहितप्रयाजादेरङ्गत्वबोधः ।
प्रयाजादेस्तत्सामग्रीत्वात् । सिद्धरूपस्य च द्रव्यादेर्यापारावेशं विना
तत्सामग्रीत्वासम्भवात्तथा अग्रहणम् ।

अत्र च प्रधानगतेतिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः प्रयाजादिगतप्रयो-
जनाकाङ्क्षासहकृतायास्तत्तदाक्यस्य स्वस्वावान्तरवाक्यार्थं समाप्तस्यापि
महावाक्यैकदेशत्वरूपपारिभाषिकपदसन्निध्याख्यवाक्यकल्पनया, नि-

रूपदानाच्च स्मार्थोपस्थितिद्वारा तन्निष्ठाश्रुतपदान्तरकल्पनाऽनु-
कूलयोग्यतारूपसिद्धकल्पनया च, समिधो यजति इत्थं दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यश्रुतेतिकर्त्तव्यतावच्छिपदरूपश्रुति-
कल्पनया चेतिकर्त्तव्यतारूपकृतिकारकत्वे प्रामाण्यम् । सम्भवति
हि प्रयाजादीनामपि उक्तशक्तिजनकत्वेन भावनायामन्वयः । तस्मा-
त्सिद्धं प्रकरणं नाम चतुर्थप्रमाणम् ।

यत्त्वच पार्थसारथिना, अननुगृहीतस्यापि कर्मादेः संयोग-
विभागारम्भकत्वदर्शनाच्चेदं प्रकरणम् । अपि तु व्यापारसामान्य-
स्याख्यातार्थतामङ्गीकृत्य तद्विशेषापेक्षैवेतिकर्त्तव्यताऽपेक्षा । तथैव च
प्रयाजादीनां तत्त्वेनान्वय इति तदेव च प्रकरणमित्युक्तम् । तस्मा-
त्तत्त्वे निरूपकप्रकरणस्य तद्व्यतिरिक्तत्वबोधकत्वानुपपत्तेः । प्रयाजा-
देर्भावनात्वे तस्यैव फलसम्बन्धापत्तेश्च । असम्भवे तु यत्तस्यैव भावना-
त्वात्तस्य च यागजनकत्वेनैव कृतार्थत्वाच्च तदापत्तिरिति वैषम्यम् ।
न चैवं प्रधानस्य स्वनो निराकाङ्क्षस्यान्यतराकाङ्क्षयैव प्रकृतौ प्रया-
जाद्यङ्गकत्वापत्तिः, विकृतौ च भावनायाविशेषापेक्षायां अकृतोप-
कारैरपि सञ्चितैरुपहोमैरेव निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेर्नातिदेशकल्पना-
पत्तिरित्यादि कौस्तुभे विस्तरः ॥३॥३८॥

क्रमश्च ॥ स्थानञ्चाङ्गत्वे पञ्चमं प्रकरणम् । तच्चेतिकर्त्तव्यता-
त्वेनायोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः सञ्निधिः । इतिकर्त्तव्यतात्वेनायो-
ग्यत्वं द्वेधा । कश्चिदाकाङ्क्षाविरहात् । यथा विकृतेरुपहोमादि-
विषये, कृतोपकारप्राकृत्याङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वात् । कश्चिद्व्यापारा-
त्मकत्वात् । यथा जपादिमन्त्रादौ । अत्र चैकवाक्योपात्तब्रीहि-

यागादिसन्निधेरपि तथात्वापत्तेर्वाक्यार्थेत्युक्तम् । प्रयाजादीनां स्थान-
विषयत्वापत्तिनिरासार्थमाद्यं विशेषणम् ।

तस्मादेश्यापरपर्यायं द्विविधं, पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यञ्च ।
आद्यञ्च द्विविधम् । यथाक्रमं पाठः सन्निधौ पाठश्च । अथमपी-
दमुभयाकाङ्क्षयाऽन्यतराकाङ्क्षया चेति । अत्रोभयाकाङ्क्षाघटकप्रधा-
नाकाङ्क्षा चेति कर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभिन्ना द्रष्टव्या । तत्र पाठक्रमा-
त्काम्ययाज्यानुवाक्यामन्त्राणां कान्येष्वङ्गत्वम् । 'सन्निधेस्तु, साग्राव्य-
पाचशुन्धनविधिसन्निधौ समान्नातस्य शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य तदङ्ग-
त्वम् । 'अनुष्ठानसादेश्यान्तु पशुधर्माणां दैवपश्वङ्गत्वम् ।

यद्यपि चैषां सिङ्गादिप्रमाणान्तरेणैव विनियोगात्क्रमादी-
नाञ्च कचिदपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्ययाहकत्वमात्राङ्गत्वे प्रामाण्यम् ।
तथापि षड्विधस्यापि क्रमस्यासङ्कीर्णोदाहरणानि कौस्तुभोक्त-
रीत्योद्दनीयानि ।

अत्र षड्विधेऽपि क्रमे आरादुपकारकस्थले तावदितिकर्त्तव्य-
ताऽऽकाङ्क्षयाः कल्पनीयत्वात्प्रकरणकल्पकत्वम् । मन्त्रादिरूपसन्निप-
त्योपकारकस्थलेऽपि मन्त्रादेः स्वरूपेण यागाजनकत्वेऽपि तत्तन्निध-
मादृष्टोपहितस्य तदजनकत्वात्करणत्रिष्टयोग्यताजनकत्वरूपेतिकर्त्त-
व्यतात्वात्मकप्रकरणकल्पनावश्यकैव । अत एव तदपेक्षया तस्य दौर्ब-
ल्यम् । षड्विधे तु क्रमे उभयाकाङ्क्षालक्षणादन्यतराकाङ्क्षलक्षणस्य ।
तत्रापि पाठक्रमादनुष्ठानसादेश्यस्य । विधिसन्निधानस्य पुरः स्फूर्ति-
कत्वात् । तथोक्तु मध्ये सन्निधानस्य प्राबल्यम् । एकग्रन्थस्यत्वादि-
त्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ३८ ॥

आख्या चैवम् ॥ ऋग्वेदादिविहितपदार्थेषु हौचाध्वर्यवादि-
समाख्या वेदे याज्ञिकैश्च प्रयुज्यते । साऽप्यङ्गत्वे प्रमाणम् । तथा हि ।
सर्वत्र कृतावयवशक्तिकं द्विविधं पदं प्रकृतविधौ वाक्यार्थान्वयार्थकं
तद्विज्ञप्तेति । तत्राद्यं निर्मग्न्येनेष्टकाः पचति, प्रोक्षिताभ्यामुलूखल-
मुसलाभ्यामवहन्तीत्यादौ निर्मग्न्यादिपदम् । तत्र वाक्येनैव मन्थना-
दीनां पाकाद्यङ्गत्वाच्च सामाख्यानिको विनियोगः । द्वितीयन्तु
आध्वर्यवमधीते प्रेतु होतुश्चमस इत्यादौ । तत्र विशेष्यस्य काण्डस्यैव
प्रकृतंविधावन्वये जाते विशेषणस्याध्वर्युकर्तृकत्वादेः सिद्धवन्निर्देशान्य-
थाऽनुपपत्त्या विनियोगः कल्प्यत इति तत्र समाख्यया विनियोगः ।

अत्र समाख्ययाऽवयवार्थयोः सम्बन्धे संसर्गमर्यादया बुद्धे
न तन्निर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या स्वतन्त्रविधिकल्पना, गौरवापत्तेः ।
किन्त्वन्वाधानादिवाक्यस्याध्वर्युं वृणोत इति वाक्यस्य चैकवाक्यता-
सम्पादकपदमात्रं, यमध्वर्युं वृणोते सोऽग्नीन्वादधातीति । तच्च
द्वयोर्विध्योः कथञ्चिदस्यैकबुद्धिस्थितेत्येवंविधस्यलक्षणपदपूर्वकमध्व-
र्योरितिकर्तव्यतात्वबोधकाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया तद्विध्योर्महा-
वाक्यैकदेशत्वाख्यपदसन्निधिरूपं वाक्यं कल्प्यते । तेन चाध्वर्युमात्र-
निष्ठयोग्यतारूपलिङ्गकल्पनया एकवाक्यतासम्पादकपदरूपश्रुति-
कल्पनाद्युक्तमस्याः षष्ठप्रमाणत्वम् ॥ ३॥४०॥

श्रुतिलिङ्ग ॥ तदेवं षट्सु प्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना विरोधे
बलावशं निरूप्यते । विरोधस्यैकस्य शेषस्य शेषिदये प्रमाणद्वयसत्त्वे ।
यथैकमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वे लिङ्गासेन्द्राङ्गत्वे । यथा वा एक-
स्मिन् शेषिणि शेषद्वयविनियोजकप्रमाणद्वये । यथा गार्हपत्ये श्रुत्यै-

श्रीमन्तो लिङ्गादाग्नेयः । अथञ्च शेषद्वयविनियोगो द्वारैक्ये सत्येव बलावस्यप्रयोजको न तु तद्भेदेऽपि । वाक्यप्रकरणाभ्यां वैमृधप्रयाजादीनामेकशेष्यर्थत्वे तदभावात् ।

यच्च तु एकस्य शेषस्य एकस्मिन्नेव शेषिणि प्रमाणद्वयं, तच्च वैषम्ये प्रवक्ष्येव प्रयोजनार्थं विनियोजकत्वं, साम्ये त्वेकस्य विनियोजकत्वं इतरस्य पुनःश्रुतित्वेन प्रयोजनान्तरकल्पनम् । नियामकाभावे द्वयोरभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनं कर्मान्तरबोधकत्वं वा ।

एवं यच्चारुण्या क्रीणातीत्यादौ आरुण्यस्यापूर्वसाधनीभूतकृत्यार्थत्वे प्रमाणत्रयं, तच्चापि श्रुतेरेव विनियोजकत्वं न त्वन्यस्य वाक्यस्योद्देश्यसमर्पकमात्रत्वात् । अत एव नैम्येत्यत्र लिङ्गवाक्यविरोधः, वाक्यस्योद्देश्यमात्रसमर्पकत्वेन श्रुतिसहकारित्वेऽपि कृतिकारकत्वबोधरूपविनियोजकत्वाभावात् । प्रकरणं त्वपूर्वसाधनत्वसञ्चयान्तात्पर्यग्राहकमात्रं न तु तदपि विनियोजकं गौरवात् । अत एव विनियोजकप्रमाणबलावस्यवन्तात्पर्यग्राहकप्रमाणबलावस्यमपि निरूप्यमेव ।

तदिह श्रुत्योर्विरोधे ऐन्द्रीमन्तस्य तृतीयया गार्हपत्याङ्गत्वमेव न तु तद्धितश्रुत्या इन्द्राद्यङ्गत्वम् । तस्य सूक्ततद्धितत्वेन प्राधान्येन कृतिकारकत्ववाचित्वाभावात् । अतश्च तस्य मुख्यश्रुतित्वाभावाद् दुर्बलत्वम् । एवं नैतस्य मन्त्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वमिति श्रुतिलिङ्गविरोधेऽप्येतदेवोदाहरणम् ।

अत्र हि सर्वचोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वकल्पकत्वेन प्रामाण्यस्य तत्तन्मिथ्यपणावसरे स्थापितत्वादुत्तरस्य श्रुतिकल्पनं यावदवगतस्यैव पूर्वपूर्वेण शेषशेषिणोर्निराकाङ्क्षत्वापादनेन बाधः । न चाङ्गानां प्रक-

त्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षाणामपि विहत्याकाङ्क्षैवातिदेशकवपनवदिन्द्रा-
द्याकाङ्क्षैव लिङ्गस्य अतिकल्पकलोपपत्तिः । तस्य ध्यानाद्युपायान्तरे-
णापि स्मृतिचिद्वेर्नियमेन विहतिवदनाकाङ्क्षत्वात् । अतः श्रुत्या-
गार्हपत्याङ्गत्वमेव । न च श्रुतेः करणत्वमात्राभिधायित्वेन गार्हपत्य-
निरूपितत्वस्य वाक्याधीनत्वान्नायं श्रुतिलिङ्गविरोध इति वाच्यम् ।
तथात्वेऽपि ब्राह्मणवाक्यत्वेन मन्त्रलिङ्गापेक्षया* यद्यप्यन्यदेवत्यः
पशुरितिवत्प्रबललोपपत्तेः । वस्तुतस्तु यथा न केवलया श्रुत्या
विरोधो नैवं वाक्येनापि । गार्हपत्यसमीपे इत्येवमुपपत्तेः । अत-
स्त्रोभयविरोधत्वेऽपि प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति न्यायेन श्रुति-
लिङ्गविरोधोदाहरणत्वम् ।

लिङ्गयोर्विरोधे मुख्यसामर्थ्येन गौणस्य बाधः । लिङ्गवाक्ययोस्तु
स्थानान्ते इति सदनकरणप्रकाशकस्य पूर्वार्धस्य तस्मिन्सीदेत्युत्तरार्धेन
सादनप्रकाशकेन तस्मिन्कस्मिन्निति विभागे साकाङ्क्षेणैकवाक्यत्वात्स-
क्यस्य मन्त्रस्य सदनसादनयोरन्यतरत्रोभयत्र वा प्रतिष्ठापन एव
वाऽस्य तस्मिन्निति पदसन्निधिरूपेण वाक्येन विनियोगे प्रारौ-
पिते, ततः पूर्वप्रवृत्तेन लिङ्गेन तत्तदाख्यातस्य मुख्यविशेष्यत्वेन
स्वार्थबोधकस्य परोपसर्जनकलकल्पने प्रमाणाभावान्तच्छब्दस्य च सा
वैश्वदेवीतिवदाक्यान्तरोपस्थितार्थपरामर्शकत्वेनापि चरितार्थत्वात्प्रत्ये-
कमेव विनियोग इति ।

वाक्ययोर्विरोधे उपांशुत्वस्य एवा एषा यज्ञस्येति व्यपेतयज्ञ-
पदैकवाक्यत्वाद्यज्ञभागधर्मत्वं, तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नौषोमीयान्ते-

* लिङ्गाद्यपेक्षया,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

नोपांशु चरन्तीत्यनेन सन्निहितव्यक्तिश्चित्पदैकवाक्यतयाऽवगत-
पदार्थधर्मत्वेन बाध्यते ।

वाक्यप्रकरणविरोधे च वैमृधस्य वाक्यावगतेन पौर्णमास्यङ्गत्वेन
प्रकरणावगतदर्शाङ्गत्वबाधः ।

यत्तु अग्नीषोमादिपदैकवाक्यतापन्नानां इदं हविरित्यादि-
पदानाममावास्याङ्गदेवताप्रकाशनार्थत्वं प्राकरणिकं वाक्येन बाध्यत-
इत्युदाहरणमुक्तम् मूले । तच्छ्रुतिलिङ्गविमियुक्तस्य सिद्धरूपत्वेन
प्रकरणाविषयस्य च सूक्तवाक्यस्य मुख्यप्रकरणविमियोच्यत्वप्रसक्त्यभ्यु-
ऽपि अधिकाराख्यगौणप्रकरणस्यापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यपाहकस्य
प्रसक्तत्वान्नद्धाभाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । प्रकरणयोर्विरोधे महाप्रकरण-
मवान्तरप्रकरणेन ।

प्रकरणक्रमयोर्विरोधे अचैर्दीव्यतीत्यादिविदेवनादीनां सन्नि-
धानादभिवेचनीयाख्यसोमयागाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वम् ।
न चाभिवेचनीयस्यापि फलवत्त्वेन प्रकरणाग्रहः । तस्य विवक्षितत्वेन
कृतोपकारप्राकृताङ्गनिराकाङ्गस्य तदभावात् ।

न च विवक्षतावपि यत्प्राकृताङ्गानुवादेन वैकृतमङ्गं वाचनिकं
विधीयते यथा पृषत्तादि, तस्यापि विवक्षतिगताङ्गाकाङ्क्षायामनि-
वृत्तायामेव विधेयत्वान्नन्दष्टस्य तत्पूर्वभावित्वे सति प्रधानोत्तर-
भाविनोऽपूर्वाङ्गस्य वा प्रकरणेनैव ग्रहणोपपत्तेः विदेवन्नदीनाञ्चा-
भिवेचनीयोत्तरमुक्तविधाभिवेकपूर्वभावित्वेन पाठात्प्रकरणग्रहणोप-
पत्तिरिति वाच्यम् । प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्याप्यपूर्वाङ्गस्योप-
सोमवद्विद्वत्याकाङ्क्षायां निवृत्तायामेव विधानात् । यस्य हि

प्राकृतकार्योपपन्नतया वैकृताङ्गस्य विधानं यथौदुम्बरलशरादेस्तस्यै-
वानिवृत्ताकाङ्क्षायां विधानम् । तत्सन्दृष्ट्यैव च तत्पूर्वभाविनो वा
प्रधानोत्तराङ्गस्य विवृतिप्रकरणेन ग्रहणम् । अभिषेकस्य तु प्राकृत-
कार्योपपन्नत्वाभावाच्च तत्पूर्वपठितानां विदेवनादीनामभिषेचनीय-
प्रकरणस्याङ्गलोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु अभिषेकस्यापि स्वतन्त्रोत्पन्नस्य प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वा-
वगतेर्माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यत्र प्रतिशब्दयोगेन कालार्थः
संयोग इति वक्ष्यते । अतो विदेवनाद्यभिषेकान्तानां सर्वेषामेव सन्नि-
धानादिनाऽभिषेचनीयाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणेन तद्बाधः । न च राजसूय-
स्यापि प्रत्येकं विवृतित्वात्प्रकरणाभावः । पवित्रादारभ्य चक्षस्य धृतिं
यावद्राजसूयत्वधर्मपुरस्कारेण वाचनिकाङ्गास्मानात्तत्सन्दृष्टविदेव-
नादीनां प्रकरणस्याङ्गलोपपत्तेः । एवं प्रकरणस्य क्रमान्तरैरपि उदा-
हरणान्युद्धानि । एवं क्रमयोर्विरोधे सन्निधानेन याज्यादयस्य काम्यै-
न्द्राग्नदयाङ्गत्वे अनियमेन प्रसक्ते यथाक्रमं पाठादाद्यस्याद्याङ्गत्वम् ।

क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे समाख्या-
तस्य शुन्धध्वमिति मन्त्रादेः सन्निधानात्सामान्याङ्गत्वम् । न च
महाधिकारेण सन्निधिबाधः । तस्यापि वाचनिकाङ्गसन्दृष्टत्वेन
बलवत्त्वात् । न चैवं तस्य प्रकरणत्वापत्तिः । मन्त्रस्य सिद्धरूपत्वेन
लिङ्गविनिध्योक्तत्वेन च प्रकरणाविषयत्वात् । सन्निधानस्यापि समा-
ख्यार्वदपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वं एव बलावहं न तु विनि-
योगे । तच्च तद्दाहरणान्तरं नृग्यम् । एवं समाख्ययोर्विरोधे
आध्वर्षवमिति सामान्यसमाख्याया याजमानमिति विशेषसमा-

स्थया बाधः । एवं द्युन्नतरितश्चन्नतरितादिप्रमाणस्य पूर्वैः सह विरोधे
शेषानेकत्वे च उदाहरणानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ।

स चायं अतिलिङ्गादिबाधोऽप्राप्तबाधः । तत्त्वं चाङ्गताबोध-
कलिङ्गादिकल्पप्रमाणप्रतिबन्धकत्वम् । पूर्वपूर्वप्रकारेण हि अङ्गत्वे-
ऽवधारिते निराकाङ्क्षादुत्तरोत्तरतः पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनैव नोदे-
तीति । सोऽयमप्राप्तबाधः । एवं गृहमेधीये आर्यभागी यजती-
त्यादावपि । अन्यत्र सामान्यविशेषनित्यनैमित्तिकभावादौ प्राप्त-
बाधः । तत्त्वञ्च क्लृप्तस्य बोधकस्य विशेषविषयताप्रतिबन्धकत्वम् ।
सामान्यशास्त्रादेर्हि विशेषशास्त्रादिना पदहोमादिविषयतामात्रं
प्रतिबध्यते । न तु सामान्यशास्त्रमपि । तस्य क्लृप्तत्वेनाकल्पनीय-
त्वात् । होमान्तरेष्वप्याहवनौयाभावापत्त्या मिथ्यात्वस्यापि कल्प-
यितुमशक्यत्वाच्च ।

अतएव येन सामान्यशास्त्रमेव पूर्वमाहोचितं, तस्य विशेषा-
दर्शनजनितभ्रम एव विशेषविषयविषयको विशेषशास्त्रेण बाध्यते ।
एवं यत्रापि न तौ पशौ प्रकरोतौत्यादौ शास्त्रप्राप्तस्य निषेध-
स्तत्रापि प्रापकशास्त्रस्य यद्यपि निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वेनोपजीव्य-
त्वादत्यन्तबाधानुपपत्तेर्विशेषविषयत्वमवश्यकम्, तथापि तत्र विक-
ल्पाङ्गीकारान्तदभावपक्षे विशेषविषयत्वप्रतिबन्धाङ्गोक्तलक्षणाव्याप्तिः ।
यथा च तत्र रागप्राप्तनिषेधवत् भ्रान्तिप्राप्तस्य बाधमङ्गीकृत्य न
विकल्पस्तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । वक्ष्यते चात्रापि दशमे । अतः
षिद्धं बाधस्य द्वैविध्यम् ॥ ४॥ ४१॥

अहीने वा ॥ एवं विरोधे बलप्रबलं निरूप्याधुना विरोध एव

कास्ति क नास्तीति चिन्तार्थं उत्तरः प्रपञ्चो यावदध्यायसमाप्ति ।
ज्योतिष्टोमे उपसदो विधाय तिस्र एव साङ्गस्योपदो द्वादशाहीन-
स्येति श्रुतम् ।

तच्च द्वादशलम् किं द्वादशाहे निविशते प्रकरणएववेति
चिन्तायां, चित्तस्य तावदुपसदनुवादेन विहितस्य वाङ्मन्यमन्यायेन
स्वापूर्वसाधनीभूतोपसदर्थत्वादुपसदाच्च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोममात्राङ्ग-
त्वावगतेः साङ्गपदं अङ्गा समाप्यमानत्वात्तदनुवादमात्रं न तद्देश्य-
विशेषणं, वाक्यभेदाद्वैयर्थ्याच्च । अतश्च तददेव द्वादशलमपि तदनु-
वादेन विधीयमानमुपसदर्थमेव ।

• न च तस्याहीनोद्देशेन विधिः । उपसदुपसर्जनत्वेन श्रुतस्य
तस्याहीनसम्बन्धानुपपत्तेः । तस्यावृत्त्या द्वादशल्योपपत्तेश्च । द्वादशाह-
प्रकरणपठितवाक्यान्तरेण तस्य तच्च प्राप्तत्वाच्च । अतोऽस्यापि चित्तेन
विकल्पः । अहीनपदं न हीयतइत्यादिव्युत्पत्त्या नञ्समासमङ्गीकृत्य
ज्योतिष्टोमानुवादकम् । सर्वे ह्यन्ये क्रतवो विकृतित्वादेनमपेक्ष-
माणा न जहति ।

अथ नाथं नञ्समासस्तथात्वे तस्य तत्पुरुषत्वात् तत्पुरुषे तुल्यार्थ-
तृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या प्रकृत्या पूर्वपद-
मित्यनुवृत्तिसहितया अव्ययाख्यस्य नञः पूर्वपदस्योदात्ताख्यप्रकृति-
स्वरत्वविधानादाद्युदात्तत्वापत्तेः । अपि तु मथोदात्तत्वादङ्गः खः
क्रतौ इति स्मृत्या तस्य समूह इत्यनुवृत्तिसहितया अहःशब्दस्य क्रतु-
समूहवाचि-खप्रत्ययान्तत्वविधानात्तस्य चायनेनीथीथियः फटखड्वां
प्रत्ययादीनामिति स्मृत्येनादेशविधानात् अथं शब्दः खप्रत्ययान्तः ।

तथात्वे आद्युदात्तश्चेति सूत्रात् प्रत्ययादेरीकारस्योदात्तस्वर-
सिद्धिः ।

न चेकारस्येनादेशावयवत्वात् कथं खप्रत्ययावयवत्वमिति
वाच्यम् । अयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति स्मृत्या प्रत्यय-
स्वरसिद्ध्यर्थं ईनादेशस्यापि प्रत्ययोपदेशकालत्वरूपोपदेशिवद्भावस्य
विहितत्वात् । अतो नायं नञ्समास इति चेत् ।

तथापि प्रकरणानुरोधादहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे षड्दिन-
कत्वसादृश्येन गौणतयोपपत्तेः । वस्तुतस्तु अहःसाध्यक्रतुसमूहत्वस्य
शक्यतावच्छेदकस्य ज्योतिष्टोमेऽप्यभ्याससमूहात्मके सत्त्वादहीनशब्दस्य
मुख्यवृत्त्यैवानुवादलोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

आस्तां तावदहीनपदं, एवकार एव तावत् चित्वातिरिक्त-
सङ्ख्यायाः साधनत्वाभावमनुवदन् द्वादशल्लेन विकल्पं समूहे । किञ्चैवं
प्रकरणादेव चित्त्वादशल्लेन ज्योतिष्टोमसम्बन्धोपपत्तेः साङ्गाहीन-
शब्दयोर्द्वयोरपि वैयर्थ्यप्रसङ्गः । असंग्रामते तु एकेन अङ्गा समाप्य-
मानत्वेन स्वल्पकर्मणः स्वल्पैव सङ्ख्योचितेति औचित्येन स्तुतिपरतया
साङ्गशब्दस्य न वैयर्थ्यम् । किञ्च द्वयोः सङ्ख्योरेकार्थत्वेन विधौ शब्द-
भेदो न युज्यते । अतोऽहीनपदं साङ्गादर्थान्तरपरमित्यप्यविवादम् ।

युक्तञ्चेत् । तस्य समूह इत्यनुवृत्तिसंहितया अङ्गः खः
क्रताविति स्मृत्या वैदिकप्रयोगाच्च अहःसमूहसाध्यक्रतुविशेषत्व-
स्यैव सञ्चादिव्यावृत्तस्य यजतिषोदनाचोदितसुत्यासमुदायात्मकत्वस्यैव
योगव्याऽहीनपदशक्यतावच्छेदकत्वप्रतीतेर्न द्वादशल्लेन ज्योतिष्टोमे
निवेशसम्भवः । अतस्याहीनसम्बन्धुपसदुद्देशेन द्वादशल्लेन विधिः । षष्ठी-

स्थले च परस्परसम्बन्धस्य प्राचीनमते व्युत्पन्नत्वाच्च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः ।

वस्तुतस्तु, अहीनोद्देशेनातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या द्वादशोपसत्त्वमेवानेन वाक्येन द्वादशलप्राप्तिफलकं, तां चतुर्भिरितिवद्विधीयते । द्वादशाहप्रकरणस्यवाक्यान्तरं तु शास्त्रान्तरीयतया सचमाचपरतया न विरुध्यते इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु द्वादशाहप्रकरणस्यवाक्यस्य सचाहीनोभयसाधारणत्वाद्देवाहीनेऽपि द्वादशलप्राप्त्युपपत्तेरेकवाक्यतालाभाय प्रकरणपाठार्थवत्त्वाय चैचित्येन चित्तविधेरेवायमर्थवादः । महतः कर्मणो महती सङ्कोचिता न तु प्रकृत इति च स्तुतिः । अतो वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा द्वादशलप्राप्त्याहीनसम्बन्धावगतेर्न तेन ज्योतिष्टोमे द्वादशलम् । मूले तु षष्ठ्या भाक्तश्रुतित्वमादाय श्रुतिप्रकरणविरोधोपन्यासइति द्रष्टव्यम् ॥३॥४९॥

द्वित्वबहुत्व ॥ ज्योतिष्टोम एव उपास्मै गायता नर इति नित्यां प्रतिपदं विधाय, युवं हि स्थः स्वःपतौ इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृगमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति श्रुतम् ।

तच्चाद्यवाक्ये द्वयोर्यजमानयोरिति यदि सप्तमी, तदा सा निमित्तस्वरः । यद्यपि च पृथक् विभक्तिश्रवणं, तथापि हविरार्थधिकरणन्यायेन पाञ्चिकत्वाभावेन प्रत्येकं निमित्तत्वापर्यवसानात् प्रधानभूतनिमित्तत्वानुरोधेन मिलितयोरेव द्विलावच्छिन्नयजमानत्वावच्छिन्नयोर्निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते ।

यदि तु षष्ठी, तदाऽधिकारित्वाख्यसम्बन्धानुवादिका सती स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थं पदद्वयेऽपि लक्षणामङ्गीकृत्य लाघवाद्द्वित्वयजमानत्वयोरेकं व्यासज्यष्टित्तिनिमित्तत्वं प्रतिपादयति । विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् । एवं वज्रभ्यो यजमानेभ्य इति तादर्थ्यचतुष्टयाऽपि अधिकारित्वसम्बन्धानुवादिकया उक्तविधे निमित्तत्वे लक्षणा । अतश्च नान्यतराविवक्षाप्रसङ्गः । निमित्ते च प्रतिपद्विशेषेण मन्त्रविधानेऽपि विजातीयत्वान्धानेकोद्दिश्यता । प्रकरणाद्वा प्रतिपत्सम्बन्धलाभ इति पदद्वयेऽप्यविवादम् ।

तदिहेमौ मन्त्रौ ज्योतिष्टोम एव निविशेते उत द्विवज्रयजमानके कुक्षायाहीनादाविति चिन्तायाम् । प्रकरणाविरोधात् प्रकृतएव निवेशः । न च तत्र निमित्ताभावः । आख्यातेन वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिना उपादेयकर्तृविशेषणत्वेनोक्तस्य विवक्षायामपि नित्यत्वेन ज्योतिष्टोम यथाशक्त्युपबन्धस्य वक्ष्यमाणत्वादयद्येको न शक्नुयात् तदा द्विवज्रयजमानकत्वप्राप्तेः प्रतिपद्विधानसम्भवात् । अथवा यजमानशब्दस्य यागकर्तृमात्रवचनस्य पत्न्यामपि सम्भवादाद्यवाक्ये तावत् स्त्रीलिङ्गत्वे बाधकाभावात् पत्नीद्वित्वे स मन्त्रः । द्वितीयवाक्येऽपि पाशाधिकरणन्यायेन लिङ्गानुरोधेन प्रकरणबाधानुपपत्तेर्व्ययानुशासनेन पुंलिङ्गस्य स्त्रीत्वपरत्वावगतेः पत्नीवज्रत्वे द्वितीयोमन्त्रः । नित्यात्तु प्रतिपत्येक इति श्रुतेः ।

नित्यत्वेऽपि ज्योतिष्टोमस्य नैकत्वे यथाशक्तिन्यायविषयता । उत्पत्त्यादिवाक्येषु समानाभिधानश्रुत्या भावनायामन्वितस्य तस्यान्तरङ्गत्वेनाशक्तौ दक्षिणापरिमाणद्यङ्गान्तरबोधेनास्यैवानुयाज्यत्वात् ।

किञ्च यत् कृतिमाध्यत्वेनानुष्ठेयतया प्रसक्तं तच्चैव यथाशक्त्युपबन्धो न
 लननुष्ठेये कालादौ । अतश्च तद्वदेवास्यापि न तज्ज्ञायविषयतेति
 न प्रकृते यागे द्वित्ववज्ज्वले । न च यजमानशब्दः पत्नीपरः, पुंस्त्वेव
 प्रचुरप्रयोगेण शक्त्यवगमेन लक्षणायां प्रमाणाभावात् । यजमानेभ्य-
 इति पुंस्त्रिङ्गस्य प्राप्ता इत्यस्य मे * 'भिवः' निषिद्धत्वेनागतिक-
 व्यत्ययानुग्रामनाङ्गीकारानुपपत्तेश्च । अतश्च वाक्येन प्रकरणबाधा
 घञ्, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्, एको द्वौ
 बहवो वा यजेरन्त्रित्यादित्येव कुलायाहीनादिषु द्वित्ववज्ज्वलविधानं
 तत्रैवास्त्योत्कर्षः । न चात्र तत्कृतपस्थापकाभावः । प्रतिपत्सम्बन्धेनैव
 सामान्यतः क्रतुसम्बन्धेऽवगते निमित्तबलेन तद्विशेषोपस्थितौ
 बाधकाभावात् ॥ ३ । ४ ३ ॥

जाघनौ ॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणे, जाघन्या
 पत्नीः संयाजयन्तीति श्रुतम् । तत्र किमनेन वाक्येनाग्नीषोमीय-
 पश्वनुनिष्पन्नजाघन्यद्देशेन पत्नीसंयाजाविधीयन्ते । ततश्चैतस्य विधा-
 नस्य प्रकरणादुत्कर्षः । उत पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघनौद्रव्येण विधी-
 यत इति चिन्तायाम् ।

जाघनौशब्दस्योत्तरार्धादिशब्दवदेकदेशद्रव्यवाचित्वेन जाघन्याः
 परप्रयुक्तत्वावगमात् प्रयोजनवत्त्वावगमेन प्रयाजशेषवदुद्देश्यत्वावगते-
 स्तृतीयया द्वितीयार्थलक्षणामयङ्गीकृत्य पत्नीसंयाजा एव तदुद्देशेन
 विधीयन्ते । एवञ्च द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणास्त्वाघवम् । इतरथा
 तृतीयविधाप्रकारापत्तेः ।

* सर्वत्रैवमेव पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तृतीयविधि, - इति तु प्रतिभाति ।

एवञ्च वाक्येन प्रकरणबाधात् पत्नीसंयाजानां पशुङ्गत्वमात्रप्रती-
तावपि आज्येन पत्नीः संयाजयन्तीति वचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः
प्रकरणबाधयोगात्तेनारादुपकारकतया दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमेऽप्य-
नेन वचनेन सन्निपत्योपकारकतया अग्नीषोमीयपशुयागाङ्गतया
विधिर्नानुपपन्नः ।

न च जाघन्यः परप्रयुक्तपश्वनुनिष्पन्नत्वस्य लोकेऽपि सम्भवा-
दव्यभिचारिकृतुसम्बन्धाभावेन कथं यागीयत्वोपस्थितिः । अग्नी-
षोमीयप्रकरणे श्रुतेन जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति वाक्यान्तरेण
प्रकृतापूर्वसाधनीभूतजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजविधायकेन यागसम्ब-
न्धोपस्थितौ अंशं गृह्णातीतिवदनारभ्याधीतेऽप्यस्मिन् कृतुसम्बन्धा-
वगमोपपत्तेः ।

यत्तु कैश्चिदतिदेशादेव पत्नीसंयाजानां पशुयागसम्बन्धावगमात्
प्राकरणािकं वाक्यं तद्धर्मककर्मन्तरविधायकं पूर्वपक्ष इत्युक्तम् ।
तदतिदेशेन पत्नीसंयाजानामारादुपकारकविधया पशुयागसम्बन्धा-
वगमेऽपि तात्पर्यग्राहकाभावे अनारभ्याधीते वाक्ये जाघन्यास्तदीय-
त्वोपस्थितौ प्रमाणाभावादतिदेशेन सन्निधाने प्रकरणान्तरासम्भवेन
कर्मन्तरत्वानुपपत्तेश्चोपेक्षितम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वेदं
विधानं अग्नीषोमीय उक्तव्यत इति प्राप्ते ।

जाघनीशब्दस्य पश्ववयववाचित्वेऽपि उत्तराङ्गदिशब्दवत् स-
म्बन्धिकत्वाभावात् लोकमिद्वद्गृह्यजाघन्या एवाज्यवत् पत्नीसंयाजो-
द्देशेन विधिसम्भवे तृतीयाया लक्षणाङ्गीकरणे प्रमाणाभावः ।
अतिदेशात् प्राप्तानां पत्नीसंयाजानामारादुपकारकत्वबाधेन पशु-

प्रकरणस्थवाक्येन सन्निपत्योपकारकत्वलाभे दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थ-
वाक्यवैयर्थ्यापत्तिश्च । अतः पत्नीसंयोजोद्देशेनैव जाघनीविधिः ।

न च प्राप्तकर्मानुवादेन पत्नीनामपि विधाने देवतात्वेन प्राप्यु-
द्भावनेऽपि च विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम् । अवा-
न्तरप्रकरणादेव कर्मविशेषोद्देशसम्भवेनावाक्यभेदात् । अतो नास्य
प्रकरणादुत्कर्षः । अग्नौषोमीयप्रकरणस्थवाक्यन्तु विकल्पेन प्राप्ताया-
नियमार्थमिति वक्ष्यते । न चैवं तत्र हृदयजाघन्या एव नियम-
सम्भवेन पश्वनुनिष्पन्नायाग्रहणे प्रमाणाभावः । प्रतिपत्त्यन्तरा-
भावेनोपस्थितायास्तस्यास्यागे प्रमाणाभावादिति तत्रैव वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ ३॥ ४४ ॥

सन्तर्दनम् ॥ ज्योतिष्टोमे अधिषवणफलके प्रकृत्य, न सन्तृण-
त्तीत्यनेनासन्तर्दनं विधायाथो खलु दीर्घसोमे सन्तृष्टे धृत्यै इत्यनेन
सन्तर्दनं विहितम् । सन्तर्दनं नाम, दयोः फलकयोः संक्षेपप्रदेशे
तनूकरणेन एकोपर्यपरस्य संक्षेपः । तदिदं सन्तर्दनं किं प्रकरण एव
निविशते उताग्निष्टोमान्यमात्रो उत्कथ्यत इति चिन्तायाम् ।

प्रकरणानुग्रहादनुत्कर्षः । न च वाक्यविरोधः । ज्योतिष्टोम-
स्यापि इक्ष्वाद्यपेक्षया दीर्घत्वात् सोमद्रव्यकत्वाच्च दीर्घसोमत्वोप-
पत्तेः । अतश्च तत्रैव ब्रीहियवादिवत्सन्तर्दनासन्तर्दनयोर्विकल्पः ।
यस्त्वत्र सूत्रे क्रश्रवदिति क्रयदृष्टान्तो विकल्पे दत्तः । स द्वादशे
दशभिः क्रीणातीति वचनेन समुच्चयस्य वक्ष्यमाणत्वादचनाभावं कृत्वा
बोध्यः । अस्तु वा इक्ष्वादेरिहानुपादानात् तदपेक्षया दीर्घत्वस्य च
नित्यत्वेन दीर्घसोमपदवैयर्थ्यापत्तेरष्टदोषदुष्टविकल्पस्य चान्याय्यत्वा-

दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इत्येवं षष्ठीतत्पुरुषमपि प्रकर-
णानुरोधेनाङ्गीकृत्य यजमानदैर्घ्यं निमित्ते सन्तर्दनविधानम् ।

यदि तु निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन कर्मधारयस्यैव न्याय्य-
त्वात् यजमानदैर्घ्येण च फलकविदारणाप्रसक्तद्वारकत्वेन सन्तर्दन-
स्तुतेरसम्भवेन धृत्या इत्यर्थवादानुपपत्तेर्दीर्घस्यासौ सोमश्चेति कर्म-
धारय एवाङ्गीक्रियते । तथापि ज्योतिष्टोम एव उक्त्यादिसंस्था-
न्तरयुक्ते प्रदानविट्छा प्रदेयसोमविट्छेरावश्यकत्वात् दीर्घसोमत्वो-
पपत्तेर्वाक्यप्रकरणयोरविरोधान्निवेगः ।

न च प्रदानविट्छेस्तोयादिना सम्पादनम् । सोमद्रव्यकस्य
थागस्य विना वचनं द्रव्यान्तरसंस्मृष्टेन सोमेन करणायोगात् । न
च त्रिपर्वदशमुष्टित्वरूपसोमपरिमाणबाधः । स्थूलदीर्घपर्वसोमग्रहणेन
तद्वाधाभावात् । अत एव सोमपदेन थागलक्षणाऽभावात् सोमदीर्घ-
पर्वत्वमेव सन्तर्दने निमित्तमित्यपि शक्यं वक्तुम् ।

वस्तुतस्तु । त्रिपर्वदशमुष्टिपरिमितसोमग्रहणोत्तरमवशिष्टानं-
शूलुपसमूहतीत्युपसमूहनविधानात्तत्र चार्थवादे यदे तावनेव सोमः
स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्य-
स्त्वेत्यवशिष्टानंशूलुपसमूहतीति पूर्वोक्तमाननिन्दयोत्तरादोहनव-
द्यावदपेक्षितपरत्वप्रतीतेः कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्याप्यप्रवृत्त्या परि-
माणाभावात् प्रदेयविट्छिः सुलभैव ।

न चैवमपि अग्निष्टोमसंस्थाया अङ्गत्वादन्त्यासां काम्यानां
तिष्ठणां संस्थानाञ्च विकृतित्वेन स्वतःप्रकरणाभावात् ज्योतिष्टोमे
च प्रदानवृद्धाभावेन प्रदेयवृद्धाभावात् कथं वाक्यप्रकरणयोरविरोध-

इति वाच्यम् । काम्यसंस्थासु ग्रहणविट्छाया अश्रयभूतज्योतिष्टोमा-
भ्यासे विट्छेरावश्यकत्वात् संस्थानां चतुर्णामपि स्वतःप्रकरणाभावे-
ऽपि च ज्योतिष्टोमस्य सर्वचानुस्यूतत्वात् काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोम-
प्रयोगे सन्तर्दनविधानेन प्रकरणानुग्रहोपपत्तेः । अत एवाग्निष्टोम-
संस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगेऽसन्तर्दनं प्रदानंविट्छायाभावादिति न विक-
स्योऽपि । अत एव च दीर्घत्वस्यानुयोगिनः काम्यसंस्थाकज्योति-
ष्टोमस्य प्रतियोगिनस्य नित्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रकरणादेव
लाभादतिलाघवम् ।

न चैवमितरसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यापि प्रकरणे अङ्गीक्रियमाणे
एष' वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टा
अथान्येन यजते गर्त्तपत्यमेव तद्भवतीत्यत्रापि एतच्छब्देनेतरसंस्था-
कस्य ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणापत्तेरग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रकरणात् ग्रहणं
वक्ष्यमाणं विरुध्येतेति वाच्यम् । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैव फलवत्त्वेन
प्रकरणाङ्गीकारात् । अग्निष्टोमसंस्थाया अङ्गत्वेनेतराङ्गवत्प्रकरणाव-
च्छेदकत्वानुपपत्तेः । एतच्छब्देन तु ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्योक्ता-
वपि अन्यशब्देन तद्विकृतिमात्रवाचकेन संस्थाप्रयुक्तत्वात् तासामपि
ज्योतिष्टोमोत्तरकालविधिप्रतौतेरर्थादग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रथमं क-
रणोपपत्तेः । अतो वाक्यप्रकरणयोरविरोधात् प्रकरण एव सन्त-
र्दनस्य निवेश इति प्राप्ते ।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्यैव सिद्धान्तितम् । पूर्वपक्षस्याद्य-
प्रकारद्वयेनैव कृतः । वार्त्तिककारेण तु विकृतिमात्रे विट्छेरावश्यक-
निवेश इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः । दीर्घत्वं तावत् ग्रहणविट्छाया-

प्रयुक्तसोमविट्ठितमिति भवतोऽप्यविवादम् । विट्ठयहणानि च संस्थाङ्गानि वचनाच्च तु ज्योतिष्टोमाङ्गानि । अतश्च दीर्घसोमत्वस्य ज्योतिष्टोमसम्बन्धाभावाद्विकृतिमात्रपरत्वमिति ।

न चोक्तयहणानां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेऽपि संस्थाद्वारा तत्सम्बन्धसत्त्वात्तस्य दीर्घसोमत्वोपपत्तिः । सर्वतोमुखादौ पूर्वादिदिक्षु अग्निष्टोमादिनानासंस्थाके दिगन्तरे दीर्घसोमत्वस्य सत्त्वादग्निष्टोमसंस्थाकेऽपि सन्तर्दनापत्तेर्यदङ्गयहणविट्ठिप्रयुक्तविट्ठप्रदेयकत्वं यत्प्रयुक्तविट्ठप्रदेयकत्वमेव वा यत्र, तत्र तदपूर्वसाधनीभूतफलकसंस्कारकतया सन्तर्दनविध्यवगमादुक्तविट्ठेस्य संस्थाप्रयुक्तत्वेन ज्योतिष्टोमप्रयुक्तत्वाभावात् तदङ्गत्वेन सन्तर्दनविध्यनुपपत्तेर्वाक्येन प्रकरणं बाधितोक्तविधिसर्वविकृतावेव निवेशः । न तु संस्थास्वेव, तासां विकृतित्वेन प्रकरणाभावादिति ।

अत एव सन्तृद्यादिति धातोः सकर्मकत्वादनुषक्तद्वितीयान्तपदेन फलकस्यैव संस्कार्यत्वावगमाद्दीर्घसोमस्योद्देश्यत्वतश्चिषेणत्वयोरसम्भवेन निमित्तत्वमेव । अत एव नायं बहुव्रीहिर्न वा सोमपदेन यागलक्षणया स्वरान्क्रान्तोऽपि तत्पुरुषः । अतश्च तामेवोक्त्वा + + तत्पुरुषः* समासत्वाच्च न निमित्तेऽपि विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः ॥ २ ॥ ४ ५ ॥

सङ्ख्यायुक्त ॥ अनारभ्याधौतः प्रवर्ग्यो यत्प्रवर्ग्यं प्रवृज्जतीति श्रुतः । तस्य च पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रवृणक्तीति ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विनियोगः । अव्यभिचारितक्रतुसम्बन्धसहकृतद्विरुक्तत्वन्यायेन तदु-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

पस्थितेः । न चोपसदङ्गत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । उपसत्-
पदस्य पुरस्तात् कालप्रतियोगित्वेन स्वार्थोपस्थापकस्योद्देश्यसमर्पक-
त्वाभावात् । उपस्थितत्वात् तदाचकपदान्तरकल्पनयोद्देश्यत्वाङ्गीकारे
तु उपसदां फलवत्त्वज्ञानार्थं ज्योतिष्टोमोपस्थितेरावश्यकत्वात् साध-
वेन तदर्थत्वोपपत्तेः । कोषितकिब्राह्मणे* प्रकरण एव प्रवर्ग्यान्नासाच्च ।
तत्र च, न प्रथमयज्ञे, प्रयुज्यादिति श्रुतम् ।

तत्र प्रथमयज्ञपदेन सर्वसंख्यः सर्वावस्थस्य ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते
उत तदौच्यप्रथमप्रयोगमात्रमिति शिन्तायाम् ।

प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनाम, एष वाव प्रथमो यज्ञो-
यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति सामानाधिकरण्यात् । तस्य प्रथमं
प्रयुज्यमानत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाच्च । यद्यपि च संस्थानामन्यपदे-
नाभिधानात् तासु ज्योतिष्टोमोत्तरकालत्वविधानात् न सर्व-
संस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वम् । तथापि ज्योतिष्टोम-
त्वसामानाधिकरण्येन तावत् तदस्तीति प्रवृत्तिनिमित्ताविधातः ।

अतो वाक्यात् प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवायं प्रतिषेधः
पर्युदासो वा । ज्योतिष्टोमभिन्ने प्रवृणक्तीति । अन्यथा विकल्पा-
पत्तेः । यत्त्वग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वचनं तत्पर्युदस्तप्रतिप्रसवार्थम् ।
तदपि च, कामं तु योऽनूचानः ओचियः स्यात् तस्य प्रवृज्यादि-
त्यनेनोपसंख्यते । तेनानूचानस्य ओचियस्याग्निष्टोमसंस्थाकज्योति-
ष्टोमे नित्यं करणम् । अन्यज्योतिष्टोमेति समकरणम् । विकृतिषु
नित्यं करणमिति प्राप्ते ।

* कौषीतकिब्राह्मणे,—इत्यत्र पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

प्रत्येकशक्तैवार्थबोधोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् प्रथमशब्दस्य चाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयवाचित्वादाद्यप्रयोगपरत्वा-
वगतेर्यज्ञशब्दस्य च लक्षणया प्रयोगपरत्वं प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमरूप-
यज्ञपरत्वमेव वाङ्गीकृत्य प्रथमयज्ञपदेन ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगो-
ऽभिधीयते । स चाग्निष्टोमसंस्थाकस्य ज्योतिष्टोमस्य पाञ्चमिक-
न्यायेन प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण यजेतेति वचनादतिरात्रसंस्था-
कस्य च । अत उभयत्राप्यनेन वचनेन प्रवर्गस्य प्रतिषेधः पर्युदासो-
वा । न तु विहृत्यन्तरे । तत्रोपदेशातिदेशाभ्यां तदप्राप्तेः ।

न च ज्योतिष्टोमे द्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य विव-
क्षितत्वाद्विहृतावपि तद्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य सत्त्वात्
कथं न तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । प्राथम्यस्य निरूपकापेक्षायां द्विती-
यादिप्रयोगस्य निरूपकत्वाकल्पनात् । एष वाव प्रथमो यज्ञो-
यज्ञानामिति वचनेन ज्योतिष्टोमविकृतिमात्रस्यैव तद्वधारणात् ।
अत एव प्रथमप्रयोगविषयोऽपि ज्योतिष्टोम एव बोध्यः ।

तथाच प्रथमयज्ञशब्दो वाक्यशेषाद्वैदिकप्रयोगाच्च निरुद्धलक्ष-
णया सोमान्तरनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषयज्योतिष्टोममेवाभिधत्ते ।
अन्यथा स्व-स्व-द्वितीयादिप्रयोगनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषययज्ञ-
मात्राभिधाने, आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशाः सत्र-
मासीरन्नित्यादौ सत्रे यज्ञमात्रोत्तरकालताऽऽपत्तेः । अत उक्त-
दिविधज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे एव प्रवर्गप्रतिषेधः ।

वस्तुतस्तु । नायं प्रतिषेधस्तथात्वे न तौ पशौ करोतीतिवदति-
रात्रप्रथमाहारेऽपि विकल्पापत्तेः । न च क्रियायाः स्वरूपेणोद्देश्य-

सम्बन्धित्वेन वा निषेध एव कस्यो यथोक्तस्थले । यच्च तु कारक-
निषेधो यथा रात्रौ आह्नं न कुर्वीतेत्यादौ ; तच्च निषेधस्य कारक-
मात्रविषयत्वेन क्रियाविषयत्वाभावात् क्रियाविषयविधिविकल्पा*
पादकत्वात्पत्तिः । प्रकृते च प्रथमप्रयोगशब्दस्य लोहेशत्वपरत्वम् ।
अपि तु मन्त्रं प्रातःसवन इति वदधिकरणकारकत्वम् । अतश्च न
विकल्पापादकत्वापत्तिरिति केषाञ्चिदुक्तं युक्तमिति वाच्यम् । कार-
कस्यापि प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य विधितः प्राप्तौ न्यायतौल्येन
प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यैव विकल्पापत्तेरावश्यकत्वात् । अत एवा-
चेष्टेण यत्किञ्चित्कालप्राप्तौ 'रात्र्युपादानस्यैच्छिकत्वेन रात्रिप्राप्त्या
वैधत्वाभावाच्च तन्निषेधस्य विकल्पापादकत्वम् । प्रकृते तु प्रथम-
प्रयोगाधिकरणत्वं नैच्छिकं प्रतिप्रधानं पुणाम्यस्य वैधत्वात् । अत-
स्तन्निषेधोऽपि विकल्पापादक एव ।

वस्तुतस्तु । प्रथमप्रयोगस्य लोहेशत्वमेव शास्त्रदीपिकायामुक्त-
मिति न किञ्चिदेतत् । अतो नानूयाजेष्विति वत्पर्युदास एवाय-
मनारम्भवादवाक्यशेषः । उक्तविधप्रथमप्रयोगभिन्ने प्रवृत्त्यादिति ।
ततश्च प्रापकप्रमाणाभावात् प्रथमप्रयोगे अकरणप्रसक्तावशिष्टोमे
प्रवृत्तौति वचनं वस्तुतोऽत्यन्ताप्राप्तप्रापकमपि प्रतिप्रसवफलकं
सद्विशिष्टोमसंज्ञाकत्वे निमित्ते प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं प्रवर्गविधा-
गार्थम् । न तु विकल्पेन । विकल्पे प्रमाणाभावात् ।

अस्य च नान्यविषयता । सामान्यविधितएव सर्वत्र प्राप्तत्वादिति

* विकल्पा, -इति ख. ग० पुस्तकयोः पाठः । एवं परञ्च ।

प्रथमप्रयोगविषयतैव । अनेन च काममित्यनूचानवाक्योपसंहारः । तेनाग्निष्टोमसंख्याकप्रथमप्रयोगे अनूचानस्य नित्यकरणम् । तथा ओचियस्यापि । अनूचानो वेदाध्यापकः । तेन चोचियवैश्वयो-
निवृत्तिः । ओचियः प्रकर्षेण वेद-तदर्थ-ज्ञः । कामं पदेन प्रकर्षा-
भिधानात् । तस्येत्येकपदेनोभयोः कर्त्तृविधानाच्च न विधेयाने-
कत्वम् । तदन्येषामग्निष्टोमप्रथमाहारेऽपि नित्यमकरणम् ।

यत्तु वार्त्तिके अनूचानादेर्विकल्पोऽन्येषां नित्यमकरणमित्युक्तम् । तन्नौढिमात्रम् । अत एव पार्थसारथिना अनूचानादेर्नित्यमेव प्रयोग इत्युक्तम् । यदि तु तदेव समर्थनीयमित्याग्रहस्तदा कामं पदेन विकल्पाभिधानादग्निष्टोमवाक्यस्य च तेनोपसंहारादनूचानादे-
र्विकल्प इत्येवं समर्थनीयम् । सर्वथा अतिरात्रप्रथमाहारे प्रतिप्रस-
वाभावाच्चित्यमेवाप्रयोगोविद्यतौ तु प्रथमप्रयोगे नित्यं करणमिति स्थितम् ॥३॥४॥

पौष्णम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे, पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि स इति श्रुतम् । तच्च किं दर्शपूर्णमासयोरेवाङ्गत्वेन कर्मान्तरविधिरुत पूषदेवत्ययागे पेषणमात्रविधिरितिचिन्तायाम् । न तावद्भागशब्द-
लक्षितयागोद्देशेन पेषणविधिः । एकप्रसरताभङ्गापत्तेः । पूषपदेन विशेषणे वाक्यभेदाच्च । ऋतय्यार्थद्रव्योपसर्जनपेषणस्य यागान्वयानुपपत्तेः । अत एव न पूषपदमेव शक्यार्थस्य लक्षितपूषदेवत्ययागस्य बोद्देश्यतापरम् । पूष्णोऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावेन क्रतूपस्थितौ प्रमाणाभावाच्च । अतो गुणद्रव्यदेवताविशिष्टकर्मान्तरविधिरेवायमिति प्राप्ते ।

प्रपिष्टभागपदेन तावद्भागो भजनीयं सेव्यं अस्मिन्नेति व्युत्पत्त्या
सेवनासम्भवेऽपि सम्बन्धमात्रं देवस्वादिव्यवहारप्रमाणकं प्रपिष्ट-
पूषणोः प्रतीयते । तच्च यागं विनाऽनुपपन्नमिति यागमनु-
मापयतीत्येतावत्तु उभयोरविवादम् । तच्च च विशेषणमात्रसम्भवे
विशिष्टविध्यादिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् प्रमाणभावेन नापूर्वयागान्त-
रानुमितिरित्यपि प्रथमतोऽवगतमेव ।

अतस्मानुमीयमानयागे अनुमापकपूषसम्बन्धेन प्रसिद्धपूषदेव-
त्ययागलोपस्थितिरपि सुलभैव । अतस्तु यागविशेषानुमितेरेव
तात्पर्यग्राहकत्वात् पूषपदं विजातीयापूर्वसाधनीभूतपूषदेवतां परम् ।
तदुद्देशेनैव च खजन्ययागप्रदेयचरुप्रकृतित्वसम्बन्धेन प्रपिष्टद्रव्यकलं
प्रपिष्टभागसमासार्थं विधीयते । सम्भवति च द्रव्योद्देशेन देवता-
विधिवद्देवतोद्देशेनापि निरुक्तसम्बन्धेन द्रव्यविधिर्विशेषणमात्रविधि-
फलकः । यद्यपि च प्रकृतिद्रव्यस्थायतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकता,
तथापि ततः पूर्वं विधानाङ्गीकाराच्चैकप्रसरताभङ्गाद्यापत्तिः ।
पेषणमात्रविधिस्तु फलमिति गुणादिप्रमाणाभावाच्च कर्मान्तरता ।
एतेन पूषपदेन तद्देवत्यकर्मलक्षणया तदुद्देशेन प्रपिष्टभागपदल-
क्षितपेषणविधिरिति प्रकाशोऽपि, निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन
लक्षणापेक्षया कर्मान्तरविधेरेव न्याय्यत्वादपट्कर्तुः प्रथममव-
स्थादावतिप्रसङ्गापत्तेरपेक्षितः । तच्चास्मदुक्तप्रकारस्तु भवत्य-
प्रत्यक्षविधिनैव प्राप्तत्वेन ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेरसम्भवी ।
तदेतत्सर्वं सिद्धमेवोत्तरविवक्षया स्मार्यत इति प्राञ्चः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ७ ॥

तत्सर्वार्थम् ॥ तत्पेषणं पूषदेवत्ये चरौ पशौ पुरोडाशे च स्नादुत

चरावेवेति चिन्तायाम् । अविशेषाददन्तकत्वहेतुवशाच्च सर्वचेति प्राप्ते ।

पुरोडाशे तावत्याकात्पूर्वं पेषणस्य प्राप्तत्वादेव विधानं व्यर्थम् । तदुत्तरं तु पुरोडाशपदवाच्याकृतिविनाशापत्तिः । एवं पशुच-
यादावपि । तेषामप्याकारविशेषविशिष्टमांसवाचित्वात् । न सोमय-
चावदानोत्तरकालं पेषणविधिः । अत्यन्ताप्राप्तपेषणविधौ गौरवा-
पत्तेः । चरावतिदेशेन प्रसक्तस्य प्रयोजनाभावेन निवर्त्तमानस्य
प्रतिप्रसवमाचकरणे तु स्यादवम् ।

प्रकृतौ हि प्रदेयपुरोडाशसिद्धेरन्यथोपपादयितुमशक्यत्वादर्थ-
प्राप्तमपि पेषणं अध्वर्युकर्तृकत्वादिप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सधर्मकं विहितम् ।
तच्चरौ प्रदेयसिद्धेस्तद्व्यतिरेकेण जायमानतया चक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
पेषणस्याकारणत्वाच्चिवर्त्तमानं प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रसक्तप्राप्तिकस्य
कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तौ विधिः प्रतिप्रसवः । तच्च सोत्पत्ति-
विनियोगाङ्गसम्बन्धादौ यथासम्भवं विधेर्व्यापाराभावात्स्यादवम् * ।

अत एव पेषणस्य प्रदेयसिद्धिरूपप्राकृतप्रयोजनलोपेनाचादृष्टप्रयो-
जनान्तरकल्पनेऽपि न प्रतिप्रसवत्वविधातः । धर्माणान्तु पेषणस्य
कर्मान्तरत्वाभावेन,

प्रधानं नीयमानं हि तच्चाङ्गान्यपकर्षति इति ।

न्यायेन प्राकृतपेषणाङ्गतया प्राप्तानामचैवादृष्टरूपकार्यान्तर-
कल्पनं न दोषाय । इत्थं चायमर्थोऽग्निसंस्कारकमन्त्रनादेः

* पुनः करणभावे व्यापारात्स्यादवमित्यर्थः,—इति टीका ।

पशुप्रकरणाच्चातस्य वचनाच्चातुर्मास्याङ्गत्वेन विनियोगे तद्वर्माणां
कार्यान्तरप्रयुक्तत्वकल्पनादौ ।

वस्तुतस्तु अत्र पेषणस्य न कार्यान्तरकल्पनाऽपि । प्रदेयसिद्ध्यर्थ-
त्वादेव । यद्यपि हि चरुत्वावच्छिन्नं प्रति पेषणस्याकारणत्वं, तथापि
पिष्टकचरावपि चरुशब्दप्रयोगात् पेषणविधिवत्त्वेन च पौष्णं चरु-
मित्यत्र सामान्यवाचिनोऽपि चरुशब्दस्य पिष्टकचरुविशेषपरत्वनिश्च-
यात्, तस्य प्रदेयस्य पेषणमन्तरेणासिद्धेर्न पेषणस्य कार्यान्तरकल्पना-
ऽपि । अत एव चरुत्वं नामानवस्थावितामन्तरूपकतण्डुलप्रकृतिकत्वम् ।
अत्र भक्त्यावृत्त्यै अनवस्थावितेति । मण्डक्यावृत्त्यै अन्नरिति ।
सूपणाकादिव्यावृत्त्यै तण्डुलेति । अत एव पिष्टकचरावपि तत्सम्भ-
वाच्च पेषणस्य विघातकत्वमिति तत्रैव पेषणम् ॥३॥४८॥

एकस्मिन् ॥ यन्नान्यसहितः पूषा देवता ; यथा राजसूये
ऐन्द्रापौष्णसुररिति, तथापि पेषणमुत यत्र केवल एव देवता
तत्रैवेति चिन्तायाम् । अदन्नको हि स इति अर्थवादानुसारात्
पेषणस्य पूषस्वरूपप्रयुक्तत्वावगतेस्तत्स्वरूपस्य चान्यसाहित्येऽपि सत्त्वा-
द्युक्तमेव पेषणम् । अत एव सोमापौष्णं चरुं निर्वपेज्जेमपिष्टं पशु-
कामइति नेमपदवाच्यार्द्धपिष्टत्वानुवादोऽपि सङ्गच्छते ।

यदि तु नवमाद्यन्यायेन पूषस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्व-
क्षणाया आवृत्त्यकत्वमाशङ्क्येत, तदाऽस्तु पूर्वोक्तविधया पूषप्रपिष्ट-
सम्बन्धज्ञानजन्यभागानुमितेरेव तात्पर्यसाहिकायाः सत्त्वात् साऽपि
पूषपदे । परं त्वर्थवादाद्यनुरोधेन पूषाधिष्ठानकदेवतात्वप्रयोच्या-
पूर्वोक्तत्वक्षणाया एवाङ्गीकाराद्दिदेवत्येऽपि पेषणधर्मस्य । यथाचैवं

सति पाकसम्पत्तिस्तथा यतितव्यं अन्तरायकरणेन वा कामिकनिचे-
पेण वा पाचभेदेन वेति प्राप्ते ।

आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनलक्षणया आवश्यकत्वादधि-
ष्ठानद्वारकलकल्पनस्य च पूष्णोदेवतालोपस्थितिमन्तरेणानुपपत्तेः
तदुपस्थितौ च तद्द्वारकलमात्रकल्पनयैवानर्थक्यपरिहाराद्धिदेवत्ये
च चतुर्धाकरणाधिकरणन्यायेन केवलस्य पूष्णोदेवतात्वाभावाच्च
केवल एव पूषा तत्रैव पेषणम् ।

न चापूर्वसाधनीभूतदेवतात्वस्यैव प्रकारतया पूषपदेन लक्षणेऽपि
तस्य पूष्णोपरिभाने स्वरूपसम्बन्धस्यैवं संसर्गविधया विवचनेन पर्या-
प्तेरविवचनात्तस्य च द्विदेवत्येऽप्येकस्मिन् पूष्णि सत्त्वेन तस्याप्युद्देश्य-
रूपलोपपत्तेः कथं न पेषणादीति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मप-
र्याप्तप्रकारतायां एकमात्रवृत्तिसम्बन्धस्य संसर्गत्वानुपपत्तेः । अन्यथा
एको द्वित्वसमवायवानितिवदेको द्वित्ववानेको द्वौ इत्यादिशब्द-
बोधापत्तेः । अतो व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेनैव प्रका-
रत्वात् तस्य च पूष्णि केवले बाधात् पूषमात्रवृत्तिदेवतात्वस्यैव
प्रकारत्वेन तत्रैव पेषणादि । अदन्तकत्वं त्वयैवादमात्रत्वान्न विरुध्यते ।
नेमपिष्टत्वस्यापि च तत्रैव विधेयत्वाङ्गीरकाराद्विशिष्टभावनाविधा-
नेन चावाक्यभेदादगमकत्वम् ॥३॥४८॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

निवीतम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, निवीतं मनुष्याणां प्रचीनावीतं
पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति श्रुतम् ।
तत्र सर्वोऽप्ययमुपव्ययत इत्यस्योपवीतविधेः शेषो न तु स्वतन्त्रो-
विधिरित्यौदुम्बराधिकरणेनैव स्थितम् । यदा विधिस्तदा कृत्वा
चिन्तया निवीतवाक्ये विचारः ।

तत्र प्रकरणाच्छुद्धकृतधर्मः । मनुष्यग्रहणन्तु सम्बन्धसामान्यवा-
चिन्या षष्ठ्या अङ्गाङ्गिभावसम्बन्धपरत्वावसायात् । निवीतस्य मनु-
ष्याभिलषितफलजनकत्वाङ्गीकाराच्छुद्धमनुष्यधर्मः, षष्ठीश्रुत्या प्रक-
रणबाधादिति द्वितीयः । अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात्फलकल्पना-
पत्तेश्च सन्निपत्योपकारकत्वलाभाच्च प्रकरणसहकृतया तथा जञ्ज-
भ्यमानमन्त्रवत्कृत्युक्तमनुष्यधर्म इत्यपरः । अत्र पूर्वपक्षत्रयक्रमो-
मूलेऽन्यथा कृतोऽप्ययूक्तिसहत्वादुपेक्षितः । .

सिद्धान्तस्तु प्राचीनावीतवैषम्यापत्तेस्तत्समभिव्याहारात्मकवाक्या-
नुरोधात् षष्ठ्या मनुष्यसम्प्रदानकप्राकरणिकान्वाह्यार्थदानपाकादिप-
दार्थोपकारकत्वरूपसम्बन्धपरत्वावसायादुक्तविधिसम्बन्धेन मनुष्यार्थ-
त्वम् । सम्भवति हि प्राचीनावीतस्य पितृदेवत्यप्राकरणिकप्रोक्षणी-
शेषनिनयनाङ्गत्वात् पित्रुद्देश्यकप्राकरणिककर्माङ्गत्वम् । अतस्तत्सम-
भिव्याहारादस्यापि तत् । एवञ्चाध्वर्यवसमाख्याऽप्यनुगृहीता भवति ।
निवीतस्यारादुपकारकत्वेनाध्वर्युकर्तृत्वेनापि तेन दानोपकारसिद्धेः ।

पाकाद्यर्थत्वमेव वाऽङ्गीक्रियतामिति न दोषः । अतः सर्वप्रमाणाबा-
धात्प्राकरणिकमनुष्योद्देश्यककर्माङ्गमित्येव सिद्धान्तः ।

यत्तु मूले पञ्चान्तरं सिद्धान्तत्वेनोपन्यस्तम् । तथा हि ।
वाक्यादयं शुद्धमनुष्यप्रधानकातिथ्यादिकर्माङ्गतया विधिः । न
च तदुपस्थापकाभावः । मनुष्यपदस्य लक्षणया सनकादिमनुष्यप-
रत्वेन तत्प्रधानकस्य हन्तकारातिथ्यादेरुपस्थितिसम्भवात् । अत एव
न फलकत्पनाऽपीति । तदाक्याबाधस्यास्मत्तेऽप्युपपादितत्वात्
सनकादिपरत्वस्य तेन चातिथ्याद्युपस्थितेरव्यभिचरितत्वाभावेन वक्तु-
मशक्यत्वात् प्रकरणसमाख्ययोर्बाधे प्रमाणाभावात्कृताचिन्तात्वेन च
सिद्धान्तनियमस्यानावश्यकत्वादस्य पक्षस्य वार्त्तिककृता क्लिष्टत्वभि-
धानाद्योपेक्षितम् ।

अतः प्राकरणिकमनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वमेव सिद्धान्तः । वस्तुतस्तु
जायं विधिर्वाक्यभेदापत्तेरपि तु उपवीतविधरेव शेषः प्राचीनावी-
तवत् । यथा च निव्रीतप्राचीनवीते तत्तत्प्रधानकर्मकत्वसम्बन्धेन
मनुष्यपितृसम्बन्धिनी उचिते, तथोपवीतमपि देवसम्बन्धितया ।
अतस्तदेव दर्शपूर्णमासयोः प्रशस्तमिति स्तुतिः । अथवा ते तत्र तत्र
वक्ष्यमाणवचनात्प्रशस्ते अत्र तु दैवत्वादुपवीतमेवेति स्तुतिः ॥ ३॥ ५०॥

उपवीतम् ॥ तदिदमुपवीतं सर्वकर्माङ्गम् । मृताग्निहोत्रे प्राची-
नावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति जीवदव-
स्थायां यज्ञोपवीतानुवादक्षिणस्य प्राप्त्यभावेन सर्वार्थतागमकत्वात् ।
विप्रतिक्लृप्त्वेन दर्शपूर्णमासस्यस्यानुवादानुपपत्तेः । वैकल्पिकेऽग्नौ
ऋदेवत्यदार्शिकदोहने देवतावज्जलाभावेन तदनुवादानुपपत्तेः च ।

सर्वार्थत्वे तु कर्तृसंस्कारकस्योपवीतस्य ब्रह्मदेवत्याग्निहोत्रप्रयोगाङ्ग-
त्वेन तद्गोहनेऽपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

सन्निष्ठासम्भवे विप्रकृष्टानुवादस्यापि न्याय्यत्वात् प्रकृतिविकृत्य-
भिप्रायेण च साक्षाद्येऽपि देवताब्रह्मसत्त्वादनुवादोपपत्तेः प्रकरणा-
दर्शपूर्णमासाङ्गमेवोपवीतम् ।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणवचनानुसाराद्गिहोत्रेऽपि यज्ञोपवीतसत्त्वेन
तत्रत्यस्यैवायमनुवादः ॥ २ ॥ ५ ॥

विधिर्वा ॥ उपव्ययत इति विधिरनुवादो वेति चिन्तायाम् ।
नित्योदकौ नित्ययज्ञोपवीतीति गौतमस्मृत्या प्राप्तत्वादनुवादः ।
यदि त्वनेन पुरुषार्थतया प्राप्तिरित्याशङ्क्येत, ततो यज्ञोपवीतिना
कर्तव्यमिति स्मृत्यन्तरात्कलर्थत्वेनापि प्राप्तिरङ्गावनीया । यदि त्वक्त-
वचनेनाङ्गत्वे तद्वेषे स्मार्त्तप्रायश्चित्तापत्तेर्यत्* भेषप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं
दर्शपूर्णमासयोस्तद्विधानमित्याशङ्क्येत, ततो यज्ञोपवीत्येवाधीयीत
याजयेद्यजेत वेत्यादितैत्तिरीयकश्रुत्या सर्वयज्ञार्थत्वेन यज्ञोप-
वीतविधानात्तत्प्रायश्चित्तस्यापि प्राप्त्युपपत्तेर्विधानानर्थक्यम् । यदि
त्वेतेषां सर्वेषां वचनानां नवतन्तुकचिसूत्ररूपमुख्ययज्ञोपवीतविषय-
त्वादासोविन्यासरूपगौणोपवीतस्यैवाप्राप्तस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन विधि-
रित्याशङ्क्येत, ततो यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत-
उपवीथ दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव
विपरीतं प्राचीनावीतं संवीतं मानुषमिति वचनेन तस्यापि सर्व-
यज्ञार्थत्वेन प्राप्तत्वादनुवाद एवायं दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थ इति प्राप्ते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रायश्चित्तापत्तेः क्रतु,— इति तु भवितुमुचितम् ।

यज्ञस्य प्रसूत्या इत्यनेन फलाधिक्यजनकगुणाधिक्यद्वारकत्वे-
नास्य जपादिहोमवत्सर्वयज्ञाङ्गत्वावगत्याऽनावश्यकत्वप्रतीतेरावश्यक-
त्वार्थं दर्शपूर्णमासयोर्वासोविन्यासविध्युपपत्तिः । अत एव श्रिष्टा अपि
वासोविन्यासं विनाऽपि कर्मान्तराण्याचरन्ति । यद्यपि च यज्ञस्येति
वाक्यं यज्ञोपवीत्येवेत्यस्य वाक्यशेषः सन्निधानादिष्येत, तथापि
समस्तेन तेन वासोविन्यास एव फलाधिक्यार्थं विधीयत इति
न दोषः । मुख्यब्रह्मसूत्ररूपयज्ञोपवीतं तु तदा सत्यैव सर्वयज्ञार्थ-
त्वेन विधीयते । एवञ्च श्रौतप्रायश्चित्तसिद्ध्यर्थमिदमपि दर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वेन उपव्ययत इत्यनेन विधीयत इत्यपि केचित् । निवी-
तादिसमभिव्याहारसोभयत्र प्रत्यभिज्ञापकस्य तुल्यत्वान्तु वासो-
विन्यास एवात्र नियम्यत इति युक्तमुत्पश्यामः । सर्वयोपव्ययत-
इति विधिर्दर्शपूर्णमासविधिव्यवहितत्वात् तत्सावकत्वानुपपत्तेरिति
शिद्धम् ॥३॥५॥९॥

एवं वा ॥ थावज्जौववाक्येनाग्निहोत्रे जीवनस्य निमित्तत्वावगमे-
ऽपि वचनेनैव दाहावधि सायंप्रातःकाले, मरणोत्तरं नित्यत्वेन
विहितोऽग्निहोत्रप्रयोगो मृताग्निहोत्रम् । तस्मिन्मृताग्निहोत्रे प्राची-
वीती दोहयेद् यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्यनेन दैवाग्नि-
होत्रे किं यज्ञोपवीतस्य विधिरनुवादो वेति चिन्तायाम् । स्मृ-
तेषु प्राप्तस्यापि ब्रह्मसूत्रस्य श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तिफलसूत्रस्या विधि-
र्वासोविन्यासरूपस्य वा नियमार्थं विधिरिति प्राप्ते । स्थितं तावद-
पर्यवसितम् । मध्ये चिन्ताऽन्तरारम्भः ॥

उदक्त्व ॥ तत्रैव, ये पुरोदसोदभास्तान् दक्षिणार्धांस्तृणीया-

दिति श्रुतेऽपि चे पुरा दर्भास्त उदञ्चः कार्वा इत्येवं विधिवाचक-
पदाध्याहारेणापि पूर्ववद्विधिः । न च पुराशब्दस्य विशेषणत्वे
विशिष्टोद्देशः । दक्षिणागलस्य मृताग्निहोत्रे विधावर्थादेवोदक्कस्य
जीवदवस्थायामेव प्राप्तत्वेनाविशेषणत्वात् । निपातत्वेन पुराशब्दा-
न्वयस्य व्युत्पन्नत्वाच्च । न चायवन्ति प्रागग्राण्युदगग्राणि वेति सामान्य-
स्मृत्यैवोदगगलप्राप्तेर्विधानार्थक्यमिति वाच्यम् । यजुर्ध्वं प्रायश्चित्त-
सिद्ध्यर्थं तद्विधानोपपत्तिः । अन्यथा स्मृतिमूलभूतश्रुतेरविज्ञातवेद-
त्वाद् यद्यविज्ञाते भर्तुवः स्मरित्याहवनीये जुहुयादित्येतन्प्राप्येतेति
प्राप्ते । यच्छब्दश्रवणात्प्रत्यक्षविध्यभावाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्च नायं
विधिः । अपि तु प्राप्तत्वात् तच्छब्दापेक्षितोद्देश्यविशेषसमर्थक एवे-
त्यनुवादः ॥३॥५॥३॥

स्थितादुत्तरम् ॥ हिशब्दोपबन्धाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चायमपि
निवीतादिवत्प्राचीनावीतस्तुत्यर्थः । अत एवोपव्ययत इतिवदानर्थ-
क्यभावादपि विधिकल्पनं निरस्तम् । यज्ञोपवीतपदवाच्यब्रह्मसूत्रस्य
च स्मृत्यैव जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वादौचित्यादिना स्मृत्युपपत्तिः । वासो-
विन्यासरूपस्यापि चानियमेनोक्तविधया जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वात्
स्मृत्युपपत्तिः । यदि तु नियमेन तत्प्राप्तिः स्मृतावावश्यकी अपेक्षेत,
ततः सञ्जिह्वासम्भवादिप्रकष्टदर्शपूर्णमासादिस्थस्यैवायमनुवादः स्मृत्यर्थं
नानुपपन्नः । अतएवचनं तु प्रकृतिविज्ञात्यभिप्रायमित्युक्तमेव ॥३॥५॥४॥

विधिसु ॥ मृताग्निहोत्रे एवाधस्तात् समिधं धारयन्नुद्भवे-
दुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति श्रुतेन किमुपरि धारणं देवाग्निहोत्रे
विधीयते उतायमयनुवाद इति चिन्तायाम् ।

हिंशब्दश्रवणाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चोपरि हीत्यनुवादः पूर्वसु-
त्यर्थः । न च प्राप्यभावः । सुगदण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्रवतीतिवच-
नेन सुगदण्डस्याधिकरणत्वप्रतीतेरुपरि धारणाभावे च पतनप्रति-
बन्धकत्वरूपतदयोगादुपरिभावस्य प्राप्तेः । न च समित्सुगदण्डयो-
रुभयोरपि कृतार्थत्वादुत यत्सुंश्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति वद्देशा-
र्थत्वावधारणात् सप्तम्या सामीप्यमात्रलक्षणेति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् ।
कृतार्थयोरङ्गाङ्गिभावाभावेऽपि अधिकरणत्वेनैव दृष्टान्त इव सुगद-
ण्डस्य देशलोपपत्तेः । अतोऽत्राप्यनुवाद इति प्राप्ते ।

सुगदण्डस्य न तावद्गृहणाधिकरणत्वम् । हस्तस्यैव तदधिकरण-
त्वात् । उपशब्दवैयर्थ्याच्च । नाप्युपशब्दार्थं सामीप्ये, सुगदण्डस्य
सामीप्यप्रतियोगित्वेनाधिकरणत्वानुपपत्तेः । अतः सप्तमी सामीप्य-
प्रतियोगित्वमात्रलक्षणार्था । कथञ्चित् सामीप्याधिकरणत्वसम्भवेऽपि
वा समिदधिकरणत्वस्याप्राप्तत्वाच्चोपरिभावानुवादः । अतो हिंशब्द-
परित्यागेनैकवाक्यतामपि भुङ्क्ता दैवाग्निहोत्रे उपरिभावनियम-
विधिः ।

वस्तुतस्तु । अनियतप्राप्त्याऽप्येकवाक्यत्वसम्भवे हविर्हभयत्वादिव-
द्वाक्यभेदाङ्गीकारस्यायुक्तत्वादस्यार्थवादस्त्वमेवाङ्गीकृत्य सिद्धवन्निर्देशा-
न्यथाऽनुपपत्त्या विध्यन्तरस्यैवाप्राप्तनियमफलकस्य कल्पनेति युक्तम् ।

वस्तुतस्तु सुगदण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीति, ऋष्यसुधाक्षलि-
खितवचनेनोपरिभावस्यापि लक्षणातात्पर्यग्राहकप्रमाणाभावेन प्राप्त-
त्वादेतद्वचनाभावं कृत्वा चिन्तयेदमधिकरणमिति ध्येयम् ॥ १॥५॥५॥

दिग्विभागश्च ॥ सोमे, प्राचीनवंशं करोतीत्येतद्विधिगेषः प्राचीं

देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा-
इत्ययं श्रुतः । तच्च मनुष्यसंयुक्ते निवीताधिकरणवदौदुम्बराधिकर-
णवच्च विधित्वं निरस्तमपि पूर्वाधिकरणवन्मनुष्यकर्त्तव्यवैदिक-
कर्मणि तावद्दिगन्तस्यैव सामान्यविशेषादिवचनेन प्राप्ततया प्रतीच्या-
स्तत्राप्राप्तेः लौकिके च कर्मणि प्रतीच्यानित्यप्राप्त्यभावाद्विधित्वं
विधिकल्पकं वेति प्राप्ते ।

इह प्रतीच्या मनुष्यसम्बन्धमात्रोपादानेऽपि कर्मविशेषानुपादा-
नात् सर्वत्र विधानस्य त्वयैव निरस्तत्वाद्यस्यामेव क्रियाव्यक्तौ
प्रतीचीदिगभिमुखत्वं लोके यदृच्छया सिद्धं, तादृशक्रियागतमेव
मनुष्यप्रतीचीसम्बन्धं गृहीत्वा स्तुत्युपपत्तेर्नातिरिक्तविध्यन्तरकल्पनं
प्रमाणवत् । उपरि हीत्यत्र तु देवाग्निहोत्रत्वावच्छेदेनोपरिभाव-
श्रवणात् तस्य चाप्राप्तत्वेन विध्यन्तरकल्पनया देवाग्निहोत्राङ्गसमि-
द्धारणानुवादेनोपरिभावविधिः । अनुमितवाक्यत्वाच्च न विशिष्टो-
द्देश इति वैषम्यम् ॥ ३ ॥ ५ ॥ ६ ॥

परुषिदित ॥ दर्शपूर्णमासयोः, पर्व प्रतिलुनातीति विधेयत्परु-
षिदितं तद्देवानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां, यत्समूलं तत्पितृणा-
मिति शेषः । तथा सोमे, यत्पूर्णं तन्मनुष्याणाम्, यदुपर्यधात्तद्दे-
वानामिति उपरिविलाङ्गनातीत्यस्य विधेः । तथा तत्रैव, नवनीते-
नाभ्यङ्गे इत्यत्र, धृतं देवानां निःपकं मनुष्याणामिति । तथा दर्श-
पूर्णमासयोः, अविदहता अपथितव्यमिति विधेर्या विदग्धः स
नैर्धृतइति ।

अत्र मनुष्यसंयुक्ते क्रियाविशेषस्य सावनादेरुपादानात्तच्च च

लौकिकलवनत्वाद्यवच्छेदेनान्तरात्मादिगुणानां नित्यप्राप्त्यभावादि-
 ध्यन्तरकल्पनयाऽत्र विधानम् । न च फलकल्पना । तद्यथैवादो-
 मनुष्यराज आगत इत्यादौ, नयनं दक्षिणं दौक्षितः पूर्वमङ्ग-
 इत्यादौ च शतशस्तस्या अङ्गीकारात् । अन्यथा तत्तत्सूतीनां
 तत्तदर्थवादोन्नीतविधिमूलकत्वानुपपत्तेः । यो विदग्ध इत्यत्र
 तु विदग्धनिर्घृतिदेवतोभयसम्बन्धस्याप्राप्तत्वादिध्यन्तरकल्पनायां नैव
 किञ्चिद्वाधकमिति प्राप्ते ।

परुषिदितमित्यत्र दितपदस्य वैदिकलवनपरस्यान्तरेत्यत्रानुषङ्गे
 तदर्थपरत्वे विकल्पप्रसङ्गादर्थान्तरपरत्वे वैरूप्यापत्तेरनुषङ्गायोगेना-
 ध्याहारावश्यभावाद्यदन्तरेति यच्छब्दयोगेन च लोकप्राप्तयादृ-
 ष्टिकान्तरालवनव्यक्तिमुद्दिश्यैव मनुष्यसम्बन्धस्य स्तुत्यर्थमुपदेशप्रती-
 तेर्लौकिकलवनत्वावच्छिन्ने अन्तरालस्याप्रतीतेस्तस्य च तद्व्यङ्गी
 नित्यप्राप्त्या न विध्यन्तरकल्पनम् । नयनं दक्षिणं दौक्षितः पूर्वमङ्ग-
 सव्यं हि मनुष्या आञ्जत इत्यत्र तु मनुष्यनेत्राञ्जनत्वावच्छेदेनैव
 सव्यपूर्वकत्वस्य स्तुत्यर्थमुपादानान्तादृशस्य च नित्यप्राप्त्यभावेन विधि-
 कल्पकत्वमिति विशेषः ।

यादृशस्य हि स्तुत्यर्थमुपादानं, तादृशस्य नित्यवदप्राप्तौ विधि-
 कल्पनं नान्यत्र । अत एव यो विदग्ध इत्यादौ विदग्धत्वनिन्दार्थं
 तस्य कर्मानर्हत्वफलकनिर्घृतिसम्बन्धमात्रस्य उत्प्रेक्षाद्विध्या सङ्गी-
 र्तनाभिर्घृतिसम्बन्धस्य च तं यज्ञं निर्घृतिगृह्णातीत्यादौ कर्मानर्हत्व-
 प्रयोजकत्वावगतेरुत्प्रेक्षायां सौत्प्रेक्षितार्थस्य प्राप्त्यभावेऽपि चतिविर-
 षाभिर्घृतेरबोधिपतित्वेन देवानर्हभक्तकत्वस्य प्रमाणात्तरप्राप्तत्वाच्च

न विधिकल्पकत्वम् । न ह्यथं देवतातद्धितः, येन तस्याप्राप्तत्वा-
दिधिः कल्पेत । निन्दायै सम्बन्धसामान्येनापि तदुपपत्तेः । अतो-
नैते विध्यन्तरकल्पकाः ॥ ३॥५७॥

अकर्म ॥ तत्र क्रतुप्रकरणस्याविधिप्रतिषेधविशेषाः समिधो-
यजति नानृतं वदेदित्यादयः किं शुद्धपुरुषधर्मा उत क्रतुयुक्त-
पुरुषधर्मा उत शुद्धक्रतुधर्मा इति विचारः ।

यद्यपि च प्रतिषेधस्य परोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विधेयत्वरूप-
मङ्गलमेव दुर्वचम् । प्रतिषेधपदार्थस्य निवर्त्तनाया वदनानुकूल-
कृत्यभावस्य वा सम्बन्धान्तरेण कृत्यन्वयित्वेऽपि निमित्तादिवत्कृति-
कारकत्वाभावात् । उपकारकत्वव्याप्यस्याङ्गत्वस्य व्यापकाभावे अस-
म्भवाच्च । प्रतिषेध्यवदनादेस्तु क्रत्वङ्गत्वपुरुषाङ्गत्वे विध्यविहितत्वादेव
कृत्यादिवद्भूरापास्ते । अतोऽङ्गत्वासम्भवादेव तद्विशेषविचारासम्भवः ।

तथापि प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वं नाम पुरुषनिष्ठप्रत्यवायजनक-
क्रियाविषयत्वं, क्रतुसम्बन्धिपुरुषगतायोग्यतासम्पादकक्रियाविषयत्वं च
क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वं, क्रतुगतवैगुण्यापादकक्रियाविषयत्वं शुद्धक्रतुधर्म-
त्वम् । इदञ्च तत्र, यत्र न प्रतिषेध्यक्रिया विशेषशास्त्रेण विहिता ।
यथा प्रकृतोदाहरणे । यत्र तु सा विशिष्य विहिता, यथा षोड-
शीयहृणादौ, तत्र प्रतिषेध्यषोडशीयहृणाभावेऽपि क्रतोः फलजन-
कत्वमित्यसैकः, निषेधेनास्तेपादुक्तविधार्थानुमापकत्वेनैव प्रतिषेधस्य
क्रत्वङ्गतेति ध्येयम् । अत एव गौणमुख्यसाधारणेनाङ्गत्वमेवाध्यायार्थ-
इति न कल्प्यासङ्गतिः ।

तत्र सत्यपि भावार्थाधिकरणोक्तन्यायेन भावनावाचित्वे आख्या-

तस्य कर्त्ताऽपि वाच्यः । एकत्वादिवत्तत्तत्तस्यापि प्रतीतेः । कर्त्तरि
छादित्येतत्पूत्रस्य कर्त्तरीत्येतदनुकर्षणार्थश्चकारयुक्तेन लः कर्मणि च
भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेन कर्त्तृकर्मभावानामप्याख्यातार्थत्वस्य तेऽस्य ।
चैत्रः पचतीति चैत्रादिपदसामानाधिकरण्याच्चैवम् ।

स च भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्या एकत्वादिवदेव यद्यपि
भावनां प्रति विशेषणत्वेनान्वीयते । तथाप्युपस्थितत्वात्तद्वाचकपदा-
न्तरमात्रकल्पनया तदुपकारस्यैव भाव्यत्वेनान्वयो न तु कर्मणो-
र्विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । इय्यते च गुणत्वेन प्रतीतस्यापि प्रयो-
जनाकाङ्क्षायां प्राधान्यं पश्चाद्यथा पशुपुरोडाशादौ देवतादेः ।
विधिनिषेधाभ्यामपि स्वविषये तद्गतेष्टानिष्टसाधनत्वाच्चेपाच्चेदमेव
युक्तम् । अतश्च विधिस्थले स्वर्गो निषेधस्थले च प्रत्यवाय एव
क्रियाफलं समानाभिधानविधिश्रुतिभ्यां, न तु क्रतूपकारकः प्रकर-
णात् । एवञ्च यद्यप्याख्यातेन कर्त्ता नाभिधीयते, तथापि भाव-
नयाऽऽक्षिप्तस्याख्यातेन लक्षितस्य च तस्यैवोपस्थितत्वात्तदर्थत्वकल्पनं
न दोषः ।

अतश्च वैमृधवत्प्रकरणबाधेन शुद्धपुरुषधर्मत्वावगतेस्तदा चानृत-
वदनप्रतिषेधस्योपनयनप्रभृतिप्रवृत्तेः स्मार्त्तानृतवदनप्रतिषेधस्यापीद-
मेव मूलमिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु सत्यपि पुरुषप्राधान्यावगमे स्वर्गप्रत्यवृत्तिरूपदिकल्पना-
ऽपेक्षया क्रतुगतफलाधानयोग्यत्वायोग्यत्वरूपसंस्कारस्यैव प्रकरणाव-
गतस्य श्रुत्यपेक्षितस्य कल्पनं युक्तम् । अतश्च जज्ञभ्यमानमन्त्रवदेवैषां
क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । तदा च,

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ।

इति स्मृतेः सनातनग्रहणेन सार्वकालिकविषयत्वावगतेरेतन्मूल-
कत्वासम्भवेन मूलान्तरस्यावश्यकत्वात् सर्वदा चानृतं वर्जयतः कृताव-
नृतप्रसक्त्यभावादनुवाद एवायम् ।

अस्तु वा पुरुषार्थप्रतिषेधेन पुरुषस्यानृतवदने प्रत्यवायबोधनेऽपि
क्रतुवैगुण्यापत्तौ प्रमाणाभावाच्चः प्रत्यवायं सोऽङ्गाऽपि क्रतुं सगुणं
कर्तुमिच्छेत्तस्य ब्रौहिभिर्यच्च इत्युक्त्वा सम्भवत्येव यवैर्यागेऽनृत-
प्रसक्तिरिति क्रतुप्रकरणगतस्यापि निषेधस्य विधायकत्वम् । अत-
श्चैतदतिक्रमे औतप्रायश्चित्तप्राप्तिश्च फलमिति प्राप्ते ।

सत्यं नानुवादः । क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे तु न किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।
यद्यपि तावत्कर्त्ता वाच्यः स्यात्तथापि तस्य वक्ष्यमाणरीत्या गुणत्वे-
नोपपादनाच्च तावच्छब्दत एव प्राधान्यम् । नापि पदान्तरकल्प-
नया, वैभृधादिवत् । कर्त्तुः प्रयोजनवत्त्वसिद्ध्यर्थमवश्यं प्रकरणास्तोषने
क्रियमाणे क्रतोरुपस्थितत्वेन तद्गतसाङ्ख्यवैगुण्यपरिहारयोरेव प्रवर्ग्य-
न्यायेन कल्पयितुं युक्तत्वात् ।

अत एव यच्च पशुपुरोडाशादौ उद्देशांशस्य दृष्टविधया देवता-
स्मारकत्वाच्चादृष्टोपकारकत्वकल्पना, तच्च सन्निपत्योपकारकत्वलाभाय
परम्पराङ्गीकरणमप्यदोषः । जञ्जभ्यमानमन्त्रे तु वक्ष्यते । प्रकृते तु
समिदादेः प्रकृतापूर्वसाधनीभूतपुरुषोद्देशेन प्रकृतकृतफलाधानयो-
ग्यतासम्पादकतया विधाने गौरवापत्तेर्लाघवात् प्रकृतापूर्वसाधन-
क्रतुगतसाङ्ख्यमेव समिदादीनाम् । अनृतवदनस्य च तद्गतवैगुण्य-
सम्पादकत्वम् । अतः शुद्धक्रतुधर्मत्वमेव कर्त्तुर्वाच्यत्वपक्षेऽपि युक्तम् ।

वस्तुतस्तु । न तस्य वाच्यत्वम् । प्रतीतेरन्यथाऽप्युपपत्तेः । तथा-
हि, आख्यातान्तावत्कर्त्ता कृतिरेकत्वादिकं प्रतीयत इत्यविवादम् ।
तच्चानेकार्थबोधकपदे सर्वत्रैकत्र शक्तिरपरचाक्षेपादीत्यपि तथैव ।
इतरथाऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । तत्र च नियामकापेक्षार्था प्रधानेन
गुणभूतस्य लोके आक्षेपदर्शनात् प्राधान्यं तावन्नियामकम् । तच्च
यथा सत्वप्रधानानि नामानीत्यनयां स्रत्या कृदन्तादिनामसु सत्व-
रूपस्य कर्त्तुरेव प्राधान्यावगमादाश्च्यत्वं न कृतेः, लक्षणादिनाऽपि
तत्प्रतीत्युपपत्तेः । एवमाख्याते भावप्रधानमाख्यातमिति स्रत्या
भावनायाएव प्राधान्यावगमादाश्च्यत्वं नाश्रयस्य कर्त्तृकर्मदिर्लक्षणाया-
ऽपि तत्प्रतीतेः ।

अत एव यत्र न किञ्चित्प्राधान्यनियामकं, तत्रैव घटघटत्वादौ
नागृहीतविशेषणान्याय इत्यादि कौस्तुभे चुषम् । यत्र तु नैक-
त्वादौ व्यभिचारादाक्षेपः, तच्चातिरिक्तैव शक्तिः, न तु कर्त्तादौ ।
या तु स्रतिस्तत्र प्राञ्चः । श्लोकयोर्द्विवचनैकवचने वज्रसु वज्रवचन-
मिति सञ्ज्ञाशास्त्रेण लः कर्मणीत्यादेरेकवाक्यता । अत्र हि
श्लोकयोरित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा
श्लोकेष्विति वज्रवचनापत्तेः । तथा च कर्त्तादौ वर्त्तमानेष्वेकत्वादिषु
लकारादेश्भूततिबाधेकवचनादीनि भवन्तीति सूचद्वयार्थः । न तु
कर्त्तादौ लकारः शक इति ।

न चैवं कर्त्तादेरनभिहितत्वान्तत्र तृतीयाद्यापत्तिः । शक्त्याऽनभि-
धानेऽपि लक्षणायाऽभिधानादिति । अचानभिहितत्वं अभिहितत्वा-
भावः । तच्चाभिहितत्वं न तिङादिवाच्यत्वं तत्प्रतिपाद्यत्वमात्रं वा ।

तथात्वे पाचकेन गम्यते चैत्रेण भुक्त्वा गम्यत इत्यादौ द्वितीयाद्यना-
पत्तेः । कृत्प्रत्ययेन कर्तुंरुपात्तत्वात् । क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृत्वोक्त्वा
कर्तुंरुपादानाच्च । नाप्यभिहितसङ्ख्याकत्वं, चैत्रेण पक्व इतिवच्चैत्रेण
पाचक इति प्रयोगापत्तेः । सूत्रे लक्षणापत्तेश्च ।

विषयवृत्तौऽपि संवर्धं स्वयं हेतुमसाम्प्रतम् ।

इत्यादौ निपातेन युज्यत इति क्रियाभिधायकेन सङ्ख्याऽनभि-
धानात् वृत्तमिति द्वितीयापत्तेश्च ।

अपि तु यद्वृत्ति कारकं स्वाम्बधिक्रियाप्रतिपादकेन पदेन
वृत्त्या प्रतिपाद्यं, तत्त्वम् । अस्ति चेदं चैत्रः पचति ओदनः
पच्यत इत्यादौ । चैत्रादिवृत्तिकर्तृत्वकर्मत्वादेर्निरूपकपदेन प्रति-
पादनात् । पाचकेन गम्यत इत्यादौ च कृदुपात्तस्य पुरुषस्य गमन-
क्रियैवास्वयिनी न तु पाकक्रिया, तस्या एव तस्मिन्नन्वयात् । तद्वृत्ति
च कारकं न कर्माख्यातेनाभिहितमिति युक्तैव तच्च द्वितीया । एवं
चैत्रेणेत्यस्य भुजिक्रियायामनन्वयाद्गमनक्रियायामेवान्वयाङ्गीकारात्
द्वितीयोपपत्तिः । मयैव पक्त्वा मयैव भुज्यते इत्यत्र तु पक्वेत्यनेन
कर्तुंरुपात्तत्वात्कर्तरि न मयेत्याद्या द्वितीया । अपि तु आत्मान-
मात्मना वेत्ति, अनेन जीवेयात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि,
इत्यादिवत्करणे इति न काचिदनुपपत्तिः । पक्वौदनो भुज्यत-
इत्यादौ तुऽप्यभिधातोः कर्माकाङ्क्षायां द्वितीयान्तौदनपदाध्याहारेण
वाक्यपूरणम् । न हि प्रधानक्रियायामुक्तस्य कारकस्य गुणभूत-
क्रियायामप्युक्तिरिति नियमे प्रमाणमस्ति । येनाध्याहारं विनाऽपि
वाक्यं समर्थ्यते । तथात्वे, ओदनं भुक्त्वा प्राप्तं पचते,

श्रुत्याऽप्यर्थं नानुमतस्तेन सोऽर्थः कुबुद्धिना ।

इत्यादितृतीयान्तप्रयोगानापत्तिः । यदि त्वृक्तप्रयोगेऽप्यनाश्रयासो-
मयैव भुज्यत इत्यत्र च कर्त्तर्यैवाद्या तृतीया पक्षौदनो भुज्यत-
इत्यत्र नाध्याहाराङ्गीकरणम् । तदोक्तनियममङ्गीकृत्य त्वाप्रत्यय-
स्यापि च भाव एवशक्तिमङ्गीकृत्य तदर्थस्य भावस्य पूर्वकालत्वसमा-
नकर्त्तृकत्वसंसर्गेणोत्तरक्रियायामन्वयोऽङ्गीक्रियते । तदाऽस्तु यद्वृत्ति-
कारकं स्वान्वयिप्रधानक्रियाप्रतिपादकपदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यं तत्त्व-
मभिहितत्वं, तदभावोऽनभिहितत्वं, तत्र तृतीयादीति संशेपः ।

अत्र वदन्ति । एवं सति न इति षष्ठ्यन्तन्तिवाद्यन्वितं वाच्यम् ।
प्रथमान्तस्यान्वयात् । अतश्च सत्येति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिः । आदेशभूत-
ग्रानजादेः कर्त्तरादिवाचित्वानुपपत्तिश्च । न च कर्त्तरि इदित्यनेन
तद्वाचित्वं, तथात्वेऽपि कर्मणि भावे चाकर्मके तत्प्राप्तेः सूत्रान्तरा-
विषयत्वात् । अत एव परिहर्त्तव्यम् । स इति प्रथमान्तं कर्त्तादावे-
वान्वेति । न त्वेतावता तस्य वाचित्वं लाघवेन वृत्त्या तद्व्यत्ययस्यैव
ग्राह्यतात्पर्यविषयत्वेन ग्राह्ये तद्व्यापाराकल्पनात् । सा तु प्राधा-
न्यादिनैव सिध्यतीति सिद्धमाख्याते कर्त्तादेरवाच्यत्वम् । ग्रानजादौ
च वाच्यत्वमिति । सत्येति सूत्रस्य च तिवादीनां आदेशत्ववि-
धायकस्य न वैयर्थ्यम् ।

अतः कर्त्तुरवाच्यत्वादायत्वेऽपि वा प्राधान्यस्य दूरभ्रष्टत्वाच्च
पुरुषधर्मत्वकृत्युक्तपुरुषधर्मत्वे । एतेन लक्षणया तस्योपस्थितत्वादेव
तत्कल्पनेति निरस्तम् । प्रयोजनमाद्यप्येव स्मार्त्तं प्राचक्षितम् ।
कृत्युक्तपुरुषधर्मत्वे फलिसंस्कारकत्वाद्यजमानेनैव विधिप्रतिषेधार्थ-

सम्पादनं, न तु समाख्यायाऽध्वर्युनियमः । शुद्धक्रतुधर्मत्वे तु विधिषु सति सम्भवे तथा नियमः । निषेधेषु तु तस्यानियामकत्वासम्भवात् कर्तृमात्रेण वर्जयितव्यमिति ॥ २ ॥ ५ ८ ॥

अहो नवत् ॥ ज्योतिष्टोमे, तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवतीत्यत्र तीर्थस्नानस्य प्रकरणादेव पूर्ववदारादुपकारकत्वं प्राप्तं, पशुपुरोडाशन्यायेन दृष्टरूपमन्त्रापांकरणार्थत्वलिङ्गेन बाधित्वा क्रतु-युक्तपुरुषधर्मत्वम् । तैः ऽप्यु दीक्षातपसौ प्रावेशयन्निति अर्गवादे अप्यु दीक्षावत्त्वसङ्कीर्तनात् दीक्षायाश्च यमनियमपरिग्रहरूपायाः पुरुषसंस्कारकत्वस्य गृहपतिं दीक्षयतीत्यादिना स्पष्टत्वादपि स्नानस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । अत एव कर्तृत्वाग्रे वैयर्थ्यादनुपयोगेऽपि फलाधानाग्रे उपयोगकत्पनादस्य याजमानत्वमिति स्पष्टत्वादेवेदं मूले उदाहृतमपि न विचार्यते ।

दर्शपूर्णमासयोस्तु, जज्ञभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षकत् इति प्राणापानावेवात्मन् धत्त इति श्रुतो मन्त्रपाठः किं शुद्धक्रतुधर्म-उत शुद्धपुरुषधर्म आहो क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इति चिन्तायाम् । पूर्ववत्पुरुषस्य शानजुपात्तस्यापि सर्वप्रधानभूतायां भावनायां चैवा-दिवद्विशेषणत्वेनोपादानात्प्रवर्ग्यन्यायेन प्राधान्यकत्पनानुपपत्तेर्लक्षण-हेतोः क्रियाया इत्यनेनानुवचनक्रियायां लक्षणत्वेनावगतस्य जृम्भणस्य भाव्यत्वादिनाः लक्षणत्वायोगाच्चिमित्तत्वप्रतीतेर्जृम्भणायां निमित्तेऽनु-वचनं भेदनहोमवदारादुपकारकम् । शानजुपात्तः कर्त्ता त्वर्थप्राप्त-त्वादनुवादः ।

वस्तुतस्तु । अनुवचनस्यारादुपकारकत्वे समाख्याया आध्वर्यवत्वा-

नुपपत्तेर्यजमानाद्यन्यपुरुषजृम्भायामपि तत्कर्तृकमग्नपाठापत्तेः शान-
जुक्तजृम्भाकर्तृकर्तृकत्वानुवादानुपपत्तेरवश्यं जृम्भायाः पुरुषविशेषण-
त्वमङ्गीत्य जञ्जभ्यमानकर्तृविशिष्टमनुवचनमेवाध्वर्यवं विधीयते
आरादुपकारकत्वेन । ततश्च जृम्भायाः क्रियां प्रति निमित्तत्वेनाश्व-
यायोगादार्थिकमेवास्या वषट्कारादिवन्निमित्तत्वमिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु जञ्जभ्यमानस्य कर्तृत्वेनानुवचनं प्रति गुणत्वाङ्गीकारे
गुणानुरोधेन प्रधानभूतानुवचनस्य क्रतौ पाक्षिकत्वापत्तेर्जञ्जभ्यमानस्य
क्रियां प्रति शब्दतो विशेषणस्यापि स्वर्गादिवदेव प्राधान्यम् । तदा
हि प्रधानानुरोधेन पाक्षिकत्वेऽपि न दोषः । यद्यपि च तिङ्-
भिहितकारकत्वमेव प्रथमार्थो न तु संस्कार्यत्वम् । तथापि कर्तृ-
त्वस्य फलसमानाधिकरणत्वतश्चाधिकरणत्ववैशिष्ट्यभेदेन भिन्नत्वादुक्त-
युक्तेह फलसमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव प्रथमार्थत्वात् फलभोक्तृत्वरूप-
संस्कारसिद्धिरविकलैव । एतदभिप्रायेणैव च कौस्तुभे अधिकारि-
त्वस्य प्रथमार्थलोक्तिरिति ध्येयम् । अतो जञ्जभ्यमानोद्देशेनानु-
वचनविधानात् प्रकरणानुरोधेन च वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावात्
शुद्धपुरुषधर्मत्वम् । न च फलकल्पना । प्राणापानधारणरूपस्य
फलस्य स्ववाक्य एव कृप्तत्वेन तदभावात् । यद्यपि चायमर्थवादः
स्यात्, तथापि प्रकरणावगतक्रतूपकारापेक्षयाऽस्यैव स्ववाक्योपस्थितस्य
तदाश्चकपदान्तरकल्पनया फलत्वस्यौचित्याच्च । अत्र शुद्धपुरुष-
धर्मत्वमिति प्राप्ते ।

न तावत् फलं कृप्तम् । धत्त इति वर्त्तमानत्वनिर्देशेन योग्या-
नुपलब्धिबाधितत्वात् । अतोऽस्य स्तुत्यर्थत्वेनाश्वयमङ्गीकृत्य फला-

पेक्षार्थां कामपदयुक्तपदान्तरकल्पनयाऽस्यैव वा भविष्यदर्थकल्पनया
फलपरत्वं परिकल्प्य तस्य कथञ्चिज्जन्मभयमानकर्तृभोग्यत्वं वाच्यम् ।
तथा सति फलं तज्जनकत्वं तद्वापाररूपापूर्वञ्चेत्यनेककल्पनातो वरं
प्रकरणानुरोधेन क्लृप्तकतुफलाधानयोग्यताजनकत्वमात्रं कल्पपेक्षित-
त्वात् कल्पयितुमुचितमिति क्रतुयुक्तपुरुषधर्मं पवायम् । फलाधान-
योग्यतासम्पादकत्वाच्च याजमान इति प्रयोजनम् ॥३॥५८॥

ग्रंथौ ॥ अत एव दर्शपूर्णमासयोर्देवा वै ग्रंथं बार्हस्पत्यमब्रुवन्
ह्यथं नोवहेति सोऽब्रवीत् वरं वृणु किं मे प्रजाया इति तेऽब्रुव-
न्त्यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेदिति
श्रुतोदण्डोद्यमनादिरूपावगूरणादिप्रतिषेधोऽपि शुद्धपुरुषधर्म एव ।
यातनारूपस्य फलस्य क्लृप्तत्वेन प्रकरणेन वाक्यसङ्कोचायोगात् । अत्र
हि आग्निषि लिङ्, प्रवर्त्तनाया बाधात् । आख्यातार्थोऽपि लक्षणया
भोगरूपानुभवो निस्तारो वा । तमिति द्वितीयार्थो विषयत्वम् ।
तथाचावगूरणकर्तृविषये शतशुणं यातनानुभवः शतसंवत्सरेण वा
तन्निस्तारो भवत्वित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु आख्यातार्थोऽनुभावनादि, लिङर्थोऽनुकूलव्यापार एव ।
तथाच तं प्रति भवान् ग्रंथुरनुभावयेदित्यर्थः । अत्र लिङुपादानेन
पूर्ववद्वर्त्तमानत्वाप्रतीतेर्यातनायाः साध्यत्वावगमान्निषेधफलं काम-
पदाद्यभावेऽपि क्लृप्तम् । अतः शुद्धपुरुषधर्म इति प्रत्युदाहरणमा-
चम् । अतएव सामान्येन ग्रंथोर्वरदानमपि सङ्गच्छते । पुरुषधर्मत्वञ्च
पुरुषनिष्ठफलजनकक्रियाविषयतामात्रं, न तु पुरुषस्य संस्कार्यतया
शेषित्वं प्रमाणाभावादिति ध्येयम् ।

न च क्रतौ अवगूरणप्राप्त्यभावादेवास्त्योत्कर्षसिद्धेर्न प्रत्युदाहरण-
त्वमिति वाच्यम् । अन्वाहार्येणानत्यसम्भवे तस्यापि तदर्थं प्राप्तेः ।
क्रतूपकारकतया प्राप्त्यभावेऽपि न स्त्रियमुपेयादित्यादिवत्क्रतुमध्य-
प्रसक्तप्रतिषेधस्यापि क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेश्च । अतश्च फलस्य कृतृत्वादेव
पुरुषधर्मत्वम् । अत्र चार्थवादादोक्तीतस्य वा पदान्तरस्य फलपरत्वं,
अस्यैव स्वर्गादिवदा तत्परत्वमित्यादि तु स्वयमूह्यम् ॥३॥६०॥

प्रागवरोधात् ॥ दर्शपूर्णमासयोरेव, मलवद्वाससा न संवदेदिति
श्रुतम् । मलवद्वाससा रजस्वला । अस्य च प्रतिषेधस्य फलाश्रवणात्
क्रत्वङ्गत्वे नानुपपत्तिः । न च यस्य त्रयेऽहन् पत्न्यनालभुका स्यात्
तामपदस्य यजेतेति वचनेनैवानालभुकापदवाच्यरजस्वलाऽपरोधोत्तरं
क्वाप्रत्ययेन यागप्रयोगकर्तव्यताविधानात् क्रत्वङ्गभूतस्य लौकिकस्य
च याजमानस्य आर्त्विजस्य वा रजस्वलासंवादस्याप्रसक्तेः कथं प्रति-
षेध इति वाच्यम् । अन्यस्याप्रसक्तावपि साधारणद्रव्यतया त्रौह्या-
द्यंशेऽनुमतिरूपस्य तस्य प्रसक्तेः । अनुमतेरपि परम्परया ज्ञातं
शक्यत्वेन संवादाप्रसक्तौ तु पत्न्यतिरिक्तरजस्वलासंवादस्य क्रतुमध्ये
रागतः प्राप्तस्यापरोधवाक्यविषयस्य स्मृतौ निषिद्धस्यापि क्रत्वर्थतया
प्रतिषेधोऽनुतवदननिषेधवदिति प्राप्ते ॥

मनुना, रजस्वला च षंठश्चेत्यादि प्रक्रम्य,

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितम् ॥

दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथाययम् ।

इत्युक्त्वा, तमप्यनयेत् तत इत्यनेन रजस्वलामाचस्य दैवकर्ममात्रे
वाक्येन आहुप्रकरणं बाधित्वा अपनयविधानात् तथा सह संवादा-

प्रसक्तेर्न क्रत्वर्थत्वम् । न चेयमेव श्रुतिस्तस्यामूलम् । स्मृतेर्देवकर्म-
मात्रविषयत्वेन सामान्यरूपत्वात् । न च रजस्सलामात्रस्यापनये
अपरोधवाक्यवैयर्थ्यम् । अपरोधवाक्यस्य पत्न्या सहैव पत्युरधि-
काराद्रजस्सलायाश्चानधिकारेण तां विना यागाकरणप्रसक्तौ दर्श-
पूर्णमासकरणविध्यर्थत्वात् । अत एव तच्चत्यमपद्धेत्यनुवादः । अत-
स्याप्रसक्तत्वात् पुरुषार्थ एवायं निषेधः । श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थ इति
तु शक्यते वक्तुमिति ध्येयम् ॥३॥६१॥

अप्रकरणे ॥ अनारभ्य, सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो-
भवतीति श्रुते, न तावत्क्रतुगतहिरण्योद्देशेन सुवर्णत्वविधिः ।
धारणप्राप्त्यभावेनानुवादानुपपत्तेः । नापि हिरण्यं हस्ते सम्प्रदाय
षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति विहितक्रतुहिरण्यधारणानुवादेन सुव-
र्णत्वविधिः । विशिष्टोद्देशापत्तेः । अतो भार्यमिति कृत्यत्ययेन
सुवर्णस्य कर्मत्वाभिधानान्तदुद्देशेनैव धारणाख्यसंस्कारविधिः ।
हिरण्यपदस्य तु सुवर्णरजतसाधारणवाचिनोऽनुवादित्वम् । न चैव-
मपि क्रतुगतसुवर्णोपस्थितावेव प्रमाणाभावः । सुवर्णस्वरूपे आन-
र्थक्यालौकिकक्रियासाधनीभूतग्रहणेऽपि तत्तादवस्थ्यात् सुवर्णस्यैव
श्रुतकर्मत्वान्यथाऽनुपपत्त्या स्वर्गार्थवादिकफलकत्वनस्य चाश्रयाभा-
वादनुपपत्तेः । परिशेषादेव क्रतुगतसुवर्णोपस्थितिलाभोपपत्तेरिति
प्राप्ते ।

न तावत्प्रकरणात्क्रतुसम्बन्धोपपत्तिरनारभ्याधीतत्वात् । नापि
जुह्वादिवदव्यभिचारितत्वात् । लोकेऽपि सुवर्णसत्त्वेन व्यभिचारात् ।
न वा पारिशेष्यात् । श्रुतकर्मत्वान्यथाऽनुपपत्त्या सुवर्णस्वार्थवादिक-

फलसाधनत्वकल्पनाया एव प्रसङ्गे पारिशेष्याभावात् । धारणस्य संस्कारकस्य सुवर्णस्याश्रयापेक्षायां तत्त्वेनाप्यर्थादन्वये बाधकाभावात् । न चेष्टापत्तिः । तथात्वे धारणसुवर्णोभयकरणकयोर्द्वयोर्भावनयोर-पूर्वयोस्तत्पदयोश्च कल्पने गौरवापत्तेः । सुवर्णांग्रेऽप्यपूर्वविधित्व-प्रसङ्गाच्च । अध्वर्युं वृणीते, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ तु उभयोरपि दृष्टार्थत्वादुक्तगौरवाभावेन संस्कारविधिन्यथाऽनुपपत्त्या विनियोग-कल्पनेऽपि न दोषः । प्रकृते तु धारणेन सुवर्णं संस्कार्यन्तेन च तदाश्रितेन फलं भावयेदिति कल्पने गौरवम् ।

अतः कृतप्रत्ययलक्ष्या एकैवात्र भावना । तस्याच्चावश्यकत्वादाय-वादिकस्य फलस्यैव भाव्यत्वं, न तु सुवर्णस्योद्देश्यानेकत्वप्रसङ्गात् । अतः सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गात् सुवर्णहिरण्यधारणमेवार्थकर्मतया विधीयते । किञ्च सुवर्णस्वरूपे आनर्थक्ये यथैव तत्कार्यं क्रतुरेवं लौकिक्यपि क्रिया । तस्यामपि च नैवानर्थक्यम् । चेन्नकर्मणि बाह्यलिहरणादिवन्निर्विघ्नसमाप्त्यर्थत्वेन धारणाख्यसंस्कारोपपत्तेः । अतः परिशेषाभावाच्च क्लृप्त्यर्थत्वम् । न चोभयार्थत्वम् । एकस्यैव विधेरंग्रे प्रयोजकत्वमंग्रे च प्रधानप्रयुक्तत्वादप्रयोजकतेति वैरूप्याच्च । अतः सक्तुवद्विनियोगभङ्गमपि प्रकल्प्य धारणाख्यार्थकर्मनैव युक्ता ।

न च तस्यापि वैदिकक्रियात्वसामान्यात्कालज्जलं सादृश्येन क्रतूप-स्थितौ धर्मातिदेशस्येवाङ्गत्वेऽपि बाधकाभावादिति वाच्यम् । विधिवलेनोपस्थितेषु नियमेन सर्वेच्छिष्टेषु तद्गतनिरतिग्रयत्वस्यापि सर्वपुरुषाभिलषितत्वेन ग्रीष्मोपस्थितिकतया स्मर्गस्यैव कल्पनीयत्वात् । आर्थवादिकफलस्य वाक्योपान्तत्वेन ततोऽपि ग्रीष्मोपस्थितिकत्वाच्च ।

क्रत्वर्थत्वे तु स्वगतेन वैदिकक्रियात्वेन क्रतुगतस्य तस्योपस्थितौ क्रतोर्दुपस्थित्या तदङ्गत्वकल्पने गौरवम् । अत एव विश्वजिह्वाचि-
सचादौ न तत्कल्पनम् ।

प्रकृते तु विशिष्टधारणस्यार्थवादिकमेव फलमिति पुरुषार्थता ।
तत्त्वं सुवर्णस्य कर्मत्वमेव । तस्यैव 'त्वार्थवादिकफलम् । तेनेति
पदाध्याहारस्य स्तुतिपक्षेऽपि समानत्वात् । न चात्राश्रयापेक्षाविधि-
वैयर्थ्यं, तस्य संस्कारविधिनैव परिहारात् । दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो-
भवतीत्यत्र भविष्यदर्थकत्वमात्रलक्षणा तु पूर्वपक्षिणोऽप्यविशिष्टा ।
स्तुतिलक्षणा सुवर्णपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणा च तवाधिकेति ममेव
लाघवमिति ॥ ३ ॥ ६ ॥ १ ॥

शेषोऽप्रकरणे ॥ अनारभ्यैवाधीतं, येन कर्मणेत्येतत् तत्र जयां
जुहुयादिति । कर्मणा ऋद्धिं स्वफलाधिक्यं प्राप्तमित्यर्थः । अतश्च
यथावस्थितफलार्थं विनैव जयादीन् कर्माणि । कर्मभ्यः फलाधिक्ये-
च्छायान्तु जयादयः कर्माङ्गम् ।

तत्र च कर्मत्वस्य क्रतुव्यभिचरितत्वाच्च तावज्जुह्वादिवत्तदुप-
स्थितिः । न च लौकिकस्य कर्मणः कृतिभोजनादेर्दृष्टार्थत्वेना-
दृष्टार्थजयादिग्राहकलायोगः । रोहिण्यां कृषिकर्माणि कारयेत्,
पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां चेन्नमर्यादायां द्यावापृथिवीयं बलिं
हरेदित्यादिवदस्यापि निर्विघ्नसमाप्त्यर्थत्वेन फलोपचयार्थत्वेन वा
ग्रहणोपपत्तेः । न च तथापि जयादेराहवनीयसाध्यत्वात्कथादौ
तदभावादनङ्गत्वम् । जयादेरेव होमत्वेनाहवनीयप्रणयनप्रयोजक-
त्वोपपत्तेः । न च प्रधानस्य देशासम्भवादनङ्गत्वम् । अङ्गगुणविरो-

धन्यायेन तदसम्भवेऽप्यङ्गत्वोपपत्तेः । कृषिदेशेऽग्निनयनेन समान-
देशसम्भवाच्च ।

वस्तुतस्तु कृष्यादेर्दृष्टार्थतया विधेयत्वाभावेन प्रयोगविध्यभावा-
दङ्गप्रधानयोरेकदेशत्व एव प्रमाणाभावः । अस्तु वा तत्तथापि
तस्य लिङ्गादिरूपप्रमाणत्वाभावेन वाक्यसंकोचकत्वानुपपत्तेर्लौकि-
कसाधारणसर्वकर्मार्यत्वमेव जथादौनामिति प्राप्ते ।

अग्निमदैदिककर्मांशे तस्य परप्रयुक्ताग्निताम्रणयनोपजीवित्वं
तदन्यकर्मांशे च तत्प्रयोजकत्वकल्पनमिति गौरववैकल्यादिभिर्या
कामश्रुतीनामाहिताग्न्यादिमात्रविषयत्ववज्जयादिविधिर्नैव खलाघ-
वार्थमग्निमत्कर्मार्यतयैव जथादिविधानास्तेतरकर्मार्यत्वम् ॥ ३ ॥ ६ ॥ ३ ॥

दोषात् ॥ अनारभ्य, प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्स खां देवतामा-
र्क्षत्स पर्यदौर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तन्निरवपत्ततो-
वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति
यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेदिति
श्रुतम् ।

प्रतिग्रहशब्दोऽत्र दानपर इत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । ततश्च
यस्मिन्चदायादादिभ्यो लौकिकं दानं, तत्सम्बन्धिनीयमितिः, किं
वाऽश्वदानमात्रसम्बन्धिनी, किं वाऽग्निमत्कर्माङ्गभूताश्वदानसम्-
बन्धिनीति चिन्तायाम् । अर्थवादानुरोधेन दानविषयत्ववदस्या इष्टे-
र्दाषनिर्घातार्थत्वस्याप्यवगमाद्दोषस्य च न केसरिणो ददातीत्यनेना-
विहितलौकिकविषयत्वात्तदनुरोधेनास्यापि लौकिकदानविषयत्वम् ।
इदं हि वचनं यत्रानियमेन सामान्यतो विहिते अश्वविषये

इच्छया प्रवृत्तिर्यत्र वा नैव विहितं तथा मित्रदायादादिभ्यस्तद्विषयम् ।

अत एव यत्र विश्वजिदादौ सर्वस्वदानेऽश्वदानं नियतं तत्र तत्प्रकरणस्थेन वाक्यान्तरेणैव तस्य पर्युदासेऽप्यस्य शाखान्तरीयवचनस्योक्तविषयनिषेधत्वमेव । अतस्तत्र निषेधबलेन दोषावगतेस्तन्निघातार्थाया इष्टेरपि तद्विषयत्वम् । भेदनहोमस्येव भेदनवद्ग्रहपूर्णमासविषयत्वम् । अत एव दोषनिर्घातः फलं, अश्वदानं च निमित्तं न तु शेषि । तथात्वे उक्तफलत्वानुपपत्तेः । अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावाच्च । यदि त्वस्यादोषनिर्घातार्थत्वं नाभ्युपगम्यते, ततो यावच्छब्दसमभिव्याहारेणाश्वदानस्योद्देश्यत्वावगतेस्तावच्छब्दसमभिव्याहृतायाः प्राप्तेष्टेस्तदङ्गत्वापाताच्चिमित्तत्वानुपपत्तिः । न हि यावच्छब्दो निमित्तवाची ।

न च यावत्तावच्छब्दाभ्यां क्रियाद्वयसम्बन्धमात्रावगतौ शेषित्वपक्षे आरादुपकारकत्वेन तत्र त्वापत्तेस्तावच्छब्दस्य प्राप्त्यभावेन विधेयत्वप्रसङ्गाच्चिमित्तत्वपक्षे च प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिरिति न्यायेनैव तावच्छब्दार्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्विधिलाघवेन निमित्तत्वावगतिः सिद्धान्ते सुलभेति वाच्यम् । पक्षद्वयेऽपि निमित्तत्वानुरोधेन आवृत्तिप्रसक्तौ कालस्यैक्ये तन्मत्वप्राप्तेस्तावच्छब्दस्य प्रतिप्रसवविधित्वावश्यकभावात् । अत एव गृहीयादिति शिङ्ः प्रयोजकत्वापरपर्यायहेतुत्वार्थकत्वेऽपि शेषित्वेऽपि तदुपपत्तेर्निमित्तत्वनिश्चयो दुर्लभः । प्रत्युतापेक्षितत्वाच्छेषित्वमेव सिद्धान्ते स्यात् । मम तु दोषनिर्घातार्थत्वात्तन्निश्चय इति वैषम्यम् । अतस्तद्वशेन लौकिक-एवाश्वदाने आहिताग्नेः स्यादिति प्रथमः ।

द्वितीयस्तु तदर्थवादे जलोदरापरपर्यायो वरुणग्रहाख्यो दोषः ।
 स नैव प्रत्यक्षादिना वैद्यकसंहिताभिर्वाऽश्वदानजन्यतयाऽवगम्यते ।
 अथ मुख्यार्थबाधेऽपि पापमेव वृणोतीति व्युत्पत्त्याऽवयवयोगेन
 वरुणग्रहशब्देनोच्येत, ततो वैदिके दानेऽपि कथञ्चित् त्यागादुःख-
 दर्शनान्तदेव वरुणग्रहशब्देनोच्यताम् । इच्छाडम्बरविनोदेन च
 दुःखग्रमनात्स एवैनमित्यस्याप्युपपत्तेरस्यादोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणा-
 भावालौकिकमात्रविषयत्वानुपपत्तेर्वाक्यसंकोचांयोगेन सर्वविषयत्वम् ।
 न च गृह्णीयादिति छिडा विहितत्वेनोक्तत्वाद्विहितस्योपस्थितिः ।
 उद्देश्यस्य विहितत्वेन विशेषणयोगात् । अतः सर्वविषयत्वमिति
 प्राप्ते ।

जयादिन्यायेनैव लौकिके फलकल्पना वैदिके नेत्येवं विहिते-
 ऽप्यग्निरहिते तत्प्रणयनादिप्रयोजकत्वमितरत्र नेत्येवञ्च वैरूपापत्ते-
 र्विधिस्त्राघवानुरोधेनैव स्वसंकोचं कामश्रुतिवदेवानुमन्यते । अत-
 स्त्राग्निमत्कर्मसम्बन्धश्चदानमेवोद्देश्यम् । तदपि च न शेषितया ।
 प्रवर्ग्यन्यायेनाश्वदानगतप्रयोजनवत्त्वजिज्ञासायामवश्योपस्थितक्रतोरेव
 शेषितकल्पनौचित्यात् । अतस्योपसद्देव नाश्वदानहेतुत्वं शेषितया
 अपि तु निमित्ततयैव । अस्तु वा तत्र तथापि अग्निमत्कर्मसम्बन्धश्च-
 दान एवेयमिष्टिः ॥ ३ ॥ ६ ४ ॥

अचोदितं च ॥ सेयमिष्टिर्न प्रतिगृहीतुरपि तु दातुरेव । उप-
 क्रमस्यार्थवादे प्रजापतेर्दातुरेव प्रधानभूतस्य स इत्यनेन परामर्शात्
 प्रजापतिरेव वरुणायाश्च दत्त्वा स्त्रां देवतां सम्यदानरूपां वरुणं जलो-
 दररूपेण प्राप्त इत्यर्थावगमात्तस्यैव तन्निर्माकार्यमिष्टिकर्तृत्वाव-

गतेरुच्चैर्द्वादिवदेवोपसंहारस्यप्रतिग्रहीत्वपदस्य दात्वलक्षणार्थत्वात् ।
अथवाऽऽख्यातेन साचात्मयोजकसाधारणेन कर्तृमात्राचेपात्साचात्म-
भावे प्रयोजककर्त्तृनापेक्षेऽपि इहोपक्रमानुरोधेन तदाचेपात्प्रतिग्रहं
यः कारयेदित्यर्थवगतेर्विनैव लक्षणां दातुरिष्टिः ।

न चैवं तेन गतार्थत्वम् । मैत्रायणीयशाखायां स एषोऽस्यः
प्रतिगृह्यते इत्येवं प्रतिग्रहोपक्रमायां एवास्या आन्तानात्तद्वशेनोप-
क्रमस्येऽप्यर्थवाद एव लक्षणेत्यधिकाग्रङ्गायाः सत्त्वात् । तन्निवृत्तिस्तु
शाखान्तरे प्रतिग्रहीतुरिष्टवगमेऽप्यस्यां शाखायां प्रबलोपक्रमे
प्रमाणाभावेन लक्षणानुपपत्तेरेतद्वचनेन दातुरिष्टौ बाधकाभावात्
दूरस्थकर्मानुवादेन उद्देश्यसम्बन्धानुपपत्तेरस्य कर्मान्तरविधायकत्वाच्च
नामादीनामुपस्थापकानामभावेन शाखान्तरन्यायाभावाच्च । दातुप-
क्रमानुरोधेन मैत्रायणीयशाखास्योपक्रमस्यापि प्रयोजककर्तृत्वाभि-
प्रायेण व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च ॥२॥६५॥

पानव्यापञ्च ॥ अनारभ्यैव, वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्धते
यः सोमं वमिति तस्मात्सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेत्सोमवामिन इति
श्रुतेष्टिरपि वैदिकस्यैव सोमस्य वमने न तु लौकिकस्य । वैदिक-
गौरवादिभयेन जयादिहोमनदेवोभयार्थत्वस्य तावदनुपपत्तेः । न
चाश्वप्रतिग्रहेष्टिवद्दोषनिर्घातार्थत्वकल्पनया लौकिकमात्रविषयत्व-
शङ्का । वमनजन्यस्यार्थवादिकस्येन्द्रियवीर्यनाशाख्यवृद्धिरूपस्य दोषस्य
वैदिकसोमवमनेऽपि जायमानत्वात् । तन्निर्घातार्थत्वस्य प्रत्यक्ष-
बाधितत्वाच्च । वैद्यके वमनार्थतयैव सोमपानविधानात् तस्येन्द्रि-
यादिनाशकत्वानुपपत्तेस्तु । अत इन्द्रियवीर्यवृद्धिपदेन लक्षणया

क्रतुवैगुण्यस्यैवोपादानात्तन्निर्घातार्थत्वमेवास्या इष्टेर्युक्तम् । जायते च मामेका वाक् नाभिमतिगादित्यादिमन्त्रवर्णात्मन्यग्नरणान्तस्यैव भक्षणस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वावगतेर्वमने क्रतुवैगुण्यम् । अतश्चाश्वदान-
वदमनस्य वैधत्वाभावेऽपि इष्टेरग्निमत्क्रतुविशेषाङ्गत्वमविरुद्धम् ॥
३॥६॥

तत्सर्वं च ॥ सैव किं याजमानं एव वमने स्यादुतात्विज्येऽपीति चिन्तायाम् । अतस्त्विमनेऽपि प्रतिपत्तिर्विलोपादिना वैगुण्यस्याव-
श्यकत्वात्तत्समाधानार्थमियमितिष्ठिः स्यादेवेति प्राप्ते ।

इष्टिस्तावदियं क्रत्वङ्गत्वाद्यजमानेन कार्या । अतस्त्विग्भिर्यजमान-
द्रव्यस्य त्यक्तुमशक्यत्वात् । स्वद्रव्येण स्वाग्निषु करणे पुनः क्रत्वर्थ-
त्वानुपपत्तेः । यजमानकर्तृकायाश्च न अतस्त्विमनस्य निमित्तता, यः
सोमं वमितौति यच्छब्दबलेनेष्टेर्वमनसमानकर्तृकत्वावगतेः । तस्य
चोपादेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् । अतश्च समानकर्तृकत्वबलाद्य-
द्यपीयमितिर्नैमित्तिकी क्रत्वपकारिका, यदि वा नैमित्तिक्येवार्थ-
वादवशात्क्रतुवैगुण्यसमाधानार्था सती आरादुपकारिका, यदि वा
वमनस्य जृम्भावदेवार्थिकं निमित्तत्वमङ्गीकृत्य तद्वदेवेयमितिष्ठिः षष्ठ्या
क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारिका, सर्वथा यजमानवमन एव स्यात् अतस्त्वि-
मने तु सामान्यविहितं यजुर्भेषनिमित्तम् ॥३॥६॥७॥

सर्वप्रदानम् ॥ शेषभृतसोमवमनप्रसङ्गात्किमाग्नेयादौ कृत्स्नस्य
पुरोडाशादेर्यागसाधनता होमस्योत द्वावदानादेरेव तत्पुरोडाशा-
दिस्तु तत्प्रकृतिरुत कृत्स्नः पुरोडाशादिः यागसाधनं होमस्तु तद्द्वा-
वदानस्यैवेति चिन्तायाम् । उत्पत्तिवाक्ये कृत्स्नस्यैव साधनत्वप्रतीतेर्न

वावद्वावदानस्यैव यागसाधनत्वम् । न हि चतुरवत्तं जुहोतीत्येतदु-
त्पत्तिवाक्यम् । तथाले आग्नेयादिवाक्ये द्रव्यदेवताद्यनेकगुणविधाने
वाक्यभेदापत्तेः । अतश्चोत्पन्नशिष्टत्वेन पुरोडाशावरुद्धे यागे चतुर-
वत्तविधानानुपपत्तेः चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना यागमनूद्यावदा-
नाख्यसंस्कार एव निर्मण्येनेष्टकाः पंचन्तीतिवद्विधीयते । न हि
यागाद्धोमोभिद्यते, येन जुहोतिनां नानुवाद इत्याशङ्क्येत । जुहोति-
चोदितानामपि, स एष यज्ञः पञ्चविध इत्यादौ यजिनाऽनुवादात् ।
यजतिचोदितानाञ्च प्रयाजादीनामभिक्रामं जुहोतीति जुहोति-
नाऽनुवादाच्च । यागहोमयोर्भेदे प्रयाजानूयाजगृहमेधीययागादौ
प्रक्षेपे प्रमाणाभावाच्च । अतो यागहोमयोरभेदाद्युक्तो जुहोतिना
यागमनूद्य प्रदेयपुरोडाशसंस्कारकतयाऽवदानविधिः । अतश्च कृत्स्न-
स्यैव पुरोडाशस्यावदानेन संस्कार्यत्वात् पुनः पुनरवदाय याग इति
ज्योतिष्टोमवद्यागाभ्यासेऽपि न दोषः ।

वस्तुतस्तु । सर्वं पुरोडाशं पुनः पुनरवदाय संहदेव हृद-
यादिवद्वाग इत्यपि शक्यं वक्तुम् । शेषकार्याणि खिष्टकृदा-
दीनि तु प्रकृते विद्यमानशेषाभावाद्धविरन्तराक्षेपकाणि । तदा-
कथ्यशेषशब्दस्तु अवशिष्टवचनत्वासम्भवादाज्येन शेषं संस्थापयतीति
वदन्यपरः । दृष्टञ्च शेषशब्दोऽन्यत्रापि ततः शेषेण विशिष्ट-
देशजात्यादिमतोजन्म प्रतिपद्यत इति गौतमस्यतौ खर्गारम्भक-
सुकृतातिरिक्तसुकृतपरः । न हि खर्गारम्भकसुकृतशेषेण देहान्तर-
प्राप्तिरन्यत्रान्यस्य व्यापारायोगात् । अतस्तच्च शेषशब्दोऽन्यवाच्यो-
वेति प्रकृतेऽपि हविरन्तरमेव पूर्वसदृशं शेषशब्दवाच्यं भविष्यति ।

अस्तु वा शेषकार्यानुरोधाद्यस्य कस्यचित् प्रकृतस्यैकस्य हविषः शेषस्थापनं, इतरेषां तु सर्वहोम एव । तदा च तद्विषयमेव मध्य-पूर्वार्धवाक्यमिति प्राप्ते ।

न चतुरवत्तवाक्येनावदानविधिः, द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यनेनैव प्राप्तेः । अनेनैव विधानेऽपि वा निष्ठाप्रत्ययोपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गेनावदानसंस्कृतस्यैव द्रव्यस्य विधेयत्वाच्च । अतश्च यागानुवादेनावत्तस्यैव हविर्हेन विधेयत्वादुत्पत्तिवाक्येऽष्टाकपालपदं पशुसोमवत् प्रकृति-द्रव्यविधायकम् । अतश्चावत्तस्यैव यागसाधनत्वादवशिष्टस्यानुनि-व्यञ्जप्रतिपत्तिशेषकार्याणीति भाव्यकारः ॥

वार्त्तिककारस्तु । न यागहोमयोरभेदः । याज्ञिकानां देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागे प्रचेपाङ्गके यजिपदप्रयोगाद्देवतोद्देशद्रव्यत्याग-प्रचेपेषु समप्रधानेषु जुहोतिप्रयोगात् प्रचेपाङ्गकक्रियाद्वयवृत्ति जातिर्यागलं, क्रियात्रयवृत्तिजातिश्च होमत्वमिति तयोर्भेदात् । अत एव न यजिनाऽङ्गभूतोऽपि प्रचेपः शक्नोच्यते, अपि तु प्रमाणान्तरलभ्य एव । तदत्राग्नेयादिवाक्ये यागमात्रानुमानेऽपि अङ्ग-भूतस्य प्रचेपस्याप्राप्तत्वाच्चतुरवत्तवाक्येनैवावत्तोद्देशेन तद्विधानम् । अतएव तत्र द्वितीयाऽप्युपपद्यते । यागे त्वष्टाकपालः कृत्स्न एव हविः । प्रचेपस्तु त्यागसमानकालीनस्तदुत्तरकालीनो वा द्वावदानस्य प्रति-पत्तिः । अतएवात्रत्यजुहोतिनोद्देशत्यागयोरुत्पत्तिकक्यादेव प्राप्तेर्लक्ष-णया प्रचेप एव प्रतिपाद्यते । एवं च यत्र प्रकृतौ विहृतौ वा प्रत्यक्ष-वक्षनेनातिदेशेन वा प्रचेपप्राप्तिस्तत्र नाचेपः प्रचेपस्य । अन्यत्र तु प्रया-जादौ प्रमाणान्तराभावाच्च न प्राप्तिस्तत्र यजिनैवाचेपः । तदङ्ग एव

शक्तिग्रहात् । पान्नीवतादौ तु देवतासम्बन्धेनोद्देशत्यागयोरेव कल्प-
नात् पर्याग्निकरणान्तगरीति विधानेन च प्रक्षेपानतिदेशात् न
प्रक्षेपः । गृहमेधीयादौ तु आज्यभागवत् पुनःश्रवणाद्वा तत्करण-
मिति विशेषः । अतश्च कृत्स्नस्यैव पुरोडाशस्य देवतायै त्यागादुप-
युक्तस्य च द्वावदानस्य प्रक्षेपणमिति प्रतिपत्तिः । उत्तरार्धादेश्च
स्त्रिष्टकदादिना । न च त्यक्तस्य स्त्रिष्टकते पुनस्त्यागानुपपत्तिः ।
वचनवशेन त्यक्तस्यापि पुनः स्त्रीकारेण त्यागोपपत्तेः । अतोऽस्ति
शेष इति सिद्धम् ॥ २ ॥ ६ ८ ॥ .

अप्रयोजकत्वात् ॥ अत्र भाष्यकारेण शेषकार्याणामर्थकर्मत्वा-
देकस्मादेव हविषः शेषकार्याणि कर्त्तव्यानीति पूर्वपक्षयित्वा प्रति-
पत्तित्वं प्रसाध्य सर्वेभ्य इति सिद्धान्तितम् । तच्चतुर्थ एतादृशविषये
प्रतिपत्तित्वस्य साधयिष्यमाणत्वात् पुनरुक्तत्वापत्तेः पूर्वाधिकरण-
प्रयोजनकथनार्थान्येतानि सूत्राणीति वार्त्तिककारो व्याचक्ष्यौ ।

यदि पूर्वाधिकरणे शेषकार्याणां हविरन्तराक्षेपकत्वं पूर्वपक्षे, तदा
स्यष्टमेव प्रयोजनम् । यदा तु शेषकार्यानुरोधेन शेषस्थापनं, तदा
तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वेनाप्रयोजकत्वेऽप्यर्थकर्मत्वेन तुषोपवाप-
कपाक्षवच्छेषस्य गुणभूतत्वात् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वा-
दुपादेयविशेषणत्वेन तद्गतसङ्ख्याया विवक्षितत्वादेकस्मादेव करणं
शेषकार्याणाम् । सङ्कतसङ्कादिति वीष्माश्रवणं तु चतुर्थं चतुर्थेऽह्न्य-
हीनस्थेतिवत्प्रयोगान्तरविषयम् । सिद्धान्ते तु विद्यमानशेषत्वाख्य-
चातुर्थिकन्यायेन प्रतिपत्तिकर्मत्वादविवक्षितसङ्ख्याशेषाख्यसंस्कार्यानु-
रोधेन सर्वेभ्यः करणम् । वीष्मा चोपपन्नतरा ॥ २ ॥ ६ ९ ॥

एकस्माच्चेत् ॥ परप्रयुक्तद्रव्योपजीविनोऽर्थकर्मणश्च तुषोपवापादे-
रनेकपुरोडाशीयकपालानां मध्ये एकस्मिन् कपाले गृहमाणे अनि-
यमप्राप्तौ आग्नेयस्य मुख्यत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात् तदतिक्रमकारणा-
भावेन तदीयकपालस्यैव ग्रहणम् । ग्राह्यतावच्छेदकश्च प्रथमोप-
स्थितत्वं न त्वाग्नेयत्वम् । अतो विहतावन्यविकारस्य तत्त्वेन तदीय-
मेव कपालं ग्राह्यम् ।

यत्त्वत्र मूले सङ्गतिलोभेन कृत्वाचिन्तया यदा शेषकार्यानुरोधेन
यस्य कस्यचित् स्थापनं तदा कस्येत्यपेक्षायां मुख्यस्येति सिद्धा-
न्तितम् । तदाग्नेयवेलायां शेषकार्याणामबुद्धिस्थत्वाच्छेषस्थापना-
च्चेपानुपपत्तेः शेषकार्यानुष्ठानवेलायां चान्यस्यैव स्थापनोपपत्तेरुपे-
क्षितम् । तत्रत्यमुख्यपदं वा प्रथमोपस्थितपरम् । ततश्च यस्यैव यत्र
प्रथमोपस्थितिराद्यस्यान्यस्य वा, तस्यैव तत्र ग्रहणमिति न्याय-
शरीरार्थः ॥ ३ ॥ ७० ॥

भक्ष्याश्रवणात् ॥ आग्नेयस्य पुरोडाशस्य चतुर्धा कृतस्येदं ब्रह्मणः
इदं होतुरित्यादिमन्त्रवर्णकल्पितो विभागरूपो व्यादेशः श्रुतः ।
स किं दक्षिणारूपतया परिक्रयार्थः सन् ऋत्विक्संस्कारार्थः, उत
भक्षणरूपतया प्रतिपत्त्यर्थः सन् शेषसंस्कारार्थ इति चिन्तायाम् ।
भक्षणस्याश्रवणाद् ब्रह्मण इत्यादिषष्ठीश्रुत्या च वासिष्ठादिवद्ब्रह्मादीनां
स्वामित्वावगमात् तस्य च दानमन्त्रेणानुपपत्तेस्तस्य च त्यक्तेऽपि
पुरोडाशे खिष्टद्वन्द्वेव स्त्रीकारकल्पकलोपपत्तेः सोमचमसवदृत्विक्-
संस्कारार्थं दक्षिणादानविधिरेवात्र कल्प्यते । अत एव एषा वै दर्श-
पूर्णमासयोर्दक्षिणेत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । अतः परिक्रयार्थ इति प्राप्ते ।

सकलस्यैव पुरोडाशस्याग्नये त्यक्त्वादनीशो यजमानो न शक्नो-
त्यन्यांस्तेन परिक्रेतुम् । अतस्तव मते पुनः स्त्रीकारो दानं आन-
तिश्चेत्यनेककल्पना । खिष्टकृति तु यागस्य श्रुतत्वात् स्त्रीकारकल्प-
नेऽपि न दोषः । अतोवरम्भचणकर्तृत्वमेव सम्बन्धसामान्यवाचिषष्ठ्यर्थं
परिकल्प्य शेषापेक्षितशेषप्रतिपत्तिरूपं भक्षणमेव ब्रह्मादिकर्तृकं
मान्त्रवर्णिकविधिना विधीयते । अवश्यं चानतिरप्यनेन भक्षणोप-
योगिन्येव जननीया, न तु गृहसुवर्णादिवत् क्रियान्तरोपयोगिनी,
अयोग्यत्वात् । अतश्चावश्यकत्वाद्भक्षणमेव सम्बन्धघटकं कल्प्यते न
क्रियान्तरं समर्पणादि गौरवात् । अतश्च ब्रह्मसम्बन्धि समर्पणमेव
शेषप्रतिपत्तिस्तेन तु गृहे नीत्वा स्वयं अन्यद्वारा वा भक्षणं सम्पाद-
नीयमित्यपास्तम् । आवश्यकभक्षणस्यैव तत्कर्तृकस्य प्रतिपत्तित्वोप-
पत्तौ क्रियान्तरकल्पने गौरवात् । दक्षिणाश्रुतिस्तु आनुषङ्गिका-
नतिसाधनत्वादर्थवादः ॥ ३ ॥ ७ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ।

आज्याच्च । उपांशुयाजप्रयाजाज्यभागानूयाजादिद्रव्याणां जौह-
वादीनां खिष्टकृदिडादीनि शेषकार्याणि कर्त्तव्यान्युत नेति चिन्ता-
याम् । उत्तरार्धात् सकृत्सकृत्समवद्यति सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यती-
त्यादिवचनेभ्यो वेद्यां हवींभ्यामादयतीतिवदङ्गप्रधानसाधारणहवि-
र्यत्वप्रतीतेः कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

यत्तावदेषां तत्तद्यागेषु असाधारणं प्रयाजानूयाजेषु जौहवाद्ये-
कदेशरूपं आज्यभागोपांशुयाजेषु च वाचनिकध्रौवोपादानं चतु-
र्गृहीतं, तस्य तत्तद्यज्याक्षिप्तप्रक्षेपरूपविशेषप्रतिपत्तिसत्त्वात् चतु-
र्गृहीतं जुहोतीति भाव्यकारणतोपांशुयाजावान्तरप्रकरणस्थवाक्या-
देव तत्सत्त्वाद्वा न सामान्यविहितविद्यमानशेषोपक्षीणखिष्टकृदादि-
प्रतिपत्तिग्राहकता । अत एव यत्र प्रयाजशेषाभिघारणादौ विशि-
ष्टैव तद्विधानं, तत्रागत्याऽवयवशस्तथोः समुच्चयः । न चैवमाग्रेय-
स्यापि विशिष्य चतुर्धाकरणभक्षणरूपप्रतिपत्तिविधानात् खिष्ट-
कृदाद्यकरणापत्तिः । तत्र भक्षणस्य कल्प्यत्वेन तस्यापि विलम्बोप-
स्थितिकत्वेन तुल्यत्वात् । नापि तत्तदपादानभृतात् ध्रौवात्
स्थाय्याव्यादा तत्करणं, तथोः सर्वस्मै वा एतदित्यादिवाक्याद्-
यज्ञादिरूपकरिष्यमाणकर्मार्यत्वस्याप्यवश्यभावेनाकीर्णकरत्वाभावात् ।
न चाकीर्णकरत्वाभावेऽपि आज्ये तावन्मध्य एव प्रतिपत्तिः तत्रापि
स्थाय्याव्यस्य पिष्टलेपफलीकरणादावुपयोगसत्त्वेऽपि वचनादेव पत्नी-

संयाजावयवशेषस्यैव प्रतिपत्त्युपपत्तावपि प्रकृते तादृशवचनाभावेन साधारणद्रव्यस्य प्रतिपत्त्ययोग्यत्वात् । न च सर्वकार्यान्ते क्रमं बाधित्वाऽपि प्रयोजनवशेन तत्करणं, समिष्टयजुरादिविशिष्यप्रतिपत्त्यन्तरविधानेन तत्र तदप्राप्तेः । अतः शेषाभावान्न शेषकार्याणि ॥ ३॥ ७ २॥

साकं प्रस्थाप्ये ॥ दर्शपूर्णमासयोः, साकं प्रस्थाप्येन यजेत पशुकाम इत्यत्र सहलं फलाय विधीयते । तस्य चाग्नेयेन प्रचर्याग्नीध्रे सुचौ प्रदाय मह कुम्भीभिरभिक्रामेदिति वाक्येन सान्नाय्याङ्गभूतमभिक्रमणं आश्रयत्वेनोच्यते, कुम्भौ निरूपकत्वेन, अन्यत् सर्वमनूद्यते । वाक्यभेदश्च न, निपातत्वाद्विशिष्टभावनाविधानादेत्युक्तं द्वितीये । तदत्र सान्नाय्याङ्गतया स्निष्टकृदादिशेषकार्याणि कर्त्तव्यानि न वेतिचिन्तायां, अभिक्रमणे कुम्भीसाहित्येऽपि आहवनीयदेशङ्गत्वाच्चतुरवत्तमादायेव होमानुष्ठानाच्छेषसङ्गावेन कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

नात्रापूर्वमभिक्रमणमाश्रयः, भेदकप्रमाणाभावात् । अपि तु सान्नाय्यप्रक्षेपाङ्गभूतमेव । तादृशाभिक्रमणकर्त्तुः कुम्भीसाहित्यं च कर्त्तव्यमभिक्रमणकालीननयनसंस्कार्यत्वं नान्यत् । नयनमपि च नेदमपूर्वं, अपि तु दृष्टार्थत्वज्ञाभावं सुकृत्यागानुवादाच्चोक्तप्रक्षेपाङ्गभूतसुग्नयनमेव । अतश्च कुम्भोरुक्तसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्याऽभिषवयुक्तपूतिकवत् सुक्कार्थप्रक्षेपार्थत्वावगत्या तत्स्थस्य हविषोऽपि द्रवदानवत्प्रक्षेपप्रतिपाद्यत्वावगतेः सर्वहोमावसायान्न साकं प्रस्थाप्यप्रयोगे सान्नाय्यस्य शेषकर्माणि ॥ ३॥ ७ ३॥

“ सौत्रामण्याम् ॥ सौत्रामणी नाम पशुयागाः । तत्रातिदेश-

प्राप्तदेवतासंस्कारार्थं पशुपुरोडाशे द्रव्यतया पयोयहाः सुरायहाश्च विधीयन्त इति दशमे सूत्रभाष्यकाराभ्यां वक्ष्यते । तदत्र स्थानापत्त्या पुरोडाशाङ्गं खिष्टकृदिङ् कर्त्तव्यमेव । न च ग्रहशब्दस्य नामातिदेशकत्वाज्ज्योतिष्टोमिकशेषकार्यातिदेशशङ्का । ग्रहशब्दस्य प्रयणीयपदवन्नामातिदेशकत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

न तावदवशिष्टः शेषोऽस्ति । यथागृहीतान् ग्रहान् ऋत्विज-
उपाददते उत्तरेऽग्नौ पयोयहान् जुहति दक्षिणेऽग्नौ सुरायहानिति वचनेनानवदायैव होमावगमात् । न चोच्छिन्नरिष्टि न सर्वज्ञतं जुहोतीति वचनेन ऊतशेषावगतेः शेषकार्यकरणम् । तस्य ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारं यदि न विन्देत् बल्मीकवपायामवनयेत् ततोऽप्यवशिष्टं शतादृशायां विचारयन्ति इति विशिष्य प्रतिपत्त्यन्तरविधानेनातिदेशिकप्रतिपत्तिबाधात् । बल्मीकवपा बल्मीककिद्रं, शतादृशा शतकिद्रा कुम्भी । इदञ्च सूत्रभाष्यकारमताभिप्रायेणोक्तम् । यदा तु वार्त्तिकरीत्या देवतासंस्कारार्थं यागान्तरमेव सुरापयोद्रव्यकं विधीयते, तदाऽप्यौषधद्रव्यकत्वपयोद्रव्यकत्वाभ्यां दार्शिकपूर्णमासिकविध्यन्तस्याष्टमे वक्ष्यमाणत्वेन खिष्टकृदिङादिप्राप्तावपि पूर्ववत्तदभाव इति अधिकरणं व्याख्येयम् ॥ २ ॥ ७ ॥

द्रव्यैकत्वे ॥ सर्वपृष्ठायामिन्द्राय राधन्तरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेत्यादिषट्हविष्कारायां षष्ठोऽपि निरूप्य सहावघातपेषणे कृत्वा प्रकृतिवद्धिभागे प्राप्ते तमकृत्वा वचनादेकमेव रथचक्रमात्रं पुरोडाशं कृत्वा समन्ततः पर्यवद्यतीति वचनेन समन्ततः पर्यवदाय प्रधानानि क्रियन्ते । अत्र समन्तत इत्येव कर्मभेदतात्पर्यग्राहकम् ।

अन्यथाऽग्नये कृत्तिकाभ्य इतिवत्कर्मैकत्वे सक्तदवदानापत्तेः । याव्या-
भेदाद्वा कर्मभेदः । तच्च च खिष्टंकादिङादि प्रधानभेदात् प्रत्येकं
भवति ।

न च द्रव्यैकत्वात् तन्त्रता, अवदानप्रदेशभेदेन तत्तदुत्तरार्धा-
दीनां भेदात् । न च संस्कारवाक्यानां परस्परान्वये प्रमाणाभावे-
नोत्तरार्धस्यावदानप्रदेशप्रतियोगिकत्वाभावात् प्रकरणेन हविःप्रति-
योगिकत्वप्रतीतेस्तस्य च पुरोडाशैक्येन साधारणत्वात् द्रव्यैकत्वमिति
वाच्यम् । तत्तद्देवतायै चतुर्मुष्टिपरिमितस्यैव निरूप्यस्य हविष्टेन
पुरोडाशस्य हविष्ठाभावात् । न च तथापि हविषः संसृष्टत्वेन
साधारणत्वाद्यागकाले इन्द्राय रायन्तराय निरूप्यं यत्तत् तस्मै न
ममेति प्रत्येकं सङ्कल्पेऽपि संसृष्टोत्तरार्धादेः अग्न्यहोमाणविशेषत्वात्
तन्त्रत्वं शेषकार्याणामिति वाच्यम् । तथापि न ह्यत्रानूयाजानिति-
वत् द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्ह्येतस्य वषट्करोतीत्यनेन प्रधान-
भेदस्य शेषकार्यभेदे हेतुत्वावगमात् । तदन्यथानुपपत्तिकल्पित-
व्याप्तिबलेन भेदोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

तेन ह्यसं क्रियत इतिवद्विधौ लटा भूतलक्षणापत्तेरपेक्षित-
स्तुतिमात्रपरत्वावसाधाङ्गमकमात्रस्य च न्यायप्राप्ततन्त्रत्वबाधकत्वानुप-
पत्तेः सक्तदेव शेषकार्याणि । न ह्यचेत्यत्र तु लक्षणाभावाद्धेतु-
विधित्वमिति शेषः । ऐन्द्रवायवे तु वचनादेव भक्षावृत्तिरिति
वैषम्यम् ॥३॥७५॥

शोमे ॥ ज्योतिष्टोम उत्पत्तिशिष्टोऽपि शोमोऽभिषवादिः संस्कार-
विधिवशाद्द्वयप्रकृतिः । रस एव तु यद्वचनमादिपाचवृत्तिरैन्द्रवाय-

वादिदेवतासम्बन्धाद्विरिति सर्व एव सज्यते । तस्य चाख्यं जुष्टो-
तीति वचनेनोत्प्रेक्षेण प्रक्षेपरूपप्रतिपत्तिविधिर्वादानवत् । तच्च
च ग्रहैर्जुहोतीत्यादिना पात्रविधिरिति स्थितिः । अतश्च शेषसत्त्वा-
ङ्गत्वं प्रतिपत्तिः । तत्प्रमाणञ्च समाख्या वचनञ्च ।

तच्च समाख्या तावत्प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मण इत्यादिका वेदे,
याज्ञिकानां सोमचमस इत्यादिका । अद्वयार्थस्य चमेधातोरधि-
करणवाचके औणादिके असंप्रत्यये कृते चमसशब्दनिष्पत्तेः । सोम-
श्चम्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सोमभक्षणसाधनत्वावगतेस्तत्तत्समाख्या-
कल्पितश्रुत्या होत्रादिकर्तृकभक्षणस्य सोमप्रतिपत्त्यर्थत्वमिद्धिः ।
यदि तौणादयोऽव्युत्पन्ना इति पचाश्रयणं, तदा चमसशब्दस्य
पात्रे रूढत्वे योग्यतयैव होतृसोमादिसम्बन्धो भक्ष्यभक्षकत्वादिसम्ब-
न्धेनैवेति तथा भक्षणमिद्धिरविकला । अतश्च होतृब्रह्मोद्गातृयज-
मानमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतनेष्ट्रच्छावाकाग्रीध्राणां स्वस्वचमसेषु
समाख्याया भक्षः । सदस्यपक्षे तस्यापि स्वचमसे । वचनं त्वये निरु-
पयिष्यते ॥३॥७६॥

उद्गातृ ॥ तत्रैव, प्रेतु होतुरित्यादिमन्त्रे प्रोद्गातृणामिति श्रुतम् ।
तेन किं उद्गातैवैकस्तच्चमसभक्षणे विनियुज्यते उतोद्गातृप्रस्तोतृप्रति-
हर्तारस्तथ इति चिन्तायाम् । प्रातिपदिकश्रुत्या उद्गातैव । न च
बहुवचनानुरोधेनास्य, सर्वतोमुख्यादौ उत्कर्षः, प्रातिपदिकस्य वा
लिङ्गसमवायेन चितयपरत्वम्, योगेन वोत्काष्टगानकारित्वेन चितय-
परत्वं कल्प्यतामिति वाच्यम् । उद्गातृशब्दस्य प्रचुरप्रयोगेनोद्गीथा-
परपर्यायसामक्षित्वेन तृतीयभागरूपोद्गानकर्त्तरि रूढत्वाद् गुणभूतबहुवच-

नानुरोधेन लदुक्तायास्त्रिविधाया अपि अन्याय्यकल्पनायाः पाशा-
धिकरणन्यायेनानुपपत्तेः । न ह्युत्कर्षायोग एव तदधिकरणविषयः,
प्रकरणबाधापादकतदयोगे अतिबाधापादकलक्षणाद्ययोगस्य सुत-
रान्तदधिकरणविषयत्वात् । अतो बह्वचनमेव व्यत्ययानुशासनादि-
रीत्या एकलक्षणाथं व्याख्येयम् । न चैकलक्षणायां जहत्स्वार्थ-
तापत्तेः प्रातिपदिक एवाजहत्स्वार्थता युक्तेति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् ।
मुख्यत्वप्राधान्याभ्यां प्रातिपदिके जघन्यवृत्त्यङ्गीकारे निरस्ते जहत्-
स्वार्थतायाः फलमुखत्वेनादोषात् ।

न च प्रतिहर्त्रादिकर्मण्यपि तत्प्रतिपादकवाक्येषु च औद्गात्रं
कर्म काण्डश्चेति समाख्यानात् तत्कर्त्तर्यपि प्रतिहर्त्रादावुद्गात्रशब्दस्य
शक्त्यैव प्रयोगोपपत्तेरनेकार्थकस्योद्गात्रपदस्य बह्वचनानुरोधेन निष-
द्योद्गातारः स्तुवत इत्यादिवृत्तितयपरत्वमविशेषाद्वा समुन्नद्धाण्यचतु-
ष्टयपरत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । अनेकशक्तिकल्पनाभियोद्गान-
कर्त्तृवाचकस्यैवोद्गात्रपदस्य लक्षणादिनाऽपि क्वाचित्कसर्वविषयप्रयो-
गोपपत्तेः । अत एव मुख्योद्गातुरेव कर्म मुख्यमौद्गात्रं तद्देदसंयोगा-
द्यान्यत्रापि औद्गात्रशब्द उद्गात्रशब्दश्च गौण इति द्रष्टव्यम् । अतः
पाशाधिकरणन्यायेनोद्गातैवैकः पिबेदिति प्राप्ते ।

नोद्गात्रशब्दस्य ऋत्विग्विशेषे शक्तिः, क्लृप्तावयवयोगेनैवोत्कृष्ट-
गानकर्त्तृमात्रवाचित्वेनोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् । प्रचुरप्रयोगस्याहवनीयेऽग्निपदवन्निरुद्धलक्षणयाऽप्युपपत्तेः ।
न चात्र रथकारादिशब्दवदवयवार्थं विहाय ऋत्विग्विशेषे प्रयोगः,
येनातिरिक्ताऽपि शक्तिः कल्प्येत । न चोद्गायतिरप्यङ्गीयवाच्येवेति

नियमः । उद्गायतीनामरविन्दलोचनमित्यादावन्यत्रापि प्रयोगात् । अत एव पञ्चकादिशब्दस्य मण्डूकादौ प्रयोगाभावेन योगरूढि-
कल्पनायामपि प्रकृते न तत्कल्पना । अपि तु अग्निशब्दवन्निरुद्ध-
लक्षणेव । अतश्च तात्पर्यग्राहकसत्त्वे लाक्षणिकार्थग्रहणेऽपि प्रकृतेऽग्नि-
मुपनिधाय स्तुवत इतिवन्मुख्यार्थसम्भवे लाक्षणिकार्थग्रहणयोगात्
वज्रवचनानुरोधाच्च निषद्योद्गातार इतिवत्प्रकृतापूर्वीयगानकर्तृणा-
मेव ग्रहणम् । न सुव्रज्जप्यस्य भाष्यकारोक्तस्यापि । गानकर्तृत्वा-
भावात् । मूलग्रन्थान्यथाकरणं तु युक्त्यनुरोधेन न दोषः, सिद्धान्ते-
ऽन्यथात्वाभावादिति ध्येयम् ॥३॥७७॥

यावस्तुतः ॥ भवे समाख्या प्रमाणमुक्ता । वचनमिदानीमभि-
धीयते । यथाचमसमन्यांसमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य
हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्त इति श्रुतम् । तत्र लिप्साशब्दे-
नोपक्रमस्यार्थवादानुरोधादलिप्सामात्रग्रहणे अदृष्टार्थत्वापत्तेः लक्ष-
णया भक्षणमभिधीयते । तच्च हारियोजने वक्ष्यमाणविधया वषट्-
कारनिमित्तं होमाभिषवनिमित्तञ्च यद्यपि प्राप्तं, तथाप्यत्र विशि-
ष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेर्भक्षान्तरमेव सर्वकर्तृविशिष्टं विधीयते ।

अथवा हारियोजनावान्तरप्रकरणे पाठात् तदीयभक्षानुवादेनैव
पुरस्तादैश्चवायवस्य भक्षयति सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयती-
त्यादिवहुणमात्रं विधीयते । विशेषपुरस्कारेण कर्तृविधानाच्च नैक-
कर्तृवरोधे कर्तृन्तरविधानानुपपत्तिश्चङ्का । सर्वथा वाचनिकः कर्तृ-
विशेषः । तदिह सर्वपदं किं चमसिमात्रपरं किं वा प्राकृतसर्व-
त्रिकूपरमिति चिन्तायाम् । सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वादुपस्थितपरा-

मर्शिन्वावगतेष्वमसिनामेव पूर्वमुपस्थितत्वात् तेषामेव ग्रहणमिति प्राप्ते ।

चमसिग्रब्दस्थान्यचमसेषु एकैकचमसिनो भक्षणं न्याय्यं अत्र तु चमसिनामन्येषां च सर्वेषामेव तद्युक्तमित्येवं स्तुत्यवलम्बनत्वेनोपपत्तेर्न पुनः सर्वपदसङ्कोचत्वम् । अतश्च परमसर्वेण व्यवहारासम्भवादावशक्तेन प्रकरणादिनैव प्रकृतकर्मकरमात्रग्रहणोपपत्तौ पुनश्चमसिभिर्विशेषणे प्रमाणाभावः । न चैवं पत्त्या अपि ग्रहापत्तिः मेषीवदेव, पुलिङ्गेन तस्या ग्रहणानुपपत्तेः । चमसाध्वर्यूणान्तु याज्ञिकाचाराभावादेवा-ग्रहणमिति ध्येयम् । न हि क्वत्विज एव सर्वग्रब्देन याज्ञा इत्यत्रा-न्यत् किञ्चित्प्रमाणमस्ति ॥३॥७८॥

वषट्काराच्च ॥ सोम एव, वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति श्रुतम् । तत् किं भक्षान्तरवचनं किं वा समाख्यादिप्राप्तभक्षानुवादेन प्राथम्य-माचविधिरिति चिन्तायाम् । भक्षान्तरत्वे प्रमाणाभावात् प्राथम्य-माचविधिः । न च वषट्कर्तुरपि विधेयत्वे वाक्यभेदः । वषट्कारे निमित्ते भक्षोद्देशेन प्राथम्यविधानात् रथन्तरे निमित्ते ग्रहोद्देशे-नैन्द्रवायवाग्न्यविधिवच्च विजातीयानेकोद्देशे वाक्यभेदाभावात् । अतश्च यच्च चमसे हारिर्द्योजने वा अध्वर्यादेरन्यस्य वषट्कर्तुश्च होमाभिषवाभ्यां समाख्यया लिप्सावचनेन वा भक्षप्राप्तिस्तच्च वषट्कर्तुः प्रथमं भक्षः ततोऽन्यस्येति वचनार्थ इति प्राप्ते ।

प्रथमभक्ष इति समासरूपे एकस्मिन्पदे एकाग्नेनोद्देश्यत्वे एका-ग्नेन विधेयत्वे चाङ्गीक्रियमाणे एकप्रसरताभङ्गापत्तेः कर्मान्तर-मेवेदम् । न च तस्मिन्सूक्तताबीजाभावः । सामर्थ्यभङ्गस्यैव तद्वीज-

त्वात् । तथा हि सर्वत्रोद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्ये विधेयान्वयात्पूर्व-
मुद्देश्यस्योद्देश्यत्वेन क्रियान्वयोऽवश्यं वक्तव्यः । अत एव,

यदुक्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

इत्यपि सङ्गच्छते । प्राथम्यं तत्त्वेन प्रथमक्रियान्वयोऽन्यस्याति-
प्रसक्तत्वात् । तदत्र यत्र भिन्नपदस्थले यागेन स्वर्गं भावयेदित्यादौ
तत्तत्पदार्थोपस्थित्यनन्तरं स्वर्गस्योद्देश्यत्वेन यागस्य च विधेयत्वेन
क्रियान्वये प्रथममवगते पश्चादेव विधेयस्य यागस्योद्देश्ये स्वर्गेऽन्वय-
इति स्थितिः । तद्वच्चेष्टापेकपदस्थले भवे प्राथम्यान्वयात्पूर्वं भवस्य
क्रियान्वयोऽभ्युपगन्तव्यः । ततश्च क्रियान्वयात्पूर्वं भवप्राथम्ययोर्विशे-
षविशेषणभावानवगमादेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यभङ्गादपरिपूर्णसमा-
सपदस्य पदान्तरेणाख्यातेनाप्यन्वयायोगः ।

यद्यपि चास्मन्मते वैयाकरणवद्विशिष्टार्थवाचकत्वं न सामर्थ्यं,
तथापि क्रियान्वयात्पूर्वं विशिष्टार्थबोधकत्वमेव तदिति बोध्यम् ।
अत्र च क्रियाभिन्नं विधेयं बोध्यम् । क्रियात्मके विधेये तदन्वयात्
पूर्वमुद्देश्यस्य तत्त्वेन क्रियान्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव विविदि-
षन्ति यज्ञेनेत्यादौ विविदिषोद्देशेन यज्ञादिभावनाविधानेऽपि न
क्षतिः । अतश्चैकप्रसरताभङ्गमभिया भवान्तरमेव विधेयम् । अत एव
लोहितोष्णीषा इत्यादावतिदेशात् पूर्वमेव लोहितोष्णीषविशिष्टाः
कर्त्तार एव प्रचारोद्देशेन विधीयन्ते विशेषणमात्रविधिफलका इति
तत्र तच्चैकप्रसरताभङ्गपरिहारप्रकारो वक्ष्यते । अतश्च प्रकृते एक-
प्रसरताभङ्गमभिया प्राथम्यस्य पूर्वकर्मण्यनिवेशाद्गुणादेव वषट्कर्तृप्राथ-
म्योभयविशिष्टभवान्तरमेव विधीयते सोमसंस्कारार्थत्वेन । तत्र च

यागार्थत्वेन वषट्कारस्य कृत्तृत्वत्वात् कर्तृपलक्षणत्वेनार्थान्निमित्तत्वाव-
गतेर्वषट्कारनिमित्तकमिदं भक्षणं ग्रहेषु चमसेषु चाविशेषात् सिद्धं
भवति ॥३॥७६॥

होमाभिषवाभ्याञ्च ॥ इदमपरं भक्ष्य निमित्तम् । हविर्धाने
ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये जुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्तीत्यत्र
हविर्धानादीनां सर्वेषां गुणानां विध्यन्तरादर्थाच्च प्राप्तत्वात् केवलं
होमाभिषवसमानकर्तृकत्वं भक्षमात्रे अप्राप्तं विधेयम् । यद्यपि
हारियोजनादौ होमाभिषवसमानकर्तृरपि भक्षणं प्राप्तं, तथाप्यव-
युत्यानुवादे वाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्य विधेयता । सा च न पूर्वविहित-
भक्षेषु । सर्वचोत्पत्तिशिष्टविशेषविहितकर्तृन्तरावरोधात् । अतश्च
होमाभिषवसमानकर्तृकं भक्षान्तरमेवेह विधीयते । कर्तृरूपगुणा-
नुरोधेन वाऽवेष्टिवद्वषट्कर्तृभक्षस्यैव प्रयोगभेदमात्रम् । न चोत्पत्तौ
नियामकाभावः । प्राथम्यस्यैवोत्पत्त्यन्वयिनो वषट्कारवाक्ये नियाम-
कत्वात् । प्राथम्यस्यापि प्रयोगान्वये तु कर्मान्तरमेवेति ध्येयम् ।

अत्र च होमे अभिषवसमानकर्तृकत्वस्याध्वर्यवसमाख्याबलादेव
प्राप्तेः प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वाच्च भक्ष एवाभिषवसमानकर्तृकत्वं
होमसमानकर्तृत्ववद्विधीयते । होमाभिषवयोश्च कृत्तृफलत्वाद्वषट्कार-
वदेवार्थान्निमित्तत्वम् । तयोश्च समुचितयोर्निमित्ततेति षष्ठे वक्ष्यते ।
अतश्च यो यदभ्यासे होमाभिषवकर्त्ता अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताऽन्यो वा
ग्रहे चमसे वा स तेन भक्षयेत् ॥३॥८०॥

प्रत्यक्षोपदेशात् ॥ अथ यत्रैकस्मिन्पात्रे अनेकेषां भक्षकर्तृणामेक-
स्मिन्कर्त्तरि वा अनेकेषां वषट्कारहोमाभिषवसमाख्यादिकारणानां

समवायस्तत्रैकशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद् भक्षणानां विकल्पः । प्रत्यक्षशिष्टा-
नामपि वषट्कारादिभक्षाणां सामान्यविहितत्वात् कल्पिकयाऽपि
समाख्यया विशेषनिष्ठया प्रमेयबलाबलन्यायेन बाधाद्ब्रह्मविषयत्वाव-
गतेर्भिन्नविषयत्वे वा प्राप्ते अल्पं भक्षयतीति वचनेन कृत्स्नस्य शेष-
स्यैकभक्षणप्रतिपाद्यत्वासम्भवादेकेन भक्षणेन प्रतिपादितेऽपि शेषे
अवशिष्टशेषस्य भक्षणान्तरेण प्रतिपत्तिसम्भवात् प्राथम्यविधेस्तु समु-
च्चयः ।

नन्वेवं कर्तृभेदेन केषाञ्चिद्भक्षाणां पृथगनुष्ठानेन समुच्चयोप-
पत्तावपि यत्रैकस्मिन्नेव कर्तरि कारणानेकत्वं, तत्र प्रयोगविध्यव-
गतसाहित्यसम्पत्त्यर्थं तन्मत्वोपपत्तेर्न पृथगनुष्ठानेन समुच्चयः । वस्तु-
तस्तु समाख्याया ब्रह्मोद्गाढयजमानसदस्यचमसेषु कारणान्तरेणैतत्-
कर्तृकभक्षस्याप्राप्तत्वात् तद्विधायकश्रुतिकल्पकत्वेऽपि होत्रकचमसेषु
वषट्कर्तृत्वेन तेषां तत्र भक्षस्य प्राप्तत्वात् कृतप्रपृच्छन्तिनिमित्ततया न
विधिकल्पकत्वावकाशः । एवं हारियोजनेऽपि । येषां कारणान्तरेण
न भक्षप्राप्तिस्तत्प्राप्तिफलक एव सर्वत्र विधिरिति न तत्रापि कार-
णद्वयस्यैकस्मिन् कर्तरि समवाय इति चेत् ।

मैत्रावरुणादिहोत्रकचमसेषु वषट्कारान्तेषामिव होतुरपि वष-
ट्कर्तृत्वाद्ब्रह्मोद्गाढयजमानससाधारणेन साध्वर्योरपि होमाभिषवकर्तृत्वाद्ब्रह्म-
चादौनामपि तद्भक्षणप्राप्तेर्विशिष्य तत्तत्तमस इत्येवंविधसमाख्याया-
स्तत्तत्कर्तृकभक्षणान्तरविधिमन्तरेणानुपपत्तेः । अत एव तन्मानुष्ठाने
विधिकक्षाभावेन न तन्मत्वमपि । न चैवमप्येकस्मिन्नेव कस्मिंश्चि-
दंभासे समाख्यानिमित्तभक्षकरणमात्रेण समाख्योपपत्तौ न चमस-

साध्याभ्यासमाचे तदापत्तिः । समाख्याकस्यश्रुतौ अविशेषात् प्रकृता-
पूर्वसाधनचमसस्यसोमसंस्कारार्थत्वेन तत्तत्कर्मकभक्षणस्य विधेयत्वेन
सर्वत्रैव चमससाध्याभ्यासे तत्प्राप्तेः । अतः सर्वत्रैव एकपाचे कर्तृभेद-
द्वैककर्त्तरि कारणभेदेऽपि युक्तो भक्षः पृथगनुष्ठानसमुच्चयः ।
यदा, हारियोजने तु माऽस्तु समुच्चयः । याज्ञिकानुष्ठानं चेत्तर्हि
तेनास्तु सः ॥२॥८१॥ .

एकपाचे ॥ भक्षसमुच्चये चिन्तितेऽधुना प्रसङ्गात् तत्कमो निरु-
प्यते । तत्रैकस्मिन्पात्रे कर्तृभेदेन, भक्षणभेदे, वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति
वचनात्, होतेव नः प्रथमः पाहि इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च वषट्कर्तुस्त-
न्निमित्तः प्रथमो भक्षः । न च होमकर्तुरध्वर्योर्हस्ते पात्रसत्त्वादप्यण-
प्रत्यर्पणकल्पने गौरवापत्तेस्तस्यैव न्यायेन भक्षप्राथम्यावगतेस्तदपेक्षया
च वषट्कर्तुः प्राथम्यविधाने अपूर्वविधित्वापत्तेः समाख्याननिमित्त-
भक्षापेक्षयैव तेन प्राथम्यविधिर्नियमविधिज्ञाघवानुरोधेन युक्त इति
वाच्यम् । नियामकन्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेवैतस्य वचनस्य प्रवृत्तत्वेन
नियमविधित्वानपायात् न्यायेन सङ्कोचानुपपत्तेः ।

अतो वषट्कारनिमित्तं प्रथमं भक्षः । मैत्रावरुणादिचमसेषु च
सवनसुखीये ऐन्द्रप्रदाने होत्रा वषट्कारात् मित्रावरुणादिभ्यश्च प्रदाने
मैत्रावरुणादिभिर्वषट्काराद्वषट्कर्त्तृभेदेन तु प्रदानक्रमेण क्रमः । वष-
ट्कर्तृभक्षानन्तरं होमाभिषवोभयकर्तृभक्षे तस्य भक्षः । तन्नि-
मित्तभक्षस्य वाचनिकत्वात् । ततो दुर्बलः समाख्याप्रमाणकः ।
होमाभिषवकर्तृकभक्षाभावे तु तदनन्तरं भिक्षकर्तृकसमाख्या-
प्रमाणक एव । समानकर्तृके तु होमाभिषवकर्तृकभक्षाभावे द्विरनु-

ष्ठानमाचं न क्रमाभिव्यञ्जकं किञ्चित् । तत्सत्त्वे तु पूर्वोक्तक्रम इति
ध्येयम् ॥ ३॥८२॥

वचनात् ॥ इदं च भक्षणं, नानुपहृतेन सोमः पातय्य इति
वचनादनुज्ञायैव । तदपि न स्तौकिकेन शब्देन, अपि तु आन्ना-
नवशादुपहृत उपहृत्यस्वेत्यनेनैव मन्त्रेण । तत्रापि लिङ्गेन वाक्यं
बाधित्वा विभज्यैवैकोऽनुज्ञापने अपरश्चानुज्ञायाम् । निषेधबला-
श्चानुज्ञापनानुज्ञयोर्विधिकल्पना । मन्त्रबलाच्च । तत्राप्यर्थक्रमेण पाठं
बाधित्वा उपहृत्यस्वेति प्रथममनुज्ञाग्रहणे उपहृत इति पश्चादनुज्ञा-
दाने विनियोक्तव्यम् ॥ ३॥८३॥

तदेकपाचाणाम् ॥ सेयमनुज्ञा यस्यैकस्मिन् पात्रे भक्षप्रसक्तिस्त-
स्यैव याज्ञा । दृष्टार्थताज्ञाभात् । भागाधिकादिप्रसङ्गनिमित्तकलह-
शङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात् । उपायान्तरेणापि तु तस्मिन्वृत्तावस्य नियमवि-
धित्वात् । अन्यस्यानुज्ञाने तु अदृष्टार्थत्वमपूर्वविधित्वञ्च दोषः । अत-
एव यच्चैकस्मिन् पात्रे एक एव भक्षयिता तत्र नैवानुज्ञाग्रह-
णम् । एवं अन्तिमस्यापि भक्षयितुर्नानुज्ञाग्रहणं, प्रयोजनाभावात् ।
याज्ञिकास्त्राचरन्ति ॥ ३॥८४॥

याज्यापनयेन ॥ ज्योतिष्टोमे चतुर्थाज्यासु हौत्रप्रवचनान्नानासु
अन्या याज्या होतुरपनीय यजमानस्य विकल्पेन विधीयते । यज-
मानयाज्या सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्वयं वा निषद्य यज-
तीति । तत्र स्वयं याज्यापाठपत्रे वषट्कारभक्षयोः स एव कर्त्ता उत
होतेति चिन्तायाम् ।

षष्ठीश्रुत्या यजमानस्य याज्यामाचं श्रुतं न वषट्कारः । तस्य

याज्याया अधिवषट्कारोति वचनेन याज्यातो भेदात् । अतश्च वषट्कारे समाख्यानिमित्तोद्दोतैवेति तन्निमित्तो भवः तस्यैव । यत्तु स्वयं वेति वचनम् । तच्च तावद्यागकर्तृत्वविधायकं तस्य प्रधानवाक्यादेव सिद्धेः । नापि यागप्रकाशकवषट्कारप्रयोगकर्तृत्वविधायकम् । विध्यन्तरत्वे वाक्यभेदापत्तेः । अत आद्यवाक्येन यजमानस्य याज्यायां विहितायां द्वितीयेन, प्रैषकर्तृत्वविधानात् प्रैषार्थकर्तृत्वानुपपत्तेरेव याज्याविकल्पप्राप्ते यागकर्तृत्वस्य च याज्याप्रयोक्तृत्वमात्रेणाप्युपपत्तेस्तृतीयमर्थवादः । निषद्येत्यपि याज्यायां निषद्यत्वस्य सामान्यविधित एव प्राप्तत्वादनुवादः । अनवानं यजतीति तु याज्यान्तरविषयमिति प्राप्ते ।

आख्यातश्रवणादाऽनुपपत्तेश्च द्वितीयमेव विधायकं, आद्यन्वर्थवादः । अतश्च याज्यान्तेन वषट्कारेणैव मुख्ययागकर्तृत्वाद्वषट्कारोऽपि तस्यैव । याज्यावषट्कारयोः समानकर्तृत्वस्थानवानत्वस्य च बाधापेक्षया वषट्कारे होतृकर्तृत्वमात्रस्यैवैकस्य समाख्याप्रमाणस्य बाधौचित्याच्च । एवञ्चाद्यस्यापि विधित्वे न कश्चिद्दोषः । अतश्च वषट्कारनिमित्तो भवोऽपि तस्यैव ॥३॥८५॥

फलचमसः ॥ तत्रैव, यदि राजन्यं वैशं वा याजयेत् स यदि सोमं विभक्षयिष्येद्यगोधस्तिभिनीराहृत्य ताः सन्पिष्य दधन्युगृह्य तमस्यै भक्षं प्रयच्छेत् सोममिति श्रुतम् । अत्र द्वितीयो निःसन्धिगधत्वपरः आद्यस्तु निमित्तत्वपर एव । स्तिभिनीः अङ्कुरामूलाणि च । तत्रैतस्य फलचमसपदाभिधेयस्य किं भक्षणमात्रं किं वा धागोऽपीति चिन्तार्याम् ।

निमित्तत्वेनोपचीणस्य यागस्य फलचमसाम्बन्धित्वानुपपत्तेश्च-
 षब्दपरामृष्टस्य च तस्य भक्षान्वयश्रवणात् प्राप्तयागानुवादेनानेक-
 पेषणादिरूपगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेश्चानेकगुणविशिष्टभक्षान्तर-
 मेव फलचमसकरणकं विधीयते । फलचमसस्य विनियोगाभावेन
 संस्कार्यत्वानुपपत्तेः सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गस्यावश्यकत्वात् । तदपि
 आरादुपकारकमपि यजमानसोमभक्षस्य बाधकं, न सोममित्यनु-
 वादबलात् । न गिरा गिरेति ब्रूयादितिवदेककार्यत्वाभावेऽपि
 बाधकत्वरूपाया एव स्थानापत्तेरङ्गीकारात् । अस्तु वा स्वतन्त्र एव
 तन्निषेध इति प्राप्ते ।

यद्यपि भक्षान्तरमिदं तथापि तस्य नारादुपकारकत्वम् ।
 तमिति द्वितीयानिर्देशेन फलचमससंस्कारार्थत्वप्रतीतेः । अनुप-
 युक्तस्य च संस्कारायोगेऽपि अध्वर्युं वृणीतइत्यादिवद्विनियोग-
 कल्पना । तत्रापि यदि सोमं विभक्षयिषेदित्याद्यनुवादबलाद्यज-
 मानकर्तृकभक्षस्य च तावतैवोपपत्तौ सर्वत्र सोमबाधेन सर्वार्थत्व-
 कल्पने प्रमाणाभावाद्यजमानचमसयागाभ्याससाधनत्वमेव फलचमसस्य
 कल्प्यत इति न काचिदनुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु । भक्षान्तरत्वे प्रमाणाभावाद्यजमानसोमभक्ष एव
 तत्कर्तृकपेषणदध्युन्मृज्युत्तरकालद्वयविशिष्टः फलचमससंस्कारकत्वेन
 विनियुज्यते । राजा राजसूयेनेतिवत्, तस्य वायव्यास्त्रितिवक्ष,
 विनियोगविशिष्टप्रयोगविधानादवाक्यभेदः । यजमानचमसाभ्यासो-
 पद्रव्यसंस्कारकभक्षसंस्कार्यत्वात्, पूर्वोक्तयुक्तेषु, तदीयत्वानुमानात् ।
 कल्पितवाक्येन फलचमसस्य उक्तयागाभ्याससाधनत्वसिद्धिः । नैमि-

क्तिकत्वाच्च तच्च नित्यसोमबाधकत्वम् । एवं च स्थानापत्त्यैव फल-
चमसे इतरसोमसंस्कारवद्यजमानभक्षस्यापि प्राप्तिसम्भवे पूर्वप्रवृत्त्या
तद्विध्यङ्गीकरणं गुणद्वयविधानार्थं फलचमसस्य यागसाधनत्वसिद्ध्यर्थं
चेति द्रष्टव्यम् । एतेन यदि सोमं न विन्देत् पूतौकानभिषुणुया-
दित्यत्राभिषवयुक्तपूतौकानामपि यागसाधनत्वं व्याख्यातम् ॥३॥८६॥

अनुप्रसर्पिषु ॥ राजसूये दशर्पेयो नाम सोमयागविकारो राज-
कर्तृकः । तत्रातिदेशतोदशसु चमसेषु प्राप्तेषु यजमानचमसे राज्ञो-
भक्षणम् । तत्रापरं, शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति दशदशै-
कश्चमसमनुप्रसर्पयुरिति वचनद्वयं श्रुतम् ।

तच्च न तावच्छ्रुतं ब्राह्मणा इति विधिर्दशदशेत्यनुवादः, भक्ष-
नुवादेन गुणद्वयविधाने वाक्यभेदात् । एकैकस्मिन् भक्षे शतब्राह्मण-
प्राप्त्यापत्तौ दशदशेत्यस्य प्राप्त्यभावाच्च । अतो दशेत्येव लिङ्श्रवणा-
द्विधिः । सोऽपि न चमसोद्देशेन, दशत्वस्य प्राप्तत्वात् । नापि तदु-
द्देशेन भक्षान्त्रितदशकर्तृविधिः । चमसोन्नयनादिक्रियान्तरस्थाप्या-
श्रयत्वप्रसङ्गेन भक्षस्यैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावात् । याज्ञिकाचारसिद्ध-
समाख्याभक्षस्यैव नियमेनोपस्थित्यभावेन वषट्कारनिमित्तस्थाप्याश्रय-
त्वापत्तेः । चमसमिति द्वितीयाया अनुशब्दयोगनिमित्तत्वेन प्रति-
योगित्वपरतया तस्योद्देश्यलोपस्थापकाभावाच्च । नापि चमसानुप्रस-
र्पणोद्देशेन दशकर्तृविधिः । विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदात् । चमस-
प्रतियोगिकत्विक्कर्तृकानुप्रसर्पणस्याप्राप्तत्वाच्च । प्रयाजेभ्यस्तदितिवत्सर्व-
चमसेषु एकस्यैव दशकस्य प्रसक्त्यापत्तेः । चमसे चैकैकत्वविशेषणे
पुनर्विशिष्टोद्देशः । दशदशेति वीष्मार्थविधाने वाक्यभेदः । प्रतिचमसं

विंशत्यापत्तिश्च, अतो दशकर्तृविशिष्टं प्रत्येकचमसप्रतियोगिकमनु-
प्रसर्पणमेवात्र विधीयते । तयोश्च पार्ष्टिकान्वये एकैकस्मिन् चमसे
दशदश कर्तारो भवन्तीति वीष्मानुवादः । अनुप्रसर्पणस्य च
प्रयोजनापेक्षायां वैमृधन्यायेन चमसपदान्तर्गत-चमिधातु-प्रतिपाद्यस-
माख्याननिमित्तभक्ष्येव खवाक्योपस्थितत्वात्तद्वाचकपदान्तरकल्पनया
प्रयोजनवत्त्वम् । अतश्च समाख्याननिमित्तभक्ष्यार्थं प्रतिचमसं दशाना-
मनुप्रसर्पणे चमसानां दशत्वाच्छतसङ्ख्यासम्पत्तेः शतवाक्यमनुवादो-
विधेयदशत्वस्तुत्यर्थो न तु ब्राह्मणत्वविधायको वाक्यभेदापत्तेः । अतो-
ब्राह्मणग्रहणं सोमपदवदेव भृशं गौणमिति यजमानचमसे राजत्व-
जातेरेव न्यायप्राप्तत्वाद्वाजन्यादश भक्ष्येयुरिति प्राप्ते ।

ब्राह्मणत्वस्य सर्वचमसेषु प्राप्यभावेनोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति
वद्विधेयत्वापत्तेर्गौणत्वे प्रमाणाभावाद् ब्राह्मणत्वमेवेह शतोद्देशेन
विधीयते । सोमान् भक्षयन्तीत्यनुवादमात्रम् । वस्तुतस्तु भक्षयतिना
पूर्ववाक्ये समाख्याभक्ष्योद्देश्यत्वेनोपस्थितस्यैवोपादानात्तदुद्देशेनैव ब्रा-
ह्मणत्वविधानमिति दशत्वेनैकत्वबाधवद्ब्राह्मणत्वेन राजत्वबाध इति
यजमानचमसेऽपि ब्राह्मणाएव फलचमसन्दश भक्ष्येयुः । न च स यदि
सोममित्यनेन राजकर्तृकभक्ष्य निमित्तत्वावगतेः कथं तदभावे
फलचमस इति वाच्यम् । निमित्तद्वयाङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तेराद्ये-
नैव यदि-शब्देन यागगतराजकर्तृकत्वनिमित्तप्रतिपादनात् । अयन्तु
यदि-शब्दो निःसन्दिग्धत्वार्थकोऽनुवाद इत्युक्तम् ॥ १ ॥ ८७ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

अथ षष्ठः पादः ।

सर्वार्थं ॥ अनारभ्य श्रुतेन यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवतीत्यादिना
अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुह्वद्देशेन विधीयमाना पर्णता तद्द्वारेण
जुह्वमत्क्रत्वङ्गमिति स्थिते, सा किं प्रकृतिविकृतिसाधारणा उत
प्रकृतिरेवेति चिन्तायाम् ।

अविशेषात् सर्वोऽपि । न च विकृतावतिदेशेनापि प्राप्तेर्द्विरुक्त-
त्वापत्तिः । उपदेशेनैव प्राप्तिमत्त्वे अतिदेशस्य कुशविषयत्ववत्पर्णता-
विषयत्वाकल्पनात् । न च विकृतौ जुह्वप्राप्तेरतिदेशापन्नत्वान्तस्य च
प्रकृतेः सर्वाङ्गसम्बन्धोत्तरकालीनत्वेन पर्णताविधेः प्रथमं प्रकृति-
विषयशब्दबोधजनकत्वावश्यभावे पुनर्विकृतिविषये तज्जनकत्वा-
योगेन प्राप्तिकाखवैषम्यापत्तिरिति वाच्यम् । वैमृधादिवत्पर्णता-
व्यतिरिक्ताङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णत्वमङ्गीकृत्य विकृतावतिदेशोपपत्तौ
पर्णतायाः पश्चादेव विधानेन साधारण्योपपत्तेः । अन्यथा वैमृधेऽपि
वैमृधव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यतिदेशानापत्तेरिति प्राप्ते ।

यत्किञ्चिदितिकर्त्तव्यताक-वैमृधोपेतसकालाङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः
पूर्णत्वमङ्गीकृत्य वैमृधेऽतिदेशकल्पनायामपि येषामङ्गानां स्वाङ्ग-
सम्बन्धेन निराकाङ्क्षता तेषामेवातिदेशो न वैमृधस्य अङ्गविशेषा-
नवगमेन तद्भावनाया अपरिपूर्णत्वात् । अतश्च पर्णतारूपाङ्गसम्बन्धं
विना प्रकृतेः पूर्णत्वाभावादतिदेशतो जुह्वप्राप्त्यनन्तरं पुनः पर्णता-
विधौ प्राप्तिकाखवैषम्यापत्तेः प्रकृत्यर्थैव पर्णता । यथा चैवं सति

दीक्षासु यूपज्जिनत्तीत्यत्र अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यसम्बन्ध्युप-
दिष्टातिदिष्टच्छेदनसाधारणेन दीक्षाकालविधौ न प्राप्तिकालवैषम्यं,
तथाऽप्येव वक्ष्यामः । वस्तुतस्तु न साधारणेन विधिः । प्रकृत्यर्थत्वेन
विहितस्यातिदेशतोऽपि प्राप्तिसम्भवात् । तथापि यूपैकत्वं भिक्ष-
कालकत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वात् पात्रवदेव नानुपपन्नम् । प्रयोजनं,
पूर्वपक्षे पर्णतालोपे वेदान्तरीयविकृतौ याजुर्वेदिकलात्तद्भेषप्राय-
श्चित्तं, सिद्धान्ते अविज्ञातप्रायश्चित्तं विकृतिवेदीयं वा । भूरादि-
प्रायश्चित्तानामपि उपक्रमानुसारेणोच्चैश्चादिवद्वेदधर्मत्वात् ॥२॥८८॥

प्रकरणविशेषात्तु ॥ सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधीतं
सामिधेन्युद्देशेन विधीयमानं सप्तदशं प्राकरणिकपाञ्चदश्यावरो-
धात् पूर्ववत्प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोर्निविशते सामिधेनीस्वरूपे आन-
र्थक्यप्रसक्तौ लक्षणीयस्यापूर्वविशेषसाधनत्वस्य प्रकरण**डित्युपस्थाप-
नात् । सप्तदशे तु अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धेन कथञ्चिदपूर्वसामा-
न्योपस्थितावपि तद्विशेषस्य द्विरुक्तत्वन्यायेनोपस्थित्या विलम्बितत्वात् ।
किन्तु विकृतौ ।

न च तत्रापि कृत्तूपकारपाञ्चदश्यविरोधः । औपदेशिकत्वेन
श्रवणाधकलोपपत्तेः । न चानारभ्याधीतत्वेन दौर्बल्यं, निरवकाशल-
रूपप्राबल्यम् । युक्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । अत एव य इच्छेत्यनेन
गम्यमानसद्यस्कालत्वादिसर्वविकृतिषु निविशत इव । सर्वविकृतिषु
सप्तदश्यप्राप्तौ कासुचित्पशुमित्रविन्दादिविकृतिषु तत्पुनःअवर्णं

अन्यविहतिषु तत्परिसङ्ख्याफलकोपसंहारार्थम् । न च वाक्यद्वय-
वैयर्थ्यापत्तिः । एकेन सामिधेनीसम्बन्धोऽपरेण क्रतुविशेषसम्बन्ध-
इति विषयभेदात् । न चैवमपि प्राकरणिकेनैवोभयसम्बन्धसिद्धौ
द्वतरवैयर्थ्यम् । वाक्यद्वयान्वान्वलेनाभ्युदयशिरस्कलकल्पनादिति
दशमे वक्ष्यते ॥३॥८८॥

नैमित्तिकम् ॥ यत्तु प्रकरण एव, सप्तदश वैश्यस्येति नैमित्ति-
कसप्तदश्यन्तत्पाञ्चदश्यस्य बाधकम् । अत्र हि षष्ठ्या निमित्तत्वमेव
वैश्यस्योच्यते । विजातीयत्वाच्च सामिधेन्युद्देशेऽपि न वाक्यभेदः ।
वैश्यस्वामिकसामिधेन्युद्देशेन वा सप्तदशविधिः । षष्ठ्याः परम्परा-
सम्बन्धस्य प्राचां व्युत्पन्नत्वेन न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदोऽपि । वैश्यो-
द्देशेनैव वा स्वस्वामिकसामिधेनीकत्वसम्बन्धेन तद्विधिः । सामि-
धेनीरनुब्रूयादित्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् । अन्यपञ्चदशे च वैश्याभावे
सप्तदशाननुष्ठानान्निमित्तत्वं तस्यार्थिकम् ।

तथा, काम्यमपि गोदोहनादि एकविंशत्याद्यनुवचनादि च
नित्यस्य चमसपाञ्चदशादेर्नैमित्तिकस्य च सप्तदशादेर्बाधकम् ।
नित्यस्य सामान्यविहितत्वेन ब्राह्मणादिप्रयोगे सावकाशत्वेन च
विशेषविहितान्निरवकाशाच्च • काम्यनैमित्तिकादुर्बलत्वावगतेः । न
चैवमपि नैमित्तिकस्य कामनारहितप्रयोगे सावकाशत्ववत्काम्यस्यापि
ब्राह्मणादिकाम्यप्रयोगे सावकाशत्वाविशेषेण नैमित्तिकापेक्षया बल-
वान्नापत्तिः । साक्षात्पुरुषार्थसाधने पुरुषस्योन्मुखत्वेन काम्यस्य
पुरस्कृतिर्नैमित्तिकतया बलवत्त्वोपपत्तेः ।

न च काम्यस्य क्रतुनङ्गत्वान्तेन क्रतुङ्गभूतनित्यादेर्बाधे विगुण-

क्रत्वाश्रितात् काम्यादपि फलानापत्तिः । काम्यस्य साधवेन परप्रयु-
क्ताश्रयोपजीवितया स्वातन्त्र्येणानुष्ठानशङ्कानुपपत्तेराश्रयस्यापि पर-
प्रयुक्तकाम्यगुणेनैवोपकारसिद्धौ नित्यनेमित्तिकचमसाद्यनुष्ठापकत्वा-
कल्पनात् । काम्यप्रयोगे चमसादेरङ्गत्वाभावेनैव वैगुण्यशङ्काऽप्रसक्तेः ।
अतो दुर्बलस्य नित्यादेः प्रबलानास्त्वन्यप्रयोगविषयत्वकल्पनया
प्राप्तबाधविधया बाधकत्वं काम्यनैमित्तिकादेरिति सिद्धम् ॥ ३॥८० ॥

दृष्ट्यर्थम् ॥ अग्नौनामतिदेशेन पवमानेष्टङ्गत्वावगमात्तत्संस्कार-
कलेन विहितस्थाधानस्यापि प्रकरणसहकृतवाक्यात् पवमानेष्टिसा-
धनीभूताग्निसंस्कारकलेन विनियुक्तस्य पवमानेष्टङ्गत्वम् । पवमा-
नेष्टीनां विश्वजिज्ञासेन फलकल्पनेति प्राप्ते ।

आधानस्य किमुत्पादकत्वमुत सध्वार्गादिवदग्निनिष्ठातिशयमात्र-
जनकत्वं? उभयथापि तन्मते अग्निहोत्रादिषु आहवनीयाद्युत्पा-
दकाभावादतिदेशस्यैवासम्भवः । अतोऽग्निहोत्राद्यङ्गभूताहवनीयाद्यु-
त्पादकमेवाधानम् । पवमानेष्टयोऽप्यग्न्यङ्गभूताः, फलवदाधानाङ्गभूता-
एव वा, प्रकरणात् । ततश्च पवमानेष्टिष्वसिद्धत्वादग्निरतिदेशस्यैवा-
भावः । प्रयोजनं, पवमानेष्टिषु पूर्वपक्षेऽन्वारम्भणीया, सिद्धान्ते
पृथगारम्भाभावाच्चेत्यादि ॥ ३॥८१ ॥

तत्प्रकृत्यर्थम् ॥ तदाधानमग्निरिव देव पर्णतान्यायेनाव्यभिचरित-
क्रतुसम्बन्ध्यम्यङ्गत्वेन क्रत्वङ्गत्वावगतेर्द्विरुक्ततादोषभियैव प्रकृत्यर्थमिति
प्राप्ते ।

नाधानस्य क्रत्वङ्गत्वं, प्रमाणाभावात् । जुह्वाद्योद्धाकृतिविशेष-
रूपाः पर्णतादिव्यतिरेकेणापि काष्ठान्तरेण जायमाना अनर्थक्य-

भयाद्युक्तं यत्पूर्णतादेः स्वजन्यापूर्वार्थतां बोधयन्तीति । आहवनीया-
द्यग्रयस्तु अदृष्टविशेषरूपा आधानं विनोत्पत्तौ प्रमाणाभावादानर्थ-
क्याभावेन स्वस्वरूपार्थत्वमेवाधानस्यावबोधयन्ति । अत एव तत्र
नाग्निशब्दे अपूर्वसाधनत्वलक्षणा । अतः क्लृप्त्यर्थत्वस्यैवाभावात् प्रक-
त्यर्थता दूरापास्तैव । न चैवमाधानांकरणे क्रतुवैगुण्यानापत्तिः ।
अन्यभावेन वैगुण्योपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु, लाघवेन क्रतुविधीनां आधानविधिमिद्व्याग्निग्रहण-
नैवोपपत्तौ स्वयं अग्निप्रयोजकत्वाभावादनाहिताग्नेरनधिकारः क्रतु-
त्विति वैगुण्यशङ्का दूरापास्तैव । एवं पवमानेष्टीनामप्यक्लृप्त्यर्थत्वं
व्याख्यातम् । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे आधानस्य कालान्तरात्त्वानेन भिन्न-
प्रयोगविहिततथा सर्वार्थं सकृदनुष्ठानेऽपि बृहस्पतिसवादिवदधि-
कारिविशेषणत्वे प्रमाणाभावान्नित्ये आधानं विनाऽप्यनुष्ठानं यथा-
शक्तिप्रयोगे । सिद्धान्ते त्वधिकारसम्पादकत्वान्नेति ॥३॥८२॥

तासाम् ॥ पवमानेष्टीनां दर्शप्रकृतिकत्वादतिदेशेन प्रयाजादि-
वदेवाग्निः प्राप्नोति । ते चाधानपवमानेष्टिसाध्या इति ततः पूर्वं
कर्त्तव्यमेवाधानम् । पवमानेष्टयश्च । न चानवस्था । यावत्पौर्णमा-
स्यादिकालं करणोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

न तावत्पवमानेष्ट्यादिकं प्रकृतावङ्गं, अग्निमात्रार्थत्वस्य स्थापित-
त्वात् । सत्यपि चाङ्गत्वे तेषां नातिदेशः । पवमानेष्ट्यादिषु यत्कि-
ञ्चिदितिकर्त्तव्यताकपवमानेष्ट्युपेतसकलाङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णतां
परिकल्प्य पवमानेष्टिचित्तिदेशाकल्पनाद्येषामङ्गानां प्रकृतौ स्वाङ्ग-
सम्बन्धेन निराकाङ्क्षता तेषामेवातिदेशो न पवमानेष्ट्यादीनाम् ।

तेषामङ्गविशेषानवगमेन तद्भावनाया अपरिपूर्णत्वात् । अतोऽन्ध-
रम्भणीयावैमृधन्यायेनैवानतिदेशः ।

वस्तुतस्तु, नाङ्गत्वमपि । अग्नीनां तु सत्यप्यङ्गत्वे साध्यत्वाच्चेष्टाति-
देशः । अवश्यं हि ये प्रथमतः आधानेष्ट्यादयः कार्याः तेभ्योऽग्नि-
सिद्धिरङ्गीकर्त्तव्या । ततश्च तेभ्यः कार्यसिद्ध्यावन्येषामकरणम् ।
यथा चैवं सति पवमानेष्टिहोमांदय आधानहोमावाऽऽधानजन्यो-
त्पत्त्यपूर्वरूपाहवनीयादौ भवन्ति, तथा कौस्तुभे वारणाधिकरणेऽत्र
च स्पष्टम् ॥३॥८३॥

तुल्यः ॥ ज्योतिष्टोमे क्रयसन्निधावग्नीषोमीयः पशुरास्नातो वच-
नात् स एष औपवसथ्येऽहन्यालब्धयः इत्यस्माच्चतुर्थेऽहन्यनुष्ठीयते ।
पशुधर्माश्च तत्रैव पशुपाकरणादयः समास्नाताः । सवनीयस्य पशुः
सौत्येऽहनि समास्नात आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा चितृता धूपं परिवी-
याग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति इति । अनूबन्ध्यश्चान्ते समास्नातः ।
तदिह पशुधर्माणां किं पशुचयसाधारण्यमुत सवनीयमात्रार्थत्वमुत
सवनीयाग्नीषोमीयोभयार्थत्वमुताग्नीषोमीयार्थत्वमेवेति चिन्तायाम् ।

महाप्रकरणज्ज्योतिष्टोमसम्बद्धानां धर्माणां पशुधर्मत्वेन साक्षा-
त्तत्सम्बन्धायोगेनानर्थक्यतदङ्गन्यायेन पशुयागद्वारकत्वावगतेस्तेषां च
मध्ये कस्यचिदिष्टिस्थ प्रकरणबाधकबलवत्प्रमाणाभावेनाविशेषात्सर्वा-
र्थत्वमित्याद्यः पक्षः ।

द्वितीयस्तु सत्यपि ज्योतिष्टोमप्रकरणस्य पशुधर्मयाहकत्वे सव-
नीयावान्तरप्रकरणेन तद्बाधः तस्य औपवसथ्येऽहन्येवोत्पत्तिः ।
आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आश्विन्य ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीय ऐन्द्रोदृष्टिः

षोडश्विनि तृतीयः सारस्वती मेघतिरात्रे चतुर्थीत्येतैर्वचनैः क्रतु
पशूनां विधानात् तस्य च कृत्तुपकारप्राकृताङ्गसमन्वेऽपि अपेक्षितानां
पशुधर्माणां सन्निहितत्वेन प्राकृताङ्गसन्दष्टत्वेन चात्र प्रकरणोपपत्तिः ।
ऐन्द्राग्नादिपशूनान्तु संस्थाधिकरणन्यायेन समानविधानत्वाभावादेव
न पशुधर्मग्राहकत्वशङ्का । अस्तु वा तेषामण्ववान्तरप्रकरणाद्धर्मग्राहक-
त्वम् । नैतावता सर्वार्थत्वम् । न च सौत्येऽहनि तद्विधिः । सवनीयोद्दे-
शेन तस्याश्विनयज्ञोत्तरकालत्वमात्रविधायकत्वात् । यूपपरिव्याणस्य
त्रिवृता यूपं परिव्ययतीति सामान्यविधिना आश्विनयज्ञं गृह्यलोप-
निक्रम्य यूपं परिव्ययतीति परिव्याणान्तरविधिना वा प्राप्तत्वेना-
नुवादात् । परिव्याणान्तरे त्रिवृत्वस्यापि रश्मनासाधारण्याधिकरणे
उपपादयिष्यमाणत्वाच्च । न च तथापि दूरस्थकर्मानुवादेन कालवि-
धिरशक्यः । औपवसथ्याहे विहितानामपि क्रतुपशूनां वपया प्रातः
सवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने अङ्गैस्तृतीयसवने इत्यनेनोत्कर्-
षविधानात्सौत्येऽहन्यनुष्ठेयमानतयोपस्थित्युपपत्तेः । तेन यथैव क्रय-
सन्निधावाच्चातस्याग्नीषोमीयस्यौपवसथ्येऽहन्यनुष्ठेयमानत्वे नैव धर्म-
ग्राहकत्वं सिद्धान्ते, तद्वदिहाप्येति न दोषः । न चैवमपि क्व सव-
नीयविधिरित्यत्र विनिगमनाविरहः । धर्मबाहुल्यस्यैव नियामक-
त्वात् । अतश्चावान्तरप्रकरणात्सवनीयार्थ इति ।

तृतीयस्तु सत्त्वं सवनीयार्थाः स्थानादग्नीषोमीयार्था अपि ।
तस्य हि क्रयसन्निधौ विधिदशायामेव कृत्तुपकारप्राकृताङ्गैर्निराका-
ङ्गीकृतस्यौपवसथ्येऽहन्युत्कृष्टस्यार्थोपस्थितिमात्रसत्त्वेन स्थानम् । सव-
नीयवदाक्यसन्निध्यभावेन प्रकरणशङ्कानुपपत्तेः । अत एवेतिकर्तव्य-

तात्वेनायोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः सन्निधिरिति स्थानलक्षणम् ।
यद्यपि चात्र पशुधर्माणां श्रुत्यादिविनियुक्तत्वाच्च प्रकरणस्य स्थानस्य
वा विनियोजकत्वसम्भावना, तथाप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्व-
एव विनियोजकत्ववहारोभाक्त इति द्रष्टव्यम् । न चैवमपि प्रकरणेन
स्थानबाधापत्तिः । अग्नीषोमीयस्य पशुधर्माकाङ्क्षायामेवातिदेश-
कल्पनवदौपदेशिकस्थानस्यैव विनियोजकत्वकल्पनौचित्यात् । अन्यथा
प्रबलौपदेशिकप्रमाणेन प्रकृत्यर्थत्वाद्गर्माणां कापि विकृत्यर्थत्वाना-
पत्तेः । इन्द्रादेरुपायान्तरेणापि स्मृतिसम्भवान्न लिङ्गादेः श्रुतिकल्प-
कत्वमिति विशेषः । अत उभयार्थत्वमिति प्राप्ते ।

न सवनीयस्यावान्तरप्रकरणं, सौत्येऽहनुपपत्तेः । अन्यथा दूरस्थ-
कर्मानुवादेन कालरूपानुपादेयगुणविधानानुपपत्तेः । न च प्रातः-
सवन उत्कृष्टत्वादेवोपस्थितिः । आनुष्ठानिक्युपस्थितेरङ्गग्राहकत्वेऽपि
प्रकरणान्तरप्रतिबन्धकत्वस्य क्वाप्यदर्शनात् । अस्तु वा तत्, तथापि
वपाभ्यासमात्रस्य प्रातःसवन उत्कृष्टत्वेऽपि उपाकरणोत्कर्षे प्रमाणा-
भावान्तदुपस्थित्यनुपपत्तेः । यद्यपि चोपाकरोतिना याग एव लक्ष्येत,
तथापि शक्यार्थस्योपाकरणस्याश्विनग्रहणोत्तरकालस्याप्राप्तेरनुवादा-
नुपपत्तिः । यद्यपि च वपाप्रचारोत्तरभाविपदार्थानान्तदाद्युत्कर्षन्या-
येनोत्कर्षः सम्भाव्येत, तथापि न तत्पूर्वभाविनामुपाकरणादीनामु-
त्कर्षे प्रमाणमस्ति । त्वस्तु त्वस्तु । पूर्वेषुर्वेदिकरणन्यादेनापूर्वत्वात्तदुत्तर-
भाविनामपि नोत्कर्षः ।

वस्तुतस्तु, गङ्गायाङ्गोष इत्यादौ शक्यार्थस्य घोषान्वयप्राप्त्यभावे-
ऽपि लक्षणादर्शनान्तस्योत्तरकालत्वप्राप्त्यभावेऽपि उपाकरोतिना वपा-

भ्यासलक्षणोपपत्तेः । पञ्चनपक्रमोपयोगिभूतदार्ढ्यसम्पादकद्वितीयपरि-
व्याणस्याश्विनयहणोत्तरकालताविधितं एव तदुत्तरभाविवपायाग-
स्यापि आश्विनयहणोत्तरकालत्वसिद्धेरेतद्वाक्यवैयर्थ्यं भिद्य एवाभ्यासा-
देतस्योत्पत्तिविधित्वम् । तत्रापौतरस्य सर्वस्य द्वितीयभूतपरिव्याणा-
देवाक्यानन्तरप्राप्तत्वात्कालविशिष्टं शुद्धमेवं वा द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्म
विधीयते । ततश्चानेनैव वाक्येनाग्नेयसवनीयस्यैतत्समानजातीयैश्च
वाक्यानन्तरैरैद्राग्नादीनां विधानादौपवसस्थाहे तेषां पुनः अवणमनु-
वादमात्रम् । तदपि यथा वै मत्स्योऽविदितोजलमवधूनुते एव-
मेतेऽप्रज्ञायमानाजनमवधून्वते इत्यर्थवादकृतसन्ततकरणनिमित्तक-
निन्दोपपादकैतच्छब्दापेक्षितपशुसमर्पणार्थं निन्दोच्चीतदोषपरिहा-
रार्थं च वपया प्रातःसवने चरन्तीत्यादिना वपाप्रचाराद्युद्देशेन
प्रातःसवनादिकालविधिः । खण्डग्रः कालभेदेनानुष्ठाने हि मध्ये
सत्यर्थमवकाशलाभाद्दोषपरिहारः । यद्यपि चात्रापि कालविधान-
न्दूरस्थकर्मानुवादेन न शक्यम्, तथाप्यर्थवादत एव तदुपस्थितेर्न
कश्चिद्दोषः ।

यत्तु प्रचारविप्रकर्षस्थोपादेयगुणस्य सत्त्वाच्च दोष इति मूलोक्तं
समाधानं, तद्विप्रकर्षस्याशब्दस्य विधेयत्वाभावादुपेक्षितम् । अतो न
सवनीयस्यावान्तरप्रकरणम् । स्थानात्त्वग्रीषोमौथाङ्गं पशुधर्माः ।
न च ज्योतिष्टोमप्रकरणेन स्थानबाधः । पशुधर्माणां श्रुत्यादिभिः
पशुसंस्कारकतया विनियुक्तानामयोग्यतया ज्योतिष्टोमप्रकरणेना-
पहणात् । अतो यत्रैव श्रुतः सम्बन्धो यथा वाजपेयस्येत्यादौ, तत्रै-
वानर्थक्यतदङ्गन्यायो न तत्र । एवं सत्यपि यदि कस्यापि पशो-

विशिष्य प्रमाणान्तरमपूर्वसाधनत्वेऽपि स्थापकं न स्यात्, ततो महा-
प्रकरणगृहीतानामेषामानर्थक्यतदङ्गन्यायेन भवेत्सर्वपञ्चर्थत्वम् । न तु
तदस्ति । स्थानेनाग्नीषोमीयार्थत्वावगमात् । तेन सिद्धमग्नीषोमीय-
एवोपदेशोऽन्यत्र त्वतिदेश इति । सामानविध्यप्रयोजनं दशमादौ
स्पष्टम् ॥३॥८४॥

दोहयोः ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दधि पूर्वद्युरपरेद्युश्च पय उत्पाद्यते ।
दोहधर्माश्च शाखाहरणादयः पूर्वद्युः क्रियन्ते । तेषामनुष्ठानसादे-
श्यादधिमात्राङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

यद्यपि स्थानं भवेत्तथापि प्रकरणेन तद्वाधः । न ह्यत्र पूर्ववत् कृत्तुप-
कारकत्वादिना प्रकरणाभावः शङ्कितुं शक्यः । न च स्थानमत्र
दधियागस्यास्ति । उत्तरेद्युरेवानुष्ठानात् । दध्नस्तु विद्यमानमपि नान-
र्थक्यभियाऽपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकम् । न च स्मारकविधया
दधैव यागोपस्थितेः स्थानशङ्का । तादृशोपस्थितेर्नैयत्याभावेन ग्राह-
कत्वानुपपत्तेः । किञ्च दोहधर्माः परेद्युरेवान्नातास्तत्रैव च भाव्यापे-
क्षायां प्रकरणादुभयार्थत्वेनावगम्यमानाः सामर्थ्यात् पूर्वद्युरनुष्ठीय-
मानदधिसिद्ध्यर्थं पूर्वद्युस्तन्त्रेण क्रियमाणा अपि न तन्मात्रार्था-
भवन्ति । दोहनादयस्तु सामर्थ्यादेवाकर्तन्त इति विशेषः ॥३॥८५॥

तद्वत्सवनान्तरे ॥ ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनिकग्रहणसन्निधौ ग्रह-
धर्मा उपोस्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोस्ते भ्रुव इत्याद्याः । ते निःसन्दिग्ध-
स्थानात् प्रातःसवनिकग्रहमात्रार्था इति प्राप्ते । माध्यन्दिनसवनि-
कादीनामपि प्रकरणात्तेन च स्थानबाधात्सर्वार्थत्वं, प्रयाजादीना-
मिवाग्नीषोमीयाद्यर्थत्वमिति ॥३॥८६॥

रश्ना च ॥ पशुनियोजनाङ्गत्वेन विनियुक्तस्य यूपस्यानुष्ठानसा-
देशादग्नीषोमीयापूर्वसाधनीभूतपशुनियोजनार्थत्वम् । अतिदेशान्तु
सवनीयानुबन्धार्थत्वम् । एवं तदुत्पादकानां केदनादिसंस्काराणा-
मपि । यद्यपि च यूपस्वरूपे 'आनर्थक्याभावस्तथाप्यनुवादस्य सन्नि-
हितगामित्वादेवाग्नीषोमीये निवेशः । विहृतौ त्वभिक्रमणवद्गमनम् ।
तेषां तु भेदेनानुष्ठाने प्राप्ते 'दौर्वाकालस्याप्युपदेशातिदेशाभ्यां
विहितसैकत्वान्तत्वेनानुष्ठानादेकस्या एव यूपव्यक्तेः सर्वोपकारकत्व-
मेकादशे वक्ष्यते । ये च परिव्याणादयः उत्पन्नयूपसंस्कारकास्तेषा-
मप्यनुष्ठानसादेशातिदेशाभ्यां प्रकृतिविहृत्यङ्गत्वम् । यूपस्वरूपस्य
तद्व्यतिरेकेणाप्युत्पन्नत्वात् । यूपव्यक्तेरेकत्वान्तु गृह्यमाणविशेषत्वेऽप्या-
तिथ्याद्यर्थवर्हिःप्रोक्षणन्यायेन प्रसङ्गेन कार्यसिद्धेर्नावृत्तिः ।

न चैवं तज्ज्ञायेनैवाग्निपात्रसम्भार्गादेर्दार्शपूर्णमासिकस्यापि विहृतौ
प्रसङ्गापत्तिः । ब्रौहिप्रोक्षणादिवद्यत्कार्यकूटोद्देशेन यद्व्यक्तेरुत्पत्ति-
स्तत्कार्यकूटाङ्गभूततद्व्यक्तिगतसंस्कारजन्यादृष्टं प्रति तत्कार्यान्तिम-
कार्यत्वेन नाशकत्वस्य कृत्रत्वेन तदनापत्तेः । न ह्यग्निपात्रादेर्यत्कार्य-
कूटोद्देशेनोत्पत्तिः तत्कार्यकूटाङ्गं संस्कारः । सम्भार्गस्य ज्योतिष्टोमा-
द्यनङ्गत्वात् । अतस्तत्र तद्व्यक्तिजन्यादृष्टत्वावच्छिन्नं प्रकृति* तत्फलौ-
भूतान्तिमकार्यत्वेन नाशकतेति विशिष्य कार्यकारणभावेनैव तत्प्र-
योगवृत्त्यन्तिमफलेन नाश इति वैषम्यम् । एवं च परिव्याणरश्ना-
तद्वर्मादय औपवसथ्येऽह्न्यनुष्ठीयमाना अथपदेशातिदेशाभ्यां चित-
योपकारकाः । सवनीये चाश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परि-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रति,—इति पाठः प्रतिभाति ।

व्यथतीति विधिनाऽभ्यासात्परिव्याणान्तरं विहितम् । आश्विनोत्तर
काश्वलस्य पाठादुपनिष्क्रमणस्य चार्थादेव प्राप्तेः । तच्च प्रकरणात्
सवनीयस्यैवाङ्गन्तदपि च न प्राकृतकार्यापन्नम् । प्राकाशदानवद्विधि-
वैथर्थापत्तेः । अत एव तत्कार्यमदृष्टं यूपदाढ्याधिक्यं वेत्यन्यदेतत् ।
तदिह रश्मनातद्धर्माश्च त्रिवृत्तदर्भमथौत्वादयोनाप्राकृतकार्यापन्ने
परिव्याणान्तरे यूपावटवर्धिरास्तरण इव भवन्तीति प्राप्ते ।

उत्पत्तिवाक्ये त्रिवृत्त्वानुवादरूपतात्पर्यग्राहकवशात्प्राग्वच्च ग्रह-
तापूर्वसाधनीभूत-यूपपरिव्याणत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं, न तु विजा-
तीयपरिव्याणत्वम् । तथात्वे उत्पत्तिवाक्ये त्रिवृत्त्वस्याप्राप्तत्वेन विधाने
गौरवापत्तेः । अत उद्देश्यतावच्छेदकरूपसत्त्वान्तत्रापि रश्मनातद्धर्माः ।
व्याख्याहणान्तु सङ्गतिस्त्रोभेन यूपच्छेदनपरिव्याणरश्मनातद्धर्माणां
सर्वेषामुपदेशेनैव त्रितयसाधारण्यमङ्गीकृत्य सवनीयपरिव्याणान्तरे
उपदेशेनैव तत्प्राप्तं व्याचक्षाणानामभिप्रायं न विद्मः ॥ ३॥ ८ ७ ॥

आराच्छिष्टम् ॥ ग्रहधर्माणां ग्रहस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ ग्रहया-
गाभ्याससाधनत्वमेव ग्रहपदेन लक्ष्यते, दीक्षणीयावाङ्मियमन्यायेन ।
न तु ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वम् । अतश्च प्रकरणोपस्थितापूर्वसाधन-
त्वस्यैव लक्षणाज्ञानारभ्याधीतांश्चदाभ्यापूर्वार्थत्वं धर्माणामिति प्राप्ते ।

प्रकरणादन्येषामिवानुष्ठानसादेश्यादनारभ्याधीतानामप्युपस्थिते-
र्वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावादेव सर्वार्थत्वम् । अत एव प्रबलेन दुर्बलेन
वा प्रमाणेन साधनत्वेनावगतानां सर्वेषामेव हविषां वेद्यादिकमङ्गम् ।
वस्तुतस्तु अंशदाभ्यथोरनारभ्योत्पन्नयोरपि प्राकरणिकवाक्येनैव क्रत्व-
ङ्गतेति तुल्यत्वमेव ॥ ३॥ ८ ८ ॥

अग्न्यङ्गम् ॥ इष्टकाधर्माणामकृष्णात्वादीनामनारभ्याधीतसिचि-
ष्वादीष्टकाविनियोगस्याप्यनारभ्याधीतत्वात् प्राकरणिकेष्टकामात्र-
धर्मत्वमिति प्राप्ते । पूर्ववदनुष्ठानसादेश्यादिष्टकाप्रयोज्यचयनापूर्व-
सम्बन्धित्वस्यैव सखणीयस्यानारभ्याधीतास्त्वयविशेषाच्चात्राप्युभयधर्म-
त्वम् ॥ ३ ॥ ८८ ॥

नैमित्तिकम् ॥ सोमधर्मा अभिषवादयः फलचमसेऽपि समान-
विधानाः । सोमस्वरूपे अनर्थक्यप्राप्तौ सखणीयस्य ज्योतिष्टोमापूर्व-
साधनीभूतप्रदेशप्रकृतित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य यवेष्विव फलचमसे-
ऽप्यविशेषात् । न ह्यत्र सोमत्वमपि विवक्षितम् । फलचमसे स्थाना-
पत्त्याऽप्यभिषवाद्यनापत्तेः । न च नित्यानामभिषवादीनान्नित्यक्रतु-
सम्बन्धे अनित्यस्य फलचमसस्य द्वारत्वानुपपत्तिः । नित्यानामपि
नित्यसोमवदनित्यफलचमसस्य द्वारत्वे उद्देश्यत्व एव वा बाधका-
भावात् । इत्थतएव हि उपांशु यजुषेत्यादौ नित्यानां नैमित्ति-
कानां च होमादीनामुपांशुत्वादिविषयता ।

न च नैमित्तिकस्य नित्यविनियोगोत्तरप्रतीकत्वेन विज्ञम्बित-
प्रतीकत्वादतुल्यत्वम्* । तथात्वे प्रमाणाभावात् । कचित्सर्वेऽपि त्रा
संस्कारविध्युत्तरप्रवृत्तिकत्वे प्रमाणाभावेन तुल्यत्वाच्च । अस्य वा
तत्तथापि संस्कारविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्य फलचमसेऽप्यनिवा-
रणाच्च । न च संस्कारविधायपूर्वसाधनत्वरूपसामान्यधर्मप्रकारक-
सोमविशेष्यकबोधाङ्गीकाराच्च फलचमससङ्ग इति वाच्यम् । एव-

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । नित्यविनियोगोत्तरप्रतीकत्वेन विज्ञम्बित-
प्रतीकत्वादतुल्यत्वम्,— इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

मणुपदेशस्य सोमतात्पर्यकलाभिवारणेन विकारभृतेऽपि फलचमसे
अप्राकृतविशेष्यकत्वप्रसङ्गादभिषवाद्यनापत्तेः । अतश्च सर्वत्र संस्कार-
विधौ प्रकृत्यपूर्वसाधनत्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसाधनविशेष्यक एव बोध-
इति तद्वत् कुर्यादित्यतिदेशेन विकृत्यपूर्वसाधनेऽपि समानविधान-
त्वाभावेऽपि धर्मप्राप्तिरविरुद्धा । प्रकृते तु फलचमसस्य प्रकृत्यपूर्व-
साधनत्वादेव यवादिवदुपदेशविषयत्वमिति प्राप्ते ।

सर्वत्र संस्कारविधौ प्रकृत्यपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसम्बन्धि-
विशेष्यक एव पार्यन्तिक उद्देश्यबोधः । तथापि सा सम्बन्धिता
यद्वर्मावच्छिन्नस्य संस्कारविधिपार्यन्तिकशब्दबोधात्पूर्वं प्रमीयते,
तद्वर्मावच्छिन्नस्यैव संस्कारविध्युपदेशविषयत्वेन व्यवहारो नान्यस्य
तस्य । घटादेरिव तत्त्वेनाप्रतीतस्योद्देश्यत्वानुपपत्तेः ।

अत्र च तन्ने पयसि दधानयतीत्यादौ प्रथमं पयस्त्वावच्छिन्नो-
द्देशेन विधीयमानेऽपि दधानयने पयस्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्व-
बोधोत्तरमेवापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतायाः पार्यन्तिकत्वात् पयस-
एवोपदेशविषयत्वं पार्यन्तिकपदोपादानाच्च विरुध्यते । प्रकृते च न
फलचमसत्वावच्छेदेनापूर्वसाधनताऽभिषवादिविधितः पूर्वं प्रमिता ।
तथाले स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्तमसौ भवं प्रयच्छेन्न सोम-
मित्याद्यनुवादानुपपत्तेः । अतस्तात्पर्यग्राहकानुरोधेन सत्यप्युद्देश्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वेनोपदेशविषयत्वे फलचमसस्यैव समानविधानता ।
अतश्च तस्यैव धर्माकाङ्क्षायां सत्यपि कर्मैकत्वे कल्पितेन स्थानापत्या-
ख्यातिदेशेन क्रयाभिषवादीनां सोमधर्माणां प्राप्तिः । अत एव
प्रकृतोपदेशविषयभिन्नविषयत्वादस्य संस्कारोक्तत्वमाचक्षते ।

वस्तुतस्तु गुणकामवाक्य इवात्र भावनान्तरमेव विधीयते ।
अनेकगुणोपादानाच्च । अतश्च तस्या 'एवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाऽतिदेश-
कल्पनमित्यपि शक्यं वक्तुम् । अत एव न्ययोधस्तिभिनीनामाहरण-
स्यैवौपदेशिकत्वान्न क्रय इति केचित् । प्रयोजनं, गुणकामप्रवृत्त्य-
प्रवृत्तौ । सोमपदवतोमन्त्रस्य लोपोद्घौ च ॥ ३॥ १०० ॥

प्रतिनिधिस्य ॥ त्रीङ्माद्यभावे नौवारादिसङ्गप्रतिनिधेरपि
संस्कारविधितः पूर्वं साधनत्वानवगमादसमानविधानत्वम् । सकलाङ्ग-
युक्तब्रीह्जिन्यथागप्रयोगासम्भवे, कर्मशास्त्रेण तदाच्चेपादिति, प्राप्ते ।

सत्यसुत्तरकालान्तदाचेपः, तथापि ब्रीहिशस्त्रार्थालोचनवेत्ताया-
मेव ब्रीहिलजातेर्यागसाधनत्वेऽवगते तदन्यथानुपपत्त्या तदवच्छिन्न-
व्यक्तेस्तदारम्भकौभूतावयवानां च साधनत्वमाचिष्यते । अतश्च जाति-
व्यक्त्यवयवसाधनतानां पूर्वमेवावगतानां सर्वासामसम्भवे कतिपयग्रहण-
स्योत्तरकालप्रतीतिकत्वेऽपि स्वरूपेण पूर्वावगतेः समानविधानत्वोप-
पत्तिः । न हि नौवारत्वेन रूपेण तेषामुपादानं, येन तद्रूपेण
साधनत्वबोधस्योत्तरकालिकत्वादसमानविधानत्वापत्तिः । अपि तु
ब्रीह्यारम्भकावयवसमानजातीयकतिपयावयवारम्भत्वात् । अतश्च तेषां
ब्रीह्यवयवनिष्ठसाधनतासम्पत्त्यर्थमवर्जनैयतयोपादानेऽप्यवयवसाधन-
तायाः संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव प्रमितत्वात्समानविधानत्वोपपत्तिः ।
संस्कारविधिषु हि प्रकृतापूर्वसाधनीभूतप्रदेशद्रव्यप्रकृतितत्त्वावच्छि-
न्नस्यैव प्रकृतितत्त्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वादवयवनिष्ठसाधनताया अवयव-
निष्ठसाधनतातोभेदेऽपि* न विरोधः ।

* अवयवनिष्ठसाधनतातो भेदेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

एवं यत्र नावयविघटितसादृश्येन प्रतिनिधिसूत्रं न समानविधानत्वं, न वा कार्यापत्त्याऽपि धर्मप्राप्तिः । यथाऽवघातप्रतिनिधितया नखनिर्मुञ्चनादेः करणे नखेषु प्रोक्षणादेः । यूपवटस्तरण-वर्हिर्वस्त्रौ-किनेतिकर्त्तव्यतोपादानेऽपि चरितार्थत्वात् । फलचमसे तु तमसौ भक्षं प्रयच्छेदित्यादिशब्दगतलिङ्गादेवातिदेशकल्पनमिति विशेषः । प्रयोजनं, ब्रीह्यीणां मेध इति मन्त्रस्य पूर्वपक्षे लोपः, सिद्धान्ते त्वनूहः । मन्त्रान्तर्गत-ब्रीह्यादिपदानां ब्रीह्यत्वसाधनताऽऽक्षिप्तसाधनताकानामित्यर्थेनावयवेऽपि प्रयोगोपपत्तेः ॥३॥१०१॥

नियमार्था ॥ यत्र तु पूतीकादौ तत्त्वेन विधिसूत्रं सकलाङ्गयुक्त-सोमजन्यथागप्रयोगासम्भवे पश्चादेव तत्प्रवृत्तेर्न समानविधानत्वम् । न ह्यत्र पूतीकगतावयवानां प्रतिनिधिनियमः । तेषां मन्दसदृशत्वेन पक्षेऽप्यप्राप्तेः । पूतीकपदेऽवयवसंज्ञाप्रसङ्गाच्च । न च नियमविधिसाधवानुरोधेन तदङ्गीकारः । तस्य फलमुखत्वेन निषादस्यपत्यधिकरणेन न्यायेनाकिञ्चित्करत्वादिति प्राप्तेः ।

पूतीकपदार्थस्य हि पूतीकत्वस्य नात्र करणत्वं श्रुतं, द्वितीयान्तत्वात् । अतस्तु नियमविधिसाधवानुरोधेन तथा न पूतीकत्वस्य साक्षाद्यागसाधनत्वं लक्ष्यते । अपि त्ववयवनिष्ठसाधनतानाप्तरौयकप्रयोजकत्वमिति न पूतीकपदेऽवयवसंज्ञा । सदृशनिधामकन्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेव चास्य विधेः प्रवृत्तेर्निश्चयमविधित्वोपपत्तिः । ततश्चात्रापि कतिपयावयवसाधनत्वस्य सोमशास्त्रादेव सिद्धेः समानविधानत्वम् ॥३॥१०१॥

संस्त्रासु ॥ ज्योतिष्टोमे चतस्रः संस्त्रा अग्निष्टोमोऽथ्यजोऽथ्यतिराचसंस्त्राः । संस्त्रा नाम क्रतुप्रयोगवृत्तिसोचोपरमः । तत्र द्वादश

स्तोत्राण्यग्निष्टोमे । तत्राग्निष्टोमस्तोत्रमन्यम् । साऽग्निष्टोमसंस्था नित्या
काम्या च । संयोगप्रत्यक्षाद्वादिवात् । उक्त्येऽग्निष्टोमस्तोत्रोत्तर-
ग्रीष्मन्यानुक्त्यस्तोत्राणि । सोक्त्यसंस्था । षोडशिनो तदुत्तरं
षोडशस्तोत्रम् । सा षोडशीसंस्था । अतिरात्रे तदुत्तरं द्वादश
स्तोत्रात्मकास्तथोरात्रिपर्याया आश्विनस्तोत्रं च । साऽतिरात्रसंस्था ।
यास्त्वत्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाख्यां अन्यास्तिस्रः स्मृतौ गण्यन्ते, ता
एतास्तेवान्तर्भूताः । यत्राग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं उक्त्यान्यकृत्वा षोडश-
स्तोत्रं क्रियते, सा अग्निष्टोमसंस्थैवात्यग्निष्टोमपदवाच्या । यथावस्थित-
षोडशुत्तरं यत्र वाजपेयस्तोत्रं क्रियते, सा षोडशीसंस्थैव वाजपेयपद-
वाच्या । यत्रातिरात्रे चतुर्योरात्रिपर्याय-स्तोत्रत्रयात्मकोवर्धते, तत्रा-
तिरात्रसंस्थैवाप्तोर्यामपदवाच्या । तत्रात्यग्निष्टोमोराजन्यस्य नित्यः ।
अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्यौयादिति वचनात् । अन्यास्तुक्त्यादयः
काम्याः । पशुकाम उक्त्यं गृह्यौयात्, षोडशिना वीर्यकामः
स्तुवीत, अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति वचनेभ्यः । अत्राग्नि-
ष्टोमादिशब्दानां प्रचुरप्रयोगात् संस्थास्तेव शक्तिः, तदति ज्योति-
ष्टोमे निरूढलक्षणा, तदति क्रान्तरे सांप्रतिकी, ग्रहणे स्तोत्रे च
गौणैत्येवं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

अतश्च संस्थानामेव फलसम्बन्धः । ग्रहणस्तोत्रादिकं तु तत्त-
दाक्ष्ये वाक्यान्तरप्राप्तमनूयते । संस्थापदार्थवृत्तिप्रयोगस्य प्रतिसम्ब-
न्धपेक्षायाश्च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमक्रतुरेवाश्रयत्वेनाप्युच्यते । तदेत-
त्सर्वमिन्द्रियकामाधिकरणे स्थितमेव । इह तु सर्वगुणकामाश्रय-
सामानविध्यं न वेति चिन्तायां, फलवत्त्वेन संस्थादीनामपि ज्योति-

ष्टोमादिवत् प्रकरणाविशेषाद्दीक्षणीयादिधर्माणासुभयार्थत्वमिति प्राप्ते ।

फलवत्त्वज्ञानं विना धर्माणामङ्गत्वबोधानुपपत्तेस्तस्य च गुणस्यले आश्रयसम्बन्धव्यतिरेकेणाबुध्यमानत्वादाश्रयस्य च स्वविधिविहितस्य लाभसम्भवे गुणेनोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणामनाच्चेपाद्धर्माणां गुणान्वयात् पूर्वमेवाश्रयान्वयस्य तदिधिपर्यवसानार्थमवश्यं वाच्यत्वेन विरम्य व्यापारत्वापत्तेर्नोभयार्थत्वम् । न ह्येवमाश्रयनिष्ठफलवत्त्वज्ञानं गुणान्वयाधीनम् । तद्वोधव्यतिरेकेणापि यागस्य क्रियारूपस्य फलवत्त्वबोधोपपत्तिः । गुणे तु फलवत्त्वज्ञापकविधिवैयर्थ्यापत्त्यैव कृतिसाध्याश्रयान्वयस्य धर्मान्वयात् पूर्वमवश्यं वाच्यत्वम् । अत एवाश्रयगुणनिष्ठकरणतासम्पादको गुणकरणावच्छेदककोटिप्रविष्टोवेति करणाकाङ्क्षैव वितता आश्रयाकाङ्क्षेति मूलप्रवादः । अतोधर्माणामाश्रयाङ्गत्वमेव । गुणभावनायान्तु आश्रयतोधर्मातिदेश इति सिद्धम् ।

प्रयोजनं, यद्यपि न गुणकामप्राप्तिरूपं सम्भवति । संस्थानां विहृतित्वेऽपि तदाश्रयभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतिभूतस्य सत्त्वेनैव सदोमानाद्याश्रितगुणकामानां षोडंशश्चाभ्यासाङ्गभूतग्रहणाद्याश्रितानां वा गुणकामानां प्राप्युपपत्तेः । नाप्युद्भिदादीनां वैकल्पिकसंस्थाप्रकृतित्वरूपम् । यागत्वसादृश्याधिक्येन ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वस्यैवोपपत्तेः । तथापि यत्रायैष भूर्वैश्वदेव इत्यादौ न यागत्वपरिचायकपदश्रवणं, तत्र वैकल्पिकसंस्थाप्रकृतित्वं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वमेवेति द्रष्टव्यम् । संस्थाङ्गभूतधर्मभेदे याजुर्वेदि-

कादिप्रायश्चित्तं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते त्वविज्ञातमपि । तथा, यज्ञस्या-
 ग्रीरुद्वचमग्रीयेत्यादि यज्ञपदोपेतमन्त्रे अविज्ञातः प्रयोगः पूर्वपक्षे ।
 संस्थायामस्य लोपात् । सिद्धान्ते तु यज्ञस्य संस्थायाश्चाग्रीरित्येव
 सूहितव्यम्, इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥२॥१०३॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
 द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ।

प्रकरणाविशेषात् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्वेदिबर्हिषी तद्धर्माश्च खन-
नस्रवनादयः किमङ्गप्रधानसाधारणहविरासादनार्था उत प्रधाना-
ङ्गभूतहविरासादनमाचार्या इति विचारे । वेद्यां हवींश्यासादयति
बर्हिषि हवींश्यासादयतीति वचनेन वेदिबर्हिरासादनस्य हविरुद्दे-
शेन विधानादर्थान्तयोरपि हविरर्थत्वप्रतीतेर्हविः स्वरूपे चानर्थक्य-
प्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकजिज्ञासायां अप्रतिबद्धफ-
लवत्प्रधानाधिकाराख्यप्रकरणस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वावसायान्तेन चाङ्ग-
त्वसम्बन्धस्यैव शाब्दस्य लक्षणाघटकतया अवणात् प्रधानापूर्वाङ्ग-
भूतहविरर्थत्वमेवेति प्राप्ते ।

प्रकरणेन वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावादानर्थक्यपरिहारार्थं यथा
प्रधानप्रकरणेन तात्पर्यग्रहस्तथा दुर्बलेनापि अङ्गाधिकाराख्यतत्प्र-
करणेनापि । अत एवानारभ्याधौताङ्गानुष्ठानसादेश्यस्यापि तात्पर्य-
ग्राहकत्वमुक्तम् । तेन सर्वार्था एवेते । अस्तु वा प्रधानप्रकरणस्यैव
तत् । तथापि नाङ्गत्वं सम्बन्धघटकं, गौरवात् । अपि त्वपकार-
कत्वमात्रं, अभ्युदितेभ्यां दधिपयसोरिव । सम्बन्धमात्रं वा स्वर्गादि-
वदगन्तेत्यत्र । अतश्च प्रधानापूर्वोपकारकहविरर्थत्वमात्रावगते रङ्ग-
तदङ्ग हविषामपि अनारभ्याधौतानां प्राकरणिकानां वा प्रधानोप-
कारकत्वाविशेषात् सर्वार्थत्वम् ॥३॥१०४॥

फलसंयोगात् ॥ दर्शपूर्णमासयोज्योतिष्टोमादौ केशश्मश्रुवप-
नादयः तावत् क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारार्था न त्वारादुपकारकाः ।
केशश्मश्रु वपते, नखानि निहन्तते, दतोधावते, आङ्गे, ऽभ्यङ्गे
इत्यादावात्मनेपदनिर्देशेन पुरुषार्थत्वावगमात् । क्रियाफलस्य ह्यात्म-
गामिले आत्मनेपदम् । आरादुपकारकत्वे तु तत्फलस्य क्रतु-
साङ्गण्यस्य क्रतुगतत्वेन नात्मगामिलम् । यत्त्ववान्तरादृष्टं, न तत्
क्रियाफलम् ।

यद्यपि ह्यतौ अश्रू च धातुः परस्मैपद्येव, तथापि कन्दस्यात्मने-
पददर्शनान्तस्य च सार्थकत्वे सम्भवति साधुत्वार्थत्वस्थान्याय्यत्वात्स्वरिते-
त्यादिविधेरेवानित्यत्वं परिकल्प्यात्मगामिक्रियाफलत्वाङ्गीकारो न
दोषाय । एवं दतोधावत इत्यादौ । दन्तानां द्वितीययाऽपि
संस्कार्यत्वावगमः । पयोव्रतं ब्राह्मणस्येत्यादौ षष्ठ्या । स्नानस्य तु
मन्त्रापकर्षणार्थत्वलिङ्गात् । एवं तपसोऽपि वक्ष्यते । अन्ततो यच्च
न किञ्चिद्भ्रमकं, तच्च दौचासमाख्येव तथा । यमादिपरिग्रहानु-
कूलपुरुषसंस्कारवाचित्वात् । पुरुषस्य च क्रतूपयोगित्वं कर्तृतया
क्रतुजन्यफलभोक्तृतया च । तदिह संस्काराः किं कर्तृत्वांशोपयोगिन
उत भोक्तृत्वांशोपयोगिन इति चिन्तायाम् ।

भोक्तृत्वार्थत्वे समप्राधान्यापत्तेः प्रकरणावगतक्रतुसम्बन्धबाधा-
पत्तिः । अतः कर्तृत्वार्थाः । दन्तधावनादीनां शरीरसंस्कारार्थ-
त्वात्तस्य च परलोकभोग्यफलभोक्तृत्वेऽनुपयोगादपि तथात्वम् ।
अतश्च कर्तुरङ्गप्रधानार्थत्वात् संस्काराणामपि तथात्वमिति प्राप्ते ।

कर्तृत्वस्य शरीरादिवदेव संस्कारव्यतिरेकेणापि जायमानत्वा-

दैवर्थाद्दृष्टरूपभोक्तृत्वार्थमेव युक्तम् । भोक्तृत्वस्य कर्तृत्वापेक्षया
 अभ्यर्हितत्वाच्चैवम् । शरीरादीनामपि स्वावच्छेद्यजीवव्यक्तिगतत्वसम्ब-
 न्धेन भोक्तृत्वोपयोगित्वमव्याहृतम् । न चैवं प्राधान्यापत्तिः, चेच-
 संस्काराणां बीजावपनार्थत्वस्यैवात्मसंस्काराणामपि क्रतुजन्यफला-
 धानयोग्यताजननार्थानां कर्तृत्वोपपत्तेः । अत एव सर्वैरेव संस्कारैः
 स्वस्वावान्तरादृष्टद्वारा समुच्चित्य प्रधानफलानुब्रूयातिशयविशेषो
 जन्यते । प्रधानफलमेव चात्मन्युत्पद्यते इति तदर्थं एव संस्कारा-
 नाङ्गार्थास्तत्फलस्य क्रतुगामित्वात् । यच्च तु दृष्टविधया वचनादेव
 वा कर्तृत्वोपयोगित्वं, यथा प्राथमिकशुद्ध्यर्थस्नानाचमनादौ हिरण्य-
 माक्षिणः प्रचरन्तीत्यादौ च बहुवचनात्तच्च कर्तृत्वं एवोपयोगादङ्ग-
 प्रधानार्थत्वम् । अत एव तादृशस्थले अङ्गविकृतिषु तस्याति-
 देशः ॥ ३ ॥ १०५ ॥

चिकीर्षया ॥ सोमे षट्चिंशत्प्रक्रमादिपरिमाणां वेदिं विधाय
 श्रुतं, इत्यति शब्दग्रामहे, स्यां कर्तुमिति । सा वेदिर्द्यद्यपि देशत्वा-
 दङ्गप्रधानार्थतया प्रसज्यते, तथापि दीक्षादक्षिणन्यायेन उक्तवचनात्
 प्रधानमाचार्या । कर्तुमिति हि तुमुना इच्छार्थकेन चिकीर्षि-
 तार्थत्वप्रतीतेः प्रधानस्यैव चिकीर्षितात्वादङ्गानाञ्चाचिकीर्षिताना-
 मपि चिकीर्षितप्रधानार्थत्वेनैवानुष्ठानात् प्रधानमाचार्यैव वेदिः ।
 स्थितगतावदपर्यवसितम् ॥

तथा प्रधानेन ॥ दर्शपूर्णमासयोस्तुर्होचा पौर्णमासीमभि-
 मृशेत् पञ्चहोचामावास्यामिति श्रुतम् । तच्चाप्येतौ मन्त्रौ पौर्णमास्य-
 मावास्यापदवाच्यप्रधानमात्रसंयोगात्तद्विरभिमर्शनाथविशेषः । न च

पौर्णमास्यादिशब्दौ कालपरौ तथात्वे द्वितीयया सप्तम्यर्थलक्षणा-
नुपपत्तेः । आसन्नानि हवींश्चभिष्टुतौति प्राप्त्याभिमर्शनानुवादेन
मन्त्रकालोभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः । काले निमित्तेऽभिमर्शनो
द्देशेन मन्त्रविधौ प्रतिपदादिकालीनाभिमर्शने मन्त्रानापत्तेः ।
पौर्णमास्यादिपदाभ्यां पौर्णमास्यादिप्रयोगस्याधिकरणत्वविधौ चोभ-
यत्र प्रातिपदिके प्रत्यये च लक्षणांप्रसङ्गो वाक्यभेदश्च तदवस्थ एव ।
प्रयोगस्य निमित्तत्वाङ्गीकारे च लक्षणादयंप्रसङ्गो विज्ञतावप्राप्ता-
पत्तिश्च । अतो ज्ञातवात् प्रातिपदिकेनेव पौर्णमास्यादिप्रधानमात्र-
सम्बन्धिविर्लक्षणान्तदुद्देशेनैव मन्त्रविशिष्टमभिमर्शनं विनियुज्यते ।
मन्त्रमात्रं वा तदुद्देशेन विधीयते । अभिमर्शनं तु प्रकरणप्राप्त्यानु-
वादः । उत्पत्तिवाक्ये च हविःशब्देन प्रधानमात्रहविरूपादानमुप-
संहारविधया न विरुध्यते । अतः प्रधानमात्रार्थो मन्त्रौ ॥

स्थितादुत्तरम् ॥ यद्यपि चिकीर्षितार्था वेदिस्तथापि साङ्गस्यैव
फलसामग्रीत्वेन चिकीर्षितत्वादङ्गप्रधानार्थैव सा । वस्तुतस्तु । देश-
त्वान्तस्थाः प्रकरणादेवाङ्गप्रधानार्थत्वसिद्धेरर्थवाद एवायमियति
शङ्क्यामह इति । अत एव शङ्क्यामह इति वचनात् कर्त्तृप्रचारमा-
त्रार्थत्वमङ्गीकृत्याङ्गप्रधानार्थत्वमप्यपास्तम् । अतः सर्वार्थायावेदेरग्री-
षोमौयादौ प्राकृतहविरासादनार्थवेदिबाधकत्वं तद्विज्ञतौचाति-
देशः सिद्धो भवति ।

यत्तु दादशे प्राकृतवेदेः प्रसङ्ग इति वक्ष्यते । तत्कर्त्तृप्रचार-
मात्रार्थत्वं कृत्वा चिन्तया । द्वितीयस्योत्तरम् । सत्यं पौर्णमास्यादि-
शब्दाभ्यां प्रधानसम्बन्धिविर्लक्षणा । तथापि सम्बन्धोनाङ्गत्वात्स्यः,

तथात्वे वाक्यसङ्कोचापत्तेः । अपि त्वपकारकत्वाख्य इत्यङ्गप्रधानार्था-
वेव मन्त्रौ ॥ ३ ॥ १० ६ ॥ १० ७ ॥

दौचादक्षिणम् ॥ ज्योतिष्टोमे दौचा, दण्डेन यजमानं दौच-
यतीत्यादिका, दक्षिणा च गौश्वाम्येत्यादिका, श्रुता साङ्गप्रधा-
नार्था । दौचायास्तावद् द्वितीयया पुरुषसंस्कारिकाया वपनाधि-
करणन्यायेन फलिसंस्कारकत्वप्रसक्तावपि यो दौचितो यदग्नीषोमौघं
पशुमालभते दौचितः सोमं कौणातीत्यादौ दौचितग्रहणाच्चि-
र्भ्यथेनेष्टकाः प्रचंतीत्यादिवद्विशेषणीभूतदौचाया अपि कर्त्तृसंस्कार-
द्वाराऽग्नीषोमीयद्यर्थत्वप्रतीतेस्तस्य च स्वतन्त्रविभूत्वायकत्वे गौरवा-
दनुवादविधया दण्डेन दौचयतीत्यादौ हिरण्यमालिन इति
बहुवचनवत्कर्त्तृसंस्कारकतातात्पर्यग्राहकत्वावगतेः कर्त्तुरङ्गप्रधानार्थ-
त्वेन दौचाया अण्यङ्गप्रधानार्थत्वात् । दक्षिणायास्तु कर्त्तानियनार्थ-
त्वादेवाङ्गप्रधानार्थत्वं स्फुटमेव । एवं च दौचाः सोमस्य दक्षिणाः
सोमस्येति वाक्यद्वयं साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धसामान्यमादाया-
नुवादः । इतरथा परिसङ्ख्यापत्तेरिति प्राप्ते ।

वचनानर्थक्यमभिया प्रधानमात्रार्थत्वम् । फलतः परिसङ्ख्यात्वाच्च
न चैदोपपत्तिः । न च वचनस्य प्रधानप्रयुक्तत्वमात्र परत्वेनाप्युप-
पत्तेरङ्गांगत्वनिवृत्तिपरत्वे मानाभावः । प्रसङ्गसिद्धिजनिकारकत्वादे-
र्निराकर्त्तृमशक्यतया वचनस्याङ्गोद्देश्यतामात्रनिवृत्तिफलवत्त्वावसाया-
त्तस्यास्य प्रयुक्तत्व इवाङ्गत्वेऽपि प्रविष्टत्वेनोभयनिवृत्त्युपपत्तेः । प्रयु-
क्तत्वनिवृत्तौ अङ्गत्वाङ्गीकारे फलाभावाच्च । न च दक्षिणावाक्ये
परिसंख्यार्थलोपपत्तावपि दण्डेनेत्यादिवाक्येन दौचायाः प्रसक्तस्य

प्रधानमात्रार्थस्य यो दौचित इत्यादिवाक्येन दौचायास्तत्तद-
ङ्गाङ्गताविधायकेन बाधितस्य प्रतिप्रसवार्थता दौचाः सोमस्येति
वाक्यस्यास्त्विति वाच्यम् । गौरवेणाग्नीषोमीयादिवक्त्रस्य दौचा-
विधायकत्वानुपपत्तेः । अतोऽनुवादविधयैव तद्बाधकत्वाद्युक्तमेव
परिसङ्ख्यात्वम् ।

वस्तुतस्तु गौरवभियैवानुवादविधयाऽपि न बाधकत्वम् । अपि
तु प्रधानाङ्गभूतदौचायुक्तपुरुषानुवाद एव य एवं विद्वानिति-
वद्दौचितपदम् । अतश्च दौचावाक्यस्यानुवादकत्वमेव दक्षिणाप्रशंसा-
फलम् । अतः प्रधानमात्रार्थमेव दौचादक्षिणम् । तथापि तु नाङ्गेषु
प्राकृती अन्या वा दक्षिणा । प्रसङ्गेन कार्यसिद्धेर्द्वादशे वक्ष्यमाणत्वात् ।
प्रयोजनमग्नीषोमीयादिविकारेषु दौचादक्षिणयोरनतिदेशः सि-
द्धान्ते । अतश्च तेष्वापेक्षितत्वाच्छतोऽप्यथादिवत्प्रकृतितोऽन्वाहार्यदक्षि-
णायाः स्वतन्त्रादिदेशः, अर्थाक्षिप्त यत्किञ्चिदानतिसाधनं द्रव्यं वा
दक्षिणेत्यपि तत्रैव वक्ष्यते ॥ ३ ॥ १० ८ ॥

तथा यूपस्य ॥ दर्शपूर्णमासयोर्होतुरन्तर्वेद्येकः पादो भवति
बहिर्वेद्येक इति श्रुतम् । तथा सोमेऽग्नीषोमीययूपमानं, प्रकृत्यार्ध-
मन्तर्वेदिमिनोत्यर्धं बहिर्वेदौति । तत्रान्तर्वेदिदेश एव तत्तदङ्गत्वेन
विधीयते, उतान्तर्वेदिबहिर्वेदिशब्दलक्षितदेशविशेषो वेति चि-
न्तायाम् । प्रमाणाभावादन्तर्वेदिदेश एवैकपादोद्देशेन यूपार्धाद्देशेन
च विधीयते । तद्विधौ पादार्धान्तरयोर्बहिर्वेदिदेशः प्राप्त एवा-
नूयतइति प्राप्ते ।

आद्योदाहरणे तावद्धविरासादनार्थाद्यादैचिक्यावेदेरेकपादोद्दे-

श्रेण विधावेकत्वस्योद्देशविशेषणस्याविवक्षापत्तेः बहिर्वेद्येक इत्यस्यानु-
वादायोगाद्विधाने वाक्यभेदापत्तिरगत्या देशविशेषलक्षणया होच-
वस्थानोद्देशेन विधीयते । न च देशविशेषलक्षणापेक्षया साध-
वः तत्तद्विदितविशिष्टबहिर्वेदितमेव लक्षणया विधीयतामिति वच्यम् ।
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् ।

द्वितीयोदाहरणेऽपि सौमिक्यावेदेर्देशत्वेनाङ्गप्रधानार्थत्वस्य स्था-
पितत्वाद्युपाधद्वयेऽपि वेदेः प्राप्तत्वादर्धाद्देशेन तद्विधाने परिसङ्ख्या-
पत्तिः । न चाग्नौषोमौयादिरूपाङ्गाङ्गत्वेऽपि वेदेस्तदङ्गभूतयूपमा-
नाङ्गत्वे प्रमाणाभावः । प्रयोगविधिना साङ्गानामेवाङ्गानां प्रयोग-
विधानात् । अन्यथा तदङ्गप्रयाजपशुपुरोडाशादिहविरासादनादौ
वेद्यादेरनापत्तेः । न च वाक्येन वेदेर्युपाधाङ्गत्वेन विधानात्
प्रकरणगम्यसर्वार्थत्वस्य बाधोपपत्तेः परिसङ्ख्यात्वानापत्तिः । षट्-
चिंशत्प्रक्रमपरिमाणार्थवादस्ये यति शक्यामह इत्यस्यार्धमात्रार्थत्वे-
ऽनुपपद्यमानत्वेन सर्वार्थत्वबाधानुपपत्तेः ।

न चैवमपि फलतः परिसङ्ख्यात्वात् चैदोव्यानापप्रापकप्रमाण-
प्रतिबन्धाभावेन शाब्दपरिसङ्ख्यात्वापत्त्या चैदोव्यावश्यकत्वात् । अतो
वरं देशविशेषलक्षणेका । न चार्धाद्देशेन बहिर्वेदिमात्रविधाना-
दर्धान्तरे च वेदेरेव प्राप्तत्वादनुवादोपपत्तेर्न लक्षणाऽपीति वाच्यम् ।
अनुवादवैयर्थ्यमप्येव लक्षणाङ्गीकारात् । तच्चाप्यन्तर्वेदिपद एव
लक्षणाङ्गीकारे बहिर्वेदेरपि विधेयत्वेन वाक्यभेदापत्तेरर्धमन्तर्वेदि
अर्थं बहिर्वेदौति पदैर्लक्षितदेशविशेषविशिष्ट-मानस्यैव यूपोद्देशेन
मानोद्देशेनैव वा विधानम् । तत्प्रयोजनं तु, यूपेकादग्निन्यां

वेदेरविष्टद्धिः । वस्तुतस्तु देशविशेषलक्षणायामपि सामान्यतः साङ्गे विहिताया वेदेरविरोधेनार्धं प्राप्त्युपपत्तेरूपैकादशिन्यामपि तदर्थं वेदिविष्टद्धिरावश्यकौ । अतएव यावद्युपं वेदिमुद्धन्तीति कण्वसूच-
कारवचनमपि सङ्गच्छते । अतोऽन्यत्रयोजनं मृग्यं, देशविशेषलक्षणैव वा नाङ्गीकर्त्तव्येति ध्येयम् ॥३॥१०८॥

सामिधेनी ॥ सोमे, उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाऊरिति श्रुतम् । यत् यच्च दक्षिणहविर्धानेऽभिषवस्तत्राग्नौषोमौयादिशामि-
धेनौरनुब्रूयादित्यर्थः । तच्च हविर्धानशकटः सामिधेन्यङ्गमुत तद्वि-
तोदेश इति चिन्तायाम् । पूर्ववत्परिसङ्ख्यावाक्यभेदाद्यभावाल्लक्षणाप-
रिहाराय सोमधारणे कृतार्थस्यापि हविर्धानस्यैव पुरोडाशकपाल-
न्यायेन सामिधेन्यङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

हविर्धानस्यान्यन्ताप्राप्तस्य सामिधेन्यङ्गत्वेन विधावपूर्वविधित्वा-
पत्तेः प्रकृतित आहवनीयप्रत्यग्देशस्यातिदेशप्राप्तस्यानियमेन दक्षि-
णोत्तरहविर्धानसमीपवर्त्तितया प्राप्तेर्दक्षिणहविर्धानलक्षितदेशस्य
नियमविधौ लाघवमिति तदनुरोधेन लक्षणाऽपि न दोषः ।

वस्तुतस्तु लाघवस्य प्रमाणानुग्राहकत्वाज्जिषादस्यपत्यधिकरणन्या-
येनोत्तरकालिकत्वाच्च तदनुरोधेन लक्षणाऽनुपपत्तेः यद्यत्र देशे
सुन्वन्त्यभिषुण्वन्ति तस्मिन्नभिषवदेशे सामिधेनौरनुब्रूयादित्यर्थाव-
गमेन हविर्धानस्याप्रतीतेरभिषवदेशस्यैव औतत्वेन विधेयत्वाच्च
लक्षणाऽपि । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे हविर्धानोपरि सामिधेनीपाठः ।
सिद्धान्तेऽभिषवदेशे दक्षिणहविर्धानसमीपे ॥३॥११०॥

शास्त्रफलम् ॥ तदेवं पूर्वैः सह प्रकरणस्थानयोर्विरोधाविरोध-

विचारे समाप्तेऽधुना समाख्यायास्तं कर्तुं प्रथमं तावत्स्वाम्यतिरिक्त-
कर्तृसङ्गावः प्रतिसमाध्यते । "

अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु दक्षिणायुक्तेषु कर्मसु
यद्यपि तावत्स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्यात्साङ्गाया अपि
यागादिकरणिकायाभावनायाः स्वर्गकामकर्तृत्वं प्रतीयते, तथापि
कर्तृत्वस्य स्वतन्त्रः कर्त्ता तत्प्रयोजकोहेतुश्चेति सूत्रद्वयानुसारात्
षड्भिर्हलैः कृषतीति प्रयोगाच्च साक्षात्प्रयोजकसाधारण्येनैवावग-
तेरसति प्रमाणान्तरे प्रयोजककर्तृत्वायोगेऽपि प्रकृते दक्षि-
णाऽऽज्ञानादिना प्रयोजककर्तृत्वस्याप्यवगतेः स्वाम्यतिरिक्तस्यापि
कर्तृत्वम् ।

कर्मकरानतिसाधनवचनो हि दक्षिणाशब्दोनासत्सु कर्त्तृन्तरेषू-
पपद्यते । न ह्यत्रास्ति किञ्चिद्वलवद्वाधकं येन यदि पत्नीः संयाजयन्
कपालमभिजुहुयादैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनोगौर्द-
क्षिणा तं स देव्याय दद्यादित्यत्र देव्यस्य ऋत्विक्प्रतिषेधादिवा-
दृष्टार्थत्वं लक्षण्या कल्प्येत । सामानाधिकरण्यस्य प्रयोजककर्तृत्वेना-
प्युपपत्तेः । आत्मनेपदस्यापि च साक्षात्प्रयोजकसाधारण्येनाकर्त्तरि
फलप्रतिषेधकत्वेनैवोपपत्तेर्न फल्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वप्रतिषेधकत्वम् ।

अत एव यजन्ति याजका इति परस्मैपदप्रयोगः । तेन कस्यापि
बाधकस्यभावान्न दक्षिणादानस्यादृष्टार्थत्वकल्पना । अतस्तद्वत्सादर्श-
पूर्णमासयोस्त्वार ऋत्विज इति वचनाद्वौचादिसमाख्यावरणाद्या-
ज्ञानबलाच्च स्वाम्यतिरिक्ता अपि कर्त्तारः । न च स्वामिनोऽग्रक्तौ
दक्षिणादानादिनाऽन्योपादानम् । दक्षिणादेर्नित्यवदाज्ञानविरो-

धात् । अतः परकीयस्त्वस्य परेणोत्सष्टुमशक्यत्वादुत्सर्गमात्रं
स्वामिना कार्यम् । अन्यत्तु विशेषतः प्रमाणाभावेऽन्येनैवेति
सिद्धम् ॥३॥१११॥

तच्चार्यात् ॥ ते कियन्त इत्यपेक्षायां तत्तत्कर्मणि अध्वर्या-
दिसंज्ञापुरस्कारेण तत्तत्कर्मविधानाद्यावन्तां यत्र विधानन्तावन्त-
एव तत्र ज्ञेयाः । अत एवाग्निहोषि एक एवाध्वर्युः, दर्शपूर्णमास-
योश्चत्वारः, चातुर्मास्येषु पञ्च, पञ्चौ षट्, सोमे सप्तविंशतिः ।

न च परिक्रयवशादेकोपादानावश्यभावे तस्यैव पाचकस्यावका-
दिवत्तत्तत्कर्मकरणनिमित्तावह्यः संज्ञाभविष्यन्तीति वाच्यम् ।
सञ्ज्ञानां कर्मकरणात् पूर्वमेवाध्वर्युं वृणीत इत्यादिना पूर्वप्रयुक्त-
त्वेन कर्मकरणनिमित्तकत्वाभावात् । अपि तु तत्तद्वरणनिमित्तकत्वं
तत्तद्वरणजन्यतत्तदानतिनिमित्तकत्वं उक्तविधानतिजन्याध्ववसाय-
निमित्तकत्वं वा । कृतेऽपि वरणे अहमध्वर्युः स्वामित्यध्ववसायाभावे
अध्वर्युशब्दाप्रयोगात् ।

वस्तुतस्तु अध्ववसायस्यापि निश्चयरूपस्य क्षणिकत्वात्तज्जन्योऽभि-
मानविशेष एव निमित्तम् । तस्य च सचे स्वत एवानतत्वेन वरणा-
भावेऽपि दृच्छात एव सत्त्वादध्वर्युत्वाद्युपपत्तिः । प्रकृतावपि होता
अवृतः सामिधेनीरन्वाहेति वरणात्पूर्वं होतृशब्दप्रयोगोपपत्तिः ।
अत एव वरणजन्यादृष्टवत्त्वमध्वर्युत्वादिकमिति प्राभाकरमतमपा-
स्तम् । सचेऽपि ऋतुयान्यावरणवत् वरणापत्तेश्च ।

न चैवमप्येकस्यैव तत्तदभिमानोपपत्तेः कर्तृभेदे प्रमाणाभावः ।
अध्वर्युं वृणीते ब्रह्माणं वृणीत इति तत्तद्विधिविहितवरणानाम-

अस्येन भिन्नानां संस्कारभेदं विनाऽनुपपत्तेः । अप्रवृत्तस्य पुरुषस्य प्रवर्त्तनफलकमभ्यर्थनं हि वरणम् । न च तदेकस्मिन् पुरुषे अनेकं सम्भवति । भिन्नानां संस्कार्याणां तत्तत्क्रियासु भिन्नास्त्रेव विनियोगाच्च विकल्पाशङ्क्य । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्याद्यनुवादवत्सादयेवम् ।

एवं च ऋत्विजोऽवृणीत इत्यपि न वरणविधिसूत्र्यात्वे ऋत्विज इति वृत्तानुवादानुपपत्तेः । अपि तु ऋत्विक्संस्कारकवरणमाचानुवादो ऋत्विग्धर्माणां तदुत्तरत्वप्राप्त्यर्थस्तद्धर्मविधानार्थस्य । अतोऽथावन्ति लौकिकानि यावन्ति मन्त्रवन्ति वा वरणानि, तावन्तः कर्त्तार इति सिद्धम् ॥२॥११२॥

चमसाध्वर्यवस्य ॥ अध्वर्यादिसञ्ज्ञानां कृत्वा दस्तु भेदकत्वम् । चमसाध्वर्युसञ्ज्ञायास्तु चमसेष्वध्वर्युरित्येवं यौगिकत्वादध्वर्युपुरुषादस्य एवैत इति प्राप्ते । सत्यपि सञ्ज्ञाया यौगिकत्वे चमसाध्वर्युं वृणीत इति पृथग्वरणास्मानादरीतव्यानां चमसाध्वर्युणां पूर्ववदेवान्वयम् । एवं सदस्यं वृणीत इति वचनात्सदस्यस्यापि । एवं च मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो होत्रकाणां चमसाध्वर्यव इति ऋत्विक्सम्बन्धव्यपदेशोऽपि भेद एवोपपद्यते ॥२॥११३॥

उत्पत्तौ ॥ ते चमसाध्वर्यवो वरणवाक्ये वृत्तानुतेर्बहवः । यद्यपि तत्रोद्देश्यविशेषणत्वाद्ब्रह्मत्वाविवक्षा । तथापि स्त्राध्यायोऽध्येतव्य इति वस्तुसंस्कारविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या विनियोगकल्पनदशाथान्तरिद्वयोपपत्तिः । अनयैव दिशा पुरोहितं वृणीते अध्वर्युं वृणीत इत्यादावप्येकत्वविवक्षा द्रष्टव्या । वस्तुतस्तु तत्र तत्र विनियोगे चम-

साध्वर्थवस्त्रमसानुस्रयन्ति अध्वर्युः पुरोविभजते इत्यादौ बहुलैक-
लश्रुतेस्तद्विवचोपपत्तिः ॥३॥११४॥

दशत्वम् ॥ ते च दशैकादश वा । न तु त्रयः । चमसानान्ता-
वत्तात् । अत एव मध्यतः कारिणां होत्रादीनां चतुर्णां होत्रकाणां
च मैत्रावरुणादीनां षष्ठां चमसाध्वर्यव इति व्यपदेशोऽपि सङ्गच्छते ।
सदस्यपचे तच्चमसे एकादशः । एवं च दशपेये क्रतौ सिद्धवद्दश
चमसाध्वर्यव इति व्यपदेशोऽपि सदस्याभावपचे सङ्गच्छते । चित्तपचे
न कथञ्चिदस्योपपत्तिः ॥३॥११५॥

शमिता च ॥ पशौ शमितारमुपनयौतेति श्रुतः । शमिता
वरणभेदानास्त्रानास्तस्यपि सञ्ज्ञाभेदे यौगिकत्वेन प्रकृतेष्वेव अल्लिखु
अनृत्तिषु वा तेषु तस्या उपपत्तेर्नान्यः । तच्चाप्यध्वर्याः पराङ्गवर्तते-
ऽध्वर्युः पशोः सञ्ज्ञायमानादिति वचनेनासामर्थ्यात्तत्पुरुषः प्रति-
प्रस्थाता सञ्ज्ञपयेत् । न च तस्य हिंसादोषभिया अप्रवृत्तिः ।
दक्षिणादिलोभेन तदङ्गीकारेण प्रवृत्त्युपपत्तेः । अत एवात्किञ्चं
निन्दति । ब्राह्मणस्य च ग्रामिचविषये कलौ पृथङ् निषेधो-
दोषाधिक्यख्यापनार्थः । अतः एव कलौ ग्रामिचे ब्राह्मणालोभेन
शूद्रेण क्रियमाणे क्लोमाद्धं शमितुस्तद्ब्राह्मणाय दद्याद्यद्यब्राह्मणः
स्यादिति वचनं सङ्गच्छत एव । अब्राह्मणः स्यादिति यजमानपर-
मिति तु प्राश्नः ॥३॥११६॥

उपगातारस्य ॥ एवं सोमे समान्ता उपगातारोऽपि वृतेष्वेव ।
न चोपगातृणां कर्तृगुणत्वेन लोके प्रसिद्धेर्वतानां च तुल्यकचत्वेन
तदभावादस्य इति वाच्यम् । तुल्यानामपि प्रेषप्रैषार्थकारित्ववत्पर-

स्वरोपकारित्वस्यैवोचितत्वात् । स्वाभिपरिक्रीतानामपि शिष्यकारिणां तथा दर्शनाच्च । तच्चाप्युपगानस्य सामवैदिकत्वादुद्गाचादीनां चयाणाङ्गानव्यावृत्तत्वेऽपि* सुब्रह्मण्यो नियतः । अन्ये तु अवरा-
उपगायन्ति चत्वार उपगायन्तीति वचनान्तरानुसारादनियताः ।
अत एव नाध्वर्युरुपगायेदिति वचनास्त्रासौ ॥३॥११७॥

विक्रयी ॥ सोमविक्रयी त्वन्यं एव । वरणादिकं हि क्लृप्तत्वा-
त्तदङ्गपदार्थकरणाय पुरुषानुपादातुं क्रियते । विक्रयस्त्वविहितः
क्रयान्यथानुपपत्त्या आवश्यकोऽपि दोषस्वीकारेण रागतः प्रवृत्तपुरु-
षकर्तृकविक्रयोपजीवनेनापि क्रयमिद्वेरेनाचेपाच्चानङ्गम् । अतस्तत्र
प्रवृत्तानामप्राप्तेरन्य एवेति ॥३॥११८॥

कर्मकार्यात् ॥ ब्रह्मादयश्चमसाध्वर्यवश्च सोमे कर्त्तारः समधिग-
तास्ते सर्वे ऋत्विक्पदवाच्याः । ऋत्विक्पदस्य ऋत्विग् दृष्टगित्यादि-
स्यत्या कर्त्तृवाचिक्विबन्तलनिपातनेन यौगिकत्वावगतेर्वसन्तास्यऋतु-
कालौनयागप्रयोगकर्त्तृवाचित्वनिर्णयोनादृष्टरूपऋत्विक्त्वे रूढिमङ्गी-
कृत्यौणादिकलक्षणाऽनुपपत्तेः । तस्य च सर्वपुरुषेष्वविशेषात् ।
तस्यैतस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विज इति तु एकं वृणीत इत्यादि-
वदवयुत्थानुवादः । इतरथा परिसङ्ख्यायां त्रिदोषत्वापत्तेः । अदृष्ट-
रूपऋत्विक्लक्षणायां गौरवादेव वरणमेव तस्मिन्यादृष्टमेव वा
ऋत्विक्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यपास्तम् । रूढिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् । ब्रह्मादिवरणानां भेदादनेकादृष्टशक्तिकल्पनापत्तेः । व्याप-
कधर्मस्य वरणत्वस्यैव शक्यत्वाङ्गीकारे तु अतिप्रसङ्ग इत्यस्मिन्नत-

* व्याप्तत्वेऽपि,— इति भवितुमुचितम् ।

प्रवेशः । यजमाने वरणाभावेन ऋत्निकत्वानापत्तेश्च । सचे ऋत्निक-
त्वसम्पत्तये वरणापत्तेश्च । अत एव ऋत्निकोऽवृणीत इत्यस्यैव वरण-
विधित्वादेकमेव वरणं पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम् । ब्रह्माणं
वृणीत इत्यादिविधीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेन ब्रह्मादिनिष्ठऋतु-
यजनान्येव ऋत्निकपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम् । अनेकशक्ति-
कल्पनातादवस्थ्यात् । अतश्च सर्व एव ऋत्निकपदवाच्या इति
सर्वेषामेव हिरण्यमांशित्वादि ऋत्निककार्यमिति प्राप्ते ।

सत्यं, ऋत्निकपदं यौगिकम् । ऋतुयजनसामान्यवाची च सः ।
तथापि सप्तदशश्रुत्या उद्भिद्यज्ज्वादिवदेव हृत्किमकल्पयित्वैव
सप्तदशश्रुत्युक्तीतप्राचीनप्रयोगस्य सहकारित्वकल्पनयैव सप्तदशानामेव
ऋत्निकपदशक्यत्वोपपत्तिः । न ह्युद्भिदादिपदेषु अतिप्रसङ्गनिरा-
करणार्थं हृत्किमकल्पनम् । तथात्वे सोमादिवन्मन्त्रार्थलक्षणमङ्गीकृत्य
गुणविधित्वस्यैवोपपत्तेः । न चैवं सप्तदशश्रुतेः परिसङ्ख्यात्वापत्त्या
त्रिदोषत्वापत्तिः । ऋत्निकपदन्यान्कारणताकल्पनवेच्छायामेव* सप्त-
दशश्रुतेस्तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनेन प्राप्तपरिसङ्ख्यात्वाभावात् । अतश्च
सप्तदशानामेव ऋत्निककार्यं हिरण्यमांशित्वादि ॥३॥११८॥

नियमः ॥ के ते सप्तदशेत्यपेक्षायां ऋत्निग्भ्यो दक्षिणां ददाती-
त्युपक्रम्याग्नीध्रे ब्रह्माण उद्गात्रे इत्यादीनां षोडशानामेव सङ्कीर्त-
नात्तेषामेव ऋत्निकत्वम् । अत एव सचे यजमानानामेव ऋत्निकत्वा-
त्तेषामेव यजमानसहितानां दीक्षाश्रवणम् । अतः षोडश तावत्स-
मधिगताः ॥३॥११९०॥

स्वामिसप्तदशः ॥ सप्तदशसु सदस्यः । तस्यापि पृथग्वरणास्मान्नाच्च समविधानाच्चेति प्राप्ते । सदस्यकर्त्तव्यपदार्थाश्रवणाद्वरणस्य सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गं कल्पयित्वा दृष्टार्थत्वावगतेः सदस्यस्य पाक्षिकत्वेन सप्तदशश्रुतेः पाक्षिकानुवादत्वात्सचे तस्य दौर्घ्यान्नानाच्च स्वाम्येव सप्तदशः । कर्मकरत्वेऽपि वा न पत्नी । सप्तदशत्वजनकीभूतापेक्षाबुद्धौ लिङ्गवैकल्याङ्गीकारे प्रमाणाभावात् ॥३॥१२१॥

ते सर्वार्थाः ॥ तत्तत्कृतुषु प्रमितानां तेषां कर्त्तृणामव्यवस्थयेवासति विशेषविधौ लिङ्गप्रकरणाभ्यां तत्तत्पदार्थकर्त्तृत्वं, न तु तयोर्दुर्वक्षया आध्वर्यवादिसमाख्यया सङ्कोचः ॥ स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥

अग्रयस्य ॥ आहवनीयादयोऽनारम्भाधीतवचनैर्होमाद्यनुवादेन विहिताः पर्णतान्यायेन प्रकृतिहोमाद्यर्था एव विवृता हि ये तावद्धोमादयोऽतिदेशेन प्राप्यन्ते, तेषु प्राप्तिक्लेशवैषम्यात् स्पष्टमेव द्विरुक्तत्वम् । येऽप्यामनहोमादयोऽपूर्वास्तेषामपि विवृतिस्त्वन्वबोधव्यतिरेकेणाङ्गग्राहकत्वानुपपत्तेर्विवृतेषु कृत्रोपकाराङ्गग्रहणार्थं पूर्वमतिदेशकल्पनाऽवश्यभावात्तस्य च प्रकृतावाहवनीयप्राप्तिमन्तरेणानुपपत्तेस्तेष्वपि द्विरुक्तत्वम् । अतस्तेषु नोपदेशेन नापि यूपवटस्तरणवर्द्धिर्वदतिदेशेनाहवनीयप्राप्तिः । अतोऽधिकरणं विनैव तद्वति प्राप्ते ।

सत्यमतिदेशप्राप्तेषु नाहवनीयाद्युपदेशः । अपूर्वेषु त्वस्यानारम्भाधीतत्वादतिदेशेन प्राप्तिरविरुद्धा । न ह्यामनहोमानां विवृतिस्त्वन्वं विना नाङ्गग्राहकत्वम् । उत्पत्तिवाक्ये दृष्टसामान्यस्य भाव्यत्वबोधेनापि शब्दबोधस्य पर्यवसन्नतया तदनुवादेनाहवनीयविधानोपपत्तेः । अतस्तेऽपि सर्वार्थाः ॥३॥१२२॥

स्थितादुत्तरम् ॥ नात्र समाख्यया लिङ्गप्रकरणयोर्बाधः । किन्तु
ताभ्यामव्यवस्थया प्राप्तानां कर्तृणां 'व्यवस्थामात्रमपेक्षितं क्रियते ।
अतश्च होत्रसमाख्याताः पदार्थाहोत्रा कर्त्तव्या आध्वर्यवसमाख्याताः
चाध्वर्युणा औद्गात्रसमाख्याता उद्गात्रा । सर्वेषु हि ऋग्वेदयजुर्वेद-
सामवेदेषु ये पदार्थाविहिताः तेषामेताः क्रमेण समाख्या याज्ञि-
कानां प्रसिद्धाः । यौगिकाश्चैते 'शब्दा न पदार्थानामध्वर्या-
दिसम्बन्धव्यतिरेकेण 'सम्भवन्तीति तेषु तेषां योग्यत्वात्कर्तृत्व-
सिद्धिः ॥ ३॥१९३॥

तस्योपदेश ॥ अयं चोत्सर्गोवचनाद्यजमानस्य याज्येत्यादिका-
दिशेषसमाख्यया च पोत्रीयं नेष्ट्रीयं याजमानमित्यादिकथा अपो-
द्यते । न चैवं तादृशविषये सामान्यसमाख्यायानिर्विषयत्वापत्त्या
आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेन विकल्पापत्तिः । यथाशक्ति प्रयोगे पोत्रादौ-
नामशक्तौ सविषयत्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तु होत्रादिसमाख्यायाः सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन ऋग्वेदविहितकर्मत्वमुपलक्षणीकृत्यैव तत्तत्पदा-
र्थेषु होत्रादिविधायकत्वं निरुक्तसम्बन्धेनाग्नीषोमीयप्राज्ञाणवृत्तित्व-
मुपलक्षणीकृत्योपांशुत्वविधायकत्वमिव यत्किञ्चित् प्राचीनमित्यस्य ।
अतश्च तद्वदेव केषु चित्पदार्थेषु तदभावेऽपि न क्षतिः । अत एव
दक्षिणारहितकाम्यादौ यजमानस्यैव कर्त्तृत्वेऽपि समाख्यायान
काचिदनुपपत्तिः ॥, ३॥१९४॥

प्रेषानुवचनम् ॥ ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति
श्रुतम् । सन्ति च तत्र केचित् केवलाः प्रेषाः, अग्नये समिध्यमाना-
यानुब्रूहि यूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्यादयः । केवलानि चानुवच-

नानि, प्रवोवाजा अभिद्यवः अञ्जन्ति त्वामध्वर इत्यादीनि उप-
देशातिदेशप्राप्तानि । प्रैषोत्तरत्वाच्चैषामनुवचनत्वम् । कानिचित्तु
प्रैषत्वे सत्येवानुवचनानि, यथा होता यच्चदित्यादीनि । एषां च
प्रेष्येत्यध्वर्युप्रैषोत्तरभावित्वाद्भूतार्थजेत्यन्तं प्रैषत्वाच्चोभयरूपत्वम् ।

तदिह मैत्रावरुणः प्रैषानुवचनोद्देशेन विधीयमानः सर्वत्र स्थान-
तु प्रैषान्तानुवचनेष्वेव । उद्देश्यविशेषणस्य साहित्यस्याविवक्षितत्वात् ।
च-शब्दस्यापि प्रैषानुवचनरूपधर्मसाहित्यपरत्वेन प्रैषत्वानुवचनत्वरूप-
धर्मयोरेकाधिकरणरूपसाहित्यबोधकत्वाभावात् । तस्य च प्रति प्रधानं
गुणान्वयन्यायेनैवास्मन्मतेऽपि सिद्धेरनुवादकत्वाच्च । अतश्च सर्वत्रैव
समाख्याप्राप्तकर्त्तन्तरबाधेन वाक्यान्मैत्रावरुणनिवेशः । न चात्राने-
कोद्देशे वाक्यभेदोदोषः । अर्धमन्तर्वेदि मिनोतीतिवदाख्यातैकत्वा-
भावात् । अत एवैकवाक्योपादानगम्यसाहित्यस्योद्देश्यगतस्याप्रतीत-
त्वादेव नाविवक्षापत्तिः ।

न चैवमपि शुद्धप्रैषेष्वध्वर्युकर्तृकत्वस्य शुद्धानुवचनेषु च हो-
तृककर्तृकत्वस्यैव समाख्यया प्राप्तेः कर्त्तन्तरानपेक्षत्वादेव न मैत्रावरुण-
विधिः, प्रैषान्तानुवचनेषु तु प्रैषत्वेनाध्वर्युकर्तृकत्वस्यानुवचनत्वेन च
होतृककर्तृकत्वस्य प्राप्तेर्विरोधेनोभयोरपि निवृत्तौ कर्त्तन्तरापेक्षायां
तत्रैव मैत्रावरुणविधिरिति पार्थसारथ्युक्तं युक्तमिति वाच्यम् ।
प्रैषान्तानुवचनानामपि हौत्र एव पाठस्य वार्त्तिकोक्तत्वेनाध्वर्युकर्तृ-
कत्वाप्राप्तेः । उभयत्र पाठेन तत्प्राप्तावपि च विकल्पेनोभयनिवे-
शोपपत्तेर्निवृत्त्यप्रसङ्गाच्च ।

यदिपि वार्त्तिके अग्नीषोमीयाङ्गभूतेषु प्रैषान्तानुवचनेषु यजेति

शब्दस्य प्राकृतत्वान्तन्मात्रेऽतिदेशेनाध्वर्योः प्राप्तिः । प्रेष्येति प्रेषा-
न्तरात्वानादा । इतरमन्य इति न्ययिन प्रतिप्रस्थातुः । सोमाङ्गा-
न्तर्वर्त्ति-यजेति शब्दे तु होतर्यजेति लिङ्गानुरोधेन समाख्यां
बाधित्वा मैत्रावरुणस्य । तदतिरिक्तपदान्तरेषु होतुरेव । ततश्चांश-
भेदेन नानाकर्त्तृप्राप्तेरेकपदार्थे च कर्त्तृद्वयासम्भवात् प्रच्युतयोर्मैत्रा-
वरुणविधिरित्युक्तम् । तदपि यजेति शब्दस्याग्रीषोमीयादौ हौत्र-
एव प्रत्यक्षपठितत्वेन समाख्यया अतिदेशकाध्वर्यवादिबाधेन होत्र-
प्राप्तेस्तस्य च होतर्यजेति लिङ्गेन बाधेऽपि तत्पुरुषस्य मैत्रावरुणस्यैव
यजेतिपदे तदेकवाक्यतापञ्चपदान्तरेषु च प्राप्तेरुपेक्षितम् ।

अबाधेऽपि वा समाख्यायादुर्बलत्वेन यजेति शब्दे तदेकवाक्यता-
पञ्चपदान्तरेषु च प्रतिप्रस्थातुरेवैकस्य प्राप्तेर्न कर्त्तृन्तरापेक्षा । एवं
सोमाङ्गभूतेष्वपि । अतः सर्वत्रैव मैत्रावरुण इति प्राप्ते ।

वाक्यभेदाङ्गीकारेऽनुषङ्गापत्तेश्च-शब्दवैयर्थ्याच्च पदद्वयेन प्रेषा-
न्तानुवचनान्वेवार्धमन्तर्वेदीतिवस्तुचयित्वा तेष्वेव मैत्रावरुणविधानम् ।
च-शब्देन धर्मिणोरितरेतरयोगस्य स्वरूपे कार्यं वा असम्भवात्समुच्च-
यस्य च न्यायादेव प्राप्तेरानर्थक्यतदङ्गन्यायेन धर्मयोरेव प्रेषत्वा-
नुवचनत्वयोरितरेतरयोगप्रतीतिर्निपातस्थले च परस्परान्वयस्य व्यु-
त्पत्तिमिद्वल्लेन वाक्यभेदाभावाच्चक्षणां विनैव परस्परयुक्तप्रेषत्वानु-
वचनत्वावच्छिन्नोद्देशेन मैत्रावरुणोविधीयते । अत एव प्रेषानुवचन-
त्वावच्छिन्ने एव लक्षणोपपत्तेर्न युक्तोवाक्यसङ्कोच इत्यपास्तम् ।
वस्तुतस्तु शुद्धानुवाक्यास्त्रपि कासुचिन्मैत्रावरुणस्य याज्ञिकसम्मतत्वाच्च-
शब्दो नेतरेतरयोगार्थः । अपि तु धर्मिसमुच्चयार्थ एव सन्ननुवादः ।

न चैवं सार्वत्रिकत्वापत्तिः । अनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वनियमेन यानि त्रैषानुवचनान्यधिकृत्यायं विधिः प्रवृत्तस्तद्विषयत्वस्यैवाङ्गीकारात् ॥ ३॥१२५॥

चमसात् ॥ चमसेषु विशेषसमाख्यया चमसाध्वर्युरूपथा तेषामेव होमादौ कर्तृत्वम् । समासान्तर्गताध्वर्युपदस्य ह्यङ्गा शब्दाध्वर्युपदवदेव वरणादिनिमित्तत्वाविशेषात् । इयांस्तु विशेषः, यत्तस्य सर्वकार्येषु विनियोग एतेषां तु चमसेष्वेवेति । यदि तु तत्तद्वरणानां भेदादनेकशक्तिकल्पने गौरवमाशङ्क्येत । ततोऽस्तु एष्वध्वर्युशब्दस्य गौणत्वम् ।

न च विनिगमनाविरह इति शङ्क्यम् । चमसाध्वर्युवरणवाक्ये ह्यङ्गिकल्पने चमसाध्वर्युपदस्यैव तत्कल्पनापत्तेरध्वर्युपदस्य ततोभिन्नस्य शक्त्यन्तरकल्पनावश्यकभावात् । अतो लाघवात् प्रचुरप्रयोगाच्चाध्वर्युपदस्यैव प्रसिद्धाध्वर्यावेव शक्तिरितरेषु तु गौणी । तथापि तु यहादौ तस्यापि होमादिकर्तृत्वाद्धोमकर्तृत्वसादृश्यमात्रेणैतेषु गौणत्वोपपत्तेः सामान्यसमाख्यां बाधित्वा चमसेष्वेतेषामेव होमादिकर्तृत्वमिति प्राप्ते ।

गौणत्वस्यावश्यकत्वे चमसवृत्तिहोमादिकर्तृत्वेनापि गौणत्वोपपत्तौ खोपजीव्यसामान्यसमाख्याबाधे प्रमाणाभावाच्चमसेष्वध्वर्युरेव होमादिकर्ता तस्यान्यत्र व्यापृतत्वे तु गौणसमाख्याया चमसाध्वर्यवस्त्वेषामप्यसम्भवे इतरमन्य इत्येवं प्रतिप्रस्थाचादयः ॥ ३॥१२६॥

वेदोपदेशात् ॥ औद्गात्रे सामवेदे श्वेनेन श्रुतो ज्योतिष्टोमो धर्मवान् । तत्र प्राकृताङ्गेष्वतिदेशेन नाना ऋत्विजः प्राप्ता औपदे-

शिक्ष्या औद्गात्रसमाख्यया बाध्यन्त इति तेषूद्गात्रैव कर्त्ता । समा-
ख्या हि कर्त्तृप्रापिका, कर्त्ता च प्रयोगाङ्गं, प्रयोगश्च प्रयोगवि-
धिना साङ्गस्यैवैकोविधीयत इति समाख्यया अङ्गेष्वपि कर्त्तृविधि-
रूपदेशेन । अतश्च यथैवाश्ववस्येन चरन्तीत्यपान्देशत्वात्साङ्गभावना-
विषयत्वप्रतीतेः प्राकृतेषु प्रयानादिष्वग्निबाधकत्वं, तथा प्राकृतेऽपि ।

न च समाख्यायाः प्रधानमात्रे श्रुताया अपि अङ्गविषयत्वस्य
कल्पनीयत्वेन प्रयोगविध्याश्रितत्वात्तस्य चातिदेशप्रापिताङ्गविषयत्वेन
तदपेक्षत्वात्तदुपजीविचोदकप्रापितनानाकर्त्तृत्वबाधानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । सत्यपि तृतीयाश्रवणे अपामण्यङ्गविषयत्वस्य कल्पनीयत्वे-
नोक्तविधयाऽग्निबाधकत्वानापत्तेः । न हि तृतीयायाः साङ्गवृत्ति-
करणत्वे शक्तिरपि तु प्रधानकरणत्व एव । तत्तु अङ्गवैशिष्ट्यं विना-
ऽनुपपन्नमिति अङ्गविषयत्वं कल्प्यमेव ।

अतश्च शरादौ कृतोपदेशस्यल इव कल्पोपदेशस्याप्यतिदेश-
बाधकत्वं वाच्यम् । अत एव यत्र प्रकृतावेव स्तोत्रशस्त्रादौ
वेदान्तरीयविशेषसमाख्यारूपेणोपदेशेनैव कर्त्तृन्तरप्राप्तिस्तच्चाङ्गविषये
कल्पायाः प्रधानसमाख्याया बाध इष्ट एव । वर्णितं ह्येतद्गुणमुख्य-
क्रमाधिकरणे । प्राकृते त्वातिदेशिकत्वात् प्रधानसमाख्याया एव
प्राबल्यमिति प्राप्ते ।

इहापि प्रयोगविध्याश्रितायास्तस्या अङ्गविषये कल्पत्वेनोपजी-
व्यातिदेशापेक्षत्वात्, तेन च कर्त्तृविशिष्टानामेव प्राप्तत्वेन कर्त्तृपेक्षा-
ऽभावात्, समाख्याया आकाङ्क्षाविरहे श्रुत्यकल्पकत्वात्, कल्पकत्वे-
ऽपि वा प्राकृताङ्गविषयत्वाभावाच्च प्राकृतकर्त्तृबाधकत्वम् । न चैव-

मह्वपि तथात्वापत्तिः । अविधेः प्रत्यक्षत्वात्तासाञ्च धात्वर्थान्वयस्या-
व्युत्पन्नत्वात् तृतीययाऽवश्यकरणकभावनायामन्वयावगतेर्देशत्वेन च
भावनोत्पत्त्यन्वयित्वाभावेन तत्प्रयोगान्वयित्वात् प्रयोगस्य चाङ्गप्रधा-
नसाधारणत्वज्ञावनाऽन्वयद्वारा पाश्चात्यतदिशेषणान्वये अविशेषणोभ-
यान्वयतात्पर्यावगत्योपदेशेनैवं प्रधान इवाङ्गेष्वमग्निबाधात्* । अत-
एव यच्च तृतीयायाः अवर्णाभावो यथा यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयः
ता उपांशु कर्त्तव्या इत्यादौ, तच्च प्रधानकर्मकभावनायामेवान्वया-
त्तस्यां चाङ्गान्वयाभावेन प्रधान एव प्राकृतस्वरादिबाधकत्वम् ।
प्रकृते तु समाख्यायाः प्रधानमात्रविषयत्वान्नस्य च स्वामिकर्त्तृकत्वे-
नान्यकर्त्तृकत्वानुपपत्तेः स्वनिर्विषयत्वापत्त्या कथञ्चिदानर्थक्यतदङ्ग-
न्यायेनाङ्गमात्रविषयकत्वकल्पनेऽपि क्लृप्तकर्त्तृकाङ्गविषयत्वकल्पने प्र-
माणाभावात्कण्टकविनोदनाद्यौपदेशिकाङ्गविषयत्वमेव कल्प्यते ।

वस्तुतस्तु तेषामपि विशिष्य स्वसमाख्यैव कर्त्तृप्राप्तेर्न प्रधान-
समाख्याविषयत्वम् । अपि तु यानि वेदत्रयाविहितानि सूत्राद्य-
नुमितवेदविहितान्यङ्गानि, तद्विषयैव सेति ध्येयम् । अतः प्राकृता-
ङ्गेषु नानैव कर्त्तारः । किं च समाख्यायाः पाठमात्रनिबन्धनत्वे-
नोच्चैः ऋचेत्यादिवदिधाननिबन्धनत्वाभवात् प्राकृतानां च सामवेदे
अपठितत्वादपि तद्विषयत्वाभावः ॥३॥१२७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । इवाङ्गेष्वमग्निबाधात्,—इति प्रतिभाति ।

अथ अष्टमः पादः ।

स्वामिकर्म ॥ वरणं दक्षिणादानं च समाख्ययाऽध्वर्यादिभिरेव कार्यम् । अध्वर्युश्च यथा तान् खद्रव्येण परिक्रीणीते तमुपायं यजमानः कुर्यात् । अध्वर्योश्चेतरमन्य इति न्यायेन वरणादिकं प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । स चाध्वर्युर्दक्षिणास्नानात् तेनानतः खद्रव्यं कुर्यात् । ऋत्विगन्तरार्थं खद्रव्यं दातुं यजमान उपायान्तरं कुर्यादिति प्राप्ते ।

अवश्यं वृतोऽध्वर्युरन्यान् वृणीते । अन्यथा ध्वर्युत्वासम्भवात् । वरणस्यादृष्टार्थत्वाद्यापत्तेश्च । तद्वरणं च येनादौ कर्त्तव्यं, तस्याध्वर्युगुणत्वसम्पत्तये वरणस्यावश्यकत्वात्तस्य च समाख्यातः सकर्त्तृकत्ववश्यभावाद्वरणे तावत्समाख्याबाध आवश्यकः । एवं दक्षिणादानेऽपि । उपायान्तरकल्पने गौरवापत्तेः । प्रयोगवाक्यावगतस्वामिकर्त्तृकत्वबाधापत्तेश्च । समाख्याया एव केवलाया बाधः ।

वस्तुतस्तु । सर्वत्र स्वामिकर्त्तृकत्वप्राप्तौ वरणेनेव दक्षिणादानेनाप्यन्यत्रान्यकर्त्तृकत्वसिद्धेः समाख्यया नियममात्रं क्रियत इति स्वस्वाध्वानुरोधेनापि न समाख्यावरणभरणविषयिणी । सत्यपि वा तस्मिन्नुपायान्तरकल्पनाद्यनुरोधेनैव दानमात्रे स्वामिकर्त्तृकत्वम् । यत्र तु वचनं यथा य एतामिष्टकामुपदधात्स्त्रीन्वरान्दद्यादित्यादौ, तत्राध्वर्यादीनामपि दानकर्त्तृत्वम् । अत्र हि स्वामिकर्त्तृकत्वे ह्युपधानस्य सामानाधिकरण्येन तत्समानकर्त्तृत्वावगतेरस्यापि तत्कर्त्तृत्वे उपदधादिति परस्मैपदानुपपत्तिः । तस्य जित्परत्वेन उपधाद्वभिन्न-

गामिक्रियाफलकत्वावगतेः । यदि तु क्रियाफलस्याग्न्यादिगतत्वात्प-
रस्मैपदोपपत्तिरित्याशङ्क्येत, ततः प्राप्तोपधानानुवादेन दानस्य तत्-
कर्तृत्वस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः, य इत्यनेन कर्तृप्राप्तिप्रतीते-
स्त्रोपधानस्याध्वर्युकर्तृकत्वावसायान्तत्समानकर्तृकस्य दानस्यापि तत्-
कर्तृकत्वमिद्धिः ॥ ३॥१२८॥

संस्कारास्तु ॥ वपनादयः फालिसंस्काराः समाख्यानादध्वर्युक-
र्तृकाः । तेनाध्वर्युणा चुरन्दन्तकाष्ठं जलं च गृह्णीत्वा यजमानस्य
केशवपनादिकं दन्तधावनं स्नानं कारणीयं अञ्जनाभ्यञ्जनवत् इति
प्राप्ते ।

वपत इत्यात्मनेपदाद्वपनफलाश्रयस्य यजमानस्यैव तत्कर्तृत्वं
प्रतीयते । अस्ति च तस्यापि क्सेदनाख्यवपनाधारत्वेन स्थाली पच-
तीवत् तत्कर्तृत्वम् । तदादायैव च तस्मात् केशान्वपाम्यहमिति
प्रयोगः । यस्तु नापितोवपतीत्यादिप्रयोगः, स क्सेदनानुवृत्तचुर-
क्रियाकर्तृत्वमादाय । तत्प्रयोजककर्तृत्वमादायैव नापितो यजमानं
वापयतीत्यादिप्रयोगः । अतश्च वपत इत्यात्मनेपदस्थले आधार-
त्वमादायैव तत्कर्तृत्वोपपत्तौ चुरग्राहणकर्तृत्वेऽपि तात्पर्यकल्पने
प्रमाणाभावः । तेनार्थाचिन्तस्य यजमानकर्तृत्वस्य नियम एव ।
प्रमाणाभावे अध्वर्युकर्तृकत्वनियमस्य कः प्रसङ्ग इति नापित-
कर्तृकमपि तत् ।

सोमे तु प्रवपति देवश्रु इति परस्मैपदादध्वर्युकर्तृकगोदानव-
पनोत्तरं नापिताय चुरं प्रयच्छतीति विधानान्तत्कर्तृकमेव तत् ।
एवमन्यत्रायात्मनेपदयुक्ते द्रष्टव्यम् । अत एव यत्र तमभ्यनक्ति शरेषी-

कथाऽनक्ति दण्डेन दीचयतीत्यादौ परस्मैपदनिर्देशोऽधिकः श्रुतस्तत्र
सत्यव्याधारत्वमादायात्मनेपदोपपत्त्या यजमानकर्तृकत्वे व्यपारापार-
स्यापि विधेयत्वादध्ययकर्तृकत्वमिष्टमेव ।

ज्ञाने तु स्मनिष्ठव्यापार एव ज्ञातीति परस्मैपदस्यापि प्रयोगा-
दन्यकर्तृके च व्यापयतीत्येव प्रयोगाद् यजमाननिष्ठव्यापारस्यैव
विधेयत्वेनान्यकर्तृकव्यापारस्याविधेयत्वेन नाध्ययनियमः । न ज्ञान
परस्मैपदादन्यकर्तृकत्वनियमः, ज्ञाधातोः स्मरितेत्वाद्यभावेन तद-
भावात् । अतः फलिसंस्काराः स्नामिकर्तृका एव, कर्तृसंस्कारास्तु
हिरण्यमाश्रित्वादयः सामान्यविहिताः सर्वेषामेव, विशिष्य विहितान्तु
तेषामेवेति न तथापि समाख्यया नियमः । तस्या नियामकमात्रत्वेन
प्रापकत्वाभावादिति वक्ष्यते ॥ ३ ॥ १२८ ॥

तपस्य ॥ सोमे द्युहं नाश्राति द्युहं नाश्रातीति श्रुतम् । तथा-
यमश्रनप्रतिषेधोऽनृतवदनप्रतिषेधवदेवादारादुपकारको न फलि-
संस्कारकः । आत्मनेपदाद्यभावात् । सत्त्वेऽपि वा स्मरितेत्वाद्य-
भावाच्च । अतस्य समाख्यानादध्ययकर्तृकत्वम् । वस्तुतस्तु । अनृतवदेव
प्रतिषेध्याश्रनस्याविहितत्वादभावस्य चाननुष्ठेयत्वाच्च समाख्याविषय-
त्वमिति कर्तृमात्रविषयत्वे प्राप्ते ।

आरादुपकारकत्वपक्षे अश्रनस्य क्रतुवैगुण्यजनकत्वं तस्य च फलप्रति-
बन्धकत्वमित्यादिकल्पनाऽपेक्षया ज्ञाघवेनाश्रनाभावस्य दुःखजनकतया
कृतत्वात्तदुःखस्य च स्मजनकोभूतपापनाशकत्वस्यापि कृततया केवलं
तत्पापस्य सोमफलप्रतिबन्धकत्वमात्रकल्पनया अश्रनाभावस्य यज-
माननिष्ठफलप्रतिबन्धकाभावसम्पादकत्वमेव यदानश्रजज्ञादा मेधाह-

इति वाक्यशेषानुसारात् कल्पयितुमुचितम् । अतश्च तस्य लिङ्गादेव
यजमाननिष्ठत्वम् । न ह्यन्यसमवेतदुःखेनान्यदीयं पापं नश्येत् । न
वा अल्विगतपापस्य स्वाभिगतफलप्रतिबन्धकत्वकल्पनम् । गौरवात् ।
अत एव यत्र अल्विज उपवसन्तीत्यादिवचनं तत्रानृतवदनन्यायेनारा-
दुपकारकत्वकल्पनं व्यधिकरणस्यैव वा फलप्रतिबन्धकत्वादिकल्पनमिति
द्रष्टव्यम् । अत एव तत्र न समाख्या नियामिका ॥ ३ ॥ १३० ॥

गुणत्वाच्च ॥ ये अल्विक्लसंस्कारा हिरण्यमांशित्वादयः तत्तदेद-
पठितास्ते समाख्यानादध्वर्यादिना कर्त्तव्याः, बल्लवस्योद्देश्यगतत्वेना-
विवक्षितत्वात् । अथाप्यनुवादापेक्षा, तदा तत्पुरुषैः कार्या इति प्राप्ते ।

अनियतकर्त्तृप्राप्तौ समाख्यया साधवेनापेक्षितनियममात्रकर-
णात् प्रकृते च संस्कार्यस्य प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन सर्वस्यैव नियत-
प्राप्ततया नियमानपेक्षत्वाच्च समाख्यायास्तद्धियामकत्वम् । कर्त्तन्तर-
परिसङ्ख्यायकत्वं तु वैख्यापत्तेरयुक्तम् । यदि तु समाख्यायास्तत्त-
त्पदर्थवाचिन्याभेदेनास्याहिरण्यमांशित्वविषयिण्याः परिसङ्ख्यायकत्व-
मेवेत्याग्रह्येत, तथापि समाख्यया वचनस्य सङ्कोचायोगादेव सर्व-
विषयत्वनिश्चयः ॥ ३ ॥ १३१ ॥

तथा कामः ॥ ये गुणजन्याः क्लामाः, यदि कामयेत वर्षुकः
पर्जन्यः स्यान्नीचैः सदोमिनुयादित्यादयस्ते माणाद्याश्रयस्य तावदा-
ध्वर्यवत्वात्तत्सामानाधिकरण्याच्च कामयतेस्तत्समानकर्त्तृकत्वप्रतीतेर-
ध्वर्युनिष्ठा एव । अत एव यत्र दध्नेन्द्रियकामस्येति वैयधिकरणं तत्र
यजमानगामित्वमेव । प्रश्नेपाख्यहोमस्याध्वर्यवत्वादिति प्राप्ते ।

मिनुयादिति क्तितः परस्मैपदनिर्देशादध्वर्युभिन्नकर्त्तृकत्वावगतेः

सामानाधिकरणबाधेन याजमानत्वमेव । यत्रापि यो दृष्टिकामः
 स सौभरेण स्तुवीतेत्यादौ न परस्मैपदं, तत्रापि नोद्गाहगामित्वम् ।
 अल्लिङ्गामनाऽनुरोधेन यजमानफलसाधनीभूतनित्यगुणबाधानुप-
 पत्तेः । अतस्तत्र सामानाधिकरणमात्मनेपदञ्च प्रयोजककर्तृत्वाभि-
 प्रायेणैव व्याख्येयम् । अतएव यत्र नं नित्यगुणबाधोबाधेऽपि वा
 साक्षादेव वचनं, तत्र स्वामिभिन्नगामित्वेऽपि न चतिः । यथाऽऽत्मने
 वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमुद्गायेदिति । अत्र
 पृथग्यजमानपदश्रवणादाशब्दश्रवणाच्चात्मपदेनोद्गातेवोच्यते । अत-
 एवाऽनुषङ्गेण वाक्यभेदोऽप्यदोषः । तमित्यनेनोभयविशिष्टं वैकल्पिकं
 कामं परामृश्य उद्गेयत्वविधानादा न वाक्यभेदः । गायतेश्च
 गायन्ति यं सामगा इत्यादौ अर्थाभिधानेऽपि प्रयोगाच्च काम-
 रूपार्थस्योद्गेयत्वविधातः ॥ ३ ॥ १ २ ९ ॥

मन्त्रस्य ॥ इह कार्यं करणभूताः कर्मफलप्रकाशकाः कर्माङ्ग-
 भूतमन्त्रा आयुर्दा अग्ने अग्नौ सुवरित्यादयः । ते समाख्यानादा-
 ध्वर्यवादति प्राप्ते ।

यद्यप्येते लिङ्गादिनाऽऽहवनीयोपस्थानादौ विनियुक्ता न सूक्त-
 वाकादिवत्तृतीयया इतिकरणेन वा विनियुक्ताभावादानुषङ्गिक-
 फलकल्पकास्तथापि कर्मफलमेवोपस्थानादिप्रयोज्यं प्रोत्साहनार्थं
 प्रकाशयन्ति । तत्र च यच्चैतत्प्रकाश्यं फलं कर्मजन्यत्वेन क्लृप्तं, तत्र
 तच्छक्तैव नियतमनियतं वा प्रकाशयते । अत एव दर्शपूर्णमासादौ
 स्वर्गायुरादेः फलत्वान्तत्तत्फलार्थप्रयोग एव तत्तन्मन्त्रो न फलान्त-
 रार्थप्रयोगे । यत्र तु नैतत्प्रकाश्यस्य कर्मफलत्वं; तत्र स्वच्छण्या

कर्मफलमेव एतेन मन्त्रेण प्रकाशयत इति द्रष्टव्यम् । तच्च फलं
यजमानगान्येव । अलिकफलाख्योपस्थानाद्यप्रयोज्यत्वेन तत्प्रकाशने
तदङ्गत्वानुपपत्तेः । तस्य यजमानादाशाख्यत्वेनाग्निं प्रत्यनाशाख्यत्वाच्च ।
न च यजमानफलमेवाध्वर्युणाऽऽशाख्यताम् । मदिति अगन्त इति
आध्वर्य्वप्रकाशकत्वेन क्षिप्रविरोधात् । अतो याजमाना एवैते ।
अत एव यच्चैव नैतादृशं क्षिप्रं, तत्राध्वर्यवा एव ॥ ३ ॥ १ ३ २ ॥

ज्ञात्वातेषु ॥ ये मन्त्राः सामान्यत आध्वर्यवसमाख्याते काण्डे
समाख्याताः पुनश्च याजमानेऽपि विशेषतः समाख्यायन्ते । यथा-
ऽऽज्यग्रहणमन्त्राः सुगन्धूहणमन्त्राश्च । ते तावत्सत्यप्यभ्यासे प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वाद्विध्यभावाच्चाभिज्ञाः । अतस्तत्र गुणभूतकर्तृद्वयस्य
विकल्पः । विशेषसमाख्याबलाद्वा यजमान एव कर्ता । आज्यग्रहण-
सुगन्धूहणादेर्वा निःसन्दिग्धमाध्वर्यवत्वान्तदङ्गभूतामन्त्रा अपि
तत्कर्तृका एव । न चैवं द्विःपाठवैयर्थ्यम् । एकत्र स्वरूपज्ञानमन्यत्र
विनियोग इत्येवं सार्थक्यादिति प्राप्ते ।

एकपाठेनैवोभयसिद्धौ द्वितीयस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तस्योच्चारणान्तर-
विधाधित्वावगतेस्तस्य च समाख्यानन्तरेण कर्त्तन्तरसिद्धिः । उच्चा-
रणान्तरप्रयोजनं तत्क्रियाप्रत्यवेक्षणमिति नादृष्टकल्पनाऽपि ।
अस्यपि च तन्निमित्तेन यजमानस्य न प्राप्तं, तथापि द्विःपाठवत्तादेव
तत्कल्प्यमिति न दोषः । यत्र तु नैवंविधं प्रयोजनं कर्त्तृभेदोवा-
ऽसम्भवी । यथा अर्थं सहस्रमानव इत्यस्यामौङ्गाणे एव प्रगीता-
प्रगीतभेदेन समाज्ञातायाम् । तत्रागत्याऽभ्युदयशिरस्कृतं परिकल्प्य
उत्पत्तिविनियोगपरत्वेन सार्थक्यमिति विशेषः ॥ ३ ॥ १ ३ ४ ॥

ज्ञाते च ॥ वाजपेयादौ यच्च कृत्तोर्यजमानं वाचयतीति श्रुतं,
तच्च याजमानोमन्त्रः । वाचनमाध्वर्यवभित्यविवादम् । परन्तु
वाचयतेर्ब्रह्मचारिणो गायत्र्युपदेशादौ शिष्यवाचित्वेन कृत्ततया
प्रकृतेऽपि शिष्यविधायित्वावगतेः तस्य चादृष्टार्थत्वप्रसङ्गेन ज्ञातर्य-
सम्भवादुक्तविधाङ्गानुरोधेनाह एव वाजपेयादावधिकारी । अतो-
ऽन्येषां कृत्तनामध्ययनविधिसिद्धज्ञानोपजीवनेन ज्ञाचधिकारकत्वेऽपि
वाजपेयादौ तदसम्भवादञ्ज्ञस्यैव वाचनमिति प्राप्ते ।

वाचयतेर्वचनानुकूलव्यापारमात्रवाचित्वेन कश्चिदन्यथानुपपत्त्या
शिष्यगृहणेऽपि स्मरणमात्रगृहणेनापि प्रकृते वाचनोपपत्तेरर्थज्ञाना-
च्चेपकत्वे प्रमाणाभावात् ज्ञस्यैव वाचनम् । तच्च खण्डशो वा इमं
मन्त्रं ब्रूहीत्येवं वेत्यन्यदेतत् ॥ १ ॥ १ २ ५ ॥

याजमाने ॥ दर्शपूर्णमासयोर्वत्समुपावसृजतीत्यादीनि कानि
चित्कर्माण्याध्वर्यवसमाख्यायुक्तानि प्रत्येकं विभिन्नदेशे विधाय,
पुनस्तान्येव याजमानसमाख्यायुक्तानि इन्द्रशोवत्समुपावसृजत्युखा-
द्याधिग्रयतीत्याद्युक्तेतानि वै द्वादश इन्द्रानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
सम्पाद्य यजेतेति श्रुतम् । तदेषां व्याघातमन्त्रवदुभयकर्तृकत्वं तावन्न
सम्भवति । अदृष्टार्थत्वापत्तेः । न चाभ्यासात्कर्तृकत्वम् । अन्यपरत्वात् ।
अत एव एककर्तृकत्वावच्छंभावे विशेषसमाख्यानाद्याजमानत्वे प्राप्ते ।

नैषां याजमानकाण्डे विधानम् । आध्वर्यवे भिन्नदेशविहिताना-
मेव इद्योर्मियः प्रत्यासन्नलाख्यइन्द्रतारूपगुणविधानार्थमेवानुवादात् ।
अतः पदार्थेषु तावदध्वर्युरेव कर्त्ता । न च इन्द्रतायामेव यजमानः
प्रक्ष्यः । अन्येन क्रियमाणानामन्येन इन्द्रतायाः सम्पादयितुमशक्य-

त्वात् । इन्द्रता हि नाम एकया वत्सोपावसर्जनक्रियया धेनुवत्सयोः
प्रत्यासन्नत्वसम्पादनं, एकया चात्रहननक्रिययोलूखलमुसलयोः । एवं
द्वादशस्वपि द्रष्टव्यम् ।

न च तत्कर्त्तृनुरोधेन प्रधानभूतपदार्थानां कर्त्तृबाधः । अङ्ग-
गुणविरोधन्यायेन तदसम्भवात् । न च तानि सम्पाद्य यजेतेति
क्लाप्रत्ययबलेनैव इन्द्रतायाः यागसमामकर्त्तृकत्वावगतेः वचनादेवाङ्ग-
निष्ठादपि पदार्थेषु समाख्याया बाध इति वाच्यम् । क्लाप्रत्ययस्य
प्रयोजकत्वेनाप्यपत्तेः प्रधानसमाख्याबाधकत्वानुपपत्तेः । एवं इन्द्र-
तानिष्ठसमाख्याऽपि प्रयोजकत्वाभिप्रायेणैव व्याख्येया । अतः स्मरण-
मात्रं याजमानं पदार्थास्त्वाध्वर्यवा एव ॥ १ ॥ १ ३ ६ ॥

विप्रतिषेधे ॥ दैवपशौ यूपपरिव्याणे आध्वर्यवः करणमन्त्रः
परिवीरसौत्ययं श्रुतः । तथा, युवा सुवासा इत्ययं क्रियमाणानु-
वादी हौचोऽपि । तौ च द्वावपि यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीति
प्रैषवशादेतदुत्तरपाठाच्चेत्प्रैषाव्यवहितोत्तरक्षणे एककालीनौ । आङ्ग-
परिव्याणभावनाकरणसमकालत्वाच्च क्रियमाणानुवादित्वाविरोधः ।
सोमविहृतौ च कौण्डपायिनामथने तथैव प्राप्तौ । तत्र च योहोता
सोऽध्वर्युरिति च श्रुतम् । तस्य च सञ्चत्वात्सञ्चे चानतिप्रयुक्तवरण-
जन्यहोदत्वाध्वर्युत्वादेरानत्यभावेनाभावाद्योहोतेत्यत्र होत्रध्वर्युपदाभ्यां
तत्कार्यलक्षणया कार्यद्वयेऽप्येककर्त्तृकत्वं विधीयते । अतश्चौपदेशि-
कैककर्त्तृकत्वबलेन प्राज्ञतैककालत्वबाधात् प्रथमतः करणं पश्चादपर-
इत्येकः पक्षः ।

होदत्वादेरध्वर्यवसायमात्रनिमित्तकत्वस्य स्थापितत्वात् सञ्चेऽपि

तत्सम्भवेन पदद्वये कार्यलक्षणार्थां प्रमाणाभावाज्जघन्य एवाध्वर्युपदे-
तल्लक्षणामङ्गीकृत्याध्वर्यवपदार्थानां 'होतृसंस्कारकलेन विधानम् ।
अप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेः होतृपदे कर्मत्वलक्षणापत्तेश्च होतैव वा
तत्कर्तृत्वेन विधीयते । तथापि तु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेत्यत्र
परिधित्वाविरोधेनैव होतृत्वाविरोधेनैव कर्तृत्वविधानाद्धौषः क्रिय-
माणानुवाद्येव तेन प्रयोक्तव्यः । अपरस्तु तेन काक्षान्तरेऽन्येन वा
तत्पुरुषेण तस्मिन्नेव काक्षे प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ।

पुरोडाशकपाक्षवदग्निपरिधानार्थस्यैव परिधेः पशुनियोजने
विनियोगाद्युक्तं परिधिधर्माणां सत्वक्कादीनां प्राबल्यम् । प्रकृते
त्वध्यवसायनिमित्तहोतृत्वेनैवाध्वर्यवे विनियोगाद्धोतृकार्यस्य प्रयोज-
कत्वकल्पने प्रमाणाभावादाध्वर्यवस्य करणस्यैव प्रत्यक्षवाक्यावगत-
शेषित्वेन प्राबल्याज्जातिदेशिकसमाख्याप्रमाणकक्रियमाणानुवादिनः
प्राथम्यं, न वा काक्षान्तरे तस्य होत्रा पाठः । स उ श्रेयान् भवतीति
सिङ्गावगतक्रियमाणानुवादित्वाधापत्तेः । नापि करणमन्त्राव्यव-
हितोत्तरक्षणे होत्रा तस्य पाठः । यूपार्येत्यादिप्रैषे होतुः कर्तृत्वेन
प्रैषार्थं तदसम्भवात् । अतस्तस्मिन् तत्काक्षे एव होतृपुरुषोऽन्यः
कश्चिदन्तरङ्गोऽध्वर्यादिः कर्त्ता । तस्य कर्मान्तरव्यापृतौ तु बहिर-
ङ्गोऽपि ॥ ३ ॥ १ ३ ७ ॥

प्रैषेषु ॥ प्रोक्षणीरासादयेत्यादयः प्रैषाः प्रैषार्थास्तु प्रोक्षणासा-
दनादयः समाख्यानादध्वर्युणैवैकेन कर्त्तव्याः । न च स्मिन् स्मिन्
प्रैषानुपपत्तिः । चेतो वृथा खिद्यथ इत्यादाविव स्मिन् अपि
स्मिन्पदेशसम्भवात् । वस्तुतो नैवायं प्रैषः । अपि तु प्रैषातिसर्गप्राप्त-

काष्ठेषु कृत्यासेति चकारेण खोटोऽपि प्राप्तकाष्ठतायां विधानात्
प्राप्तकाष्ठतायामयं खोटः । प्रोक्षणाद्यादनस्य प्राप्तः काष्ठ इति ।
युगदर्शकोमध्यमपुरुषस्य साधुत्वार्थः । अथ वा । हे प्रोक्षणाद्यादन,
तत्र प्राप्तः काष्ठ इति क्रियायां चेतनत्वाध्यारोपेण सः । अथ तु
अग्नीदग्नीग्विहरेत्येवं प्रैषः, तत्रास्तु सम्बोधनानुरोधेन प्रैषार्थस्याग्नी-
प्रकर्तृकत्वम् । वस्तुतस्तु हे अग्नीत् ममाग्निविहरणस्य प्राप्तः काष्ठ-
इति व्याख्यातुं शक्यत्वात् तत्रापि समाख्याबाध इति प्राप्ते ।

समाख्यानुरोधेन मध्यमपुरुषस्य साधुत्वेन क्रियायां चैतन्यत्वा-
रोपेण व्याख्याने प्रमाणाभावात् सम्बोधनमध्यमपुरुषयोऽद्यादृष्टार्थत्वा-
यत्तेः प्रैषत्वसमाख्याबाधापत्तेश्च प्राप्तकाष्ठार्थकत्वानुपपत्तेः । प्रैषस्यापि
स्वाधिश्रौतपारिकत्वापत्त्या एकवाधैर्युसमाख्याबाधेनोभयोर्भिन्नकर्तृ-
कत्वमेव ॥ ३ ॥ १३८ ॥

अध्वर्युः ॥ तत्रापि बहुषु प्रधानभूतेषु प्रैषार्थेषु समाख्याबाधे प्रमा-
णाभावादेकस्मिन् प्रोक्षणीरासादयेत्यादिप्रैषे एवाध्वर्युबाधेनान्यकर्तृ-
कत्वम् । अत एव तिर्यङ्गं स्फुटन्धारयित्वा संप्रैषमात्रं यदन्वष्टं धारयेत्
ह्यसोक्तज्ञेनाध्वर्युं चण्णीतेति धारयितुर्भिन्नमध्वर्युं दर्शयतीति प्राप्ते ।

प्रैषार्थेन्यकर्तृकत्वेऽपि प्रयोजकत्वेनाप्यध्वर्युः कर्तृत्वोपपत्तेः
समाख्यायाः कुत्राप्यबाधात् प्रैषार्थानन्य एव कुर्यात् प्रैषोच्चारणं
त्वध्वर्युः । स च सोमादावसति विशेषवचने प्रतिप्रस्थापादिस्तत्-
पुरुषः, दर्शादौ ताम्रौघ एव कर्मकरत्वेन याज्ञिकप्रचिद्वत्नादिति
ध्येयम् । यत्तु सिद्धं, तद्यद्यध्वर्युरन्वष्टन्धारयेत्तदा स्फुटं चण्णीते-
त्यर्थेऽपि बाधकाभावाद्धारणप्रैषयोराध्वर्यवत्वेऽप्युपपन्नम् । स्फुटधार-

यमपि कल्पसूत्रेषु आध्वर्यवमेव प्रसिद्धमिति । अथ वार्त्तिकं
प्रौढिवादः ॥ ३॥१३८॥

श्रुतिकफलम् ॥ ये इतिकरणेन तृतीयया वा विनियुक्ताः
करणमन्त्रास्तेषां मान्त्रवर्णिकक्रियाजन्यफलकल्पकत्वं, न तु आद्युदा
अग्न इत्यादिवत् प्रधानफलानुवादकत्वमित्युक्तं कौस्तुभे । तदच-
ममाग्ने वर्चविश्वेष्ट्वस्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णातीत्यादावग्न्या-
धानक्रिया तावदाध्वर्यवौ । मन्त्रशिष्टवशेन प्रधानभूतक्रियायां
समाख्याप्राप्तकर्तृबाधानुपपत्तेः ।

न च घाजमानेन मन्त्रेणाध्वर्युगतक्रियाप्रकाशनम् । वयन्वेत्माना-
इति मन्त्रशिष्टवशेन क्रियासमानकर्तृकत्वस्य मन्त्रे प्रतीतेः । अतश्च
मन्त्रक्रिययोर्द्वयोरप्याध्वर्यवत्वात् फलमपि वर्चःप्रभृति तद्गतमेव ।
अन्यथा ममाग्ने इति मद्यं न मन्त्रामित्यादिमन्त्रशिष्टविरोधापत्तेः ।

न च साङ्गप्रधानविधायिफलवाक्यावगतात्मनेपदानुरोधेनाङ्ग-
फलानामपि स्पर्शकामकर्तृकत्वावगतेर्यजमानगामित्वमिति वाच्यम् ।
श्रुत्यात्मनेपदस्य सावकाशतया तेन कल्पितस्यापि सौप्तिकस्याध्वर्यु-
वृत्तित्वस्य बाधानुपपत्तेः । न चात्मनेपदार्थस्यैव तद्विषये बाधे
विधेरग्न्याधानविषयेऽनुष्ठापकत्वस्यापि बाधापत्तिः । प्रमाणा-
भावात् । अतोऽग्निषंस्कारार्थानुष्ठापितक्रियाजन्यानुषङ्गिकफलस्य
फलानुपयोगिनोऽप्यध्वर्यवमेऽपि न काचित् श्रुतिरिति प्राप्ते ।

यां काश्चन यज्ञे श्रुतिश्च आग्निष आग्रासते यजमानस्यैव श्रुत्य-
जन्यवाचिद्विशिष्टानुगृहीतात्मनेपदश्रुत्या यजमानगामित्वावगतिः ।
एतशिष्टवत्तादेव च यजमानात्मनेपदश्रवणं यथा जुष्टादित्यादौ,

तत्रापि यजमानगामित्वम् । अतश्च तदनुरोधेन ममेति मम यज-
मानस्येत्येवं व्याख्येयम् । मन्त्रमित्यादौ तस्माच्छब्देन यजमान एवो-
पचारादभिधीयत इति न दोषः । प्रयोजनं, सचेऽग्न्यन्वाधानाभावा-
दूहानूहप्रयोजनासम्भवेऽप्यर्थानुसन्धानविशेषरूपं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ १४० ॥

कर्मार्थम् ॥ यत्र तु मा मा सन्ताप्तमित्यादावितिकरणविनि-
युक्त एवासन्तापनादिरूपं फलं 'ऋत्विगामित्वेऽपि क्रतुविरोधिस-
न्तापनिवर्त्तकतया तदुपयोगि, तत्र यजमानस्य' चेति षष्ठ्या; पर-
स्परयाऽप्युपपत्तेर्किञ्चानुरोधादृत्विगाम्येव ॥ ३ ॥ १४१ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ एवं यत्रापि तन्नौ सहेत्यादौ द्विवचनानुपपत्ति-
स्तत्रापि ऋत्विगामित्वम् ॥ ३ ॥ १४२ ॥

द्रव्यसंस्काराः ॥ बर्हिर्धर्माणां प्रकृतावङ्गप्रधानसाधारणत्वमुक्तम् ।
अतश्च दैक्षपश्चादपि बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीति विहिते यूपा-
वटस्तरणबर्हिष्यपि दार्शिकबर्हिर्धर्माभवेयुरिति प्राप्ते ।

प्रकृतौ बर्हिषि हवीर्व्यासादयतीति वचनादङ्गप्रधानसाधारण-
हविरासादनार्थेन बर्हिषि धर्मा न कार्यमाचार्ये इत्युत्तराधिकरणे
वक्ष्यते । यद्यपि वा परिभोजनीयादिवत् प्राकृतकार्यमाचार्यत्वं
स्यात्, तथापि नाप्राकृतकार्यं यूपावटस्तरणबर्हिषि भवेयुः । उप-
कारप्रवृत्तभावेनैव पदार्थानामतिदेशेन विहृतावप्राकृतकार्यकारित्व-
कल्पनाऽनुपपत्तेः । न हि प्रकृतौ येन केनचित्सम्बन्धेन अपूर्वसम्बन्धि
बर्हिद्विमुद्देश्यतावच्छेदकम् । येनाप्राकृतस्यापि तत्सम्बन्धाद्धर्मपादकत्वं
शङ्कोत । सम्बन्धविशेषपादकप्रमाणबलेन तावद्विशेषाणामेव प्रवेष्टे-
नानुपस्थितसामान्यस्योद्देश्यतावच्छेदककोटावप्रवेशात् । न च तथापि

यूपावटस्तरणभावनायाधर्माकाङ्क्षायामेव फलचमसन्त्यायेन धर्मग्राह-
कत्वम् । लौकिकधर्मग्रहणेनाप्याकाङ्क्षानिवृत्तौ उपदेशातिदेशयोर-
भावात् । फलचमसे तु स्थानापत्त्या भक्षानुवादबलाच्चातिदेश-
कल्पनमिति विशेषः ॥२॥१४३॥

विरोधे ॥ प्रकृतावपि च न समन्तकबर्हिर्लवनादिधर्माणां
प्रकृत्यपूर्वसम्बन्धिवर्हिर्माचार्यत्वम् । अपि तु हविरामादनार्थवर्हि-
रर्थत्वमेव । अत एव पवित्रविधृत्यादिबर्हिषि नैते संस्काराः ।
त्रिधातु पञ्चधातु वा बर्हिर्लुनातीति विहितलवनं संस्कृतस्य बर्हिष-
स्तथैव सन्नद्धस्यासादितस्य । त्रिधातु पञ्चधातु वा बर्हिस्तृणातिती
वचनेन सर्वस्यैव स्तरणे विनियोगात्, अमन्तलवनमात्रसंस्कृतस्य
परिभोजनीयबर्हिषः प्राकृततदितरसर्वकार्यार्थत्वेन तत एव पवि-
त्रादिकरणोपपत्तेः ॥२॥१४४॥

अपनयः ॥ सोमे पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवपात्रे प्रास्थति आ-
मिषां मैत्रावरुणपात्रे धाना आश्विनपात्र इति श्रुतम् । तत्र शकल-
पदस्य उत्तरार्धादिपदवदेकदेशवाचित्वेन स्वतन्त्रपुरोडाशाचेपकत्वा-
प्रसक्तेः प्रातःसवनिकसवनीयपुरोडाशावयवपरत्वं तावन्निर्विवादम् ।
आमिषादौ तु तदभावात्पयसां मैत्रावरुणं औणातीतिवस्त्वौकिका-
मिषादिग्राहकत्वेनोपपत्तौ क्लृप्तप्रतिपत्तिबाधेन सवनीयगततद्ग्रा-
हिले प्रमाणाभाव इति प्राप्ते ।

द्वितीयया प्रासनस्यामिषादिप्रतिपत्तित्वावगमात्तदंशे औपदे-
शिक्या तथा आतिदेशिकप्रतिपत्तिबाधोपपत्तेः प्रातःसवनिकसव-
नीयसम्बन्धिनामेव पुरोडाशादीनां ग्रहणम् ॥२॥१४५॥

विकृतौ ॥ अनारभ्य, यन्नाचर्वणं वै काम्या रहस्यस्तु उपांशु
कर्त्तव्या इति श्रुतमुपांशुत्वं प्रधानवदङ्गेष्वपि मन्त्रोच्चारणसत्त्वात्काम्य-
शब्दस्य च कामप्रयोजकत्वेनाङ्गेष्वपि प्रयोगोपपत्तेर्जनकमात्रपरत्वे-
ऽपि सोद्देश्येष्टिविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वादिष्टीनामेवाविवक्षितत्वे शो-
भेऽपि तदापत्तेः साङ्गेष्वङ्गमिति प्राप्ते ।

अङ्गेषु कचिदपि काम्यशब्दप्रयोगाभावाज्जनकत्वसम्बन्धेन प्रधान-
मात्रपरत्वावगतेः काम्यत्वेष्टित्वोभयपरामर्शकतच्छब्दस्य सोद्देश्यपर-
त्वेनोभयविवक्षोपपत्तेः प्रकृतौ प्राकरणीकचैस्त्वयावरोधे निवेशासम्भ-
वेऽपि काम्यविकृतौष्टिप्रधानमात्रे निवेशः । न ह्यचोचैः प्रवर्ग्येणाव-
श्येनेत्यादिवत्करणविभक्तिनिर्देशो येन साङ्गस्य भवेत् । तस्यप्रत्य-
येन कर्मत्वाभिधानान्नु प्रधानमात्रे एव निवेशः ॥३॥१४६॥

सन्निधान ॥ श्येने, दृतिनवनीतमाख्यं भवतीति श्रुतम् । दृति-
नवनीतं प्रकरणात् श्येनप्रकरणाङ्गम् । न ह्यत्राख्यानुवादेन दृत्य-
धिकरणकनवनीतप्रकृतिविधिः । आख्यस्य नवनीतप्रकृतिकत्वस्य प्रा-
प्तत्वात् । तदनुवादेन दृत्यधिकरणकत्वविधाने एकप्रसरताभङ्गा-
पत्तेर्य । अतो वज्रग्रीविसमानार्थ एवैकोदृत्यधिकरणकनवनीतप्रकृ-
तिकः सन्निधानात् श्येने विधीयते । 'आख्यपदन्तु तस्यैव नवनीत-
प्रकृतिकत्वानुवादः अन्यपदार्थतात्पर्यपादकश्चेति' मानेकविधानता ।
अत एव श्येनोऽप्याख्यद्रव्यकत्वादुपांशुप्राजविकार एव । गमकान्तर-
सत्त्वे तु क्षीमप्रत्याख्यायमात्रमिति प्राप्ते ।

विशिष्टविधौ गौरवाद्यापत्तेः अतिदेशप्राप्ताख्यपरत्वमेवाख्यशब्द-
स्याङ्गीकृत्य तदुद्देशेन दृत्यधिकरणकनवनीतप्रकृतिकत्वमेव प्रयो-

गान्तःपातितया विधीयते । आण्यस्याङ्गेऽप्येव प्राप्तमिति तस्माच्च-
विषयता । यत्तु दृतिनवनौतपदस्य तत्पुरुषत्वमङ्गीकृत्य दृत्यधिकर-
णकनवनौतमेव आण्यपदसञ्चिततत्कार्योद्देशेन द्रव्यतया पक्वदृ-
ष्टपाण्यप्रत्याख्यान्येन विधीयत इति न्यायसुधाकृतोक्तम् । तदाण्यपदे
सांप्रतिकसञ्चयपक्षेऽप्येव आनुशासनिकनिरुद्धसञ्चयपादक-
वङ्गमीशङ्गीकारस्यैव न्याय्यत्वादुपेक्षितम् । यदि तु किञ्चिद्भ्रम-
कान्तरभवेत्तदा तर्देवास्तु ॥३॥१४७॥

आधाने ॥ सर्वत्र धर्माणामनारभ्याधीतप्राकरणिकसाधारणेना-
पूर्वोपकारे एवान्वयात्पवमानेऽद्यादीनामपि च श्येनापूर्वोपकारकत्वा-
त्तथापि दृतिनवनौतमिति प्राप्ते ।

यदुपकारकता वैधप्रमाणप्रमिता तदुपकारके एव धर्माणां
निवेशः । न त्वर्थसमाजयस्योपकारकत्वेऽपि । श्येनोपकारकयजमा-
नाख्यभोजनादावपि दृतिनवनौतत्वापत्तेः । न चाधानादेः श्येनोप-
कारकत्वं शास्त्रप्रमितम् । अग्निमात्रार्थत्वस्यैव तत्प्रमितत्वात् । अतः
श्येनप्रयोगवर्तितदुपकारकाख्ये एव तन्निवेशः ॥३॥१४८॥

तत्काले वा ॥ एवं चेत्सुत्याकाले एव श्येनवैशेषिकाणां यद्व-
पशूनाञ्जभत इत्यादीनां दर्शनाद् दृतिनवनौतत्वस्यापि सुत्याकाला-
व्याप्त एव निवेश इति प्राप्ते ।

शामान्यतोद्दृष्टेन वाक्यसङ्कोचायोगात्सर्वार्थत्वम् । न हि पशु-
साक्षित्यस्यापि सुत्याकालत्वे श्येनाङ्गत्वं प्रयोजकं, अपि तु प्रधान-
प्रत्यासत्ति-तुल्यकाञ्चोत्कर्ष-वाक्याबाधरूपहेतुचयम् । न चात्र तदस्ति ।
अतः सर्वार्थत्वैव ॥३॥१४९॥

मांसन्तु ॥ षट्चिंशदाब्दिके शाक्यानामथनाख्ये सचे, संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्भृगयां न्याति तच्च यान् मृगान् हन्ति तेषाम्तरसाः सवनीयाः पुरोडाशभवन्तीति श्रुतम् । मांसं भवतीति विधिना प्रत्यासन्नत्वात् पुरोडाशस्य तदुद्देशेनैव विधीयते । विधेरेव हि प्रवर्त्तनार्थं भावनाभाष्यसाकाङ्क्षत्वं । अतस्तत्प्रत्यासन्नस्यैव तदुचितं, न सवनीयानाम् । यदा तु पुरोडाशाः सवनीया इति भवदेवादिष्टतः पाठस्तदा प्राथमिकत्वाद्विधेयतरसप्रत्यासन्नत्वाच्च पुरोडाशकार्यस्यैवोद्देश्यत्वं स्पष्टमेव ।

न च पुरोडाशस्य सवनीयपदेन विशेषणम् । विशिष्टोद्देशापत्तेः । अतः सर्वपुरोडाशकार्ये तरसं विधीयते । सवनीयपदन्तु सवनीयासवनीयपुरोडाशमात्रे गौणं साचणिकं वा । अतः पुरोडाशमात्रे तरसञ्च धानाज्यादिस्थाने इति प्राप्ते ।

सवनीयपदवत् पुरोडाशपदेऽपि कार्यसचणापत्तेः प्राथमिकसवनीयपदमेव सवनीययागोद्देश्यतापरम् । प्रथमायास्तु द्वितीयार्थे सचणा उभयवादिसिद्धेरेव । अतः सवनीययागोद्देशेनैव धानादिपञ्चकवाधेन तरसं विधीयते । पुरोडाशपदं लेकं जघन्यञ्च पुरोडाशवत्त्वसम्बन्धेन सवनीययागेषु साचणिकमनुवादः । दृष्टञ्च पुरोडाशानसङ्खुर्वित्यादौ पुरोडाशशब्दः सवनीयहविःपर इति तस्य सवनीययागसचकलं सुकरमेव । तदेवं श्रुत्यादिषट्प्रमाणकमङ्गलं निरूपितम् । अतः परं प्रयोज्यत्वं निरूपयिष्यते ॥३॥१५०॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

द्वितीयोऽष्टमः पादोऽध्यायश्च ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अथातः क्रत्वर्थ ॥ एवं सिद्धे शेषिनिरूपिते शेषत्वे प्रयोजक-
निरूपितं प्रयोज्यत्वमिह निरूप्यते । तच्च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्य-
त्वम् । कृतिव्याप्यत्वञ्चानुष्ठाप्यत्वरूपं कालादिव्यावृत्तं वाजपेयाधि-
करणे कौस्तुभ एव निरूपितम् । अतश्च कालादेः कृतिकारकत्व-
घटिताङ्गत्वसत्त्वेऽपि प्रयोज्यत्वाभावः । अङ्गत्वाच्च प्रयोज्यत्वस्य भेदः ।

तेन यदुद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं यस्य, तत्तत्प्रयोज्यम् । यथा
दधानयनप्रयाजा आमिचादर्शपूर्णमासादेः । यन्निष्ठकृतिव्याप्यता-
निरूपितोद्देश्यताशास्त्रि यत्तत्तस्य प्रयोजकम् । यथाऽऽमिचादर्शादि
दधानयनादेः । उद्देश्यता चाचानुपादेयपञ्चकसाधारणी शास्त्रा ।
तेन कालनिमित्तादेः प्रयोजकत्वाविधातः ।

यद्यपि विधिरेव सर्वचानुष्ठापकः । प्रवर्त्तनारूपत्वात् । प्रवर्त्त-
नारूपो हि विधिरिष्टसाधनत्वमिव कृतिसाध्यत्वापरपर्यायप्रयोज्य-
त्वमपि विषयस्याधिपतीति भवति प्रयोजकः । तथापि स यदुद्देशेन
प्रयोजयति तस्यापि प्रयोजकत्वव्यवहारः शास्त्रे ।

अथ च यद्यपि न प्रयोज्यत्वावच्छेदेन तन्निरूपणं प्रति शेषत्व-
निरूपणस्य हेतुत्वम् । निमित्ताद्यङ्गत्वाभावेऽपि वैमित्तिकस्य
तत्प्रयोज्यत्वनाङ्गत्वे व्यापकत्वस्यैव पुरोडाशकपाशादेशुषोपवापं प्रति

कारकत्वेनाङ्गत्वसत्त्वेऽपि तत्र प्रयोज्यभावेन व्याप्यत्वस्याप्यभावात् । अतो-
नावच्छेदकावच्छेदेन हेतुहेतुमद्भावः । तथापि कश्चिद्दधानयनादि-
निष्ठप्रयोज्यत्वनिरूपणे तन्निष्ठशेषत्वनिरूपणस्योपयोगात् सामानाधि-
करण्येन तन्निरूपणं प्रति अङ्गत्वनिरूपणस्य हेतुत्वात् सङ्गत्युपपत्तिः ।

अत्र प्रयोज्यत्वं, कश्चित्कृत्यर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण निरूप्यते, कश्चि-
दन्यद्वारेण, कश्चित्साक्षादेवेति प्रयोज्यत्वमेवाध्यायार्थः । कृत्यर्थपुरुषार्थ-
त्वन्तु द्वितीयसिद्धमपि उदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोज्यत्वमिद्वयं
विचार्यत इति विवेकः ॥ ४॥१॥१॥

यस्मिन् ॥ वक्ष्यमाणयोः कृत्यर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणमुच्यते । तत्र
तन्मन्त्ररत्ने तावत्स्वयं प्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानः पुरुषार्थस्तदुपकारार्थः
कृत्यर्थ इत्युक्तम् ।

तत्र, फले काम्यकासादौ न कलञ्जभक्ष्येदित्यादिनिषेधेषु
चाव्याप्तेः । अनुष्ठेयत्वाभावात् । निषेधेषु स्वयं प्रार्थितसाध्याप्रसिद्धेः ।
कृत्यर्थलक्षणे आधानादावतिव्याप्तेः ।

यदपि शास्त्रदोषिकायामितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वितत्वं कृत्यर्थत्वं
तन्निश्चितत्वं करणफलवृत्ति पुरुषार्थत्वमित्युक्तम् । तदपि न, कृत्यर्थ-
निषेधानामक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यतात्वेन तेऽव्याप्तेः । आधानाध्य-
यनयोर्द्वयभिरन्वयतया तन्मन्त्ररत्ने तदुक्तत्वेन* तत्र पुरुषार्थलक्षण-
स्यातिव्याप्तेः ।

तस्मात् स्वयं प्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधिविषयताकलं
पुरुषार्थत्वम् । स्वयं प्रार्थितत्वञ्च शास्त्रानधीनेष्टसाधनताज्ञानजन्ये-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदुक्तत्वेन, इति तु प्रतिभाति ।

आविषयत्वम् । स्वर्गं काम्यादौ हि दृष्टसाधनता न शास्त्रगम्या ।
इदञ्च स्वर्गस्य देशविशेषरूपत्वे । 'सुखविशेषरूपत्वे तु शास्त्रा-
धीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येष्वाविषयत्वं बोध्यम् । यागक्रतूपकारादौ
तु शास्त्रगम्येति । तेन स्वयं प्रार्थिताः स्वर्गादयश्च तथा । अतस्तदु-
द्देशेन विधीयमानं यागादि भवति पुरुषार्थम् । फलस्य च पुरु-
षार्थत्वव्यवहारो भाक्त इत्युक्तमेव फलं पुरुषार्थत्वादित्यत्र ।

उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मिके लक्षणघटके न तु
साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । तेन निषेधस्थले नरकाभावोद्देशेन निवृत्ति-
विधानात्फलोद्देशेन च कास्त्वविधानास्त्राव्याप्तिः । पुरुषार्थेष्वभ्यनुज्ञा-
विधिषु च दोषाभावोद्देशेन तत्तत्क्रियाविधानास्त्राव्याप्तिः । एवञ्च
स्वयं प्रार्थितभिरनुष्ठेयता निरूपितविधेयताकत्वमेवेह कत्वर्थत्वम् ।
क्रतुशब्दो ह्यस्मिन् प्रकरणे स्वयमप्रार्थितपरः । तेनाधानाध्ययनयो-
र्व्यतिष्ठोमाद्यर्थत्वाभावेऽपि तादृशान्वयज्ञानार्थत्वात्कत्वर्थत्वोपपत्तिः ।

कत्वर्थनिषेधेषु चोक्तविधया क्रतुवैगुण्यपरिहारोद्देशेन निवृत्ते-
र्विधेयत्वास्त्राव्याप्तिः । नातिरात्र इत्यादौ तु क्रतुसाङ्गुष्यस्याङ्गान्तर-
जन्यत्वेऽपि षोडशग्रहणाभावं प्रत्युद्देश्यत्वाविधाताञ्च सा । एवं कत्व-
र्थाभ्यनुज्ञाविधिष्वपीति सर्वं समञ्जसम् ।

यदा, ज्ञानेन लक्षणकरणम् । अपि तु फलस्यापीतरांगवद्भा-
वनाविशेषणत्वाद्विधेयत्वम् । न ह्यन्यांगयोरपि विशेषणत्वातिरिक्तं
विधेयत्वम् । यदि तु विशिष्टभावनाविधावर्यादितरांगयोर्विधि-
रित्युच्येत, तत्फलस्याप्यविशिष्टमिति प्राप्ते ।

विशिष्टभावनाविधाने आर्थिकविशेषणविधेरावश्यकत्वान्नञ्च च

प्रदंशे अप्राप्तिस्तदंश एव कल्पनात् फलस्य च रागप्राप्तत्वेन तत्कल्पने प्रमाणाभावादविषयत्वम् । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे श्येनफलस्याभिचारस्य विषेयत्वाच्चिषेधाविषयत्वम् । सिद्धान्ते तु रागप्राप्तत्वाच्च हिंसादिति निषेधविषयत्वम् ।

न च हिंसाशब्दस्य मरणानुकूलव्यापारवाचित्वात्तस्य च वैरिमरणस्याभिचारफलकश्येनरूपस्य विहितत्वात्कथं निषेधविषयत्वमिति वाच्यम् । अभिचरन् यजेतेति सामानाधिकरण्याच्छ्येनसमानकर्तृत्वावगतेरभिचारपदस्य मरणानुकूलश्येनकर्तृनिष्ठविषदानाद्व्यापारवाचित्वावगतेस्तस्यैव श्येनफलत्वावसायाद्रागप्राप्तस्य तस्य निषेधविषयत्वोपपत्तेः । एवञ्चावश्यं श्येनेन विषदानाद्युत्पत्तिस्तेन वैरिमरणम् । न तु श्येनेनैव साक्षादिति श्रेयम् ।

यत्तु वैरिनिष्ठो मरणानुकूलव्यापार एवाभिचारपदार्थः । तच्च यजमानस्य श्येनद्वारा प्रयोजककर्तृत्वमिति तस्य निषेधाविषयत्वेऽपि यजमानस्य पापोपपत्तिरिति केनचिदुक्तम् । तत् श्येनस्यैव तथा सति प्रयोजकव्यापारत्वात्तस्य च विहितत्वात्तत्कर्तृत्वेन यजमाने पापोत्पत्त्यनुपपत्तेरुपेक्षितम् । यच्च तु वैरिमरणकामो यजेतेति श्रुतं, तच्च वैरिमरणानुकूलकर्तृनिष्ठलौकिकव्यापाराभावेऽपि वैरिमरणरूपपरानिष्ठचिन्तनादेव पापमिति श्रेयम् । अभिचारार्थकर्मणस्तामसधर्मत्वस्मरणेनादा तथा । प्रकृतेऽपि तथैव वाऽस्तु ।

यदा गोदोहनादीनां षष्ठीश्रुत्या पुरुषार्थत्वावगमेऽपि प्रकरणात् कृतवन्तम् । इतरथा, प्रणयनस्य चमससोपेनाङ्गाभावाद्देगुल्यापत्त्या विगुणप्रणयनाश्रिताहुणादपि फलानापत्तेः । अत उपजीव्यत्वादुर्वचमपि प्रकरणं विनियोजकम् ।

अथ वा षष्ठीसम्बन्धमाश्रयिणी ह्रीषादिन्यायेन सार्वभौम-
वाक्यप्राप्तपशुप्रयोजकप्रणयनजनकत्वसम्बन्धेनैव प्रकरणानुरोधेन पशु-
हेष्टेन गोदोहनं विधत्ते । न तु साक्षादिति प्राप्ते ।

दुर्बलप्रकरणानुरोधेन परम्परासम्बन्धाङ्गीकारे प्रमाणाभावा-
ह्रीषादिवन्धियमविधिस्वाधवाभावाच्च साक्षादेवोद्देश्यत्वं पशूनाम् ।
प्रणयनवैगुण्यस्य च परप्रयुक्तगोदोहनजन्योपकारमाचोपजीवनेन
प्रणयनस्य तत्प्रयोगे अनङ्गत्वमसाधारितया अनाग्रङ्गत्वात्पुरुषार्थत्व-
मेव तस्येति पशुप्रयुक्तमेव गोदोहनमिति स्ततन्मपशुकामनायामेव
कर्तव्यम् ।

यत्तु भाव्यकारादिभिर्ब्राह्मणः प्रतियक्षादिना द्रव्यमर्जयेज्ज्या-
दिना राजन्य इत्यादिविधिसुदाहृत्यानारभ्याधीतस्यापि प्रतियक्षा-
दिनियमस्य फलकल्पनाभिधौ क्रत्वर्थत्वावसायात् तादृशविशिष्टोपा-
यार्जितद्रव्यमपि सर्वं क्रत्वर्थमेव । अत एवाव्यभिचरितक्षिरादि-
सम्बन्धात् तन्नाग्रेष्यादीनामपि क्रत्वर्थत्वसिद्धिरिति पूर्वपक्षयित्वा ।
श्रुत्याद्यभावाददृष्टकल्पनस्य च क्रत्वर्थत्वपक्षेऽपि तुल्यत्वान्नियमस्य
क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेरर्जनस्य च रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् तदर्जितद्रव्यस्य
दृष्टार्थत्वाद्विहिताविहितसाधारणपुरुषकृत्यमात्रशेषत्वमेव । इतरथा
जीवनपरिणोपात् सर्वतन्त्रपरिणोपापत्तेः । किञ्च द्रव्यार्जनरूपा-
न्नोपक्रमेण सर्वक्रान्तानुपक्रमाद्यो दर्शपूर्णमासयाजौ वषमौवांस्यां
वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदित्यनारभ्यरूपातिपातनदर्शनानुपपत्तिः ।
अतो द्रव्यार्जनं तावत्पुरुषार्थम् । नियमोऽप्यदृष्टार्थत्वेऽपि पुरुषार्थ-
एव । एवञ्च सामवत्यादयोऽपि पुरुषार्था एव । क्रत्वर्थत्वे प्रमाणा-

भावादिति सिद्धान्तितम् । तत्प्रतिग्रहस्य फलकक्षपनाभियाः क्लवर्थत्वे
हिरण्यधारणादेरपि तदर्थत्वापत्तेस्तेन गतार्थत्वाच्चोपेक्षितम् ।

किञ्च नियमस्य क्लवर्थत्वेन भूतिवचनादिवत्तदर्थितद्रव्यस्य
क्लवर्थत्वेऽपि भोजनाद्यर्थमनियतद्रव्योपायाच्चेप्रतिबन्धे प्रमाणाभा-
वाच्च सर्वस्य द्रव्यस्य चाभिव्यक्त्यादौनां वा क्लवङ्गता । अत एव
सिद्धान्ते जीवनस्योपाद्यापादनमसंज्ञितम् ।

किञ्चास्तु वा तत् । तथाप्यतिपातनस्यानारम्भरूपत्वे प्रमाणा-
भावाद्यागाकरणस्यासमापनस्यैव वाऽतिपातनत्वाङ्गीकारेण तद्दर्श-
नोपपत्तिः । अनारम्भरूपत्वेऽपि वा द्रव्यार्जनस्य प्रयोगबहिर्भूताङ्ग-
त्वाङ्गीकारेण प्रयोगान्तःपातेऽपि वा भूतिवननप्रत्याजादिवदेव
प्रतिप्रयोगावृत्त्यङ्गीकारेणातिपातनदर्शने न काचिदनुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु नाथं प्रतिग्रहादिनियमविधिः । फलकक्षपनापत्तेः ।

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तच्च वर्जयेत् ।

इति तस्य पापजनकत्वश्रुतेः । नापि प्रतिग्रहाद्यतिरिक्तोपा-
यान्तरपरिसंख्या । चौर्यादौनां सर्वसाधारणप्रतिषेधेनैव परिसंख्या-
तत्त्वात् । शिशोऽङ्गदायादौनां^(१) मुख्यवृत्तित्वेन परिसंख्यानुपपत्तेः ।
जयवाणिज्यादौनां ब्राह्मणपुरस्कारेणापहृत्तिलविधानादेवानापदि
प्रतिषेधाच्च । अतो ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहविधिदायशिशोऽङ्गाद्यसम्भवे
दोषाभावमात्रबोधकतयाऽभ्यनुज्ञाविधिरेव । दायशिशोऽङ्गादौनां

(१) क्षेपे निपतितानां ध्यान्यागानेकैकगुणिकोचयनं शिखम् । तेषामेव
मङ्गल्युचयनमुष्णः । पित्रादिसकाशादागतं धनं दायः ।

प्रतिषिद्धलाभावात्मुख्यवृत्तित्वमेव । सोऽपि च जीणि कर्माणि जीवि-
केत्यादिवचनात्प्रकरणाद्यभावाच्च पुरुषार्थः ।

न्यायागतेन द्रव्येण कुर्यात् कर्माणि वै द्विजः ।

अन्यायोपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः ॥

धर्माकाङ्क्षी तु यजते न धर्मफलमश्रुते ।

इत्यादिवचनैस्तु मुख्यगौणसाधारणवृत्त्युपायानामधिकारितार-
तम्येन क्लृप्तार्थस्यापि बोधनात् संयोगप्रत्यक्त्वन्यायेनोभयार्थत्वेऽपि न
दोषः । यदि तु शिष्योऽङ्गादेः कश्चित्फलश्रवणं भवेत्, तदा जीव-
नाश्रितत्वावज्जीवशिलोऽङ्कनियमस्यैव फलजनकत्वं बोध्यं, न तु प्रति-
ग्रहस्येति व्यर्थोऽयं विचारः । कृत्वाचिन्तात्वेन वा बोध्यः ॥४॥१॥२॥

तदुत्सर्गे ॥ तस्य व्रतमित्युपक्रम्य,

नेचेतोद्यन्तमादित्यमस्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इत्यादि प्रजापतिव्रतं श्रुतम् । तत्रापि भाव्यकारादिभिः प्रति-
षेधत्वे पर्युदासत्वे वोभयथापि फलकल्पनादिभिर्या क्लृप्तार्थत्वमा-
शङ्क्य, अनारभ्याधीतत्वाच्छ्रुत्यस्यभावेन च क्लृप्तार्थत्वानुपपत्तेः पर्यु-
दासत्वमङ्गीकृत्य पुरुषार्थत्वं सिद्धान्तितम् । तदपि कलशमण्डप-
प्रतिषेधहिरण्यधारणन्यायेन क्लृप्तार्थत्वग्रहानुपपत्तेरुपेक्षितम् ।

विचारस्त्वयमेवात्र कर्त्तव्यः । किमयं, प्रतिषेधः पर्युदासो-
वेति । सिद्धान्ते आर्थवादिकफलप्रयुक्तत्वात् प्रतिषेधपक्षे च तद-
भावात् सङ्गत्युपपत्तिः । तत्र नञः प्रधानान्वयव्युत्पत्तेर्धात्वर्थाद्य-
न्वयस्य लक्षणाभिर्यानुपपत्तेः पर्युदासत्वायोगाद्वागप्राप्तोद्यदादित्ये-

सकृदभावनायाः प्रतिषेध एवायं पुरुषार्थः कस्यचन्यथादिप्रति-
षेधवत् ।

अतस्तु निषेधेनेच्छणस्यानिष्टसाधनत्वाच्चेऽपि फलान्नराकाङ्क्षा-
भावाच्चैतावता ह्येनसा युक्तो भवतीत्याद्यर्थवादिकाद्यर्थफलकस्य-
नानुपपत्तेर्नार्थवादिकफलप्रयुक्तत्वम् । अर्थवादस्त्रीचक्षणन्यप्रत्यवाया-
भावबोधनद्वारा ईच्छणमिन्देति प्राप्ते ।

तस्य त्रुटिमिति त्रुट्यब्देनोपक्रमस्थेनानुष्ठेयक्रियाप्रतिपादानात्
तदनुरोधेनोपसंहारस्थो निषेधोऽप्यनुष्ठेयमेव क्रियां विधत्ते । अत-
एव नञ्-ईच्छतिभ्यामीक्षणभावसंकल्परूपा क्रियैव सक्षणया विधी-
यते । मानससंकल्पस्य प्रवृत्त्यविनाशतत्वात् । ईच्छतिरेव वा सचको-
नञ्पदं तात्पर्ययाचकम् । न चैवमुद्यदादित्यस्य पदार्थैकदेशे ईच्छणे
अश्वयानापत्तिः । कारकाणां प्रथमतो भावनान्वयस्येव स्त्रीकारेणै-
कदेशेऽश्वयाप्रसङ्गे । यस्मिन् हि सोमादीनां प्रथमत एव धात्वर्थ-
ऽश्वयस्तस्मिन् एवेदं दूषणं न तस्मिन्मते । अतोऽनीप्सितकर्मत्वेन
सक्तुवस्तुचितकरणत्वेनैव वा भावनान्वयः । पार्ष्टिकान्वये तु समस-
पदघटितवाक्यस्यैव कल्पनास्य कोऽपि दोषः ।

अतस्तदादित्येक्षणभावसंकल्पभावनैवौदये निमित्ते विधीयते ।
असुखादिवच्छत्रप्रत्ययेन निमित्तत्वाभिधानात् । तत्फलस्यार्थवादि-
काद्यर्थः । अतः सिद्धं भावनाभिजे नञः सम्बन्धात्पर्युदासः, स च
फलप्रयुक्त इति ।

नन्वेवमपि नञोभेदवाचित्वस्य तदन्य-तद्विरुद्ध-तदभावेऽपि
नञ इति प्रसिद्धेदृशत्पदेनैव सम्बन्धाङ्गीकारादुद्यत्क्रियादित्येक्षण-

सैवाद्यक्षयकालेन विधानोपपत्तेर्न संकल्पलक्षणा । न च सुवन्त-
सम्बन्धेन नञः समासापत्तिः । नानुशाजेऽप्यतिवदुपपत्तेः । न च नञ-
आदित्यपदेन वा सम्बन्धः उद्यत्पदेन वेत्यत्र विनिगमकाभावः ।
विशेष्यसाकाङ्क्षत्वस्यैव विनिगमकस्य सत्त्वादिति चेत् ।

तथात्वेऽपि नोद्यन्तमिति सुवन्तपदस्य निपातान्वयव्युत्पत्त्यभावेन
उद्यद्भिन्नेऽपि पदद्वयलक्षणाया आवश्यकत्वात् । तथात्वे स्त्रभावेनैव
तादृशादित्येव स्य सर्वदा जायमानत्वेनाद्यचथोपपत्तेर्विधिवैफल्यत्वात् ।
स्तरसतः प्रतीयमाननिषेधस्य संकल्पलक्षणाऽप्यपरित्यागेन भवदुक्त-
पर्युदासानुपपत्तेश्च । अस्मिन्नुदाहरणे तथाङ्गीकारेऽपि न वारिष्य-
मित्येकादश्याञ्च भुञ्जीतेत्यादौ च संकल्पलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च ।
प्रयोजनं स्पष्टम् । सूत्राण्यस्मिन्नेव विचारे सुधीभिर्योज्यानि ॥
४॥१॥३॥

इत्याणि ॥ स्फुरत्येत्याद्युपक्रम्य श्रुतस्य यज्ञायुधवाक्यस्य तृतीये
उदाहृतस्यैव साक्षात्प्रधानभूताग्नेयाद्युद्देशेनोत्पत्तिवाक्याविहितद्रव्य-
कोपांशुयाजोद्देशेनैव वा स्फुरादिद्रव्यविधायकत्वम् । इतरथा समस्त-
वाक्यवैधर्मापत्तेः । यज्ञशब्दस्य तत्साधनोद्भूतनादिलक्षकत्वापत्तेश्च ।
तस्मादुद्भूतनादिवाक्यैः स्फुरादीनामुद्भूतनाद्यर्थत्वेऽप्याज्येन सह वि-
कल्पेनोपांशुयाजार्थत्वमपीति प्राप्ते ।

सम्भरणविधेर्नवाक्यत्वादस्य तदर्थवादत्वेनाप्युपपत्तेः अन्यत्रोप-
भूतेन सर्वस्यैवेति वाक्येन विहितस्याज्यस्य पात्रिकत्वापादकत्वा-
नुपपत्तेरुद्भूतनादिक्रियाभेदेऽपि च द्रव्यस्य सम्भरणरूपैकक्रिया-
सम्बन्धादेवोपपत्तेराद्युधशब्दस्य प्रयोजकत्वलक्षणाऽप्युपपत्तौ साधन-

लक्षणाकलाभावाद्यशब्देऽपि तदनापत्तेर्नैतस्य स्थादिविधायकत्वम् ।
तदेतदर्थवादत्वस्य ततोयसिद्धत्वेन पूर्वपक्षोक्त्यानाभावेऽपि श्रित्य-
हितार्थमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

यत्त्वच भाष्यादिभिः सिद्धमुक्तं स्थायाकारस्य ज्ञानदानेन
विकलत्वात् पूर्वपक्षे परिधानीये कर्मणि आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति
यज्ञपात्रैश्चेति यज्ञपात्रकरणकदाहानुपपत्तिरिति । तत्पूर्वपक्षे चङ्क-
माद्यर्थपात्राणां पृथक्सत्त्वान्तेषाञ्च यज्ञसाधनत्वाभावेऽप्यायुधशब्दा-
भावेन प्रयोजकतयैव यज्ञपात्रत्वोपपत्त्या दाहोपपत्तेरुपेक्षणीयम् ॥
४॥२॥४॥

तत्रैकत्वं ॥ पशुना यजेतेत्यादौ यत्रोपादेयपश्चाद्विगता संख्या
विभक्त्युपान्ता या किं विवक्षिता न वेति चिन्तायाम् । सत्त्वप्रधा-
नानि नामानीति सूत्र्या प्रातिपदिकार्थस्य पश्चादेर्विभक्त्युपान्त-
संख्याविशेष्यत्वरूपसत्त्वसमाख्यया विभक्त्युपान्तसंख्यायाः प्रातिपदिकार्थं
प्रति पदश्रुत्या योग्यत्वरूपलिङ्गेन च विषयेणत्वावगमाद्व्यक्तीयक्रिया-
न्वयानुपपत्तेस्तदभावेऽपि क्रियाया अवैगुण्याच्च विवक्षिता संख्या ।

न चैकत्वादेः पञ्चम्येऽपि तद्विशिष्टस्यैव पशोः कारकान्वयद्वारा
क्रियासम्बन्धात्तोहितोष्णीषादिवत्पशुर्विशेषणस्यापि विवक्षोपपत्तिः ।
संख्याकरणत्वयोर्विभक्त्या युगपदुपादानेन संख्यायाः प्रथमतः पञ्च-
म्यमभिधाय पश्चाद्विशिष्टस्य पशोः कारकान्वयाभिधाने विरम्य
व्यापारतापत्तेः । न च लयापि संख्यायाः पदश्रुत्या पञ्चम्याङ्गी-
काराद्युगपदन्वयद्वयस्य शाब्दबोधस्य च विरुद्धत्वात् प्रथमतः पशु-
पशोः कारकान्वयमङ्गीकृत्य पश्चात्संख्यायाः पञ्चम्याङ्गीकारे तत्रापि

विरम्यव्यापारतापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि भावनान्वितकारक-
विशेषणविशेषणस्यासमस्तपदस्थले भावनाव्यव्युत्पत्त्यभावेनाविवक्षोप-
पत्तेः । इतरथाऽऽरूपस्याप्यानुशासनिकमन्तर्व्यञ्जकतया एकहायनीं
प्रत्येव विशेषणत्वोपपत्तौ प्रथमतः क्रियान्वयमभ्युपगम्य पार्थिकैक-
हायनीसम्बन्धसिद्धान्तभङ्गापत्तेः ।

अत्र च लौहित्यादेर्भावनान्वितकारकविशेषणविशेषणत्वेऽपि
समस्तपदत्वान्न चितिः । वारवन्तीयादेस्तु कृत्वा-शब्दोक्तभावनायामे-
वान्वय इति न कापि चितिः । अत एव सोमारूपादीनामपि न
प्राथमिको धात्वर्थान्वयोऽपि तु भावनान्वय एवेत्युक्तं तत्र तत्र ।

किञ्च न प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य प्रकृत्यर्थं पशुं प्रति प्रकारता ।
प्रत्ययार्थप्राधान्यभङ्गापत्तेः । अपि तु पशोरेव करणत्वं प्रतीवैकत्वं
प्रत्यपि प्रकारता । अतश्चैकत्वस्य करणत्ववद्विधेयभावनायामप्रकार-
त्वादविवक्षेति प्राप्ते ।

पशोः करणत्वं एवान्वयो न त्वेकत्वेऽपि, प्रमाणाभावात् । अतश्च
पशोस्तद्वारा भावनान्वयवत् संख्याया अपि बलीयस्या समानाभि-
धानश्रुत्या आधेयत्वेन सामानाधिकरण्येन वा प्रथमतः कारका-
न्वयस्यैवाङ्गीकारात्पञ्चाच्च पदश्रुत्यादिना आधारत्वसम्बन्धेन पशु-
चयोपपत्तेर्निरुक्तव्युत्पत्त्यैव संख्यायाभावनासम्बन्धित्वादिवचितत्वम् ।

न चैवं यदि सोममपहरेयुरेकाङ्गां दक्षिणां दद्यादित्यादा-
वेकपदवैयर्थ्यम् । गामित्यनेनैवैकत्वविधानोपपत्तेरिति वाच्यम् ।
एकत्वविधिवद्भोत्वविधेरपि प्राप्तदक्षिणाऽनुवादेन धेनुर्दक्षिणेति वत्
विशिष्टकारकान्तरविधानेनापत्तौ द्वादशशतसंख्यावत्सामान्यविहिता-

सादीनामपि बाधप्रसङ्गात् तच्चिद्वृत्त्या दानाश्रितस्यैव गोहृद्देशेन विधानार्थमेकग्रहणोपपत्तेः । अतो विवक्षितैव संख्या । अत एव कर्णाधामा अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्यास्तेषामैन्द्राग्रो दशम- इति दशमत्वदर्शनमुपपन्नम् ॥ ४ ॥ १ ॥ ५ ॥

तथा च ॥ भवतु संख्या शब्दार्थत्वादिविचिता । लिङ्गन्तु उपा- देयगतमयशब्दार्थत्वादिविचितम् । न हि तत्प्रातिपदिकार्थः । सिंहादिपदात् तदप्रतीतेः । तस्य लिङ्गत्रयसाधारण्येन लिङ्गसामान्य- व्यभिचाराच्च । नापि प्रत्ययार्थः । व्यभिचारादेव । नापि टादिसु भ्बिकाराणां तस्माच्छब्दोनः पुंसीत्यादीनाम् । विलिङ्गे वृत्तादौ विपरीतलिङ्गे वृत्तमच्चिकादौ च प्रयोगेन व्यभिचारादेव । अतः शब्दानुशासनमाचमिदं, न लिङ्गं नाम कस्यचिच्छब्दस्यार्थ इत्य- विवक्षितमिति प्राप्ते ।

सिंहः तिष्ठतीत्यादावनन्यथासिद्धलिङ्गप्रतीतेर्लिङ्गमपि कचि- द्वादिमुभ्विकाराणां कचिन्तिष्ठतस्मादिप्रातिपदिकविकाराणां वाच्यम् । अतः सुवर्थत्वेन संख्यावत्, कचिच्च प्रातिपदिकार्थत्वेनैव विवक्षितम् । यत्र तु बाधस्तत्र साधुत्वार्थं तच्छब्दप्रयोगः ॥ ४ ॥ १ ॥ ६ ॥

आश्रयिषु ॥ यजति जुहोतीति वा यत्र अतं, तत्र यजे- स्तावद्देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागवाचित्वात्त्यागांशस्त्वादृष्टविधया आरा- दुपकारकत्वम् । उद्देशांशस्य त्वदृष्टविधया तदुपकारकत्वमेव । अत- एवोद्देशाङ्गभूतदेवतायास्यागाङ्गभूतद्रव्यापेक्षया दुर्बलत्वम् । प्रक्षेपस्त- तत्र त्यागाङ्गद्रव्यसंस्कार एव । जुहोतिस्थले तदङ्गमेवादृष्टविधये-

तरौ । सभप्रधानौ वा । अत एवोभयत्र मन्त्रस्तत्तदङ्गभूतदेवतादि-
प्रकाशनार्थं एवेति स्थितिः ।

यत्र तु स्वाहाकारस्त्रिष्टुक्तसूक्तवाकपशुपुरोडाशपिष्टलेपादि-
होमवाजिनेज्यादौ परकीयं द्रव्यं देवता वा प्रचेपांशेनोद्देशांशेन
मन्त्रेण वा संस्क्रियते । यथा स्वाहाकारसूक्तवाकपशुपुरोडाशादा-
वाग्नेयादिमन्त्रदेवतोद्देशाभ्यां स्त्रिष्टुक्ति प्रचेपांशेन तदीयं द्रव्यं,
मन्त्रेणैव तदीयादेवताः । उद्देशांशस्य स्त्रिष्टुक्तदेवताकत्वात् । पिष्ट-
लेपादौ प्रचेपेण तदीयं द्रव्यमेव । सर्वत्र प्रमाणं तत्र तत्तत्तं वक्ष्यते ।
यस्तु तत्र त्यागांशः सोऽदृष्टार्थ एव । न च तस्य पदार्थैकदेशत्वा-
न्निष्प्रयोजनकत्वेऽपि न क्षतिः । विहितपदार्थान्यथानुपपत्त्या तद-
वयवानामप्यर्थाद्विहितत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षोपपत्तेः । अतः सोऽप्यदृष्टार्थ-
एव सन्फलवत्प्रचेपाद्यङ्गं तत्संस्कार्यद्रव्याद्यङ्गमेव वेति तत्संस्कार्य-
द्रव्यदेवतादावेव प्रोक्षणादिवददृष्टं जनयतीति सन्निपत्त्योपकारक-
स्तत्प्रयुक्तश्चेति प्राप्ते ।

विशेष्यतया गृह्यौतस्य त्यागांशस्य प्रचेपाद्यङ्गत्वे प्रमाणाभावा-
द्देवतादेश्च दृष्टमात्रापेक्षत्वेनादृष्टोपकारानपेक्षत्वात् प्रकरणात्त्यागां-
शस्यारादुपकारकत्वमेव प्रयोज्यादिवत् । तत्र त्वेतावान्विशेषः ।
यत्परप्रयुक्तद्रव्यदेवतोपजीवि, तन्न परप्रयुक्तभावे स्वातन्त्र्येण तद्रव्य-
देवताऽऽचेपकम् ।

अत एवैककपालस्य सर्वहोमे स्त्रिष्टुक्तत्यागस्य क्षोप एव ।
क्षोपकारकद्रव्यस्य नाग्नादिनिमित्ताभावेनाज्येनापि समापना-
योगात् । अयनादावथागे वाचनिकप्रयोज्यादिविनिर्धोगेऽपि च न

स्वाहाकारयागः । प्रकृतौ तु द्रव्यनाम्ने यस्य सर्वाणि हवींषि नश्ये-
युर्भक्ष्येयुरपहरेयुर्वाऽऽज्येनैतादेवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनादा-
ज्येन समापनम् । सन्निपत्योपकारकत्वे तु संस्कार्याभावादिडादि-
वक्षोप एवेति विशेषः ॥४॥१॥७॥

अर्थः ॥ एवं तावत्कलर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण प्रयोजकत्वं
चिन्तितम् । इदानीन्तु साक्षादव तच्चिन्त्यते । तत्सिद्ध्यर्थं काचित्को-
ऽङ्गाङ्गिभावविचार इति सुखग्रहणार्थं प्रतिज्ञामात्रमिदम् ॥४॥१॥८॥

एकनिष्पत्तेः ॥ चातुर्मास्त्रेषु प्रथमे पर्वणि तप्ते पयसि दधानयति
सा वैश्वदेव्यामिच्छा वाजिन्यो वाजिनमिति श्रुतम् । तत्र दधानयन-
स्यामिच्छा वाजिनश्चेत्युभयं प्रयोजकमुतामिच्चेवेति चिन्तायाम् ।

दधानयनवाक्ये तावत्तप्तपयोऽधिकरणकं दधानयनमात्रं श्रुतं न
तु पयसो दध्नो वा प्राधान्यम् । सप्तम्या प्राधान्यानभिधानात् । तथात्वे
उद्देश्यविशेषणत्वेन तापस्याविवक्षापत्तेः । न चानयतेर्द्विकर्मकत्वात्
पयसो व्याप्यमानत्वेन दध्यपेक्षयाऽपि प्राधान्यावगतिः । द्विकर्मक-
धातुस्थले हि अधिकरणत्वादिकारकान्तराविवक्षायां कर्मकारक-
सम्बन्धमात्रविवक्षायाञ्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठौप्राप्तौ अकथितश्चेति
सूत्रेण कर्मसंज्ञाकरणाद्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणा-
भावात् । प्रकृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणत्वविवक्षावगतेर्द्वितीयकर्म-
प्रसङ्गभावाच्च ।

दध्नस्त्रूपयोगाभावादेव सक्तुवच्च प्राधान्यावगतिः । न ह्यामिच्छा
नाम दधिपयोरूपा । रसघनीभावादिधर्मभेदेनार्थान्तरत्वात् ।
तस्यै श्रुतं तस्यै दधि तस्यै आमिच्छा तस्यै वाजिनमिति भेदेन

अवदेशाच्च । गोपयसोर्यदिति विकारवाचि-यत्प्रत्ययान्तपथस्याशब्द-
पर्यायत्वाच्च । जुषतां युज्यं पथ इति तु धान्यशब्दवद्विकारपरम् ।
अतश्च दधानयनस्य वाक्ये उद्देश्याभावात् सामर्थ्येन दधिसंसृष्टपथो-
जन्यामिचार्थत्वाङ्गौकारे च जन्यत्वाविशेषेण वाजिनार्थत्वस्याप्यवगतेः
उभयं प्रयोजकमिति प्राप्ते ।

सा वैश्वदेवीति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वात् पूर्ववाक्ये यत्प्रा-
धान्येन निर्दिष्टं तदामिचेत्यवधार्यते, न त्वर्थान्तरम् । रसश्च मधु-
रास्वरूपयोस्तयोरेवावधार्यत इति न ततोऽप्यर्थान्तरम् । घनौभावस्तु
पौयूषादिवदभेदेऽप्युपपन्न एव । पृथङ्निर्देशोऽप्यवस्थान्तरात् ।
विकारार्थ-यत्प्रत्ययस्यतिरपि तच्छब्दाद्यनुरोधेनावस्थापरैव । तस्मा-
न्नामिचाऽर्थान्तरमपि तु दधि पथो वा । तत्रापि विशेषनिर्णय-
स्त्वष्टमेऽतिदेशसिद्ध्यर्थं निरूपयिष्यते ।

तत्सिद्धं स्ववाक्य एवामिचारूपोद्देश्यसम्बन्धित्वावगतेर्दधानयनं
तत्प्रयुक्तमेव । न तु वाजिनप्रयुक्तम् । तस्य तच्छब्दाद्यभावेनार्था-
न्तरत्वप्रतीतिः । तज्जन्यत्वेऽपि शेषित्वानवगमात् । अतश्च तस्यानु-
निष्पन्नत्वात् तद्यागस्य स्विष्टछदादिवदनुनिष्पन्नप्रतिपत्तित्वावगमेन
परप्रयुक्तदधानयनोपजीवित्वावगतेर्न तत्प्रयोजकत्वं वाजिनस्य कल्प-
नीयं गौरवात् ।

प्रयोजनं, पूर्वपक्षे वाजिनयागस्यार्थकर्मत्वेन समप्राधान्यापत्तेरा-
मिचायागविकारेऽनतिदेशः, सिद्धान्ते त्वनुनिष्पन्नप्रतिपत्तित्वेना-
मिचायागाङ्गत्वात् तद्विकारेऽतिदेशः ।

सोमेश्वरस्य तु सिद्धान्तेऽपि वाजिनयागे अर्थकर्मत्वं वदत-

आमिवायागाङ्गत्वानापत्तेस्तद्विकारेऽतिदेशो न सिद्धेत् । अष्टौ हवींशैत्यस्य च विनिगमनाविरहेणावयुत्यानुवादत्वस्य तन्मते* आपत्तेः । यत्तु भाष्यकारादिभिः पूर्वपक्षे वाजिनलोपे आमिवाणाश- इव पुनर्दधान्यनेन वाजिनोत्पत्तिः सिद्धान्ते त्वज्येन समापनमिति प्रयोजनमुक्तम् । तत् षष्ठे हविर्नाशादिनिमित्ते त्वज्येन समापनस्य विधिवलेन वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वपक्षेऽपि तुल्यत्वादुपेक्षितम् । ४. १॥८॥

पदकर्म ॥ सोमक्रयार्थमेकहायनीं विधाय क्रयदेशे तन्मते क्रियमाणे, तस्याः षट् पदान्यनुनिष्क्रामति सप्तमं पदं स्फ्येन लिखेत् । हिरण्यमन्तर्धाय पदे जुहोति । ततः सप्तमं पदमध्वर्यु- रञ्जलिना गृह्णाति । यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्त्तयेद्युस्तर्हि तेनाच- मुपांज्यादिति श्रुतम्† ।

तत्राचाभ्यंजनमपि क्रयवदेवैकहायनीनयनस्य प्रयोजकम् । अन्यत्ववदङ्गित्वस्याप्युभयत्र समत्वात् । अचाभ्यञ्जने हि तच्छब्देनैव पदपांशवो निर्दिष्टा इति ते तदङ्गम् । पदस्य चैकहायनीनिरूपितत्वम्, तस्याः सप्तमं पदमित्यनुषङ्गाच्छाखान्तरवचनाच्चावगत- मिति साऽपि तदङ्गम् ।

अतस्तु नीयमानसंस्कारार्थस्य नयनस्याप्युभयार्थत्वादुभयप्रयोज्य- त्वम् । न च प्रकरणादेवैकहायनीलाभात् तच्छब्दस्यानुवादकत्वम् । प्रकरणप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोजकत्वफलकाङ्गत्वविध्युपपत्तेः । न च तथापि क्रयप्रयुक्तत्वविशिष्टैकहायन्या एव तच्छब्देन परामर्शात्

* तन्मते,—इति भवितुमुचितम् ।

† तेनाक्षमञ्ज्यादिति,— । इति भाष्यदृष्टं पाठः ।

पुरोडाशकपालन्यायापत्तिः । तथात्वे फलाभावेन तच्छब्दवैयर्थ्या-
पत्तेस्तस्यैकहायनीस्वरूपमात्रपरत्वाङ्गीकारादिति प्राप्ते । .

विधिगौरव-प्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवाभ्यां तच्छब्दस्य पूर्व-
परामर्शित्वस्वभावेनोपजीव्यप्रकरणप्राप्तानुवादकत्वावगतेस्यैकहायन्याः
क्रयमात्राङ्गत्वावसायात् तदङ्गभूतनयनस्यापि तन्मात्रार्थत्वप्रतीते-
रचाभ्यञ्जनं पदहोमादिकं वां क्रयप्रयुक्तैकहायनीतन्नयनलाभेन
चरितार्थं नैकहायन्यास्तन्नयनस्य वा प्रयोजकम् ।

अतस्यैकहायन्यां क्रयार्थं नैयमानायां दैवाद्वाव्णि सप्तमपद-
पातेऽचाभ्यञ्जनार्थं पुनर्न तदानयनम् । यथाशक्तिप्रयोगादौ क्रय-
लोपेऽपि वा नैकहायनौप्रयुक्तिः । अचाभ्यञ्जनार्थन्तु ये केचित्पांशवो-
याह्या एव । गुणलोपे मुख्यलोपानुपपत्तेः । होमस्तु आरादुपकार-
कत्वाद्वाव्ण्येव । यथाशक्तिप्रयोगे त्वाहवनौये निरधिकरणक एव
वेत्यन्यदेतत् ॥ ४ ॥ १ ॥ १० ॥

अर्थाभिधान ॥ दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशकपालेन तुषानुपवप-
तौति श्रुतम् । तत्र कपालस्य, कपालेषु पुरोडाशं अपयतीति
अपणे विनियुक्तस्यापि द्वतीथया तुषोपवापार्थत्वेनाप्यार्थिकविशेषण-
विधिना विनियोगात् उभयप्रयुक्तत्वम् । न च पुरोडाशार्थकपाल-
त्वेनैव तुषोपवापे विनियोगात् तुषोपवापप्रयुक्तत्वम् । प्रकृतिविकार-
भावाभावेन तादर्थ्यसमासायोगात् । षष्ठीमासे च सम्बन्धमात्राव-
गतेस्तस्य च कपालत्वेनैव विनियोगेऽपि पुरोडाशार्थोपात्तस्यैव
प्रसङ्गेन ग्रहणोपपत्तेरनुवादकत्वात् ।

यदि तु प्रसङ्गलक्षणाभावादुपादेयस्यैव प्रकृतग्रहणस्य च तानि

द्वैधमित्यत्र निराकृतत्वाच्च पुरोडाशार्थकपालनियम इत्याशङ्केत,
ततोऽस्तु नाम पुरोडाशसम्बन्धविशिष्टस्यैव विधानम् । तत्फलञ्च
तद्विन्नकपालव्यावृत्तिरेव न त्वप्रयोजकत्वमपि । सम्बन्धरूपाङ्गाभावे-
ऽपि अग्निहोत्रहवणीन्यायेन प्रधानभूतकपालबाधानुपपत्तेश्चर्वादौ
तन्नियमाभावरूपस्याप्रयोजकत्वफलस्यासम्भवादिति प्राप्ते ।

पुरोडाशसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरगम्यस्थालोचने, तत्प्रयुक्तत्वस्याप्यव-
गतेर्न पुनस्तुषोपवापविधिरपि तत्प्रयुक्ते । अतो लाघवाद्दवघात-
कालौनस्तुषोपवापः परप्रयुक्तकपालोपजीवितया न कपालोपा-
दानासादनयोः प्रयोजकः । निनयनकालौनस्तु कपालधारणस्य
प्रयोजको भवत्येव । उपादानस्य तु सोऽय्यप्रयोजकः । प्रयोजनं,
चर्वादौ न कपालनियमः । अग्निहोत्रहवण्यान्तु वक्ष्यते ॥४॥१॥
११॥

पश्चादनालम्भात् ॥ पशौ, शकृत्सम्प्रविध्यति लोहितं निरस्यतीति
श्रुतं निरसनं, पश्चालम्भस्य शकृत्लोहितस्यैव वा प्रयोजकम् । न ह्यीयं
तस्य प्रतिपत्तिः । हृदयादीनामेव हविष्टेन तस्यानुपयुक्तत्वादपूर्व-
साधनत्वाभावाच्च । अतश्चार्थकर्मैवेदं शकृत्लोहितस्य तावत्प्रयोजकम् ।
पश्चालम्भोऽपि च विशसनवाक्ये श्रुतः प्रयोजनाकाङ्क्षः सन् हृदयादे-
रिव लोहितादेरपि पशुप्रकृतिकत्वमाक्षिपति । न हि हृदयादेस्त-
दुत्पत्तिवाक्याधीनम् । तस्य तदभावे हविष्टेनैव तद्विधायकत्वात् ।
अतस्तत्रत्यपशुपदमपि देवतासम्बन्धसिद्ध्यर्थं वस्तुतोऽनुवाद एव ।

अस्तु वोत्पत्तिवाक्यावगतं पशोर्यागसाधनत्वम्, विशसनवाक्या-
नुरोधात् हवीरूपहृदयादिप्रकृतित्वरूपमेवेति विशसनवाक्यस्यापि

तत्परत्वमेव । तथापि निरसनस्यार्थकर्मत्वाज्जाघनीवलौकिकशङ्क-
लोहितप्रयोजकत्वे न किञ्चिद्वाधकमिति प्राप्ते ।

द्वितीयया निरसनस्य प्रकृतित्वावगमान्न लोहितादिप्रयोजकत्व-
मपि । उपयुक्तत्वाभावेऽपि चानुनिष्पन्नत्वेन प्रतिपत्तिसापेक्षत्वात्
परम्परयाऽपूर्वसम्बन्धस्य सत्त्वेन चानर्थक्याभावात् प्रतिपत्तिकर्मलोप-
पत्तेः । प्रयोजनं, पशुलोहिताद्यभावनाशयोस्तल्लोपः । प्रायश्चित्तं परं
तल्लोपनिमित्तं भवत्येव । सोमेश्वरलिखितरचोभागत्वसत्त्वे तु
त्यागांशस्याज्येन येन केनचिद्वा द्रव्येण समापनं भवत्येवेति
द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ १ ॥ २ ॥

एकदेश ॥ यत्रोत्तरार्द्धात् स्निष्टकृते समवद्यतीत्यादौ न
द्वितीयादिनिर्देशस्तत्र प्रतिपत्तित्वे प्रमाणाभावादपादानत्वेन श्रुत-
स्योत्तरार्द्धस्य यागं प्रति गुणत्वादुत्तरार्द्धस्य तावद्यागः प्रयोजको-
भवत्येव । तस्य च ससम्बन्धिकत्वेन स्वप्रतिसम्बन्धियकित्किञ्चदव-
यवाचेपकत्वं सुलभमेव । न च प्रकृतपुरोडाशरूपावयवविसत्त्वे न
स्वतन्त्राचेपकत्वम् । प्रकृतस्य स्वकार्यं सर्वस्य विनियुक्तत्वेनान्यत्र
विनियोगासम्भवात् । न च तस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रचेपांशेनास्य
प्रतिपत्तिकर्मत्वम् । प्रचेपांशस्याग्नेयादिप्रचेपवत्त्वयागाङ्गत्वेनैव प्रयो-
जनानपेक्षत्वात् । उत्तरार्द्धस्यांशभेदेनापि गुणत्वप्रधानत्वयोरङ्गी-
कारे वैरूप्यप्रसङ्गाच्च । प्रधानमात्रत्वस्वीकारेऽपि लक्षणायास्तावद-
निवारणाच्च । अतः स्निष्टकृद्यागोऽर्थकर्मैव प्रयाजादिवत्सन्नुत्तरार्द्ध-
तदवयविनोः प्रयोजक इति प्राप्ते ।

यद्यपि तावदर्थकर्मैव स्यात्तथापि ससम्बन्धिकत्वात्प्रतिसम्बन्धपे-

चायां यावत्प्रकृतप्रतिसम्बन्धिलाभस्तावन्नान्याच्चेपकत्वकम् । गौरवात् ।
अस्ति च प्रकृते प्रतिपत्त्यपेक्षः श्रेष्ठः । अतस्तदुपजीवकत्वमेव । अत-
एव श्रेष्ठास्त्रिष्टुक्त इत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । एवञ्चोत्तरार्द्धस्य त्यागं
प्रति गुणत्वेन विनियुक्तस्यापि प्रधानगतप्रतिपत्त्यपेक्षानुरोधेन
वाक्यान्तरकल्पनया प्रक्षेपांशं प्रति प्राधान्येऽपि न क्षतिः । अतयाग-
विधिनाऽपि धारणप्रयोजकत्वकल्पनाभिधा तदनुपपत्तेश्च ।

अत एवानुमितप्रतिपत्तेरेव धारणप्रयोजकत्वादिकल्पना ।
दोषो नानुमिते ह्यसाविति न्यायात् । अनुमानस्य फलमुख-
त्वाच्च । अत एव सर्वाणि हवींषि समवद्यतीति लिङ्गमपि प्राधान्या-
दुपपन्नम् । अत एव त्रिष्टुक्तप्रक्षेपोऽपि प्रधानाङ्गभूतस्तत्प्रयुक्तएव
सन् त्रिष्टुक्त्यागस्याप्यङ्गं तत्प्रयुक्तस्य । प्रतिपाद्यत्वाविशेषात् । अतः
स नावयविनो नोत्तरार्द्धस्य वा प्रयोजकः । आन्यप्रक्षेपस्य तु
प्रयोजको भवत्येवेति सिद्धम् ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥ ३ ॥

अभिघारणे ॥ दर्शपूर्णमासयोः, प्रयोजशेषेण हवींष्यभिघारय-
तीति श्रुतम् ।

तत्र प्रयाजशेषोऽभिघारणस्य द्वितीयाद्वितीयाभ्यामुपयुक्तसंस्कारा-
पेक्षया चोपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्याभ्यर्हितत्वाद्भुविःसंस्कारकत्वमेव । न
तु प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वं, लक्षणाप्रसङ्गात् । न च हविःसंस्कार-
कत्वे 'अदृष्टकल्पनापत्तेरपेक्षितदृष्टरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वलाभाय लक्षणा-
द्वयाङ्गीकरणमपि न दोषायेति मिश्रमतं युक्तम् । निषादस्य-
पत्यधिकरणन्यायेनादृष्टकल्पनादेः फलमुखत्वात् । किञ्च द्वितीयाद्याः
सप्तम्यर्थलक्षकत्वे हविषामभिघारणं प्रत्युपादेयत्वापत्तेस्तद्वतवज्रत्वस्य

विवचापत्तौ चिखेव करणापत्तिः । तथा च यद्वैकत्वाधिकरणे तदविवचाऽभिधानं वार्त्तिककारीयं नोपपद्येत ।

यत्तु अभिघारणं प्रत्याधारत्वेनान्वितानामपि हविषामाधारतानियमं प्रत्युद्देश्यत्वाद्विशेषणाविवचेति । तन्न । श्रुताभिघारणं प्रत्युपादेयत्वेन विवक्षितत्वे आर्थिकाधारतानियमं प्रत्यपि त्रयाणामेवोद्देश्यतापत्तेः । किञ्च यदर्था नियमाश्रयस्तदर्था नियम इति सर्वत्र तृप्तेराधारतानियमोऽपि अभिघारणनियमवत्तद्वारा प्रयाजेष्वेवोपयुज्येत । इतरथा पशुस्यजाघनीतुषोपवापादिवाक्येष्वपि करणतानियमस्य जाघनीप्रतिपत्त्यर्थत्वकपालसंस्कारकत्वापत्तेरेकत्वाविवचापत्तिः । एतेन पदद्वयेऽपि लक्षणाभेदमङ्गीकृत्याधारतानियमोद्देश्यतामात्रेणैव हविःसंख्याविवचामुक्तवतो भट्टसोमेश्वरस्यापि मतं प्रत्युक्तम् ।

यत्तु कैश्चित् तृतीयाया एव द्वितीयार्थं लक्षणमङ्गीकृत्याभिघारणस्योभयार्थत्वं विजातीयानेकोद्देश्यकत्वाच्च न वाक्यभेद इत्युक्तम् । तदपि न । निषादस्यपत्यधिकरणविरोधस्य तादवस्थ्यात् । श्रुतोद्देश्यसत्त्वे लाक्षणिकत्वस्यान्याय्यत्वाच्च । न्याय्यत्वेऽपि वा श्रुतहवीरूपोद्देश्यसंस्कारस्यैव धारणप्रयोजकत्वापत्तेश्च ।

किञ्च वैजात्यं न तावन्निमित्तफलादिवत् । उभयोरपि स्कीतत्वात्संख्योद्देश्यत्वस्य समानत्वात् । अथ वैजात्याभावेऽपि साकाङ्क्षत्वादेव नानेकोद्देश्यता । तथात्वे गोदोहनादेरपि पशुप्रणयनाद्युभयोद्देश्यतापत्तेः । अतोऽभिघारणस्य केवलहविःसंस्कारार्थत्वात्प्रतिपत्त्यन्यथास्तीति तदुपवापपुरोडाशकपालन्यायेन शेषोत्पादना-

प्रयोजकत्वेऽपि धारणप्रयोजकत्वोपपत्तिः । अतश्च दैवे हृदया-
द्यभिधारणार्थं वाजपेये प्राजापत्यवपाभिधारणार्थं धारणीय एव
पात्रान्तरे प्रयाजशेषः । प्रकृतौ हि प्रयाजोत्तरं वपायागमात्रं
कृत्वा कालान्तरे हृदयादियागः । वाजपेये च प्राजापत्यान् क्रतु-
पशूँस्योपक्रम्य दशप्रयाजोत्तरं पर्यग्निकरणान्ते कृते प्राजापत्यानां
वैकल्पिको ब्रह्मसामकाले उत्कर्षः । अतश्च पर्यग्निकरणोत्तरभाव्यु-
त्तरप्रयाजशेषेण क्रतुपशुवपाभिधारणवत्कालान्तरभाविप्राजापत्यव-
पाभिधारणार्थमपि धार्यः शेष इति प्राप्ते ।

सत्यं प्रयाजशेषाभिधारणं हविःसंस्कारार्थमेव वाक्येन विधीयते ।
तथापि तु प्रयाजशेषस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् तदनुरोधेन खिष्टकृद्देव
वाक्यान्तरकल्पनयाऽभिधारणस्यैव तत्प्रतिपत्त्यर्थमङ्गीक्रियते । न च
प्रयाजेषु सर्वहोमस्यैवापत्तेर्न प्रतिपत्त्यपेक्षा । आर्थिकप्रतिपत्त्यन्तर-
विध्यभावेऽपि प्रयाजशेषकरणकाभिधारणविधिर्नैव द्वितीयतुषोप-
वापवद्धारणाच्चेपापत्त्या सर्वहोमानापत्तेः ।

न च खिष्टकृद्दिक्षांशभेदाभावादभिधारणस्य श्रौतेन हवि-
रर्थत्वेनाच्चेपमात्रप्रमाणकप्रतिपत्त्यर्थत्वबाधः । श्रौतविधेर्धारणाद्या-
च्चेपशक्तिकल्पनगौरवपरिहारार्थमेव फलमुखप्रतिपत्तिकल्पनानुमतेः ।
अतएव ज्ञानाद्याच्चेपशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थमधिकारिसङ्कोच-
वत् सन्निहितहविःसङ्कोचोऽपि न दोषाय । अत एव यत्र न
प्रतिपत्तिर्यथा द्वितीयतुषोपवापकपालादौ, तत्र न तत्कल्पना ।
जाघन्यान्तु वक्ष्यते ।

च चार्थिकप्रतिपत्तिविधेरपि धारणाच्चेपशक्तिकल्पनाऽऽवश्यकत्वे

औतविधेरेव तत्कल्पकलौचित्यमिति वाच्यम् । पूर्वाधिकरणवदेवा-
नुमानिके तत्कल्पनस्यादोषत्वात् । अनुमानस्य फलमुखत्वाच्च । अतस्य
प्रतिपत्तिबलेनैवाक्षिप्तस्य धारणस्थोपजीवनादिनिगमनाविरहेण
सन्निहितसर्वहविःषु अभिघारणोपपत्तावपि न कालान्तरीयहविरर्थं
धारणमिति । अत एव प्राजापत्यवपानां क्रतुपशुभिः सह करणपक्षे
सह पशूनालभते वपानामभिष्टतत्वायेति लिङ्गं ब्रह्मसामकालीनत्व-
पक्षे . तदभावं दर्शयति । स्पष्टञ्च सव्या वा एतर्हि वपा यर्हि
अनभिष्टता इति रूक्षत्वाख्यं सव्यत्वमस्मिन्यप्येव दर्शयति । न चाभि-
घारणान्तरेण रूक्षत्वनिवृत्तिः । तस्य तापमात्रनिवर्त्तकत्वेन रूक्ष-
तायाः अनिवारणात् ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥ ४ ॥

समानयनं ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजायें जुक्तां चतुर्गृहीतं
विधाय, अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति वचनेन
चौपभृतं विधाय पुनर्ध्रुवायां चतुर्गृहीतं विहितम् । तत्रैव चाति-
हायेडो बर्हिः प्रतिसमानयते जुक्तामौपभृतमिति श्रुतम् ।

तत्र किं प्रयाजाः समानयनस्य तत्संस्कृताज्यस्य प्रयोजकास्तदर्थ-
ज्ञेदमुभयं, उत ते अप्रयोजकाः अनूयाजा एव तु तयोः प्रयो-
जकास्तदर्थज्ञेदमुभयमिति चिन्तायाम् ।

प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति द्वन्द्वान्ते श्रुतस्य बहुवचनस्य प्रत्येकं
सम्बन्धादुद्देश्यगतस्याप्यप्राप्तत्वेनानुवादायोगादौपभृतस्य न्यायत एव
सर्वप्रयाजार्थत्वप्रतीतेः प्रयाजार्थस्य सर्वप्रयाजादौ समानीतत्वा-
द्वर्हिःप्रयाजकाल उपभृति अनूयाजार्थस्यैव सत्त्वेन तस्यैवेदं समानयनं
तत्संस्कारार्थमनूयाजप्रयुक्तं न तु प्रयाजप्रयुक्तम् । अत एव जौहव-

स्थायविशेषेण सर्वप्रयाजार्थत्वादौपभृतेन विकल्पः । चिरतः प्राचीनं प्रयाजान्यजतीति तु अवयुत्यानुवादमात्रमिति प्राप्ते ।

कालविशिष्टसमानयनस्थानूयाजान्यसंस्कारकले अदृष्टार्थत्वापत्तेर्विशिष्टविधिगौरवात् चिरित्यस्यावयुत्यानुवादत्वापत्तेश्च प्रयाजार्थस्येदं समानयनम् । तच्च जुक्ता जुहोतीति वचनादर्थप्राप्तमेवेति तदनुवादेन कालमात्रमनेन विधीयते । अतश्च प्रयाजानूयाजेभ्य इत्यत्र प्रयाजाभ्यामनूयाजेभ्य इत्यपि विग्रहे न दोषः । अत एव जौहवमपि परिगेषादाद्यप्रयाजत्रयार्थमेवेति न विकल्पप्रसङ्गोऽपि ।

एवञ्चातिथ्यायामिडान्तत्वेनानूयाजाभावेऽपि चतुर्गृहीतान्याज्यानीति बह्वचनं जौहवोपभृतचतुर्गृहीतयोः प्रयाजेषु समुच्चयात् भ्रौवचतुर्गृहीतमादाय सङ्गच्छते । इतरथा तथोर्विकल्पादनूयाजाभावे भ्रौवमादाय चतुर्गृहीतदित्वापत्तेर्बह्वचनानुपपत्तिः । अतश्च प्रयाजद्वयं समानयनस्य तत्संस्कृताज्यस्य च प्रयोजकमिति सिद्धम् । सत्तादौ तु समानयनपदं तत्कालीनप्रयाजद्वयपरम् । आज्यसंस्कारस्य समानयनस्याज्यप्रयोजकत्वसिद्धान्तालुषपत्तेः ॥४॥१॥१५॥

तत्र ॥ एवं तावदौपभृतस्य प्रयाजार्थत्वमङ्गीकृत्य प्रयोज्यत्वं विचारितं, तदेव चाक्षिप्य समाधीयते । चतुर्जुक्तां गृह्णाति अष्टाबुपभृति गृह्णाति चतुर्भुवायां गृह्णातीत्यसंयुक्तोत्पन्नान्याज्यानि लिङ्गप्रकरणाभ्यां यावत्सर्वप्राकराणिकद्रव्यापेक्षकार्थत्वेन विनियुज्यन्ते, तावच्चतुर्जुक्तां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदष्टाबुपभृति गृह्णाति अनूयाजेभ्यस्तत्सर्वस्यै वा एतच्चक्षाय गृह्णाते तत् भुवाया-

माज्यमित्यादिवचनैस्तत्कार्यार्थत्वेन विनियोगादौ पञ्चतत्त्वानूयाज-
मात्रार्थत्वम् । यत्तु अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति
वचनम् । तत्र प्रयाजत्वानूयाजत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकभेदे वाक्य-
भेदापत्त्याऽनूयाजानां प्रयाजोत्तरत्वानुवादमात्रमिति प्राप्ते ।

उभयतोऽप्यनुवादावश्यकत्वे समानयनादिविधिदृष्टार्थत्वाद्यनु-
रोधेन शुद्धानुवादवचनस्यैवानुवादत्वम् । न च वाक्यभेदः, यद्वैकत्वा-
धिकरणव्युत्पादितकौस्तुभोक्तरीत्याऽध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत इति
वदवाक्यभेदात् । अत औपभृतं प्रयाजानूयाजार्थमिति सिद्धम् ॥
४॥१॥१५॥

तदष्टसंख्यं ॥ अष्टावुपभृतीत्यनेनाष्टसंख्याकं ग्रहणं विधीयते,
उत चतुःसंख्याकग्रहणद्वयमिति चिन्तायाम् । श्रुतत्वादष्टसंख्यैव
विवक्षिता न चतुःसंख्याद्वयं, लक्षणापत्तेः । न चानारभ्याधीतेन
चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनेनानिर्दिष्टद्रव्यकसर्वहोमानुवादेन चतुर्गृही-
तविधानात्प्रयाजादिष्वपि तत्प्राप्तेः प्रयाजानूयाजार्थचतुर्गृहीतद्वयो-
द्देशेनोपभृत्पात्रमात्रस्यात्र विधिप्रतीतेरष्टपदं चतुष्कदयलक्षणार्थ-
मिति वाच्यम् । अनारभ्यविधिना जुहोतिचोदनाविहितप्रधान-
भूतहोमोद्देशेन चतुर्गृहीतविधानेऽपि प्रयाजादिषु यजतिचोदना-
चोदितेषु प्रचेपाख्यहोमस्य तदीयद्रव्यसंस्कारकत्वेन तमुद्दिश्य चतु-
र्गृहीतविधानानुपपत्तेः । अत एवोपांशुयाजादौ चतुर आज्यस्य
गृह्णान आहेत्यादिविध्यन्तरादेव ध्रुवादितश्चतुर्गृहीतविधानम् ।

अस्तु वैतादृशविषये तत्प्राप्तिस्तथापि वाचनिकेन प्राकरणिकेन
वा अष्टत्वेन बाधात् तस्य प्रयाजाद्यतिरिक्तविषयत्वेनावश्यकम् ।

न च होमाङ्गभूतचतुःसंख्यायाः प्रधानाश्रितत्वादङ्गाश्रितया ग्रह-
णाङ्गभूतयाष्टसंख्याया बाधासम्भवः, उभयोरपि ग्रहणाङ्गत्वात् ।

अस्तु वा चतुःसंख्यायाहोमाङ्गत्वं, तथापि होमस्थायचाङ्गत्वा-
देव न तदङ्गचतुःसंख्याया बलवत्त्वम् । किञ्च होमोद्देशेन चतु-
र्गृहीतविधिना प्रतियुक्तिं तद्भेदापत्तेर्यावत्प्रयाजानूयाजव्यक्तिभेदेन
चतुर्गृहीतभेदात् तावच्चतुर्गृहीतोद्देशेनेकपात्रविधावष्टत्वानुदानुप-
पत्तिः । न हि तवाज्यभागयोरिवावयवशो होमे किञ्चिन्नियामक-
मस्ति ।

अस्तु वा तत्तथापि यथैवावयवशो होमेऽपि चतुर्गृहीतस्य प्रया-
जानूयाजसाधनत्वाविघातस्तथैवाष्टसंख्याकग्रहणेनानुष्ठितेऽपि तदन्त-
र्गतत्वेन चतुष्कदयस्य सत्त्वादुभयोरपि संख्ययोः साधनत्वाविघातः ।
किञ्चैवं तव प्रयाजदयानूयाजत्रये मिलितैकं चतुर्गृहीतमवयवशः
प्राप्येतेत्यष्टत्वानुदानुपपत्तिः । अतस्तत्तत्संख्याकग्रहणसंस्कृताज्यान्ये-
वेतैर्वाक्यैस्तत्कार्थ्योद्देशेन विधीयन्ते । न चास्मन्मतेऽपि प्रति-
प्रधानं भेदप्रसङ्गः । विनियोगवाक्यानुसारेण तथा प्राप्तावपि पृथ-
गुत्पत्तिवाक्यवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या तथोत्पन्नस्यैकस्यैवावयवशो विनि-
योगाङ्गीकारात् । अतोऽष्टत्वं विवर्चितमिति प्राप्ते ।

चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति न ह्यत्रानूयाजान्यक्ष्यन् भवति
इत्यातिथ्यायामिडान्तरयां श्रुतस्य चतुर्गृहीतस्य बलत्वे अनूयाज-
सामान्याभावरूपस्य हेतोरेव तात्पर्यग्राहकतया अष्टत्वमविवक्षितम् ।
अयं हि न तेन ह्यङ्गं क्रियत इति वदर्थवादोऽपि तु लक्षणाद्यभावा-
द्धेतुविशिष्टचतुर्गृहीतबलत्वविधिरेव चतुर्गृहीतनिवृत्तिफलकः ।

अतस्तद्वलेन व्याप्तिकल्पनायां यत्र यचानूयाजसामान्याभावोऽन्यथापि,
तत्र चतुर्थचतुर्गृहीतनिवृत्तिरूपसाध्यसिद्धिः । अतस्तु व्यतिरेकमुखेन
चतुर्थचतुर्गृहीतमनूयाजार्थमितरच्च प्रयाजार्थमिति सिद्धं भवति ।
तच्चाष्टत्वस्य चतुष्कदयलक्षणार्थत्वे उपपद्यत इति तत्सिद्धिः । इतरथा
ह्यनूयाजाभावेऽप्यष्टगृहीतस्यानिवृत्तत्वेन जौहवध्रौवरूपचतुष्कदयस्यैव
प्राप्तेर्बहुत्वानुवादानुपपत्तिः । कथञ्चित् प्राप्तावपि वा समस्तवाक्या-
नर्थक्यम् । न च वाचनिकबहुत्वे विधेरेवायमर्थवादः हेतुपरत्वे
सम्भवति । स्तुतिलक्षणाभावात् । वस्तुतस्तु नाष्टपदेऽपि लक्षणा ।
हेतुबलेनैवार्धस्यानूयाजार्थत्वेऽर्धस्य प्रयाजार्थत्वे चावगते आतिथ्यादा-
वनूयाजाभावेनैवाष्टत्वस्य बाधोपपत्तेः । अस्तु वा सा । प्रयोजनं,
पूर्वपक्षे प्रयाजद्वयार्थे अर्धन्यूनसमानयनम् । अष्टगृहीतस्य समं
स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन पञ्चस्यपि विभागात् । सिद्धान्ते त्वर्धं
समानेयम् ॥ ४॥१॥१६ ॥

इति भाट्टदीपिकायां चतुर्थस्य प्रथमः ॥

स्वरः ॥ दैचे पशौ, यूपस्य स्वरं करोति स्वरुणा पशुमनक्रीति
श्रुतम् । तत्र स्वरशब्दवाच्यस्याप्रसिद्धत्वादाद्यवाक्येन स्वरकर्मका*
भावनैव विधीयते । तत्र च सम्भनीभूतद्रव्यापेक्षायां, तत्र यः प्रथमः
शकलः परापतेत्तत् स्वरुरिति वचनेन शकलस्य साधनत्वावगमा-
दितिकर्तव्यतापेक्षायां यूपपदेन तद्धर्मलक्षणया अञ्जनप्रोक्षणादयो-
विधीयन्ते । अथ वा यथैव यूपावयवकलं सिद्धान्ते षष्ठ्यर्थस्तथैव
मन्मते यूपधर्मकलसम्बन्धः षष्ठ्यर्थ इति न लक्षणा । एवमुत्पन्नस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स्वरकर्मिका,—इति तु भवितुं युक्तम् ।

च द्वितीयवाक्येन विनियोगः । अस्तु वा द्वितीयवाक्याच्छिप्रस्वर-
कर्मकभावनानुवादेन यूपधर्ममात्रविधिरिति न विशिष्टविधिरपि ।

न चैवमपि श्रकलशब्दस्य सम्बन्धिकत्वादेवोत्तरार्धादिवयूपौ-
चलोपपत्तेरप्रयोजकत्वोपपत्तिः । स्वतन्त्रकाष्ठाप्रयोजकत्वेऽपि स्वर-
निष्ठाञ्जनप्रोक्षणादिधर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेः । अतएव धर्मप्रयोजनक-
त्वेन काष्ठान्तरप्रयोजकत्वशङ्कायां तन्निवर्त्तकत्वेन, यदन्यस्य* वृक्षस्य
स्वरं कुर्यादन्येऽस्यां लोकमन्वारोद्देश्युरिति निन्दाऽपि सङ्गच्छते ।
धर्मप्रयोजकत्वेऽपि च यूपैकादशिन्यां यथानुपूर्व्यं स्वरभिः पशून्
समंज्येति यूपभेदेन स्वरभेदे दर्शनं नानुपपन्नम् । न चैवमपि
षष्ठ्या यूपावयवकलसम्बन्धेनायुपपत्तेर्यूपधर्मकत्वयूपसम्बन्धपरत्वं एव
नियामकाभावः । श्रकलकरणकत्वादेव यूपौचलसिद्धेराद्यवाक्यवैय-
र्थ्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते ।

न यूपधर्मकत्वसम्बन्धः षष्ठ्यर्थः । आनुशासनिकयूपावयवकल-
सम्बन्धस्यैव तदर्थत्वोपपत्तेः । अतएव यथाशक्ति प्रयोगादौ यूपा-
भावेऽपि स्वरवर्चमेव वनगमनादिसिद्धिः पञ्चारत्निलसिद्ध्यर्थम् । न च
श्रकलश्रुत्यैव प्राप्तत्वान्नादिधिवैयर्थ्यम् । एतद्विध्यभावे यूपपदरहितानां
परश्चादान-वनगमन-वृक्षच्छेदन-स्थाणाङ्गत्यादीनां यूपार्थत्ववत् स्वर-
वर्चत्वस्यापि सम्भवेन श्रकलश्रुतेर्वृक्षप्रतियोगितयैवोपपत्तेः । द्वितीय-
यूपच्छेदनादि, यूपच्छिन्नतौत्यादिवाक्येन विहितं यूपभावे परं
निवर्त्तताम् । न तु वनगमनाद्यपि । अतस्तन्निवृत्तिफलकयूपानु-

* यदन्यस्य,—इति भाष्यद्वयः पाठः ।

† अन्यस्य, इत्यादर्शपुस्तके पाठः ।

निष्पन्नत्वसिद्ध्यर्थं यूपवयवकत्वविधिरर्थवानेव । अतएव यूपानु-
निष्पन्नप्रथमग्रकलनाग्रे येन केनचित्काष्ठेनाञ्जनं पयोः । तेन
प्रोक्षणादेः स्वर्वर्णत्वे प्रमाणाभावाच्च स्वस्वस्तेषां प्रयोजकः । सूत्राणि
च सुधीभिरस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयानि न तु भाष्यकारोक्ते ॥ ४॥२॥१ ॥

शाखायां ॥ दर्शपूर्णमासयोः शाखामधिहृत्य, प्राचीमाहरतीति
श्रुतम् । तत्र प्राचीशब्दस्तावद्विग्विशेषवाची । प्राचीमुदेति सवितेति
प्रयोगात् । देशवाची वा, न तु तद्देशस्यशाखावाची । अतश्चोप-
क्रमस्यप्रातिपदिके लक्षणाऽपेक्षया वरं द्वितीयैव सप्तम्यर्थं व्याख्यातुं
युक्ता । प्रतिशब्दाध्याहारो वा । (१)कर्माकाङ्क्षायां च प्रकृतत्वादेव
शाखा तत्त्वेन सम्बध्यते । प्राग्देशस्य च पूर्वोत्तरावध्यपेक्षायां प्रत्यक्षो-
पस्थितत्वात्सामर्थ्याच्च वन-विहारदेशौ तत्त्वेन सम्बध्येते । तेन वना-
दिहारोपलक्षितप्राचीं प्रति शाखामाहरतीति वाक्यार्थो न तु वृक्षस्य
प्राचीं शाखामिति । तथात्वे किञ्चितीति स्याच्च त्वाहरतीति प्राप्ते ।

प्रधानभूतविभक्तौ लक्षणायाः प्रतिशब्दाध्याहारस्य वा कर्माध्या-
हारस्य पूर्वोत्तरावध्यध्याहारसहकृतस्यापेक्षया एकस्मिन् प्रातिप-
दिकेणैव प्रकृतशाखालक्षणाया वाक्यार्थोपपत्तेः, प्राक्तस्य वृक्षावयव-
विशेषत्वरूपशाखालेनैवोपस्थितवृक्षावधिकतयाऽप्युपपत्तेः शाखावाद-
एवायम् । तेन वृक्षस्य प्राग्देशभवां प्राचीं शाखां किञ्चा आहर-
तीत्यर्थः । प्रयोजनानुरोधान्तु विहारदेशं प्रतीति लभ्यते । शाखायां

(१) प्रतिशब्दाध्याहारे प्राचीं प्रति आहरतीति लभ्यते । तत्र च
किमाहरतीत्यस्याहरणस्य कर्माकाङ्क्षा । तत्र प्रकृता शाखैव
कर्मात्वेन संबध्यते इति भावः ।

प्राग्देशभवत्वमात्रविधानफलकत्वाच्च लाघवम् । तव तु शाखाहरणो-
द्देशेन प्राग्देशभव-विहारावधिकत्वविधाने गौरवम् । याज्ञिकास्तु
दिम्बादमेव वदन्ति ॥ ४॥२॥१॥

शाखायां ॥ तत्रैव, शाखामाच्छिनत्ति, शाखामाहरति, मूलतः
शाखां परिवास्थोपवेशं* करोतीति श्रुतम् । तत्र शाखाग्रब्दस्ता-
वदाद्यवाक्ययोः समूलस्यैव वाचको न त्वग्रमात्रस्य । अतस्तृतीयवाक्ये-
ऽपि तत्पर एव । तदर्थं च परिवासनं अग्रमूर्खविभागार्थम् । अत-
स्तृतीयवाक्ये मूलत इति पदं द्वितीयार्थं तृतीयार्थं वा तसि
व्याख्यायोपवेशं करोति इत्यत्रान्वेति । न त्वपादानार्थकं सत्परि-
वासने । तथात्वे अग्रस्याप्युपवेशत्वप्रसङ्गेन मूलत इत्यस्योत्तरत्रान्वया-
वश्यकत्वात् । अतः परिवासनेनायं मूलं च शाखापदाभिधेयं
विभज्य मूलमुपवेशसंज्ञमुपादत्त इति तृतीयवाक्यार्थः । तस्य च
विनिधोगापेक्षाधामग्रस्य वत्सापाकरणादौ मूलस्य कपालोपधानादौ
वचनाद्विनिधोगः । अत उभयमपि छेदनाहरणपरिवासनादीनां
प्रयोजकम् ।

अस्तु वा शाखाग्रब्दोऽग्रमात्रवाचौ । तथापि मूलत इति
द्वितीयार्थं परिवासनस्य कर्मेति परिवासनमुभयप्रयुक्तम् । स्त्रया वा
मूलापादगुणपरिवासनमुपवेशकरणार्थं विधीयत इति सोऽपि प्रयो-
जक इति प्राप्ते ।

मूलत इति तसिः पञ्चम्यर्थक एव । सार्वविभक्त्यर्थकत्वानुशासनं
तु लाक्षणिकम् । अन्यथा विशिष्य पञ्चम्यर्थकत्वानुशासनवैयर्थ्य-

* उपवेशग्रब्दो मूर्द्धण्यकारयुक्तो भाष्ये सर्वत्र ।

प्रसङ्गात् । अतो मूलापादानकं परिवासनं द्वितीयाश्रुत्या शाखा-
संस्कारकमेव । न तु वाक्यादुपवेशकरणाङ्गम् । न चोभयसंस्कारकम् ।
द्वितीयाश्रुतेर्बन्धोपवेष्टात् । उद्देश्यानेकत्वप्रसङ्गाच्च । अतः शाखा-
शब्दोऽपि मूलापादानकपरिवासनसिद्ध्यर्थं न विरुध्यते । अतएव
वत्सापाकरणादौ शाखापदेनैवाद्यविनियोगः । अतो मूलं परिवास-
नाङ्गमेव । एवं च व्यवहितकल्पनाऽपि न प्रसज्यते । अतएव परिवास-
नानुनिष्पन्नमूलस्यैवोपवेशरूपं संज्ञान्तरकरणम्^(१) । अस्य शाखा-
पदेनैव सर्वत्र विनियोगेन संज्ञान्तरवैयर्थ्यापत्तेः । अतो न व्यवहित-
कल्पनाया आवश्यकत्वम् । अतः संज्ञाकरणमात्रफलक उपवेशं
करोतीत्ययमनुवादो ह्यवन्तापेक्षितक्रियान्तरप्रदर्शनार्थः । अतो न
मूलं केदनादीनां प्रयोजकम् । प्रयोजनं, पौर्णमास्यां शाखाऽभावेन
येन केनचित्काष्ठेन कपालोपधानं न त्वपवेशकरणम् ॥ ४ ॥ २ ॥ २ ॥

हरणे ॥ तत्रैव, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति सह शाखया प्रस्तरं
प्रहरतीति च श्रुतम् । तत्राद्यवाक्ये तावन्मान्त्रवर्णिकदेवतासम्बन्धा-
द्धोमविधिरित्युक्तम्^(२) । न तु द्वितीयवाक्यविहितप्रहरणानुवादेन
प्रस्तरमुद्दिश्य सूक्तवाक्यविधिरिति तन्त्रसारोक्तम् । यागस्यापि विधौ
वाक्यभेदापत्तेः । यागविधायकवाक्यान्तरककल्पने गौरवाच्च । अतश्च
द्वितीयवाक्ये प्रहरतिना होममनूद्य शाखासाहित्यमात्रविधिः ।
सहशब्दस्य निपातत्वेन परस्परान्वयव्युत्पत्तेः, न शाखा साहित्यं

(१) योऽयं समाहृतायाः पञ्चाशशाखायाः परिवासनानुनिष्पन्नो मूल-
भागः प्रादेशमितः, तस्यैवोपवेशसंज्ञेत्यर्थः ।

(२) द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयापादे सूक्तवाके चेति पञ्चमाधिकरणे ।

चेति विधेयानेकता । अतश्च यथैव होमे प्रस्तरोगुणभूत एवं
 शाखाऽपि । तच्च लेतावान्निशेषः । प्रस्तरस्य द्वितीयथा प्रक्षेपांशं प्रति
 प्रतिपाद्यत्वावगमाच्च त्यागांशस्तस्याच्चेपक इत्युक्तम् । शाखायास्तु
 वत्सापाकरणादाविव गुणत्वस्यैवावगतेः प्रस्तरहोमः प्रयोजक एवेति
 पौर्णमास्यामपि तदर्थं शाखोत्पादनीयेति प्राप्ते ।

आद्यवाक्ये सूक्तवाक्यान्वयानुरोधेन प्रहरतिना होमलक्षणाध्यामपि
 द्वितीयवाक्ये प्रहरतिना होमलक्षणायां प्रमाणाभावात् प्रहरणस्यैव
 शाखासाहित्यसम्बन्धमात्रं क्रियते । अतश्च यथैव प्रहरणं प्रति
 प्रस्तरस्य कृतार्थस्य संस्कार्यत्वं, तथा शाखायाः । कृतार्थत्वाविशेषात् ।
 न च द्वितीयथा तस्याः करणत्वावगतिः । सह-शब्दयोगेन तस्याः
 करणत्वानभिधायकत्वात् । न चैवं शाखां प्रहरतीत्येवमेव वक्तव्य-
 त्वावगतेः प्रस्तरादिपदवैयर्थ्यम् । प्रस्तरप्रहरणकालीनैतत्प्रहरणसिद्ध्य-
 र्थत्वात् । अतएव प्रस्तरप्रहरणकालविशिष्टप्रहरणस्यैव शाखोद्देशेनात्र
 विवक्षितगत्या विधानम् । न तु प्रस्तरप्रहरणव्यक्तेरेव शाखोद्देशेन
 विनियोगः । तथात्वे यथाशक्ति प्रयोगादौ प्रस्तराभावेऽपि शाखा-
 प्रहरणानापत्तेः । अतश्च प्रतिपत्तित्वात् प्रहरणमपि न शाखायाः
 प्रयोजकम् । तेन पौर्णमास्यां न शाखोत्पादनम् । यथा तु प्रस्तर-
 प्रहरणव्यक्तावेव शाखाया न गुणत्वम्, तथा षष्ठे वक्ष्यते ॥ ४॥२॥४ ॥

उत्पत्त्यसंयोगात् ॥ तच्चैवापः प्रणयतीत्यनेन विहितप्रणयन-
 संस्कृतानामपां, प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति वचनेन संयवनार्थत्वेन
 विनियोगवदन्ते, अन्तर्वेदि प्रणीतानिनयनार्थत्वेनापि विनियोगादु-
 भयप्रयुक्तत्वम् । न च निनयनवाक्ये द्वितीयानिर्देशात् प्रतिपत्तित्व-

श्रद्धा । कुशलेनाध्वर्युणा यावत्संयवनोपयोगिनीनामेवापां प्रणयनेन
श्रेयाभावात् प्रतिपत्तित्वानुपपत्तेः । अतः सक्तन्यायेन^१ निनयनस्यार्थ-
कर्मत्वात् प्रयोजकत्वमिति प्राप्ते ।

द्वितीयासंयोगादाकीर्णकराणां प्रतिपत्तिरेवेयम् । न च श्रेया-
भावः, तस्यावर्जनीयत्वात् । अनन्यथासिद्धप्रतिपत्तेर्धारणप्रयोजकत्वाच्च ।
अतः संयवनमेव प्रयोजकम् । अत्र चाग्नेयादिहविःपाकत्वेनैव संयवनस्य
उद्देश्यता । तेन चर्वादावपि प्रणीताः भवन्त्येव । अत एवाभ्युदितेऽष्टौ
दधिपयसोरपि प्रणीताधर्मावक्ष्यन्ते । वस्तुतस्तु कपालं प्रति स्त्रोत्र-
जन्यपाकत्वेनैव पिण्डसंयवनत्वेनैवोद्देश्यता । अतिप्रसक्तधर्मेण तदङ्गी-
कारे प्रमाणाभावात् । दधिपयसोः प्रणीताधर्मास्तु कृत्वाचिन्तया ।
याज्ञिकास्तु चर्वादावपि प्रणीताः कुर्वन्ति । प्रयोजनं, संयवनोत्तरं
प्रणीतानाग्रे निनयनार्थं तदनुत्पत्तिः ॥ ४॥२॥५ ॥

प्रासनवत् ॥ सोमे, दण्डेन दीक्षयतीत्यनेन दण्डस्य दीक्षाभि-
व्यञ्जकत्वं विधाय, क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति
श्रुतम् । तच्च पूर्ववदेव द्वितीयासंयोगात् मैत्रावरुणसम्बन्धि दानं
दण्डप्रतिपत्तिः चतुर्थी षष्ठ्यर्थलक्षका* । वेदविदे गान्ददातीति
वद्वा प्राधान्याभावेऽपि सम्प्रदानार्थिकैव । अतश्च दीक्षितदण्डस्य
दानमात्रेण प्रतिपत्तिमिद्वेर्नावश्यकं स एव दण्डो दण्डी प्रेषानुवचने-
त्यनेन प्रेषानुवचने विनियुज्यते । तेन न प्रेषानुवचनं दण्डदानस्य
प्रयोजकमिति निरूढपश्चादावपि न तदनुष्ठेयमिति प्राप्ते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । जक्षिका,—इति तु भवितुमुचितम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति स्मृत्या क्रियां प्रति व्याप्यमानं कर्मकारकं प्रत्यपि, सम्प्रदानस्य व्याप्यमानत्वावगतेर्विधिवलेन कस्य चिद्व्याप्यमानस्येप्सितत्वे कल्प्यमाने व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वमिति न्यायेन मैत्रावरुण एव तदवगतेस्तस्यैवोद्देश्यत्वम् । सम्भवति च मैत्रावरुणस्योपयोगादुद्देश्यत्वम् । वेदविदादौ तु बाधात् स्वर्गादिरेवोद्देश्यता । दृष्टञ्चावलंबनं दण्डस्य प्रयोजनमिति नादृष्टार्थत्वमपि । न चैवं दण्डमिति द्वितीयाऽनुपपत्तिः, सक्तुवत्करणत्व-क्षेत्रार्थत्वात् ।

यत्तु मूलेऽनीप्सितकर्मत्वेन तदुपपत्तिरित्युक्तम् । तज्जुहोतेरपि, तृतीया च होष्मन्द्भीत्यादिश्रुत्या* सकर्मकत्वावगतेः सक्तुष्वपि तदापत्तेरनीप्सितकर्मत्वेऽपि चोद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापरि-हार्यत्वस्य कौस्तुभ एवोक्तत्वादुपेक्षितम् ।

अस्तु वा दण्डस्यानीप्सितकर्मत्वेनैवान्वयः । सम्प्रदानस्य च सत्यपि प्राधान्ये सम्प्रदानत्वेनैवान्वयात् न द्विकर्मकत्वापत्तिरित्यपि बोध्यम् । अतश्च दण्डविशिष्टदानस्योपयोगापेक्षायां दण्डौ प्रैषा-नन्वाहेत्यादिना प्रैषानुवचनार्थत्वेन विनियुज्यते । अतो निरुद्ध-पश्चादौ दीक्षाशोमकथाभावेऽपि दण्डदानानुष्ठानं तस्य प्रैषानुवचन-प्रयुक्तत्वान्नानुपपन्नम् ।

इदन्विह वक्तव्यम् । प्रदानस्य दण्डं प्रत्यर्थकर्मत्वे दीक्षादण्डस्य कथं दानाङ्गत्वम् । न हि स्वत्वत्यागे कृते यजमानेन पुनः स्वयं

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । स्मृत्या इति तु भवितुमुचितम् । तृतीया च होष्मन्द्भीति इति हि पाणिनिस्मृतम् । न त्वयं श्रुतिः ।

व्यवहर्तुं शक्यम् । न चैतावतैव दण्डकार्यदौचाभिव्यञ्जकालंबन-
समाप्तिः, येनोपादानसाधवानुरोधेन प्रकृत एव गृह्येत । न च
दानविध्यनुरोधेन कार्यसङ्कोचः, तस्य लौकिकदण्डेनाप्युपपत्तेः ।
प्रतिपत्तित्वे तु कृष्णविषाणावदेव युक्तस्तत्सङ्कोच इति ।

अत्र ब्रूमः । औतविधेरर्थकर्मपरत्वेऽप्यस्मदुक्तप्रयाजशेषाभिधारण-
न्यायेनार्थिकदानप्रतिपत्तिविध्यन्तरकल्पनया प्रकृतेऽपि कार्यसङ्को-
चोपपत्तिः । न चात्र मध्ये प्रतिपत्त्यपेक्षाऽभावात्कल्पकाभावेन
तत्रायवैलक्षण्यम् । दानविधेर्दण्डान्तरप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनाभिया
कार्यसङ्कोचमङ्गीकृत्यापि मध्ये तदपेक्षोपपत्तेः । दृष्टस्य लोकेऽन्यानु-
रोधेनाप्यवस्थापेक्षविषये स्वकार्यसङ्कोचेनाकाल एव तदाकर्षः ।
शक्यते चात्र त्यागांशस्य भैत्रावरूपोपकारकत्वाभावात्तदंशे दण्ड-
प्रतिपत्त्यर्थत्वं वक्तुम् । स्वत्वत्यागाभावेऽपि समर्पणमात्रेणापि प्रैषानु-
वचनोपपत्तेः । अतस्तु प्रतिपत्त्यनुरोधेन दौक्षितदण्डविषयत्वमिद्विः ।
अत एव सचे सर्वेषां दण्डानां दानम् । एवं च परप्रयुक्तदण्डोप-
जीवित्वाञ्च औतदानविधिः, प्रैषानुवचनादेवां दौक्षितदण्डसत्त्वे
दण्डान्तराक्षेपकत्वम् । तस्मादादौ तु दण्डान्तराक्षेपकत्वम् अक्षा-
भ्यञ्जनन्यायेनेष्टमेव । औतदानविधावेकत्वश्रवणादेकदण्डदानमेव
भैत्रावरूपोपकारकमिति सचे प्रैषानुवचन एक एव दण्ड इत्यपि
बोध्यम् ।

इदं च दौक्षितदण्डप्रापकवचनस्य पार्थसारथ्यादिमीमांसकैर-
लिखनान्तदभावमभिप्रेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु तैत्तिरीयशाखायां, यद्दौ-
क्षितदण्डं प्रयच्छतीति सार्थवादकवाक्यान्तरश्रवणात् क्रीत इति

दौक्षितपदरहितवाक्ये प्रतिपत्तिविध्यन्तराकल्पनेऽपि न क्षतिः ।
 तैत्तिरीयवाक्येनैव मैत्रावरुणपदाश्रवणेन दानस्य प्रतिपत्तित्वसिद्धेः ।
 क्रौतवाक्ये तु मैत्रावरुणपदश्रवणेन तत्प्राधान्यावगतेः तदुपकारार्थ-
 त्वमेव । अतश्च तैत्तिरीयवाक्ये श्रुतसम्प्रदानापेक्षया क्रौतवाक्ये
 स्तन्मदण्डाच्चेपशक्तिकल्पनांगौरवपरिहारार्थं च परस्परापेक्षिततया
 दौक्षितदण्डस्यैव मैत्रावरुणोपकारार्थत्वसिद्धिः ।

न च क्रौतवाक्यविहितदण्ड एव तैत्तिरीयवाक्येन दौक्षासम्प्र-
 दानविधानोपपत्तेः न प्रतिपत्तिविधायकत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे
 दण्डोद्देशेन दौक्षितत्वविधावेकप्रसरताभङ्गापत्तेः । न चैवमप्येतदाक्य-
 विहितप्रतिपत्त्यनुवादेन क्रौतवाक्ये 'राजक्रयोत्तरकास्यत्वस्यैव विधा-
 नोपपत्तेर्नार्थकर्मत्वम् । मैत्रावरुणसम्प्रदानस्यापि विधौ वाक्यभेदा-
 पत्तेः । अत उभयत्रापि दानविधिः । तच्च च दौक्षितवाक्ये प्रति-
 पत्तिविधिः । सम्प्रदानाश्रवणात् । दौक्षितपदश्रवणाच्च । क्रौतवाक्ये
 उक्तयुक्ताऽर्थकर्मत्वमेव । उभयप्रयोजनं पूर्ववत् ।

वस्तुतस्तु क्रौतवाक्येऽपि प्रैषानुवचनोपयोगिदण्डसंस्कारकत्वमेव
 दानस्येति दण्डस्यापीप्सितकर्मत्वमेव । न त्वेतावता दण्डप्रतिपत्तित्वं,
 उपयोक्तव्यमाणसंस्कारस्य न्याय्यत्वात् । मैत्रावरुणस्य तु सम्प्रदानत्वे-
 नैवान्वय इति न कश्चिद्दोषः । यदा मैत्रावरुणोद्देशेनैव दण्डदानं
 मैत्रावरुणसंस्कारकम् । कल्पितेन विधिना उपयोक्तव्यमाणदण्ड-
 संस्कारकमपि । अपेक्षावशात् । सचे प्रैषादौ दण्डैकत्वं तु दण्डौ
 प्रैषानन्वाहेति दण्डिपदे प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकवचनान्तेन
 व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य समर्थनौघमिति दिक् ॥४॥२॥६॥

उत्पत्तौ ॥ सोमे, कृष्णाविषाण्या कण्डूयते इति कण्डूयनाङ्गत्वेन कृष्णाविषाण्यां विधाय पुनराश्नातम् । नौतासु दक्षिणासु चात्राले कृष्णाविषाण्यां प्रास्यतीति । तत्र निनयनवत्प्रासनं प्रतिपत्तिरेव, द्वितीयासंयोगात् । न च दक्षिणादानोत्तरकालमपि दौक्षितस्य कण्डूयनसम्भवात् कृतकरत्वाभावेन न प्रतिपत्त्यर्हता । अन्यथाभिद्व्यप्रतिपत्तिविधिवत्त्वादेव दक्षिणादानप्राक्कालौनकण्डूयनस्यैव कार्यत्वावधारणात् ।

न च प्रतिपत्तिमात्रे कार्यस्य जातत्वेन संस्कारवैधर्थापत्तेर्विनियोगभङ्गेन सक्तुवदर्थकर्मत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । जातेऽपि कार्यं उपयुक्तादि क निक्षेपव्यमिति अपेक्षाऽस्येवेति प्रतिपत्तिनियमविधेरुपयोगोपपत्तेः । तज्जन्यनियमादृष्टस्य चोत्पत्त्यपूर्वं जातेऽपि तदव्यवहितकार्योत्पत्त्युपयोगियागापूर्वनिष्ठयोग्यताजनन एवोपयोगः । न तु एतदकरणस्य तत्कार्यनाशकत्वकल्पनम् । प्रयाजादावप्यकरणस्याग्नेयादिकार्यानुत्पादकत्वकल्पनापत्तेः । अकरणत्वादेः कारणतावच्छेदकत्वादिकल्पने गौरवाच्चेत्यादि कौस्तुभे अपूर्वाधिकरणेषु च । अत एवाहिताग्नेः परिधानौये कर्मणि पात्रासादनादिरूपप्रतिपत्तेरपि ऐहिककर्मातिरिक्तकर्माङ्गत्वस्यैव फलबलेन कल्पनादैहिकफलतोत्पत्तावपि न क्षतिरित्यपि तत्रैव चुषम् ॥ ४ ॥ २ ॥ ३ ॥

सौमिके च ॥ सोम, एव वारुणेनैककपालेनावभृतं यन्ति इत्यनेनावभृत्यसंज्ञकं कर्म विधाय, यत्किञ्चित्सोमलिप्तं तेनावभृतं यन्तीति श्रुतम् । तत्र द्वितीयया सोमलिप्तस्य करणत्वावगमात्तस्य च पानेऽसम्भवेऽव्यवभृत्यं प्रत्युपपत्तेः न द्वितीयार्थलक्षणाया प्रतिपत्ति-

कर्मत्वम् । न च प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाद्दृष्टार्थत्वलाभाय तल्लक्षणायामपि न दोषः । निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन लक्षणानुपपत्तेः । यत्तु कैश्चिद्भावनाभेदमाचाङ्गौकारेण तस्मिन्नेवावभृथे समुच्चयेन निवेशः पूर्वपक्षितः, तदाजिनेऽपि तथापत्तेरुपेक्षितम् । अतोऽवभृथस्यापि दोषोन्मोचनरूपैककार्यत्वेन विकल्पापत्तेः द्रव्याणामपि विकल्पः । अदृष्टार्थत्वे तु तन्त्रेणानुष्ठानात्ममुच्चय इति प्राप्ते ।

कर्मान्तरत्वेऽवभृथशब्दस्य नामातिदेशकत्वे गौणत्वापत्तेः वाचकत्वेऽनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाद्देवताऽभावेन चारूपत्वापत्तेः^(१) वारूपेनेत्यनुषङ्गस्य देशलक्षणाऽप्युपपत्तावन्याय्यत्वाद्यानरूपधालर्थ एव सोमलिप्तप्रतिपत्तित्वेन विधीयते । एवं च धालर्थाविवक्षा परपदार्थसम्बन्धविधानं कर्मान्तरत्वादिकल्पना च नाश्रिता भवति । न च तेनेत्यनेन करणत्वत्यागेन कर्मत्वलक्षणा । आनुशासनिकसहयोगदत्तीयाऽङ्गौकारेण साहित्यमाचोक्तौ कर्मत्वेनैव तदाश्रयणलक्षणायाः अप्रसङ्गे । अवभृथपदं परं देशलक्षणार्थमिति न कश्चिद्दोषः ॥४॥
२॥८॥

कर्तृ ॥ तत्र तत्र कर्तारोऽध्वर्यादयः, कालाः पौर्णमास्यादयो, देशाः समादयो, द्रव्याणि ब्रौह्मादौणि, गुणाः शुक्लादयः, संस्काराः अवघातादयस्तत्तद्वाक्ये श्रुताः कर्मचोदनयैवाक्षेपेण प्राप्तत्वाच्च विधीयन्ते । अतो न कर्मविधिभिर्नियमेन प्रयुज्यन्त इत्याशङ्काऽऽभावे प्राप्ते ।

(१) अथदेवते हि यागस्य रूपमित्यनुपदं वक्ष्यते ।

थावदाचेपेणानियताः प्राप्यन्ते, तावदचनेन नियमफलकविधि-
करणाच्चियमेनैव प्रयोजकत्वम् । नियमविधिप्रकारश्च सर्वोऽप्यनाग-
तावेक्षणन्यायेनात्र कौस्तुभे च मन्त्राधिकरण एव दर्शितः ॥४॥२॥
८॥१०॥११^(१) ॥

यजतिचोदना ॥ प्रसङ्गाद्यागादिपदार्थाविध्यनुष्ठाप्याः के इति
विचार्यन्ते । यत्र प्रचेपाङ्गको देवतोद्देशपूर्वको द्रव्यत्यागोऽनुष्ठीयते,
स यागपदार्थः । प्रयाजादिषु प्रचेपसिद्ध्यर्थमाद्यं विशेषणम् । तच्च
यागाचेपेणैव प्रचेपसिद्धेः । शक्यतावच्छेदकं चोक्तविधत्यागत्वसम-
व्यापकं जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमित्युक्तमेव । प्रचेप-
प्रधानक उक्तविधस्त्यागो होमपदार्थः । सम्प्रदानस्वत्वापादनपूर्वको-
द्रव्यत्यागोदानपदार्थः । उभयत्रापि शक्यतावच्छेदकं तत्तद्गुणसम-
व्यापकं पूर्ववदेव सामान्यम् । एतत्सूत्रव्याख्यानान्तराणि तु गतार्थ-
त्वान्न लिखितानि ॥४॥२॥१२॥१३॥

विधेः ॥ सोमे, यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदान्तदग्नीषोमौयस्येति
श्रुतम् । तत्र देवदत्तस्य गौर्यञ्जदत्ताय दीयतामिति वक्ष्यदाति-
थ्यायां बर्हिस्तत्तत् आच्छिद्य उपसदाद्यर्थं विधीयते । तेनातिथ्यायां
बर्हिष उपदानमात्रं प्रयुज्यते । अन्ये धर्मा आस्तरणादिकार्यञ्चेत-
राभ्यामिति प्रथमः पक्षः ।

उपादानमात्रस्यातिथ्याप्रयुक्तत्वे अप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेरिति-

- (१) अत्र भाष्यकारेण त्रीण्यधिकारणानि कल्पितानि । प्रथमं कर्तृदेश-
कालानां नियमार्थम्, द्वितीयं द्रव्यगुणयोः, तृतीयं संस्कारविधानस्य ।
ग्रन्थकृता तु त्रयमेकत्र संगृहीतम् । एवमुत्तरापि संग्रहो द्रष्टव्यः ।

देशप्राप्तधर्मादिषोपे प्रमाणाभावाच्चाच्छिद्य विधानानुपपत्तेराति-
 यथायमुपयुक्ताया एव बहिर्व्यक्तेरुभयोद्देशेन निरिष्टिकोपदेशः ।
 ततश्च बहिर्धर्माणां भातिव्याप्यं कृतानान्तदपूर्वोत्पत्तौ नाशान्तस्यामेव
 व्यक्तावुपसदाद्यर्थे पुनः पुनरुपादानवर्ज्यं करणम् । यद्यपि च कृतो-
 पकारकप्राकृताधारपुनःश्रवणादुपसदामपूर्वत्वं वक्ष्यते, तथापि प्रकृतौ
 बहिर्धोऽङ्गप्रधानसाधारणत्वात् सौवाचारार्थमेव तत्करणम् । बहिर्-
 व्यक्तेरपि च तेनैव सम्बन्धेनोपसदुद्देशेन विधानम् । इतरथा प्राकृत-
 कार्थकारितापत्तेः । बहिःप्रतिपत्तेस्तु दाहाख्यायाः प्रकृतावुत्पत्त्यपूर्व-
 निष्ठयोग्यतासम्पादकतयेह तस्य नाशदग्नीषोमीयान्ते करणेऽपि
 नातिथ्योपसदर्थत्वम् । खण्डेष्टित्वाद्वा तयोस्तत्त्वोपः । तेन निरिष्टि-
 कोपदेश इति द्वितीयः पक्षः ।

विना वचनमन्योपयुक्तस्थान्योपदेशे शिष्टाचारविरोधादति-
 देशप्राप्तलवनादिबाधे प्रमाणाभावाच्च आतिथ्याप्रकरणपठिततदङ्गाश्व-
 बासादिबहिर्धर्माणां भुभयोरतिदेशो वाचनिक इति तृतीयः पक्षः ।
 अस्मिंश्च पक्षे न चिद्व्यपि व्यक्तैक्यम् ।

सिद्धान्तस्तु । बहिःपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् त्रिव्यपि
 व्यक्तैक्यविधानम् । ततश्चातिथ्योपक्रमे लूयमानं बहिर्स्त्रितयसाधा-
 रणमिति तच्च क्रियमाणाधर्मा अपि प्रतिपत्तिवर्जं सर्वसाधारणाः ।
 न चाश्वबासादिधर्माणां प्रकरणेन तन्मात्रार्थत्वापत्तेः प्रसङ्गे चोप-
 कारकत्वेऽपि* इतरार्थत्वे प्रमाणाभावः । आश्वबासादिवाक्यान्तेत-

* इत्यमेव पाठः संस्कृतम् । मम तु प्रसङ्गेनोपकारकत्वेऽपि,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

दाक्याव्यवधानेन चितयापूर्वसाधनोभूतैतद्भुक्तेरेवोद्देश्यत्वात् । अत्र च
लक्षणाया एतत्तिलमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । अतो न वाक्यभेदः ।
वर्हिःपदेन च तद्भुक्त्यैक्यं लक्षणाया विधीयते । न चैवं लक्षणादया-
वश्यकत्वे धर्मातिदेशपक्षात्कोविशेषः । जहत्त्वार्थलक्षणाया विशेषात् ।
आश्रयादिधर्माणामुपसदाद्यर्थत्वस्य वाक्यीयत्वेन प्राकरणिकाति-
थ्यार्थत्वबाधापक्षेऽपि । अतस्तदुद्देशेनापि विधाने त्रिष्वपि पदेषु
चित्तरूपोद्देश्यतावच्छेदकलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च । यथा च व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽप्येकैकविकारेऽतिदेशस्तथा कौस्तुभे
यैकैवाधिकरणे निरूपितम् ॥ ४॥ २॥ १४॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

द्रव्य ॥ अनारभ्य, यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न स पापं श्लोकं
शृणोतीति श्रुतं द्रव्यम् ; सोमे, यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्त इति
श्रुतः संस्कारो, वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्रयाजानूयाजा इज्यन्ते
वर्म भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै इति श्रुतं कर्म च, नापापश्लोकश्रवणादिरूप-
फलार्थम् । कामशब्दाद्यभावेन वर्त्तमानापदेशस्य फलपरत्वानुपपत्त्या-
ऽर्थवादत्वस्यौदुम्बराधिकरणे साधितत्वात् । न च स्तुतिपरस्याप्यस्य
लक्षणया फलपरत्वम् । एकस्यार्थद्वयपरत्वे वाक्यभेदात् । न च रात्रि-
सचवदुपस्थितत्वेन कामयुक्तपदान्तरकल्पनया फलार्थत्वम् । तददिह
वाक्यादिप्रमाणेन जुह्वार्थत्वस्यावगततया फलाकाङ्क्षाविहारात् ।

न च कर्मोदाहरणे प्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वापेक्षया स्ववाक्योप-
स्थितफलपदकल्पनायामेव वैमृधवस्त्वावमिति वाच्यम् । विजातीय-
फलमङ्गावकल्पनातः कृत्प्रकृत्युपकारस्यैव फलत्वौचित्यात् । इत्थत्-
एव हि प्रबलप्रमाणेनोपस्थापितसार्वाङ्गावश्यकवैकताङ्गत्यागेनापि
दुर्बलनिराकाङ्क्षप्राकृताङ्गग्रहणं विवृतौ कृत्प्रत्वमात्रेण । अतो नैते
फलप्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा, अपि तु क्रतुप्रयुक्ता एवेति फल-
कामनायामसत्यामप्यनुष्ठेयाः । औदुम्बराधिकरणसिद्धस्याप्यस्यार्थ-
प्रयुक्तत्वरूपप्रयोजनसूचनार्थं पुनरुक्तिः ॥ ४ ॥ ३ ॥ १ ॥

नैमित्तिके ॥ काम्यं गोदोहनादि कामाभावेऽपि नित्यप्रयोगे

उपस्थितत्वेऽपि न याच्यम् । तथा, बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम
कुर्यात् पार्युरम्नं राजन्यस्य रायोवाजीयं वैश्यस्येति ब्राह्मणाद्यधि-
कारकत्वे निमित्ते दादशाहसम्बन्धि-ब्रह्मसामस्तोत्रोद्देशेन विहितं
बार्हद्गिरादि नैमित्तिकं निमित्ताभावेऽनुस्रोमाधिकारके प्रयोगे न
याच्यम् । निमित्ताभावेऽप्यनुष्ठाने निमित्तसम्बन्धस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

न च कामाभावे तत्साधनानुष्ठाने फलानुत्पत्तावपि क्रतु-
साहुष्योपपत्तेर्न कश्चिद्विरोध इति वाच्यम् । तस्य क्रत्वर्थत्वे प्रमाणा-
भावेन तदा तदनुष्ठाननैयत्ये प्रमाणाभावात् । क्रत्वपेक्षायाश्चार्था-
क्षिप्त-यत्किञ्चित्-साधनग्रहणेनैव निवृत्त्युपपत्तेः । अत एव प्रबल-
प्रमाणेनाङ्गत्वेऽवगतेऽपि प्राकृताङ्गानां विहृत्यङ्गत्ववदस्यापि नित्य-
प्रयोगार्थत्वमित्यपास्तम् ।

यदा तु कामनिमित्तसम्बन्धरहितं वारणाभौवर्त्ताद्यान्नातमेव,
तदा कः प्रसङ्गः काम्यनैमित्तिकग्रहणस्य । यत्र तु तस्मान्नातं,
तच्चार्याक्षिप्तस्य यस्य कस्यचिद् ग्रहणम् । सिद्धोऽप्ययमर्थः प्रयोज्यत्व-
रूपप्रयोजनकथनार्थमुच्यत इति न विरोधः ॥४॥३॥२॥

एकस्य ॥ यत्र तु विध्यन्तरं दध्ना जुहोतीत्यादि श्रुतम्, तत्र
काम्यस्यापि द्रव्यान्तरेण विकल्पः । द्रव्यान्तरविध्यभावे तु तस्यैव
ग्रहणम् । न च दध्ना जुहोतीत्यादिर्दध्नादेरुत्पत्तिविधिः । उक्थ्य-
यूढादिवदस्यालौकिकत्वाभावात् । नापि काम्यदध्नादेराश्रयविधिः ।
तस्य प्रकरणलभ्यत्वेन वैयर्थ्यात् । अतो नित्यप्रयोगेऽङ्गताबोधार्थमेव
स विधिरिति तस्योभयप्रयुक्तत्वम् ॥४॥३॥२॥

द्रव्याणां ॥ सोमे, पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूराजन्यस्यामिचा

वैश्वस्येति श्रुतम् । ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतब्राह्मणादिरूपाधिकारिसंस्कारार्थत्वेन विहितं प्रयोव्रतादि तत्प्रयुक्तमित्यविवादमेव । अत्र च न बार्हद्गिरादिवद् ब्राह्मणस्य निमित्तत्वम् । दृष्टविधया तस्योद्देश्यत्वे सम्भवति निमित्तत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अत एव रागप्राप्तभक्षणदारैव पयोभियमाद्यस्य रोगादिनाऽऽशनाप्रसक्तिः, तस्य न पयःप्रयोजकतेति ध्येयम् ॥४॥३॥४॥

चोदनायां ॥ विश्वजिता यजेतेत्येकादकाण्डपठितविश्वजिदादावश्रुतफलके भावनायां भाव्यापेक्षायां समानपदश्रुत्युपनीतोऽपि यागो न भाव्यः । ततोऽप्यन्तरङ्गविधिश्रुत्यवगतप्रवर्तकत्वबलेन पुरुषार्थस्यैव भाव्यत्वावगतेः^(१) । द्वितीयान्तनामधेयसामानाधिकरण्येन यागस्य करणत्वावगतेः । अतोऽश्रुतेऽपि फले तदाचककामपदान्तफलपदाध्याहारेण पुरुषार्थफलकत्वमेव । तच्च पदमध्याहृतमपि वेदाकाङ्क्षयाऽध्याहृतत्वादिकमेव । वेदतुल्यं वा ।

तच्च फलमेकमेव कल्प्यते न सर्वाणि, एककल्पनस्यैव निराकाङ्क्षत्वात् । तदप्येकं स्वर्ग एव न तु पुत्रपश्वादि । यच्च दुःखेन सम्भिन्नमित्यादिवाक्यात् स्वर्गशब्दस्य सुखविशेषमात्रवाचित्वेन विजातीयस्वर्गत्वस्यैव^(२) जन्यतावच्छेदकत्वे साधवात् । पुत्रादीनान्तु सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वस्य विलम्बोपस्थितिकत्वाच्च । स्वर्गस्य

(१) यागस्य क्षेत्ररूपतया स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेन फलस्यैव भाव्यत्वमुचितमिति भावः ।

(२) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । विजातीयसुखत्वस्यैव इति तु समीचीनः प्रतिभाति ।

वज्रभिः प्रार्थ्यमानतया शास्त्रस्य महाविषयत्वलाभाच्च । लाघवाद्य-
विशेषेऽपि च न सुखत्वस्येहिकामुभिकसाधारणस्य, विलम्बोप-
स्थितिकत्वाच्च जन्यतावच्छेदकत्वम् । खरसतोदुःखसम्भिन्नसुखस्यैव
इच्छाविषयत्वाद्दुःखसम्भिन्नसुखस्य फलत्वानुपपत्तेः^(१) । व्याप्यधर्मेण
जन्यत्वसम्भवे व्यापकधर्मस्यान्यथामिद्वत्त्वाच्च व्यभिचारेण सुखत्वस्य
वर्गत्वदेव कार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः^(२) । अतो विश्वजित्त्वावच्छिन्न-
तारणतानिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वं विजातीयस्वर्गस्यैव^(३) युक्तम् ।

मोक्षोऽपि च यद्यपि दुःखध्वंसरूपस्तदा पापक्षयादिवदेव न
विश्वजिज्जन्यः जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्^(४) । यदि त्वानन्दावाप्तिरूप-
तदा तस्य ज्ञानैकजन्यत्वान्न विश्वजिज्जन्यत्वम्^(५) । यदापि हि,

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताजनकादयः ।

इत्यादिवचनात्कर्ममात्रजन्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयो वा प्रामा-
णिकः^(६), तदापि त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गम् इत्याद्युपक्रमोपसंहारपर्या-

(१) ऐहिकसुखन्तु दुःखसम्भिन्नमेवेत्याशयः ।

(२) अन्यथामिद्वत्त्वं व्यभिचारे, व्यभिचारश्च जन्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तौ
हेतुः । विजातीयसुखत्वपर्यवसितं स्वर्गत्वं यथा कार्यतावच्छेदक-
मुपपद्यते, तथा सुखत्वं नेति व्यतिरेके दृष्टान्तः ।

(३) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । 'विजातीयस्वर्गत्वस्येति भवितुमुचितम् ।
विजातीयसुखत्वस्येति तु युक्तं प्रतिभाति ।

(४) अभावस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वेन तस्य जन्यतावच्छेदकत्वे
गौरवमिति भावः ।

(५) ज्ञानादेव मुक्तिरिति हि वेदान्तदिखिडमः ।

(६) मोक्षस्य कर्ममात्रजन्यत्वमिति मतन्तु दार्शनिकैर्नादृतं । समुचित-
ज्ञानकर्मकार्यत्वं प्राचांमनुमतमपि शङ्कराचार्येण निराकृतम् ।
इत्यत उक्तं यदापि प्रामाणिक इति ।

लोचनया कर्मशब्दस्य सर्वकर्मपरत्वावसाधादश्रुतफलकविश्वजिदादि-
मात्रपरत्वे प्रमाणाभावः ।

न चैवमपि कर्मान्तरसाधारणेनास्यापि तत्फलकलोपपत्तेर्विश्व-
जिदाक्यस्योत्पत्तिपरत्वेनापि चरितार्थत्वात् फलकल्पनाऽनुपपत्तिरिति
वाच्यम् । उक्तवाक्येन कल्पनालाघवानुरोधेन क्लृप्तप्रयोगविधिका-
नामेव कर्मणां मोक्षफलकत्वावगमेनाक्लृप्तप्रयोगकस्य विश्वजिदादे-
र्यङ्गणे वैरूप्यप्रसङ्गेन विश्वजिदाक्येऽपि प्रयोगविधिसिद्ध्यर्थं फल-
कल्पनाया आवश्यकत्वात् । एतेन विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिवाक्या-
त्कर्मणा पिढलोक इत्यादिवाक्याद्वा विविदिषादिमात्रार्थत्वं पिढ-
लोकमात्रार्थत्वं वा विश्वजिदादेरपास्तम् । अत एव प्रयोगान्तर-
कल्पनाभियैव प्रयाजादीनां न विविदिषाद्यर्थत्वम् । एतेन धर्मेण
पापमपनुदतीत्यादि वाक्येन पापक्षयफलकत्वं विश्वजिदादेरपास्तम् ।
तस्य नित्यस्थले निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुषङ्गिकत्वेन विश्वजिति
प्रयोजकत्वकल्पने वैरूप्यापत्तेः ॥४॥३॥५॥६॥७॥

क्रतौ ॥ ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौत्यानि
कर्माणि विधाय, प्रतिष्ठन्ति च वा य एताराचौरूपयन्तीत्यादि
श्रुतम् । तत्र रात्रिसत्रादौ पूर्ववत् स्वर्गकल्पने स्वर्गोपस्थितिसिद्धा-
श्चकपदोपस्थितिः कामपदान्ततत्कल्पना चेति गौरवापत्तेर्लाघवात्
श्रुतप्रतिष्ठादेरेव भाव्यत्वकल्पनम् ।

तत्र त्रियं व्यवस्था । यत्र श्रुतानामेव पदानां लक्षणया फल-
परत्वसम्भवो यथोदाहृते वाक्ये तिप्प्रत्ययस्य सूडर्थत्वं कल्पयित्वा
भविष्यत्कालवृत्तित्वेन साध्यत्वावगतौ प्रतिष्ठादिस्वाभाव्यादौचित्य-

सिद्धा भाव्यत्वम् । धातोरेव वा सञ्जतत्वं परिकल्प्येच्छाविषयत्वावगतौ
स्वर्गादिवदेव साध्यत्वावगतिः । तन्न प्राथमिकफलापेक्षायां श्रुत-
वाक्यस्यैव लक्षणया फलपरत्वे प्रमिते पश्चात् सुत्यपेक्षायां अप्राप्ति-
फललब्धविधेरेव स्तावकत्वम् ।

यत्र श्रुतेश्चर्यवादपदेषु न स्तावकत्वं कल्पनां विना फलपरत्व-
मावेणोपपत्तिः, यथा यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनमित्यादौ ।
तत्र तेषां स्तावकत्वं मेव । फलाकाङ्क्षायां तु उपस्थितपदसमान-
जातीयपदान्तरस्यैव कामपदयुक्तस्य कल्पनेति न सर्वथा स्वर्ग-
प्रयुक्तत्वम् ॥ ४ ॥ ३ ॥ ८ ॥

काम्ये ॥ यत्र श्रुतब्रह्मवर्चसादिफलक्येऽपि शास्त्रस्य महा-
विषयत्वलाभाय स्वर्गफलकत्वकल्पना । ब्रह्मवर्चसादिक्त्वायुरादि-
वदानुषङ्गिकम् । तत्र किं वाच्यम् । रात्रिसत्र इति शङ्कास्मन्द-
विषयान्तेन शिष्यहितार्थं परिहर्तुं सूत्रम् । फलाकाङ्क्षायाः श्रुत-
पदेनैव शान्तेरुद्देश्यानेकलनिमित्तकवाक्यभेदप्रसङ्गाच्च न स्वर्गकल्पना ।
महाविषयत्वाभावस्तु विशेषश्रवणे न दोषः । आयुरादौ प्रमाण-
द्वयसत्त्वादानुषङ्गिकत्वेऽपि प्रकृते तदनुपपत्तेश्च ॥ ४ ॥ ३ ॥ ८ ॥

सार्वकाम्यं ॥ एकैकस्मै कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते सर्वेभ्यो-
ज्योतिष्टोमः, एकैकस्मै कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते सर्वेभ्यो-
दर्शपूर्णमासाविति श्रुताभ्यां वचनाभ्यां संयोगपृथक्त्वान्यायेन सर्व-
फलार्थत्वम् । न तु तत्तत्प्रकरणस्थगुणकामानामपि दर्शादिप्रयोज्य-
त्वान्तदभिप्रायेणानुवादत्वम् । वैयर्थ्यादौपचारिकत्वाङ्गीकारे ताद-
र्थ्यस्य प्रमाणाभावाच्च । अतोऽप्राप्तार्थत्वादेव विधिभावनावशि-

पदाध्याहारेण सर्वफलार्थत्वेन विनियोगः । न चेवं स्वर्गार्थत्वबोधक-
विधिवैयर्थ्यम् । गोबलीवर्दन्यायेन भिन्नविषयत्वकल्पनयाऽभ्युदयशि-
रस्कृतार्थलोपपत्तेः ।

अत्र चाविशेषत्वात् सर्वफलानि ज्ञेयानि । न तु ध्यानार्थवाद-
गतानि अन्यशब्दस्य सदृशवार्चित्वाज्ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमाससदृशसोम-
यागान्तरेऽन्तरजन्यफलानि, तस्मात्तत्र परस्तत्र तत्र यथायोगं सर्वशब्दः ।
अर्थवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनैवोपपत्तौ हारियोजनगतसर्वशब्दन्यायेन
सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः । अत एव सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाद्वैदिकफल-
मात्रपरत्वमपि नाशङ्क्यम् । वैदिकानामपि पूर्वमनुपस्थितत्वात् ।
कथञ्चिदुपस्थितेर्लौकिकेऽप्यविशेषात् । यानि तु शशविषाणप्राप्तादीनि
केनापि प्रमाणेनाप्रसिद्धानि, तेषां न सर्वशब्देन ग्रहणम् ।

यत्त्वतीन्द्रियार्थापरोक्षज्ञातृत्वलक्षणसर्वज्ञ्यादेरपि न सर्वशब्देन
ग्रहणं, तस्य लोकवेदयोः कचिदप्युपायान्तरजन्यत्वादर्शनादित्युक्तं
तन्त्रसार-तन्त्ररत्नादौ । तत् प्रवृत्त्यालोकन्यामात् सूक्ष्मव्यवहित-
विप्रकृष्टज्ञानं, भुवनज्ञानं सूर्यसंयमादित्यादिपातञ्जले ;

चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि ।

मां तत्र मनसा ध्यायन्विश्वं पश्यति चक्षुषा ॥

इत्यादिपुराणेषु च सिद्धिमात्रे योगधारणाविशेषस्य साधनत्वे-
नोक्तत्वादुपेक्षितम् । निरतिशयसर्वज्ञस्याजन्यत्वेऽपि भुवनज्ञानादेः
सम्भवेन ग्रहणोपपत्तेः । न चैवमपि मन्वादीनामपि सर्वज्ञलोपपत्तेः
स्मृतीनां वेदमूलत्वानापत्तिः । अष्टकास्वर्गसाधनत्वस्य प्रमाणान्तरेणा-
सिद्धौ योगेनापि द्रष्टुमशक्यत्वात् ॥ ४ ॥ ३ ॥ १० ॥

तत्र सर्वे ॥ एकस्मिन् प्रयोगे किं सर्वाणि फलान्युत्पद्यन्ते
उतैकमिति चिन्तायाम् । सर्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन कार्यताव-
च्छेदकत्वात्कारणेन च तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियमात्सर्वाण्युत्पद्यन्ते ।
अस्तु वा तच्छब्दादाविव पुत्रत्वादिनैवोद्देश्यता । सर्वत्वञ्च तद्विशि-
ष्टत्वादविवक्षितम् । तथाप्येकस्मिन् प्रयोगे कारणसत्त्वात्सकलकार्यो-
त्पत्तौ बाधकाभावः । न ह्येकं कारणं कार्यद्वयं नोत्पादयति ।
एकस्माद्यपि* घटाद्रुपकृतिरूपक्रियाद्यनेकोत्पत्तिदर्शनात् ।

एककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नान्तरस्यानुत्पत्ति-
दर्शनात् पुत्राद्यन्तरज्जोत्पद्यताम् । कार्यतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नस्य
तु पश्चादेरुगपत् क्रमेण वोत्पत्तौ बाधकाभावः । न च सर्वेषां युगप-
त्कामनाऽभावादनुत्पत्तिः । कामनायाः कर्माङ्गत्वे फलं प्रति जनकत्वे
वा प्रमाणाभावेन तदभावेऽप्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । प्रवृत्तिं प्रति
परं फलेच्छायाः कारणत्वादन्यतरफलेच्छामात्रेण प्रवृत्तौ जातायां
कारणसत्त्वेन सर्वकार्योत्पत्तौ न किञ्चिद्बाधकम् । अतएव विध्वग-
समीहितसाधनत्वमप्यन्यतरसमीहितत्वबोधनेनोपपन्नम् । न च सर्व-
फलोत्पत्तौ तेषां भोक्तव्यत्वेन भोक्तानुपपत्तिरिति तन्त्रसारोक्तं
युक्तमिति वाच्यम् । ज्ञानेन तदपूर्वाणां नाग्रात् ।

यदा स्वर्गवाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्यैव मुख्यफलत्वम् । अन्येषान्वैकैकस्यै
कामाद्येत्यर्थवादादप्येकतव एकैकस्यै, अयन्तु नैकैकस्मा एव,
किन्तु सर्वेभ्योऽप्येत्यर्थावगतेरानुषङ्गिकत्वमिति तन्त्रसारोक्तमाश्रीयते ।

* इत्यमेव याठः सर्वत्र । एकस्मादपि,—इति तु भवितुमुचितम् ।

तदा तेषां कामनाऽभावेऽप्यायुरादिवदुत्पत्तौ नैव किञ्चिद्वाधकम् ।
 वस्तुतस्तु सर्ववाक्यस्याभ्युदयशिरस्कलेनाप्युपपत्तेरर्थवादस्य च साध्यत्व-
 समुच्चायकत्ववन्मुख्यत्वसमुच्चायकत्वस्याप्युपपत्तेरिदं मतमुपेक्षितमिति
 पूर्वोक्तयुक्तैव सर्वोत्पत्तिः । अस्तु वा अकाम्यमानस्यानुत्पत्तिः ।
 तथापि यत्र द्विरात्राणामेव फलानां कामना, तत्र तावतामु-
 त्पत्तिः केन वार्यते । न चायमेव सिद्धान्त इति तन्मसारोक्तं
 युक्तम् । भाष्यादिष्वकथनेनापसिद्धान्तात् ।

अत एव यद्यप्यनुपस्थितत्वाच्च पुत्रत्वादिकमुद्देश्यतावच्छेदकम् ।
 सर्वशब्दस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वाच्च सर्वत्वमपि । अपि तु पूर्ववाक्ये
 कामशब्दोपादानात्तस्यैव सर्वशब्देन सर्वनाम्ना परामर्शात्कामना-
 विषयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं कार्यतावच्छेदकं चेत्याश्रीयते । तदापि
 यत्र समूहालम्बनात्मिकाऽनेकविषयिणी कामना, तत्र तावता-
 मुत्पत्तिरनिवार्यैवेति प्राप्ते ।

उक्तयुक्ता प्रवृत्तिप्रयोजककामनाविषयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् ।
 अनुष्ठानोत्तरकालभाविकामनाविषयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिवारणाय प्रवृ-
 त्तिप्रयोजकतया कृत्वाया एवोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशार्थं प्रवृत्ति-
 प्रयोजकेति कामनाविशेषणम् । अतस्त्वानुष्ठानोपक्रमे या कामना
 तद्विषयत्वावच्छिन्नस्यैकस्यैवोत्पत्तिर्नान्यस्य ।

न च समूहालम्बनस्थले विषयताया व्यासृज्यवृत्तित्वाद्नेको-
 त्पत्तिप्रसङ्गः । समूहालम्बनज्ञान इव समूहालम्बनेच्छायामपि
 प्रत्येकविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । इतरथा तादृशकारणात् समूहा-
 लम्बनात्मकयोरेव स्मृतियत्नयोस्तत्पत्त्यापत्तेः । अत एककार्यताव-

च्छेदकावच्छिन्नस्यैवोत्पत्तिनियमादेकमृदादिभ्यो घटान्तरानुत्पत्ति-
वत्फलान्तरस्याप्यनुत्पत्तिरित्येकप्रयोगे एकमेव फलम् ।

निमित्तस्थले च तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्पापचयकामनाया-
स्तत्त्वाभावेन पापचयस्योक्तविधकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावेन
युगपन्नित्यकाम्यप्रयोगे पापचयेण सह स्वर्गादिफलोत्पत्तावपि न
चतिः ।

अत एव स्वातन्त्र्येण यत्र विविदिषापरमेश्वरप्रीत्याद्यर्थत्वेन
तत्तद्विधिवलेन यज्ञानुष्ठानं, तत्र कारणसत्त्वेन स्वर्गाद्युत्पत्तौ
प्रसक्तायां, त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गमित्यादि स्मृत्या फलान्तरवेष-
स्यापि तच्चाङ्गत्वेन विधानादितरफलाभावविशिष्टविविदिषादेरेव
वा, अकामः सर्वकामोवेत्यादिना फलत्वाभिधानात् न तदुत्पत्तिः ।
सार्वकाम्यवाक्येन पश्चाद्यन्यतरत् स्वर्गवाक्येन स्वर्ग इति तु इष्टमेव ।
इदमपि तु स्वर्गवाक्यस्य प्रयोजनमित्यपि ध्येयम् । प्रयोजनं, तत्त-
त्कामोत्पत्तिः ॥ ४ ॥ २ ॥ १ ॥

एवं वा—

स्वर्गस्तावदामुष्मिक एव । .

यज्ञ दुःखेन सम्भिन्नं च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इति वाक्यशेषावगतनिरतिशयप्रीतिरूपस्य तस्येह जन्मन्य-
वभावात् । तत्तार्थवादादौ* देशविशेषभोग्यत्वप्रसिद्धेश्च । पशु-
पुत्रादीनां त्वेहिकामुष्मिकत्वम् । न तु केवलामुष्मिकत्वम् । तच्चापि

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । तस्यार्थवादादौ,—इति तु समाचीनं प्रतिभाति ।

भोगप्रतिबन्धकदुरितसत्त्वे तु आसुप्तिकत्वम् । तदभावे लैहिकत्वमेव । न च कर्मणां शरीरान्तरारम्भद्वारैव फलसाधनतेत्यत्र किञ्चिन्निधामकमस्ति । येन केवलामुप्तिकत्वं भवेत् । न चैषां केवलैहिकत्वम् । इह जन्मानि पुत्रपशुराज्यादिसत्त्वे तदयोग्यत्वे वा जन्मान्तरे तन्मे स्यादिति कामनायादुरपक्लवत्वात् । अतो-मुमूर्षुणाऽपि पश्चाद्यर्थं चित्राद्यनुष्ठेयमेव । यत्र तु वृक्षादावैहिकमेव कामना, तत्र केवलैहिकत्वम् । अस्तु वा वृक्षादेरपि तादृशकामनासत्त्वे उभयरूपत्वम् । केवलैहिकत्वं तु पुत्रगतपूतत्वादावाहवनीयादौ च द्रष्टव्यम् ॥४॥३॥१२॥

समवाये ॥ अग्निं चित्वा सौचामण्या यजेत, वाजपेयेनेह्य वृह-
स्पतिसवेन यजेतेत्यग्नि-वाजपेयप्रकरणे श्रुतम् । तत्र प्रकरणान्तर-
न्यायेन प्रसिद्धसौचामणौ-वृहस्पतिसवापेक्षया कर्मान्तरमेव तत्त-
द्धर्मकं अग्नि-वाजपेय-पूर्वकालकत्वविशिष्टं विधीयते । तस्य
च फलापेक्षायां प्रकरणादिनाऽग्नि-वाजपेयाङ्गत्वमविवादमेवेति
तत्तत्प्रयुक्तत्वं तत्तत्कर्मान्तरस्य । समाप्तेऽपि वृहस्पतिसवाद्यतिरि-
क्ताङ्गविशिष्टवाजपेयादिप्रयोगे तदुत्तराङ्गमिदं फलानुकूलयोग्य-
तायाः परमापूर्वनिष्ठायाजननार्थं न विरुध्यते ।

अथ च पूर्वपक्षो निर्बीजोगतार्थश्चेति नातीव तत्रादरः ।
तत्तदधिकरणादेः प्रयोजनमात्रं तु शिष्यहितार्थं कथ्यत इति
द्रष्टव्यम् । एवं यत्राप्यन्यत्र पूर्वपक्षानुक्तिः, तत्रेदेमेव प्रयोजनम् ॥
॥४॥३॥१३॥

उभयार्थं ॥ दर्शपूर्णमासयोः, संख्याय पौर्णमासीं वैश्वधमनुवर्त्त-

यतीति श्रुतोवैमृधोऽपि प्रकरणादुभयोर्दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । न च वाक्येन पौर्णमासीमात्राङ्गत्वावगमः । वाक्यस्य-पौर्णमासीपदस्य ह्यप्प्रत्ययोपात्तकालप्रतियोगिसंस्थापदवाच्यसमाप्तिविशेषणत्वेनाङ्गि-परत्वाभावात् । तच्चेऽपि वा संस्थाप्येतिपदस्य साकाङ्क्षताऽऽपत्तेः । न च फलान्तेष्वप्यामङ्गार्थमप्युपात्तस्योपस्थितत्वाद्वाचिप्रतिष्ठावत्तद्वाचक-पदान्तरकल्पनया पौर्णमासीमात्राङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रयाजादि-वत्प्रकरणेनोभयार्थत्वकृत्तौ भ्रातृव्याभिभूतिवदेव पदान्तरकल्पनाऽनुप-पत्तेः । अतः स्वतन्त्रकालविधानात् पौर्णमास्युत्तरमेव तद्दिने क्रिय-माणोऽयमुभयाङ्गमुभयप्रयुक्त इति प्राप्ते ।

प्रयाजेष्वङ्गप्रभ्रातृव्याभिभूतेः कल्पने गौरवात् युक्तं विलम्बोप-स्थितस्यापि कृत्प्रकृत्यपकारस्यैव फलत्वम् । प्रकृते पौर्णमास्युपकारस्यापि कृत्प्रत्वाद्युक्तं स्ववाक्योपस्थिततत्पदकल्पनया वाक्येनैव तन्मात्रार्थत्वम् । अतश्चात्र पौर्णमासीप्रयोगसमाप्युत्तरकालविशिष्टं कर्मैव पौर्ण-मास्युद्देशेन विधीयते । न चैवं तस्यापि विहृतित्वादतिशयेन य इत्येति वचनेन वा अमावास्याकालकलापत्तिः । अनुशब्देन पौर्णमास्यानन्तर्यस्यापि विधेयत्वेन तद्वाधात् । न चैवमप्यनुनि-र्वाण्यदेविकादिविर्वत् प्रधानमन्त्रोत्तरत्वस्यैवापत्तेः प्रयोगबहिर्भावाना-पत्तिः । संस्थाप्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, यच्छक्रुयात्तद्दद्यादिति दक्षिणा-भेदान्नानाच्च, प्रयोगभेदस्य सङ्कर्षे वक्ष्यमाणत्वात् ।

उपयोगस्तु परमापूर्वजननानुकूलायां फलानुकूलायामेव वा समुदायापूर्वनिष्ठायां योग्यतायां द्रष्टव्यः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे अमा-वास्यायां तन्त्रमध्ये वैमृधः कार्य इति तन्त्रसारः । तच्च, स्वतन्त्र-

कालक्रमचोराक्षानात् । अतोऽमावास्याविकारेष्वतिदेशः प्रयोजनम् ।
यदा तु पार्वणहोमवदस्यापि विहतावतिदेशोनेष्यते, तदा सङ्कल्पे
उभयोर्ल्लेखः, सिद्धान्ते पौर्णमासस्यैवेति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ २ ॥ १ ॥ ४ ॥

अनुत्पत्तौ ॥ सोमे, प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति,
आग्निमासतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति श्रुतम् । तत्र प्रहरणन्तावद्-
द्वितीयया परिधिसंस्कारकम् । परिधयश्च यद्यपि न सोमयागाङ्गं,
तथापि तदङ्गभूतसवनीयादङ्गत्वेन प्राप्ता एवेति तेषां फलवत्त्वम् ।
अतश्च हारियोजनस्यापि यद्यपि नेदमुत्पत्तिवाक्यं, तथापि तदु-
त्पत्तिवाक्ये फलाश्रवणात्तस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वम् । यद्यपि चायं
सोमयागाभ्यास एव, तथाप्येतदभ्यासस्य परिधिग्रहणाङ्गत्वम् । अभ्या-
सान्तराणां स्वर्गाद्यर्थत्वेऽपि उद्गात्रपञ्चेदनिमित्त-पुनःप्रयोगस्येव न
विरुध्यते ।

एवं द्वितीयवाक्ये अनूयाजायद्यपि न सोमयागे प्रहृताः,
तथापि तदङ्गसवनीयाद्यङ्गत्वेन सन्त्येव फलवन्तः । आग्निमासतश्च-
क्षस्य तु धागवत्प्रकरणात्^(१) क्रत्वङ्गत्वं कल्प्यते, तावदाक्येनैवानूया-
जाङ्गत्वम् । न वा तत्र वैमृधवत्पदान्तरकल्पनाऽपि । अङ्गभूतका-
लविशेषणत्वेनैवाङ्गत्वोपपत्तेः । न च त्रैमृधवदस्यानुत्पत्तिवाक्यत्वा-
दुत्पत्तिवाक्ये च फलाकाङ्क्षायां प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वकल्पनेति
मूलोक्तं युक्तम् । उत्पत्तिवाक्ये तदपेक्षायामपीष्टसामान्यस्य भाव्य-

(१) इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, यावत् प्रकरणात्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

त्वमङ्गीकृत्य वाक्यान्तरेण विनियोगोपपत्तौ दुर्बलप्रमाणेनाङ्गत्वकल्प-
नाऽनुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

हारियोजनस्य तावज्ज्योतिष्टोमत्वेनैव स्तर्गादिरूपस्य फलस्य
कृत्तृत्वाच्च वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया प्रहरणाङ्गत्वे प्रमाणमस्ति ।
आग्निमारुतस्य यद्यपि विशिष्य वाक्येन न कत्वङ्गत्वम्, तथापि
द्वादशस्तोचोऽग्निष्टोम इत्याद्यनन्यथाभिद्वलिङ्गोपपद्यप्रकरणवशेनैव
कत्वङ्गत्वसम्भवे वाक्येनाङ्गत्वकल्पनाऽयोगात् ।

वस्तुतस्तु, प्राप्तानूयाजोद्देशेनोर्ध्वत्वस्याग्निमारुतस्य च विधौ
वाक्यभेदापत्तेः परस्परान्वयवादिनां प्राचामपि विशेषणविधि-
कल्पनागौरवापत्तेर्नानेन वाक्येनाग्निमारुतस्यानूयाजाङ्गत्वेन विधा-
नम् । अत एवाग्निमारुतादूर्ध्वमित्यत्र पदद्वयेन लक्षणया तत्प्र-
तियोगिकोर्ध्वकाल एवानूयाजोद्देशेन विधीयते । दर्शपूर्णमा-
साभ्यामिद्वेत्यादौ तु तृतीयान्तस्तेद्वेत्यत्रैवान्वयान्न लक्षणेति
ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु, न प्रकृतेऽपि लक्षणा, तां चतुर्भिरितिवद्विशिष्ट-
भावनाबोधेऽप्यूर्ध्वत्वमात्रविधिकलतया विधेयानेकत्वाभावात् । प्रयो-
जनं, पूर्वपक्षे सवनौयविकारे 'सोमयाजानङ्गे हारियोजनाग्निमा-
रुतयोः करणं, सिद्धान्ते नेति ॥४॥३॥१५॥

उत्पत्तिः ॥ सोमप्रकरणे एव, दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वया सोमेन
यजेतेति श्रुतम् । तत्र यद्यपि फलार्थतया सोमयागस्य कृत्तृत्वात्
प्रकृते प्रत्यभिज्ञानबलेन न कर्मान्तरत्वशङ्का, तथापि प्रकरणान्त-
रन्यायेन दर्शपूर्णमासधर्मकस्यैव कर्मान्तरस्य फलवत्सोमयागोद्देशेन

विधेयपूर्वकालविशेषणतथा विधानम् । न चात्र वाक्यभेदः ।
परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादिति प्राप्ते ।

सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ आख्यातासमानाधिकरणत्वेन
व्यवहितपरामर्शकत्वस्य कौस्तुभादौ स्थापितत्वात्कर्मन्तरत्वानुपपत्तेः
स्वफलप्रयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालत्वस्यैव सोमयागोद्देशेन विधानमिति
कार्त्तार्थ एवायं संयोगः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे सोमारम्भात् पूर्व-
स्मिन् पर्वणि दर्शपूर्णमासधर्मकं कर्मन्तरं सद्यस्कालं, कृत्वा
ब्रह्मकालं दर्शो वा पूर्णमासो वा कार्यः, सिद्धान्ते नेति ॥४॥३॥
१६॥

फलसंयोगः ॥ वैश्वानरेष्टिस्तावत् पूतत्वाद्यार्थवादिकफलार्था ।
सत्यपि निमित्तसंयोगेनाकरणे प्रत्यवाये भावनाभाव्यत्वेन पापच-
यापेक्षया पूतत्वादेरेव लघुभूतस्यान्वयात् ।

तत्र पुत्रगतपूतत्वादिफलप्रयुक्ता सा, उत कर्त्तृगतपूतत्वादि-
प्रयुक्तेति चिन्तायाम् । विधानात् कर्त्तृसमीहितस्यैवाक्षेपादा-
धानगतात्मनेपदेन चाग्निप्रयोज्यफलस्याधातृगामित्वावगतेरिष्टिकर्त्त-
र्यैव फलम् । न च यस्मिन् जाते इत्यादिना धर्मिषाहकप्रमा-
णेन पूतत्वादेः पुत्रगतत्वावसायः । तस्यापि स तेजस्वीति सर्वनाम्ना
निर्वपतिकर्त्तुरेव समानाधिकरणविभक्तिनिर्दिष्टस्य परामर्शनावि-
रीधित्वादिति प्राप्ते ।

यच्छब्दसमभिव्याहारे सति तच्छब्दस्य तदर्थपरामर्शित्वनिय-
मेन पुत्रगतपूतत्वादेरेव फलत्वावसायान्तस्यापि कर्त्तृसमीहितत्वेन
विध्यात्मनेपदयोरविरोधात् पुत्रगतपूतत्वादिप्रयुक्तैव सा । अकरणे

प्रत्यवायस्य कर्तृनिष्ठ एव । प्रयोजनं, पुत्रमरणेऽपि जातेष्टिः पितरि
फलसंस्कारास्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ॥४॥३॥१७॥

एवं वा—

इयमिष्टिः पुत्रजननानन्तरमेव कार्या सप्तम्या जननस्य निमि-
त्तत्वावगमेन निमित्तानन्तरं नैमित्तिकस्योचितत्वात् । न च
सप्तम्या जननोत्तरकालविधिरिति 'तन्त्रसारोक्तं युक्तम् । पुत्र इति
सामानाधिकरणानुपपत्तेः । अतोभिन्न इतिवन्निमित्तपरैव सप्तमौ ।
सापेक्षत्वाच्च हविरार्त्तिन्यायेनोभयविवक्षा । यद्यपि पुत्रमात्रं निमित्तं
स्यात्तथापि निमित्तानन्तर्यलाभेन नैमित्तिकस्याग्रौचकालबाधेनाप्य-
नन्तरमेव करणम् ।

न च स्तन्यपानाभावे पुत्रमरणेन शेषिविरोधापत्तिः । जात-
कर्माङ्गभूतस्य घृतमधुप्राशनपूर्वकस्य वैधप्राथमिकदक्षिणस्तन्यप्राश-
नस्योत्तरकालिकत्वेऽपि रागतोयत्किञ्चित्प्राशनस्य सम्भवेन मरणा-
नापत्तेः । न च जननानन्तर्यस्य जातकर्मण्यावश्यकत्वाद्दिनि-
गमनाविरहः । प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वस्यैव विनिगमकत्वादिति प्राप्ते ।

जातकर्मणोनालच्छेदपूर्वभावविधानात्, अस्मिन्कालस्य च
प्राशननिषेधादिष्टेर्जननानन्तरमेव करणे मरणापत्तेः शेषिविरोधा-
पत्त्योत्कर्ष एव । तच्च निमित्तश्रुत्यनुरोधेन स्मार्त्तनिषेधस्यानाहि-
ताग्निपरत्वम्^(१) । भूतनिमित्तस्थले निमित्तस्य नैमित्तिकानुष्ठाप-

(१) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ततश्च निमित्तश्रुत्यनुरोधेन
स्मार्त्तनिषेधस्य नानाहिताग्निपरत्वम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

नमाचे विधेस्तात्पर्येणानन्तरानुष्ठानस्यासति बाधके उत्सर्गसिद्धत्वेन
निमित्तश्रुत्यनुरोधान्निषेधसङ्कोचानुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु, निमित्तत्वमनन्तरावस्थानुष्ठापकत्वमेव । अन्यथा
भेदनहोमादेरपि पदार्थगतकृत्क्रमबाधानुरोधेनान्ते करणापत्तेः ।
जातकरणनामकरणादौ मलमासादावनुष्ठानानुपपत्तेश्च । अतो-
निमित्तश्रुतिविरोधेऽपि जातकर्मणोऽपि निमित्तानन्तर्यश्रवणादव-
श्यमन्यतरस्य तद्बाधे निषेधस्यापि सङ्कोचापत्त्या जातेष्टावेव तद्बाधः ।
वरं हि स्मार्त्तानामप्यनेकेषां बाधे श्रौतस्याप्येकस्य बाधः । प्रमेय-
बलाबलस्य बलवत्त्वात् । अतोयच्चैवैतादृशबलवद्बाधकं कालवि-
धिर्वाऽगत्या तत्रैवानन्तर्याघटितमेव निमित्तत्वं लक्षण्याऽऽश्रीयते ।
अतश्च तत्रातिदेशप्राप्तानां सामान्यविहितानां वा श्रौचकालादीनां
बाधे प्रमाणाभावादाश्रौचापगमे मलमासादिरहिते शुद्धे पर्वणि
जातेष्टिः कार्या ॥४॥३॥१८॥

प्रधानेन ॥ गृहस्थतिसवोवाजपेयोत्तरं शरद्येव कार्यः । यद्यपि
हि क्वाप्रत्ययेन नानन्तर्यमभिधीयते, पूर्वकालमाचे स्मरणात् ।
तथाप्यौपदेशिकशरत्कालस्य साङ्गप्रधाने विहितत्वेनाङ्गिः प्रयाजा-
दिव्यग्नेरिवातिदेशिकस्य वसन्तादिकालस्य बाधोपपत्तिः । एवं
सौचामण्यपि चयनाङ्गत्वात्तदुत्तरकालमेव कार्या । न तु पर्वणि
यागप्रयोगोत्तरकालोक्ते । तदानीं चयनमियमादृष्टस्य नष्टत्वे
सौचामण्या अनुपयोगात् । न हि स क्रत्वङ्गं, धातुसम्बन्धाधिका-
रविहितेन क्वाप्रत्ययेन चयनमात्राङ्गत्वप्रतीतेरिति प्राप्ते ।

शरत्कालस्य वाजपेयप्रयोगविशेषणत्वेन विधेयत्वादाजपेयेन-

इति तृतीयया च दृष्टयतिषवस्य तद्विर्भावावगतेस्तत्र शर-
द्विध्यभावात्काष्ठापेक्षायां नामातिदेशप्राप्तवसन्तादिकालबाधे प्रमा-
णाभावः । एवं सौचामण्यामपि पर्वबाधे । अग्निं चित्तेत्यनेन हि
चयनेन क्रत्वपूर्वसाधनीभूताग्निं संस्कृत्येत्यर्थावगतेस्त्यंश्चयनभाव-
नोत्तरकालत्वसिद्धिः । न चानुपयोगः । चयनप्रयोज्यक्रत्वपूर्वं एवो-
पयोगेऽपि चयनाङ्गलोपपत्तेः । न' लेतावता क्रत्वङ्गत्वमिति तन्मन्त्रा-
रोक्तं मन्तव्यम् । प्रमाणाभावात् । क्रत्वङ्गं वा चित्यङ्गत्वेनोपपद्यत-
इति सङ्कर्षसूत्रं क्रत्वपूर्वोपयोगाभिप्रायं व्याख्येयम् । अत एतेऽपि
कालप्रयोजकाः ॥ ४ ३ ॥ १ ८ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदौपिकायां

चतुर्थस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

प्रकरण ॥ राजसूयप्रकरणे, इष्टिपशुसोमयागा अथायास्य होमविदेवनादयः सर्वे फलाकाङ्क्षा अपि श्रुतेन न स्माराज्येन फलेन सम्बध्यन्ते । भावार्थाधिकरणन्यायेन यजेरेव फलभावनाकरणत्वादयागानान्तदङ्गत्वोपपत्तेः । राजसूयपदस्य यजिसामानाधिकरण्येन तन्माचनानामत्वाच्च । न च राजा सोमः सूयतेऽभिषूयते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दस्य सोमयागमाचवाचित्वात्तेषामेव फलसम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । राजा चत्रियेण सूयते निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वव्यप्यनुपपन्नत्वेन^(१) यजिसङ्कोचे प्रमाणाभावात् । अत एव राजा चत्रियः सुनोति स्नाति यचेति व्युत्पत्त्याऽभिषेचनीय एव तन्माहेष्टस्तोत्रकालाभिषेकवत्त्वसम्बन्धेन राजसूयपदप्रसिद्धेस्तथैव फलसम्बन्ध इत्यपास्तम् । अत्र व्युत्पत्त्या सर्वपरत्वसम्भवे यजिसङ्कोचे प्रमाणाभावात् । अतः सर्वे यागा एव फलप्रयुक्ता इति विदेवनादीनाम्तत्तद्विज्ञतावतिदेशः ॥ ४॥ ४॥ १॥

मध्यस्थं ॥ विदेवनादीनामङ्गत्वे सिद्धे सन्निधानादवान्तरप्रक-

(१) असमीचीनोयं पठः सर्वव्यप्यनुपपन्नत्वेन,—इति तु समीचीनः प्रतिभाति ।

रणाद्वाऽभिषेचनीयमाचाङ्गत्वस्य द्वितीये एव निराकृतत्वात्सर्वराज-
सूयाङ्गत्वस्यैव महाप्रकरणादवगतेः, सर्वप्रयुक्तत्वम् । तार्त्तीयाधिक-
रणप्रयोजनकथनार्थेदमधिकरणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥ २ ॥

प्रकरणविभागे ॥ राजसूये एव, सौम्यस्य सर्वभृद्क्षिणेति विधाय,
पुरस्तादुपसर्दा सौम्येन प्रचरतीति श्रुतम् । तत्रापि मत्पुपसर्दा
राजसूयान्तर्गतदग्धपेयाख्यसोमयागाङ्गतया फलवत्त्वे षष्ठाः पुरस्ता-
च्छब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गेन षष्ठ्यतमर्थप्रत्ययेनेति सूचानुसारात् दिग्योगनि-
मित्तायास्तादर्थ्यपरत्वाभावात्सौम्यस्यैतदर्थत्वानुपपत्तेर्वैमृधवत्पदान्तर-
कल्पनया तदर्थत्वस्य चानुत्पत्तिवाक्यतयाऽनुपपत्तेरुत्पत्तिवाक्ये च
फलापेक्षायां सामान्यविधिनाऽपि कृतेन स्माराज्यफलार्थत्वस्यैवावमा-
यात्कालार्थ एव संयोगः ।

वस्तुतस्तु, उत्पत्तिवाक्येऽपि प्रवर्ग्यन्यायेन तन्निष्ठफलवत्त्वज्ञानस्य
स्माराज्यवाक्याधीनत्वात्तदर्थत्वमेव युक्तम् । अतः सौम्यः फलप्रयुक्त-
एव पाठक्रमात्, स्वपूर्वपठितकर्मानन्तरं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्नोति देश-
प्राप्तोपसत्पूर्वं विधीयते । ततस्तु न तद्विज्ञतौ कर्त्तव्यः । पूर्ववत्त्वा-
स्यापि तद्विज्ञतौ कर्त्तव्यता, प्राप्ताऽपोद्यत इति सङ्गतिः । तेन
सङ्गत्यभावादिदमधिकरणं विदेवनाधिकरणात् पूर्वं द्रष्टव्यमिति
तन्मसरोक्तिः परास्ता । आचार्याकृत्वादिति हेतुमिस्त्वनुपलब्धि-
बाधितैव ॥ ४ ॥ ४ ॥ २ ॥

फलवद्वा ॥ वैश्वदेवीं साङ्गहणीं निर्वपेद्यामकाम इति
प्रकृत्यामनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रुतम् ।
तचामनहोमानां साङ्गहणेष्ट्यङ्गत्वम् । तस्याद्विज्ञातित्वेन प्रकरणा-

भावेऽपि सन्निधानादेव तदङ्गत्वोपपत्तेः । यत्प्रयाजानां पुरस्ता-
ज्जुहुयादहिरात्मनः सजातानां दध्याद्यदनुयाजानामुपरिष्टाज्जुहुयात्
स्वर्गलोकमपक्रामेन्मध्ये जुहोतीति प्रकृताङ्गमध्यवर्त्तितव्रवणादपि
तदुपपत्तेश्च ।

वस्तुतस्त्वकाङ्क्षाऽनुवृत्तौ प्रमाणाभावाच्चेदं प्रकरणमिति ध्येयम् ।
एवं प्रयोजनवत्त्वोपपत्तौ न ग्रामकामपदानुषङ्गेण स्वतन्त्रफलार्थत्व-
कल्पना । प्रमाणाभावात् । इत्याङ्गपरिधिपरिधानाङ्गभूतवैशेषिक-
मन्त्रैर्व्यवायाच्च । अतः सांग्रहणीप्रयुक्ता एव ते । न तु सौम्यवत्फ-
लप्रयुक्ताः । अतः सर्वदैव प्रयाजानुयाजमध्येकर्त्तव्यान तु ग्रामान्त-
रकामनायामेव ॥४॥४॥४॥ .

दधिग्रहः ॥ सोमे, यां वै काश्चिदध्वर्युश्च यजमानश्च देवता-
मन्तरितस्तस्या आवृच्छते प्राजापत्यं* दधिग्रहं गृह्णातीति दधि-
ग्रहो नैमित्तिक एव । यद्यपि चायं यच्छब्दो न निमित्तत्वप्रतिपा-
दकः, देवतापदसमभिव्याहृतस्य तस्यान्तरायनिष्ठनिमित्तत्वाप्रतिपा-
दकत्वात् । देवतायाश्चान्तरायान्वितायानित्यायाः स्वरूपेण निमि-
त्तत्वायोगाच्च । तथापि देवतान्तरायनिमित्तदोषपरिहारफलत्वाव-
गमात्तस्य च कादाचित्कत्वाच्चैमित्तिकत्वम् । अर्थवादान्वयार्थं
यदा तदा पदाध्याहारस्यावश्यकत्वाद्वा नैमित्तिकत्वम् । ज्येष्ठोह
वा एष ग्रहाणां यद्दधिग्रह इति तु वैगुण्यपरिहारार्थत्वेनापि
श्रेष्ठत्वादुपपन्नमिति प्राप्ते ।

* तस्या आवृच्छेत यत्प्राजापत्यं,—इति भाष्यदृष्टः पाठः।

न तावदार्थवादिकं फलं, पर्णमयीन्यायविरोधात् । अर्थवा-
दान्वयस्तु, यत्र देवताभावे प्रधानस्यैव लोपापत्तेस्तन्निमित्तकमपि
वैगुण्यं परिद्वियते, तच्चेतराङ्गवैगुण्यपरिहारे प्रधानमाहुष्ये वा
का सम्भावनेत्येवं नानुपपन्नः । न चान्तरायजनितवैगुण्यध्वंसस्य
कृतत्वेन तं प्रत्येवार्थवादिकफलजनकत्वस्य कल्पनयोपपत्तौ दारौभृता-
दृष्टान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । ज्येष्ठत्वसंस्तवस्याञ्जस्यानुप-
पत्तेः । पञ्चदशेऽप्यन्यतरार्थवादस्यानाञ्जस्यावश्यकत्वे 'प्रकरणपाठस्य
पाक्षिकत्वपरिहारार्थं अन्तरायार्थवादस्य तदौचित्याच्च । लाघवस्य
प्रमाणानुयाहकत्वेन प्रमाणविरोधेऽकिञ्चित्करत्वात् । अतो देव-
तान्तरायनिमित्तवैगुण्यपरिहारस्य दधियष्टेण कर्तुमशक्यत्वान्नि-
त्यमेवाङ्गं दधियष्टः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैश्वानरः* ॥ अग्नौ, यो वै संवत्सरमुख्यमभ्युत्थाऽग्निश्चिनुते यथा
सामि गर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्त्तिमार्च्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं
पुरस्ताच्चिर्वपेदिति श्रुतो यागस्त्रालस्यादिना वत्सरपर्यन्तमुख्य-
धारणासम्भवे प्रायश्चित्तरूपः नैमित्तिक एव । कर्तृममानाधिकर-
णेन यच्छब्देन क्रियाकर्तृत्वस्योद्देश्यत्वावगमान्निमित्तत्वप्रतीतेः । अतो-
भेदनहोमादिवदयं सम्बलितक्रतुनिमित्तोभयप्रयुक्तः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ६ ॥

षट्षितिः ॥ योऽग्निश्चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्रितयो-
भवन्यथ षष्ठीश्चित्तिश्चिनुत इति श्रुता षष्ठी चितिरपि उपक्र-
मस्यकर्तृममानाधिकरण-यच्छब्दबलेनाप्रतिष्ठायां निमित्तत्वावगतेर्नै-

* वैश्वानरो,—इत्यशुद्धः पाठ आदर्श पुस्तकेषु । वैश्वानरश्च नित्यः
स्याग्निवैः समानसंख्यत्वादिति हि सूत्रम् ।

मिथिक्वेव । यत्तूपसंहारे षष्ठीमिति षष्ठ्यां पूरणार्थकः प्रत्ययः,
सोऽभिधानापेक्षो न त्वनुष्ठानापेक्षः । पञ्च चितयः पूर्वमभिहिता
इदानीमियं षष्ठ्यभिधीयत इति । तस्मादग्निचयनोत्तरमप्रतिष्ठायां
निमित्ते एकैव चितिरियमदृष्टार्था, चयनाङ्गतया प्रयोगभेदेन
प्रतिष्ठाफलार्थतया वा विधीयते ॥४॥४॥७॥

पितृयज्ञः ॥ अनारभ्य श्रुतममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्तीति । तत्रायं पिण्डपितृयज्ञः दर्शश्चङ्गम् । अमावास्यापदेन
कर्मवाचिना तत्र जयां जुहुयादितिवद्वाक्याद्दर्शाङ्गत्वप्रतीतेः ।
यद्यपि चायं कालेऽपि मुख्यस्तथापि फलकल्पनाभिया अत्र कर्म-
परत्वमेव युक्तम् । यद्यपि काले एव मुख्यः कर्मणि तद्योगाच्चि-
रूढलक्षणा, प्रकृते च कालपर एव अपराह्णसामानाधिकरण्यात् ।
तथापि तस्मात्पितृभ्यः पूर्वैद्युः करोतीति वाक्ये दर्शष्टिपूर्वैद्युः-
कालश्रवणाद्वैमृधन्यायेन दर्शष्टेरुपस्थितत्वात्तदङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

अमावास्याशब्दस्य कर्मपरत्वं भवतैव निराकृतम् । लक्षणा तु
प्रमाणाभावात्कालसामानाधिकरण्यविरोधाच्च दूरापास्तैव । पूर्वैद्यु-
र्वाक्यमपौष्टेरनुपस्थितत्वाच्च तत्प्रतियोगिकं कालं विधत्ते । अपि तु
तिथिद्वये पूर्वैद्युः कालम्,

यथा ऽसौ सविता याति पितरस्तामुपासते ।

इति स्मृतिप्राप्तमनूय देवतामात्रम् । केचित्तु द्वेधे चन्द्रदर्शनात्
पूर्वैद्युरिति व्याख्याय खण्डपर्वणि परैद्युः पितृयज्ञमनुतिष्ठन्ति ।

सर्वथा न दर्शाङ्गं पितृयज्ञः । एवञ्च पौर्णमासीमेव यजेत
भाट्टव्यवासाभावास्यां इत्या भाट्टयममावास्याया यजेत पिण्ड-

पितृयज्ञेनैवामावास्यायां प्रीणातीति दर्शेभ्यभावेऽपि पिण्डपितृ-
यज्ञदर्शनं सङ्गच्छते । एतद्वलेनैव पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय
यजमानो देवेभ्यः प्रतनुत इत्यादि पिण्डपितृयज्ञार्थवादे यज्ञोप-
स्थितावपि न क्षतिः । यत्तु,

न दर्शनं विना आहुमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ।

इति मनुवचनम् । तच्छ्राद्धं कृष्णपक्षश्राद्धं दर्शेनामावास्याया
विनाऽऽहिताग्नेर्न भवति अनाहिताग्नेरिव तिथ्यन्तरेष्विति व्याख्येयम् ।
न तु दर्शेष्टिं विना श्राद्धं पितृयज्ञो न भवतीत्येवं व्याख्येयम् । दर्शपदे
लक्षणायां प्रमाणाभावात् । तेनायं स्वर्गार्थ इति मूळानुयायिनः ।

वस्तुतस्त्वकरणे सप्तहोतृहोमरूपप्रायश्चित्तस्थापस्तम्बादिभिः
स्मरणात् ज्योतिष्टोमादिकृतुभिस्तुल्यत्वश्रवणाच्च नित्य एवायम् ।
प्रयोजनं, दर्शाभावेऽपि करणम्, तद्विकारेषु च नातिदेशः ।

यत्तु भाष्यकारेण पौर्णमास्यामाधाने कृतेऽपिमावास्यायां
दर्शेभ्यभावात् पूर्वपक्षे अकरणमित्युक्तम् । तद्वादग्राहिषु पवमा-
नेष्टिपक्षे आधानोत्तरदिने पौर्णमासकालाभावे च बोध्यम् । यदा
तु तदुत्तरदिने कालसत्त्वं पौर्णमासस्य, तदाऽऽधान एव सेष्टि
सान्धारम्भाणीयं पौर्णमासान्वाधानं कृत्वा शोभूते पौर्णमासेनेद्वाऽपि-
मदर्शेभ्यङ्गतयैव पिण्डपितृयज्ञानुष्ठाने न कश्चिद्विरोधः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ८ ॥

पशङ्गम् ॥ सवनीयमन्निधावाश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिक्म्य*

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निष्क्रम्य,—इति तु भवितुमुचितम् । भाष्ये तु
आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयामेयं सवनीयं पशुमुपा-
करोति,—इति पठितम् ।

यूपं परिव्ययतीति श्रुतेन वक्ष्येन पशुत्रयार्थसाधारण्यूपपरिव्याणा-
पेक्षया यूपपरिव्याणान्तरं, सवनौचाङ्गतया प्रकरणान्तरन्यायेन
दार्ढ्यप्रयोजनकं^(१) विधीयते । आश्विनोत्तरकालता उपनिष्क्रमणश्च
पाठादर्याश्च प्राप्तमनूद्यत इत्युक्तमेव । अतस्त्वाश्विनं ग्रहं गृहीत्वा
चिह्नता यूपं परिवीयाग्रेयं पशुमुपाकरोतीति उत्पत्तिवाक्ये पुनः
श्रुतं परिव्याणं न यूपसंस्कारार्थम् । वैयर्थ्यापत्तेः । किन्तु यूपमिति
द्वितीया सप्तम्यर्थः । परिवीयेत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां पशुमित्यस्यानु-
षङ्गः । तथा च चिह्नत्करणक-यूपाधिकरणक-पशुसंस्कारक-परि-
व्याणोत्तरकालविशिष्टयागविधानात्पञ्चम्यर्थमेव परिव्याणं पञ्चमप-
क्रमणार्थमिति प्राप्ते ।

द्वितीयया परिव्याणस्य दृष्टविधयेव यूपार्थत्वे सम्भवति लक्ष-
णाऽनुषङ्गयोः प्रमाणाभावः । न च वैयर्थ्यम् । रश्नाधर्माणां
दर्भमयीत्वादीनां एतत्परिव्याणसाधारण्यसिद्ध्यर्थमनुवादत्वस्य द्वितीये
साधितत्वात् । अन्यथा रश्नाधर्माणामौपवसथ्येऽहन्यनुष्ठीयमानयू-
पपरिव्याणाङ्गत्वस्यैवानुष्ठानसादेश्यादापत्तौ अप्राकृतकार्यतत्परिव्या-
णार्थत्वासिद्धेः । सति तस्मिन् चिह्नत्करणकयूपपरिव्याणानुवादब-
लेनैव प्रकृतयागीययूपव्यक्तिसम्बन्धिपरिव्याणमात्रस्यैवोद्देश्यताऽवगमा-
त्साधारण्यसिद्धिः । अस्तु वा निर्वपतिवदेव प्रकृतिलिङ्गसादृश्येन
प्राकृतपरिव्याणातिदेशसिद्ध्यर्थमस्मिन् यूपपरिव्याणे चिह्नत्वानुवादः ।
सर्वथा न परिव्याणं पशुसंस्कारार्थम् । प्रयोजनं, यूपे द्वैरश्वन्यसत्त्वेऽपि

(१) यूपस्य दृढतासम्पादकमित्यर्थः ।

पश्चावपि द्वैरग्रन्यं पूर्वपक्षे प्रकृतौ विहृतौ च, सिद्धान्ते तु नेति ॥

४॥४॥८॥

स्वरूप ॥ यूपस्य स्वरूपकरोतीति षष्ठ्या स्वरूप्युपार्थत्वावगमात् स्वरूपा पशुमनस्तीत्यञ्जनं प्रतिपत्तिर्यत्किञ्चित् सोमस्त्रिप्तं तेनावभृथं यन्तीति वदिति प्राप्ते । स्वरूप्युपार्थत्वेऽदुष्टार्थत्वापत्तेः षष्ठ्यास्यावयवत्वेनाप्युपपत्तेः स्वरूपेति द्वितीयादिवक्षात्पञ्चञ्जनार्थत्वमेव । सोमस्त्रिप्ते तु अवभृथपदे गौणत्वाद्यनेकदोषभिद्या तदङ्गौकरणमित्युक्तमेव । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे एकयूपके पशुगणे एकस्यैव पशोः समञ्जनं, सिद्धान्ते सर्वेषामिति । पार्थसारथिभ्यो तु प्रयाजग्रेषाभिधारणन्यायेनाधारनियमस्य पशुसंस्कारार्थत्वोपपत्तेः पूर्वपक्षेऽपि सर्वेषामञ्जनप्रसङ्गात् प्रयोजनानुपपत्तिरिति । भाष्यविरोधोऽपि ॥४॥४॥१०॥

दर्शपूर्णमासयोः ॥ प्रयाजादिसर्वथागसाधारण्येन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यनेन वचनेन राजसूयवद्यजिना न सम्बन्धः, किं त्वाग्नेयादीनां षष्ठ्यामेव । दर्शपूर्णमासनाम्ना अग्नेयादिषड्यागेष्वेव प्रसिद्धार्थत्वेन यजेरवच्छेदात् । तथा च* दर्शपूर्णमासनाम्नः प्रसिद्धार्थकत्वं, तथोपपादितं पौर्णमास्यधिकरणे । तदधिकरणप्रयोजनकथनार्थन्विदमधिकरणं प्रयुक्तिसिद्ध्यर्थं न विरुध्यते । राजसूयनाम्नस्य यथा प्रकृतसर्वथागपरत्वं, तथा तदधिकरणे स्पष्टमेव । अतस्य प्रयाजादीनामङ्गत्वादिकृतावतिदेशः ॥४॥४॥११॥

ज्योतिष्टोमे ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यनेन स्वर्गफलस-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यथा च,—इति तु भवितुमुचितम् ।

त्वन्थो न सोमयागस्यैव । अपि तु प्राचणीयादीनां सर्वेषामेव ।
यागत्वाविशेषेण सर्वेषामेव यजिना फलोद्देशेनोपादानात् । सर्वेषां
ज्योतिष्टोमनामकत्वाविशेषाच्च ।

न च स्तवाक्यविहितस्यैव ज्योतिष्टोमसंज्ञकस्य फलोद्देशेन विधा-
नादितरेषान्तदङ्गत्वमिति वाच्यम् । अग्नौषोमौयाद्यपेक्षया कर्मा-
न्तरे प्रमाणाभावात् । अत एवैतदाक्यविहितकर्मणोऽप्रसिद्धत्वाद-
ग्नौषोमौयाद्यनुवादेन च सोमविधानायोगात् सोमवाक्येऽपि सोम-
विशिष्टयागस्यैव विधानम् ।

न च विशिष्टविधिगौरवभित्या साधवसहस्रतवाक्यान्तरोपात्त-
गुणादेव ज्योतिष्टोमवाक्येन कर्मविध्यङ्गीकारः । तथात्वेऽपि नित्य-
वाक्येऽपि कर्मान्तरस्य विनिगमनाविरहेणापत्तौ सोमवाक्ये एवोत्प-
त्त्यवधिगुणेन विशिष्टविध्यङ्गीकारस्य न्याय्यत्वात् । अतश्च प्रकृतत्वा-
विशेषाद्वाग्नसूयवत्सर्वेषां फलसम्बन्धः ।

न च तानि वाएतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति
वाक्यशेषास्तोमयागस्यैव ज्योतीरूपचिह्नदादिस्तोमसम्बन्धेन ज्योति-
ष्टोमनामकत्वेन प्रसिद्धार्थकत्वाद्दर्शपूर्णमासपदवच्च्यवच्छेदकत्वोपप-
त्तेस्तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तिरिति वाच्यम् । एतस्यार्थवादत्वेन
गौणतयाऽप्युपपत्तौ अर्थान्तरवाचिनो ज्योतिःशब्दस्य स्तोमवाचि-
त्वाभावात् । ज्योतीरूपस्तोमाङ्गत्वस्य च फलसम्बन्धोत्तरकास्तीन-
त्वेनाविशेषात् ।

न च ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोक्षीथ स्तोत्रमुपाकरोतीत्यनेन
वचनेन स्तोत्रोपकरणस्य सोमयागाङ्गभूतग्रहणाद्यङ्गत्वावगमात् स्तोमा-

नामपि स्वसाध्यस्तोत्रोपाकरणद्वारा सोमयागसम्बन्धावगतेर्विशेष-
कलोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपाकरणस्य दृष्टविधया स्तोत्रोपका-
रकत्वेन द्वितीयया च स्तोत्राङ्गत्वावगमेनास्य कालार्थत्वात् ।

न च कालद्वारैव सम्बन्धेन विशेषकत्वम् । कालस्य फलसम्बन्धो-
त्तरापेक्षत्वात् तस्य च स्तोत्रगतफलवत्त्वज्ञानाधीनत्वान्तस्यापि च
यागगतफलवत्त्वबोधकवाक्याधीनत्वेन तत्प्रवृत्तेः पूर्वमेतदाक्यप्रवृत्त्य-
भावेनैतत्सम्बन्धानवगतेर्नास्त्वोविशेषकत्वाभावात् । यद्यपि च पदा-
र्थानां प्राप्तत्वेनास्य वाक्यस्य क्रमविधायकत्वं स्यात् । तथापि वेदं
कृत्वा वेदिं करोतीतिवच्छ्रौतक्रमविधायकत्वान्तस्य च प्रातिखि-
कविधिविधेयत्वेनेतरक्रमवत्प्रयोगविधिविधेयत्वाभावेऽपि क्रमस्थानु-
ष्ठानावगमोत्तरापेक्षत्वान्तस्य च फलवत्त्वज्ञानोत्तरकालीनत्वेनोक्त-
विधया न विशेषकत्वमिति प्राप्ते ।

क्रमादेरुत्तरकालमाकाङ्क्षायामपि निराकाङ्क्षत्वज्ञानाभावमात्रेण
वाक्यस्य पूर्वप्रवृत्त्युपपत्तेश्चैव कालस्य क्रमस्य वा विधेयत्वेन
विशिष्य तद्वटितसम्बन्धस्य सोमयागेऽवगमाश्रयः प्रसिद्धार्थकत्वेन
तस्यैव फलसम्बन्धावगमेन प्राधान्यम्, अन्येषां च तदङ्गत्वमिति
तद्विज्ञतावतिदेशः । तदेवं प्रयोज्यवर्गो निरूपितः ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

श्रुति ॥ तदेवमङ्गप्रधानसाधारणेन प्रयोज्यवर्गऽवगतेऽधुना-
प्रयोगाश्रितः क्रमो निरूप्यते । एकादशे ह्यङ्गानां प्रधानानाञ्चैकेनैव
प्रयोगविधिना विधानमिति वक्ष्यते । अतश्चैकविधिविधयत्वेन सर्व-
साहित्यस्य विवक्षितत्वादेकेन कर्त्ता युगपत्सर्वकरणाशक्तेरवश्यम्भाविनि
कस्मिंश्चित्काले नियामकानि श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि
प्रमाणानि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र क्रमो नामाव्यवहितोत्तरत्वरूपमानन्तर्यम् । तच्चैकप्रति-
योगिकमेकवृत्तिः । यथा वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यत्र वेदकरण-
प्रतियोगिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्तिः । अत्र दर्शपूर्णमासोत्तरत्वापि
सोमांगत्वान्तद्वावृत्त्यर्थमव्यवहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमास-
पूर्वकालतात्कालमात्रं क्लृप्त्यर्थः न त्वव्यवहितांशोऽपि ।

न च सोमविधेस्तदपेक्षा । येनाव्यधान एव तत्पर्यव्यवस्येत् ।
सोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्ष-
त्वात् । अतस्तत्रोत्तरकालत्वमेव विधेयं न क्रमः । क्रमश्च सर्वत्रो-
त्तरपदार्थाङ्गम् । तस्यैव, कालं कर्त्तव्य इत्यपेक्षणात् । न तु पूर्व-
पदार्थाङ्गम् । मदुत्तरं कः पदार्थः कर्त्तव्य इत्यपेक्षायाः कश्चिदप्य-

दर्शनात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया क्रमविशेषणं, दर्शपूर्णमासादि-
रिव पूर्वकालतया । एतेनोभयपौर्वापर्यरूपक्रमः पदार्थद्वयाङ्गमिति
केषाञ्चिदुक्तमपास्तम् । प्रमाणाभावात् । अस्तु वा प्रथममक्ष इत्यादौ
प्राथम्यं पूर्वपदार्थाङ्गमेव क्रमपदार्थः ।

तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्य-
समुदायरूपविततिरेव क्रम इति तु मूलोक्तः पक्षोऽग्राब्जत्वादिकृतौ
क्वचिदेकपदार्थलोपे तावत्पदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायस्यासम्भवाद्वा-
क्रमेणानुष्ठानेऽपि वैगुण्यानापत्तिरुपेक्षितः ।

अस्य च क्रमस्य प्रयोज्यनिष्ठत्वात् तन्निरूपणोत्तरमारम्भः ।
तन्निश्चये च षट् प्रमाणानि श्रुत्यादीनि । तेषां लक्षणानि तत्त-
न्निरूपणावसरे वक्ष्यन्ते । तत्र श्रौतः क्रमः प्रातिस्निकविधिना-
विधीयते, आर्यादिक्रमास्तु प्रयोगविधिनैवेति मूलानुयायिनः ।
वस्तुतस्तु श्रौतक्रमस्यैव क्लादिनाऽवगतेरुत्पन्नस्य वाक्येन विनियोगः ।
क्रमान्तरे त्वर्यादिनोत्पन्नस्य प्रकरणादिकल्पितश्रुत्या विनियोगः ।
प्रयोगस्तु सर्वत्रैवाङ्गान्तरव्यप्रयोगविधिनैव । इदञ्च तत्र तत्र सूटौ
करिष्यते । युज्यतेऽत्र क्रमस्यापि द्रव्यगुणादिवत्पदार्थविशेषणत्वेन
विधानम् ।

तदिह श्रुतिर्नाम वृत्त्या क्रमबोधकः कृतः शब्दः । स चाथ-
शब्दादिः । तत्राथशब्दस्थानन्तर्यवाचिलं शब्दैव । क्वाप्रत्ययादीनान्तु
पूर्वकालवाचिनामर्पणाऽनुरोधात् क्रमपरत्वं लक्षणया । अर्यादिषु
कस्यशब्दस्यैव क्रमबोधकत्वात् कृतेति विशेषणम् । तत्र वषट्कर्तुः
प्रथममक्ष इत्यादौ क्रमविशिष्टमक्षविधानात् प्रथमपदोक्तक्रमस्य वाक्या-

ज्ञातम् । वेदं कृतेत्यादौ तु वेदिकरणस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात्
तदनुवादेन क्ताप्रत्ययोक्तक्रममात्रविधानाद्वाक्यादेव तदङ्गत्वम् ।

यच्च तु पाठादिप्रमाणेन सम्भवप्राप्तिकता, धात्वर्थस्य सम्भवत्-
प्राप्तिकोऽपि भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रयोजनार्थं विधीयते । तच्च
क्रमबोधिका श्रुतिरप्यनुवाद एव । न तु क्रमे प्रमाणम् । विशिष्ट-
विधिगौरवापत्तेः । यथैन्द्रवायवायान् गृहीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं
प्रजाः कल्पेरन् । इदमस्याग्रे वक्ष्यति अथ जिज्ञाया अथ चक्ष-
इत्यादौ । अत्र हि ग्रहणावदानादेरेव फलार्थं इदयादिमात्रह-
विद्विद्विद्यर्थस्य विधिरिति वक्ष्यते ।

यच्च तु धात्वर्थस्य कृतप्रमाणेन प्राप्त्यभावेऽपि कथञ्चित्
सम्भवप्राप्तिकस्य पुनर्विधाने न किञ्चित्प्रयोजनं विधेयान्तरस्य नान्य-
त्किञ्चित्, तच्च क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते । यथा सनात्मके द्वाद-
शाहेऽध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं
ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति
ब्राह्मणाष्टसिन् ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतुः ततस्तं
नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहन्तार-
मुद्गातुरष्टावाकं होतुस्ततस्तमुजेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति
पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्पावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्यो ब्राह्मणो-
दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषित इति श्रुते वाक्ये । अत्र हि
न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्तत्संस्कारकत्वेन वा विधिरितिदेशप्राप्त-
त्वात् । प्रकृतौ हि यजमानसंस्कारार्था दीक्षाऽतिदेशेनैव सचे प्राप्यते ।
सचे च ये यजमानास्तं चत्विज इति वचनेन चत्विजार्थादेशेन

यजमानविधानाङ्गह्यादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन तत्तत्संस्कारकत्वप्राप्तेः ।

न च ऋत्विक्कार्यं यजमानविधानादेव वरणादिनिवृत्त्या ब्रह्माद्यप्राप्तिः । तद्विधानेन वरणादिनिवृत्तावपि ऋत्विक्कनिवृत्तौ प्रमाणाभावेनाध्यवसायमात्रेणैव ब्रह्मत्वादेरुपपादितत्वात् । न च प्राप्यमानाया अपि दीक्षाया अपूर्वत्वाद्यर्थं पुनः अवणम् । ब्रह्मादि-प्राप्यर्थमतिदेशस्यावश्यकतया निवारयितुमशक्यत्वात् । न च दीक्षायामध्वर्युविधिः । अतिदेशादेव सिद्धेः । न च दीक्षान्तरे-ऽध्वर्युनिवृत्त्या प्रतिप्रस्थाचादिविधानम् । अध्वर्युदीक्षायामध्वर्योश्चि-त्यतिस्त्रा पुनात्विति मन्त्रवर्णविरोधादेवाप्राप्तेः । न चाध्वर्युकर्तृकत्वानुरोधेनोहेन मन्त्रप्रयोगः । कर्तुः साङ्गप्रधानाङ्गत्वेन चरमापेक्षित्वेन च कर्चनुरोधेन त्वापदोहायोगात् । अतो मन्त्रमनूहितमेव प्रयुज्या-ध्वर्युकर्तृकत्वबाधावश्याभावे इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति न्यायेनाध्वर्युपुरुषाणामाद्यः प्रतिप्रस्थातैवाध्वर्युदीक्षायां प्राप्नोति ।

ब्राह्मणाच्छादिदीक्षासु तु अध्वर्योर्न पूतः पावयेदिति वचनेन सचप्रकरणपठितेन दीक्षासु दीक्षाख्यसंस्काररहितपुरुष-कर्तृविधायकेन पर्युदासात्प्रतिप्रस्थाद्यप्राप्तिः सुलभैव । एवं प्रति-प्रस्थाचादिदीक्षासु नेष्टुः प्रतिप्रस्थाचनन्तरस्य, नेष्टादिदिक्षासु षोष्ठेर्नैङ्गनन्तरस्य प्राप्तिर्न्यायादेवेति न विधेयान्तराशङ्का । अतः क्रम एवाचाप्राप्तस्तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते औतः क्ताप्रत्ययोक्तः ततः-पदोक्तस्य । अत एवैतानि द्वादश वाक्यानि औतक्रमविधाय-कानि । अर्धित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकमङ्गीकृत्य षडेव वा । उन्नेतदीक्षा-

वाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानाद्ब्रह्मद्यादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेस्तत इत्यनुवादः । निपातत्वाच्च वा-शब्दस्य ब्रह्मचारिविशेषणत्वेन न वाक्यभेदः । अभावपक्षे च ब्राह्मणानामेवातिव्यविधानाद्वाङ्मय इत्याद्यनुवादः । ब्रह्मचारिणस्याचार्याधीनत्वस्युत्तेराचार्य-प्रेषित इत्यपि ।

यत्तु मूले विततिरूपक्रमपञ्चमङ्गीकृत्य सर्वस्याप्यस्यैकवाक्यत्व-मुक्तम् । तदंशव्यायाविततेर्विधेयत्वाद्योगादनेकदीचोद्देशेन विधाने वाक्यभेदापत्तेरुन्नेहदीक्षायां कर्तृविधेरवश्यकत्वाच्चोपेक्षितम् । वस्तु-तस्तु आगन्तव्यरूपक्रमपक्षेऽपि तत्तत्संस्कार्यविशिष्टदीचोद्देशेन क्रम-विधाने वाक्यभेदापत्तेः संस्कार्यमात्रोद्देशेन विधौ च दीक्षानिष्ठत्वा-च्चाभादुन्नेहवाक्य एव तदुद्देशेन कर्तृविधिः । इतरस्तु सर्वोऽपि पदसमुदाय औचित्येन तत्सुत्यर्थोऽनुवादः । कर्तृदीक्षानिष्ठत्वान्नाभ-स्वनुवादवशादिरापदस्येव नानुपपन्नः । एतच्च सर्वस्याप्येकवाक्यत्व-लाभः । क्रमस्वनुवाद एव तादृशपाठादवधेयः । निषादस्यपत्यधि-करणन्यायेन श्रूयमाणवाक्ये वाक्यभेदाभावेन पाठगम्यानेकवाक्य-कल्पनस्यादोषत्वात् । अन्यथा ब्रह्मद्यादिवाक्येष्वपि विशिष्टविध्यापत्तेः । न च श्रौतक्रमस्य पाठक्रमस्य च कश्चिदनुष्ठाने विशेषः । अतो मूलोक्तं श्रुतिक्रमोदाहरणमनादरणीयमिति ध्येयम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥

, अर्थाच्च ॥ अर्थः प्रयोजनम् । तच्च व्युत्क्रमेऽनुपपद्यमानत्वात्क्रमे प्रमाणम् । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति यवागूपाकस्य पाठक्रमेण पश्चात्करणे पाकसंस्कृतायाः यवाम्बाः होमरूपस्य यवाम्बाऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनसिद्धस्य प्रयोजनस्यानिवृत्तेः

पाकश्च यथागूत्पादकत्वेऽपि अनुपयुक्तायास्तस्याः प्रयोजनत्वानुप-
पत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वं पाकः पृश्नाद्धोमः । न च द्वितीया च
होमश्चन्दसीति स्मरणाद्धोः कर्मणि द्वितीया चकाराद्वितीया
चेत्यर्थाद्यवाग्वा जुहोतीत्यत्र यवाग्वाः द्वितीयया कर्मत्वावगमेन
होमस्य प्रयोजनत्वासिद्धिः । तथात्वे यवाग्वा अन्यचोपयोगाभावेन
होमवाक्य एव सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गाङ्गीकारात् । पाकश्च तु
दृष्टार्थकत्वात् संस्कारकर्मत्वमेव ।

वस्तुतस्तु करणत्वे एव द्वितीयायाः शक्तिः । कर्मत्वे तु आनु-
शासनिकौ स्तत्रणा । न चात्र तद्विजमस्ति । अत एव यत्र चतुर-
वत्तादैः उपयोगकृत्स्नित्तैव चतुरवत्तेन जुहोतीत्येतादृशवाक्य-
सत्त्वेऽपि कर्मत्वप्रतीतिरित्येवम्परं स्मरणम् ।

अत्र चार्थोपस्थितः क्रमः प्रयोगविधिर्नैव विधीयते । एवं
पाठादिष्वप्येति प्राश्नः । अङ्गान्तरवत्तु अर्थकल्पितश्रुत्या विनियोगः,
प्रयोगमात्रं प्रयोगविधिनेत्यपि शक्यं वक्तुम् । वस्तुतस्तु प्रयोजनवशेन
पदार्थानुष्ठाने विहिते आनुषङ्गिकः क्रम इति न तदंशे विधान-
मिति ध्येयम् ।

अर्थोऽपि क्रमनियामक इति प्राश्नः । वस्तुतस्तु अर्थाविरोधि-
पाठस्थले अन्यसम्भवादन्यथा एव । विरोधिस्थले चापूर्वस्यैव तस्य
शापक इत्यप्यनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥ १ ॥ २ ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ यचोक्तवक्ष्यमाणकमनियामकप्रमाणाभावस्तत्रा-
नियम एव । यथा प्रयाजानुमन्त्रणानां वसन्तमृदूनां ग्रीणामीत्या-
दीनां एको ममेत्यादीनाञ्च शाखाभेदेनास्त्रातानां परस्परम् ।

अत्र हि यद्यपि वसन्तादिप्रकाशकानां न देवताकल्पकत्वम् ।
 उभयाकाङ्क्षाप्रमाणकाङ्क्षभावयाज्यामन्त्रकल्पसमिदादिदेवतावरोधे-
 ऽन्यतराकाङ्क्षाप्रमाणकाङ्क्षभावानुमन्त्रणेन तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः । एव-
 मेको मनेत्यादौनामपि न फलकल्पकत्वम् । निश्चातपारार्थ्यात् ।
 श्रुत्यविनियुक्तत्वाच्च । न चोत्कर्षः । प्रयाजानुमन्त्रणसमाख्ययाऽचैवा-
 न्वयेनान्यत्र सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावात् । तथापि मनोता-
 मन्त्रवक्ष्यणयां प्रयाजीयकतृपकाराख्यफलदेवतांप्रकाशकत्वेन दृष्टार्थ-
 लेऽपि भिन्नकार्यत्वात् समुच्चय एवोभयोरेकैकस्मिन् प्रयाजे ।

यत्तु तन्त्ररत्नादौ अदृष्टार्थत्वेन समुच्चयाभिधानम् । तद्दृष्टार्थ-
 सम्भवे तदयोगात् ।

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन् ।

शेषिणं तन्मनाभूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥

इत्यनुमन्त्रणलक्षणाऽनुपपत्तेश्चोपेक्षितम् । तत्र चैकैकस्मिन् प्रयाजे
 द्वयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः पथ्यमानयोः न क्रमनियमः । प्रमाणाभावात् ।

ननु समित्प्रयाजे नियामकाभावेऽपि येन क्रमेण समिदनु-
 मन्त्रितस्तेनैव तनूनपातादयोऽपि प्रवृत्तिक्रमादिति चेत् । प्राजा-
 पत्यपशुषु हि एकप्रयोगविधिपरिगृहीतेषु पदार्थानुसमये सति
 प्रकृतौ पाठेन क्लृप्तक्रमयोरुपाकरणनियोजनयोरौपदेशिकपशुसाहि-
 त्यानुरोधेन षोडशक्षणव्यवधानेऽपि तदधिकव्यवधाने प्रमाणाभावा-
 द्येनैव क्रमेणोपाकरणेनैव क्रमेण नियोजनेमिति प्रयुक्तिक्रमो-
 युक्तः । प्रकृते तु एकप्रयाजगतयोर्नाशाखाख्याननुमन्त्रणयोः
 पाठाद्यभावेनाक्लृप्तक्रमत्वात् सत्यपि च सर्वप्रयाजानामेकप्रयोगविधि-

परिपठे पदार्थानुसमयासम्भवादेकैकस्मिन् प्रयाजे द्वयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः
पठनीयत्वाच्च प्रयाजान्तरीयमन्त्रस्य प्रयाजान्तरीयमन्त्रेण प्रवृत्तिक्रमः ।

न च नानाशाखास्थयोः कृत्प्रक्रमत्वाभावेऽपि एकशाखास्थानां
पञ्चानामपि मन्त्राणां पाठेन कृत्प्रक्रमत्वाच्छाखान्तरीयेणाप्यनियत-
व्यवधाने प्रवृत्तिक्रमबाधापत्तिः । पञ्चानां मन्त्राणां पञ्चप्रयाजाङ्गत्वे-
नैकग्रेष्मङ्गत्वाभावाद्वान्तरप्रयोगविधिभेदेन भिन्नप्रयोगविधिपरि-
गृहीतानां पाठेन क्रमानियमात् । इय्यते च पाशुकानूयाजानामै-
ष्टिकपिष्टलेपफलीकरणहोमस्य च महाप्रयोगैकत्वेऽपि भिन्नावान्तर-
प्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेनाकृत्प्रक्रमत्वम् । तस्मादनियमः ॥५॥१॥३॥

क्रमेण ॥ पदार्थबोधकवाक्यपाठक्रमोऽपि पदार्थक्रमनियामकः ।
न च विधीनां तत्पदार्थविधायकत्वात् क्रमस्य च स्वाध्यायत्व-
सिद्ध्यर्थत्वेनाध्ययनविध्युपयुक्तत्वाच्च पदार्थक्रमनियामकत्वम् । पदा-
र्थानामनुष्ठानकाले स्मारकापेक्षायां मन्त्रादीनामुपस्थितत्वेन स्मार-
कत्वनियमात् तत्क्रमेणैवानुष्ठानक्रमनियमोपपत्तेः । अत एव यच्च
मन्त्राख्यानं, तच्च तत्क्रम एव नियामकः । यच्च तु न तत्तच्च विधा-
यकत्वेनोपयुक्तस्यापि विधिवाक्यस्यैवोपस्थितस्य स्मारकत्वेन नियमात्
तत्क्रमस्यापि पदार्थक्रमनियामकत्वम् । पाठोपस्थितस्य च क्रमस्य
विनियोजकवाक्यकल्पनयाऽङ्गत्वेऽवगते प्रयोगविधिना प्रयोगविधा-
नम् । सचक्षणे पदार्थबोधकत्वञ्च कचिदनुष्ठेयपदार्थबोधकत्वं कचिन्न-
त्वम्बन्धद्रव्यदेवतादिबोधकत्वम् । तेन च द्विविधेनापि अनुष्ठेयपदार्थ-
क्रमनियमः । अत एव देवताबोधकयाज्यादिक्रमादपि यागक्रमः ।
अतः पाठोऽपि क्रमनियामकोऽपेक्षितत्वात् । अत एव यच्च न क्रमा-

पेक्षा यथा साक्षाद्यादौ । एकप्रयोगविधिपरिपहेऽपि सम्प्रतिपक्ष-
देवताकलेन सहानुष्ठेयमानत्वात् । यच्च वा भिन्नप्रयोगविधिपरिपहः
यथा तत्तत्काम्यकर्मणाम् । तच्च न पाठोऽपि निधामकः । तच्च तु
स स्वाध्यायत्वसिद्ध्यर्थ एवोपयुज्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ १ ॥ ४ ॥

प्रकृत्या ॥ एवं सप्तदश 'प्राजापत्यान्यशूनास्तभतेत्यादावेकैकस्मि-
न्यग्रा उपकरणादीनां पदार्थानामावर्त्तनीयानां पदार्थानुसमयस्य
वक्ष्यमाणत्वादाद्य उपकरणपदार्था येन क्रमेण कृतस्तेनैव क्रमेण
नियोजनादिद्वितीयप्रभृतिपदार्थाः कर्त्तव्याः । अन्यथा प्रकृति-
प्राप्तस्योपाकरणनियोजनयोरव्यवहितानन्तर्यस्यौपदेशिकपशुसाहि-
त्यानुरोधेन षोडशक्षणव्यवधानेऽप्यधिकक्षणव्यवधानापत्तेः । अत्र
क्षुत्पत्तिवाक्ये वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्तीति प्रयोगवाक्ये च
साङ्गानां सप्तदशानां साहित्यावगमादङ्गसाहित्यानुरोधेनैकैकाङ्गेन
सप्तदशयागानां युगपदुपकर्त्तव्यत्वावगतेरावर्त्तनीयाङ्गेषु चैकेन
कर्त्ता युगपदुपकारासम्भवादवश्यं 'षोडशक्षणव्यवधानेऽपि तदधिक-
व्यवधाने औपदेशिकसाहित्यस्यातिदेशिकानन्तर्यस्य च बाधः स्पष्ट-
एव । अत एव केषु चित्पशुषु न्यूनक्षणव्यवधानमपि दोष एव ।

अत एव पूर्वपदार्थक्रम एव प्रयोगविध्यवगतप्रत्यासत्त्यनुगृहीतो-
त्तरपदार्थक्रमनियमे प्रमाणम् । अत्र पूर्वत्युपलक्षणम् । उत्तरपदार्थ-
प्रवृत्तिक्रमेणापि पूर्वपदार्थक्रमनियमस्य न्यायतौल्येन वक्ष्यमाणत्वात् ।
अथ सप्तदशप्रवृत्तिक्रमोऽनुष्ठानकालीनोऽपि प्रयोगविधिप्रवृत्तेः पूर्व-
मपेक्षावशादवगम्यमानस्तदवगम्य-प्रवृत्त्यासत्त्यनुगृहीतः पदार्थान्तर-
क्रमं बोधयति । ततश्च तदिनियोजकवाक्यकल्पनया तस्याङ्गत्वव-

धारिते प्रथोगविधिना प्रथोगविधानम् । तदुत्तरस्य प्रथोगविधेः
पर्यवसानमिति ध्येयम् ।

न चेदं सर्वसाहित्यातुरोधेन स्यात् तच्चैव प्रमाणाभावो बोधक-
ग्रन्थाभावादिति वाच्यम् । एकेन पदेनानेकोपस्थितौ क्रियामध्ये
एककालावच्छिन्नत्वरूपसाहित्यस्यानुभूयमानस्य शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं
लक्षणाऽङ्गीकारात् । प्रतीयते हि श्रुतावधानवांश्चैवः पृथिव्यां
राजानो बहव इत्यादौ बह्वत्वावच्छिन्नानामवधानादीनां चैवाद्य-
न्ययोऽसति बाधके एककालावच्छिन्नः । अतः प्राजापत्यपदादौ
तल्लक्षणेत्यपि ध्येयम् ॥५॥१॥५॥

क्षन्नाच्च ॥ स्थानं च क्रमनियमे प्रमाणम् । तच्च कृतक्रमकपूर्व-
पदार्थोपस्थितिः । सा चैकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिसरणमिति
न्यायेनोत्तरपदार्थस्य झटित्युपस्थापिका । अतस्तत्साहित्येन विहि-
तानामन्येषां पदार्थानां तदनन्तरानुष्ठानसिद्धिः । यथा प्रकृतावग्री-
षोमप्रणयनानन्तरमौपवसण्याहे दैवः पशुः, आश्विनपक्षोत्तरकाक्षस्य
सौत्याहे सवनौयः, उदयनीयानन्तरं सुत्योत्तरमानुबन्ध्यः, साक्षस्के
च सर्वमग्रीषोमप्रणयनादि सौत्ये ऽहन्येव क्रियते ।

तदाचनिकातिदेशाभावेऽपि तच्च सह पशूनालभत इति
श्रुतम् । तच्च प्रधानेनात्यन्तप्रत्यासत्तिस्वाभादाश्विनोत्तरमेवेति स्थितं
दृतीये । अतश्चाश्विनस्योपस्थापकस्य सत्त्वात्सवनौयस्यैव स्थानात्प्रथमत-
उपाकरणम् । न तु दैवस्य । तदुपस्थापकस्य भ्रष्टत्वेन स्थाना-
भावात् । प्राकृतपाठस्य च व्यवधायकपदार्थान्तरसत्त्वेन नियाम-
कत्वाभावात् । अत एवोपाकरणोत्तरभाविनियोजनादिपदार्थेषु

प्रधानसहितेष्वपि प्रवृत्तैव क्रमसिद्धेर्न स्थानोदाहरणता । प्रधाने
स्थानाभावाच्च नोपाकरणे मुख्यक्रमाशङ्का । अतः स्थानादेव सवनी-
यस्य प्रथममुपाकरणं, तदुत्तरं दैवस्य, तदुत्तरमानुबन्धस्य ।
प्रकृतिदृष्टपूर्वापर्यस्यैव* नियामकान्तराभावे नियामकलाङ्गीकारात् ।
अत्रापि स्थानावगतस्य क्रमस्य कल्पितवाक्येन विनियोगेऽवगते
प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् ॥५॥१॥६॥

मुख्यक्रमेण ॥ मुख्यक्रमोऽप्यङ्गक्रमनियमे प्रमाणम् । मुख्यत्वञ्च
प्रधानत्वम् । यत्र ह्यनेकेषां साङ्गानां प्रधानानां सहकर्तृव्यता, तत्र
प्रयोगविधिनाऽङ्गप्रधानयोः साहित्यावगतावपि प्रधानान्तरसाहि-
त्यानुरोधेन यावदनुज्ञातव्यवधानस्वीकारेऽपि तदधिकव्यवधाने
प्रमाणाभावात् प्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रहाय मुख्यक्रमेणैवाङ्गे क्रमनियमः ।
अत एव प्रवृत्तावङ्गनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहो बीजम्, मुख्यक्रमे तु
प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रह इति तयोर्भेदो वैपरीत्येन बला-
बलश्चेति वक्ष्यते ।

मुख्यक्रमोदाहरणञ्च सरस्वती भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं यत्स-
रस्वती सरस्वांश्चेति वाक्यविहितप्रधानद्वयक्रमात् तन्निर्वापक्रमः ।
अत्र हि द्रव्यसामान्याधिकरण्याभावेऽपि सम्बन्धसामान्यवाचिनस्त-
द्धितस्य दैव्यमिति वाक्यशेषाद्देवतापरलोपपत्तेर्द्विवचनेन देवता-
कल्पितयागद्वयं विधीयते । अत एव न यागद्वयेऽपि सरस्वतीव
देवता । अर्थवादस्य 'विरूपैकशेषतात्पर्यग्राहकत्वेन सरस्वतीसरस्व-
देवतत्वावगमात् ।

* इत्यनेव सर्वत्र पाठः । पौर्वापर्यस्यैव,—इति तु भवितुमुचितम् ।

न चेवमपि सरस्वती सरस्वांस सरस्वती, सरस्वती देवते
ययोस्तौ इति व्युत्पत्त्या एकैकस्य द्विदेवत्यत्वं किं न स्यादिति
वाच्यम् । एकैकदेवत्याज्यानुवाक्यापाठेनैकैकदेवत्यत्वावगतेः । अत-
एव प्राजापत्यवत्संप्रतिपन्नदेवताकलाभावेन मन्त्रपाठक्रमात्प्रधानक्रमे
वति मुख्यक्रमेणैव तन्निर्वापयोः क्रमः ।

वस्तुतस्तु तुल्यन्यायतया पूर्वपदार्थप्रवृत्तेरिवोत्तरपदार्थप्रवृत्तेरपि
पूर्वपदार्थक्रमनियामकत्वस्योक्तत्वात् प्रकृते च याज्यानुवाक्यादिरूपो-
त्तरपदार्थप्रवृत्तैव निर्वापक्रमोपपत्तेर्यद्यपि नेदं मुख्यक्रमस्यासंकीर्ण-
मुदाहरणम् । तथापि दध्नः पूर्वं ग्राखाहरणादयो धर्माः पठिताः
पश्चात्पद्मेयस्य निर्वापादयः, याज्यानुवाक्ययोस्तु विपरीतः पाठः,
ततश्च पूर्वोत्तरभाविप्रवृत्तिद्वयवशात् प्रयाजशेषाभिघारणेऽनियम-
प्रसक्तौ मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य प्रथममभिघारणं पश्चाद्दध्न इत्युदाहरणं
वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥५॥१॥७॥

प्रवृत्तौ ॥ तदेवं षट् प्रमाणानि निरूपितानि । तेषाञ्चाद्याधि-
करणोक्तक्रमेण पारदौर्बल्यं द्रष्टव्यम् । न तु सूत्रक्रमेण । तच्च श्रुति-
विरोधेऽर्थसैवान्यथाकल्पनादौर्बल्यम् । अर्थविरोधे पाठस्य वक्ष्यते ।
एवं वैकृतपाठविरोधे प्राकृतस्थानबाधोऽपि । प्राकृतकृतस्थान-
विरोधे प्रधानप्रयोगविध्याश्रितमुख्यक्रमस्य दौर्बल्यं वक्ष्यत एव ।
मुख्यक्रमविरोधे प्रवृत्तिक्रमस्यापि दौर्बल्यं तथैव ।

तदिह पाठक्रममुख्यक्रमयोर्बलावसं चिन्त्यते । दर्शपूर्णमास-
चोराग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयरूपमुख्यक्रमादाज्यस्योपांशुयाजीयस्य
प्रथमं निर्वापः पश्चाद्ग्नीषोमीयद्रव्यस्य । पाठक्रमान्तु विपरीतः

क्रमः । तत्र पाठस्य स्मारकवाक्यवृत्तित्वेन प्रत्यक्षत्वाच्चीघोपस्थितेऽ-
वस्यवत्तम् । मुख्यक्रमस्तु मुख्ययोरेव प्रथमं केनापि प्रमाणेनावगम्य
तदपेक्षया तत्साहित्यसम्पत्तये कस्यमानो विस्तम्बित इति दुर्बलः ॥
५॥१॥८॥

मन्त्रतस्तु ॥ पाठयोस्तु मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो वक्ष्यीयात् तु
ब्राह्मणपाठः । तस्योत्पत्तिविनिर्गोविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वे-
ऽपि पाठस्य स्मारकक्रमविधयेव क्रमनियामकलोकोः मन्त्रसत्त्वे च
तस्यैव स्मारकतया विधानोपयुक्तस्यासमर्थस्य च विधेः स्मारकत्वा-
भावात्समन्त्रपाठक्रम एव वक्ष्यीयान् । तेन याज्यानुवाक्यादिमन्त्रपाठ-
क्रमादाग्नेयस्य प्रथमानुष्ठानं पश्चाच्चोपांशुयाजोत्तरमग्नीषोमीयम् । न
तु ब्राह्मणपाठक्रमादग्नीषोमीयस्य प्रथमं पश्चादुपांशुयाजोत्तरमाग्ने-
यस्य । अत एव तत्र पाठक्रमः स्थाध्यायादावुपयुज्यते ॥५॥१॥८॥

वचनान्तु ॥ इदानीमातिदेशिकपाठक्रमापेक्षया विकृतौ मुख्य-
क्रमस्य वसावस्यं चिन्तयते । अध्वर्युत्पाथामाग्रावैष्णवमेकादशकपालं
निर्वपेत्सरस्वत्याज्यभागवार्धस्यत्यस्य चरुरिति श्रुतम् । अत्र सत्यपि
वाक्यचयेण यागत्रयविधाने, एतथैव यजेताभिचर्यमाण इति
वाक्यान्तरेणाभिचाराख्यफलोद्देशेन वेदितानां विधानाज्जयाणाम-
प्येकप्रयोगविधिपरिग्रहः ।

अचाद्यस्य यागस्य द्विदेवत्यलौषधद्रव्यकत्वादैन्यामाग्नीषोमीया-
व्यतरविध्यन्तः । केचित्समानाचरतद्विधानापदकत्वसादृश्यादग्नीषोमी-
यस्यैवेति वदन्ति । द्वितीयस्याज्यद्रव्यकत्वादुपांशुयाजविध्यन्तः ।
तृतीये एकदेवताकलौषधद्रव्यकत्वादाग्नेयविध्यन्तः । तत्राज्यद्रव्यक-

यागधर्मापेक्षया आग्नावैष्णवस्य धर्माः आतिदेशिकपाठमुख्यक्रमयो-
रविरोधादेव प्रथमतः कार्याः । बार्हस्पत्यस्य तु मुख्यक्रमात्पश्चा-
त्कार्या उतातिदेशिकपाठक्रमात्पूर्वमिति चिन्तायाम् ।

मुख्यक्रमस्यौपदेशिकप्रयोगविध्युन्नीतत्वेनौपदेशिकत्वात्सत्यप्यति-
देशोत्तरकालकले ग्रहादिवद्बाधोपपत्तेर्मुख्यक्रमस्य बलवत्त्वमिति
प्राप्ते ।

प्रयोगविधेरौपदेशिकत्वेऽपि स्वरूपेण मुख्यक्रमस्य कल्पत्वा-
च्छ्रन्यायानुपपत्तेः कल्पनायाश्चापेक्षायामूलत्वेन प्रयोगविध्युपजीव्य-
प्राथमिकातिदेशप्रापितपाठक्रमेणैवाकाङ्क्षाया उच्छेदात् श्रेणादावा-
तिदेशिकेनानर्त्विक्त्वादिवदेवातिदेशिकपाठक्रमप्रापितक्रमस्यैव बली-
यत्त्वम् । तदेतत्सिद्धमपि चोदकस्य प्रयोगविध्यपेक्षया बलवत्त्वं
सङ्गीकरणार्थं क्रमसूचने पुनरुच्यते इति मन्तव्यम् ।

न चैवमाग्नावैष्णवबार्हस्पत्यधर्माणामपि प्राकृतकृतक्रमेणैवाष्टाना-
पत्तेर्याज्ञिकानां वैकृतमुख्यक्रमानुरोधेनाग्नावैष्णवस्य प्रथमं निर्वा-
पाद्यनुष्ठानं विरुध्येतेति वाच्यम् । प्रकृतौ हि यत्र पाठादिप्रमाणकः
क्रमस्तत्र तत्पदार्थानन्तरं तत्पदार्थः कार्य इति विशिष्यैव वाक्य-
कल्पनम् । मुख्यक्रमे तु लाघवाद्भूमिग्राहकप्रमाणबलाच्चाद्यप्रधान-
धर्मानन्तरमुत्तरप्रधानधर्मा अनुष्ठेया इत्येव कल्पनम् । न तु
विशिष्य, न वा आग्नेयत्वादिप्रवेशः ।

अत एव विहृतावपूर्वाङ्गप्रवेशेऽपि न वाक्यान्तरकल्पनमित्यपि
लाघवम् । एवं प्रवृत्तिक्रमेऽपि कृतक्रमकाङ्गप्रवृत्तिक्रमेणेतरे पदार्थाः
कर्तव्या इत्येव वाक्यकल्पनम् । अतश्च विहृतावपि आद्यप्रधान-

धर्मानुष्ठानोत्तरमेव द्वितीयप्रधानधर्मानुष्ठानमित्याग्रावेष्टवस्य प्रथमं निर्वापः पञ्चाद्वार्हस्यत्यस्य । एवं साद्यस्के स्थानगम्यकृतप्रक्रमकोपाकरणस्य वाचनिकातिदेशवत्यां कस्यांचिद्विद्वत्तौ वाचनिकोपाकरणव्यत्यये व्यत्यस्तोपाकरणप्रवृत्त्यैव नियोजनादिक्रमः । एवं च केषाञ्चिदेतादृशविषयद्वयेऽपि याज्ञिकाचारे मूलं चिन्त्यमिति प्रकृतिकृतप्रक्रमेणैव सिद्धान्तकरणं मूलस्योक्तत्वादुपेक्ष्यम् । अत आतिदेशिकपाठविरोध एव मुख्यक्रमादेर्दोषमिति स्थितम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १० ॥

विहतिः ॥ चातुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीयं पर्व । तत्र कार्तिक्यां पौर्णमास्यां काश्चिदिष्टयो विहितास्तासु वक्ष्यमाणेनैव न्यायेन यद्वक्ष्येति वाक्यवशेनान्येष्टिवत्सद्यस्काल एवेत्यविवादम् । यानि तु ब्रह्म साकमेधेन यजेतेति वचनेन तत्पूर्वदिनकर्त्तव्यानि कर्माणि-अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपात्रं निर्वपेन्नरुद्ध्यः सान्तपनेभ्यो मधन्दिने चरुं मरुद्ध्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमित्येवं विधवाक्यचयविहितानि, तानि किं ब्रह्मकालान्युत सद्यस्कालानीति क्रमविशेषोपयिकतया सन्देहे, प्रकृतिप्राप्तत्वात् ब्रह्मकालत्वम् । चान्यान्यविहतीष्टिन्यायः । तत्र हि यद्वक्ष्येत्यादिवाक्येन साङ्गप्रयोगस्य पौर्णमास्यादिकालविधानादातिदेशिकब्रह्मकालत्वानुग्रहे तद्वाधप्रसङ्गाद्युक्तं सद्यस्कालत्वम् । प्रकृते तु प्रातरादिकालकत्वदिनद्वयेऽपि सम्भवात् ब्रह्मकालत्वमेव ।

अतश्च चयोर्दृशां प्रातरादिकालेषु चयाणामप्यन्वाधानं कृत्वा चतुर्दृशां प्रातरादिकालेषु याग इति द्रष्टव्यम् । कर्ममध्ये कर्मा

नरारम्भस्तु ब्रह्मं साकमेधेन यजेतेति वचनास्यैव दृश्यति । यदि तु प्रसङ्गविद्विराग्रश्चेत, तदाऽस्तु* चयोदश्यां प्रातः स्रष्टदेवाभ्याधाय चतुर्दश्यां प्रातरादिकालेषु यागाः । अङ्गानुष्ठानं तु पूर्वाङ्गानामनौक-वत्या सद्योत्तराङ्गानां सान्तपनीयया । गृहमेधीयस्य त्वपूर्वत्वादेव नाङ्गापेक्षा । अम्बाधानं त्वाज्यभागार्थमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु एकादशौप्रभृतिब्रह्मकालं पृथक्प्रयोगमिष्टिचयं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तेषां ब्रह्मं साकमेधेनेति वचनानुपपत्तिरिति प्राप्ते ।

एकस्मिन् प्रातरादिकाले विहितस्य साङ्गततत्तत्प्रयोगस्य ब्रह्म-कालत्वपक्षे औपदेशिककालैकत्वबाधापत्तेः सद्यस्त्वालत्वम् । न च सायंप्रातःशब्दयोरव्ययत्वेनैकवचनान्तत्वे प्रमाणाभावः । एकवचनान्त-मध्यन्दिनपदप्रायपाठादेवैकवचनान्तत्वनिर्णयोपपत्तेः । ब्रह्मं साकमेधे-नेति साङ्गस्यैव ब्रह्मकालत्वश्रुतेश्च । अतश्च विशेषणस्यैकत्वस्य विव-चित्तत्वात् सद्यस्त्वात्मा एवेता दृष्टयः ॥ ५ ॥ १ ॥ ११ ॥

आङ्गानां ॥ दैक्षप्रशौ प्रकृतितोहविरासादनोत्तरभाविनां प्रया-जानां अपकर्षस्तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति वचनेन श्रुतः । तथा सव-नीये हविर्ह्रासमोत्तरभाविनामनूयाजानामुत्कर्षः आग्निमाहतादूर्ध्व-मनूयाजैश्चरन्तीति श्रुतः । तौ, किमुत्कर्षापकर्षौ तन्मात्रविषयावुत तदन्तस्थापकर्षस्तदादेशोत्कर्ष इति चिन्तायां, प्रयाजादियहणस्योप-लक्षणत्वे प्रमाणाभावात् पूर्वोत्तरपदार्थानां च प्रयाजाद्यनङ्गत्वेन तदुत्कर्षापकर्षयोस्तत्कर्षापकर्षशङ्काऽनुपपत्तेस्तत्पदार्थानां प्रधान-प्रत्यासत्तिबाधापत्तेश्च तन्मात्रस्यैवोत्कर्षापकर्षाविति प्राप्ते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदा सन्तु,—इति तु भवितुमुचितम् ।

प्रकृतौ पाठादिक्रमेण पदार्थानां कृत्प्रक्रमत्वात्पूर्वपदार्थापस्था-
पितस्यैवोत्तरपदार्थस्थानुष्ठेयत्वावगतेः श्रुतवचनयोस्तन्मात्रविषयत्वे-
ऽप्यनूयाजोत्तरपदार्थस्य सूक्तवाकादेरनूयाजानन्तर्यानूयाजोपस्थापित-
त्वादिधर्मानुग्रहस्रोभेनोत्कर्षः । न च प्रधानप्रत्यासत्त्यनुरोधेन तद-
भावः । तस्याः प्रयोगविधिना कृत्प्रमाणगम्यक्रमानुरोधेनैव प्रकृता-
विव विहृतावपि कल्पनीयत्वात् । एवमपकर्षेऽपि प्रयाजानामाघा-
रादिरूपपूर्वपदार्थानन्तर्यस्य तदुपस्थापितत्वस्य च बाधे प्रमाणा-
भावेन पूर्वपदार्थभाविनामपि तदुपपत्तेः । न चापकर्षे पूर्वभाविनां
काचित् क्षतिः । प्रधानप्रत्यासत्तेः प्रकृताविवकिञ्चित्करत्वात् । न
चापकर्षे हविरासादनोत्तरक्रियमाणपदार्थस्य सामिधेन्यद्वैतदा-
नन्तर्यतदुपस्थापितत्वादिरूपधर्मबाधापत्तेरपकर्षानुपपत्तिः । तद्बाध-
स्योत्तरकाशिकत्वेनाविरोधात् । सामिधेनीनाञ्च प्रयाजाङ्गत्वादपि
हविरासादनानन्तर्यादिबाधेऽप्यदोषः ॥ ५ ॥ १ ॥ १२ ॥

प्रवृत्त्या ॥ सोमे सुत्यायां प्रातरनुवाकप्रैषं प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो-
होतरनुमूहीत्येवंविधं होत्रे दत्त्वा प्रतिप्रस्थातः सवनीयान् निर्वप-
स्वेति प्रेथ्यतीति प्रैषं विधाय होत्रा प्रातरनुवाके उच्यमानेऽध्वर्यो-
रुपाक्षिर्विहिते आप्रातरनुवाकसमाप्तेः । सा च वचनादेव वैकल्पिकी ।
ततो यत्र होतरभिजानादभूदुषारुशत्पशुरिति तत्प्रचरणां क्षुचि
चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यादिना प्रचरणीहोमादिकान् पदार्थान्विधाय
सवनीयहविविधिः । ततो बहिष्यवमानाद्यन्ते अग्नीदग्नीन्विहर
वर्हिः क्षृणाहि पुरोडाशानक्षंकुर्विति प्रैषः समाप्तातः । तत्र सव-
नीयहविषु धानादिषु दार्शिकविध्यन्ते निर्वापप्रोक्षणादिरूपे प्राप्ते

निर्वापान्तस्य प्रैषविधानादपकर्षोऽलङ्कारणादेशोत्कर्षोऽविवाद एव ।
मध्यतनानां प्रोक्षणादीनां त्वलङ्कारणात्प्रागेव करणं न तु निर्वापो-
त्तरं, प्रधानाङ्गानां प्रचरणीहोमादीनां कृतकालत्वेन तैर्यवधाना-
दिति प्राप्ते ।

प्रोक्षणादीनां निर्वापरूपपूर्वपदार्थोपस्थितानामतिक्रमे प्रमाणा-
भावाच्चिर्वापोत्तरमेव करणम् । न च सौमिकैर्यवधानम् । उपास्ति-
पचे, तावत्प्रधानाङ्गभूतायामुपास्तावध्यर्थककलस्यावश्यकत्वादतिदेश-
प्राप्तनिर्वापसमानकल्वानुरोधाच्च प्रोक्षणादावितरमन्य इति न्यायेन
प्रतिप्रस्थातृककल्वगततेः सौमिकस्य व्यवधायकत्वानुपपत्तेः ।

नै चैवं सति निर्वपस्वेति प्रैषे प्रोक्षणादिलक्षणापत्तिरित्यादि-
तन्मरत्नोक्तदूषणावकाशः । न्यायेनैव तत्प्राप्त्यङ्गीकारेण लक्षणा-
दावापादकाभावात् । उपास्यभावपचे तु यद्यप्यध्यर्थरेवातिदेशप्राप्तः
प्रोक्षणादौ कर्तन्ति निर्वापेण भिन्नकल्वकेण न शक्यते प्रोक्षणादिक-
मुपस्थापयितुं, तथापि अध्वर्योरपि निर्वापे प्रैषद्वारा प्रयोजककल्व-
त्वेन समानकल्वलोपपत्तेर्युक्तमेव निर्वापोपस्थापितत्वं प्रोक्षणादौ ।
न चास्मिन् पचे प्रधानाङ्गप्रचरणीहोमादिभिर्यवधानम् । तस्या-
भेदुषेत्यादिप्रातरनुवाकपरिध्वनीयाकालकलेन प्रोक्षणाद्युत्तरत्वात् ।
प्रातरनुवाकसामपि बल्लत्वेन तन्मध्य एवैष्टिकपदार्थसमाप्त्युपपत्तेः ।

यत्त्वच तन्मरत्नस्वरसादन्यैरपि बहुक्रमाणांमैष्टिकपदार्थानां
बल्लत्वात् प्रचरणीहोमकालविधिद्विपास्तिपचाभिप्रायेणैवेत्युक्तम् । तत्
प्रचरणीहोमस्य उपास्यभावपचे कालविध्यभावे प्रतिप्रस्थातरित्यादि-
प्रैषोत्तरभाविषाठक्रमेण कृतक्रमकाणां प्रचरणीहोमादीनां प्रधा-

नाङ्गतया क्रमबाधे प्रमाणाभावात् प्रोक्षणादीनां सौमिकपदार्थो-
त्तरत्वस्य प्रतिप्रस्थाद्वकटंकत्वस्यैव वाऽऽपत्तेरुपेक्षितम् । इतरथो-
पाक्षिपत्तेऽपि तस्या एव प्रतिप्रस्थाद्वकटंकत्वापत्त्या प्रोक्षणादौ तद-
नापत्तेश्च ।

यत्तु ऐष्टिकानां बङ्गत्वादभूदुपेतदुत्तरमपि तदापत्तेः प्रचरणी-
होमकालवाक्यस्य सङ्कोच इत्युक्तम् । तदस्तु नाम तथा । तथापि
यावन्त एवैष्टिकास्तत्कालावधि कर्तुं शक्यास्तावतां पूर्वं करणापत्ते-
रन्येषां च तदुत्तरं प्रतिप्रस्थात्वा वा करणापत्तेर्वाक्यसङ्कोचे प्रमाणा-
भावः । वस्तुतस्तु सर्वे पूर्वं कर्तुं शक्या एवेत्युक्तम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १३ ॥

असंयोगात्तु ॥ सौमिकग्रीषोमप्रणयनानन्तरं पञ्चङ्गतया यूपोष्जि-
नन्ति इत्युत्पन्नं यूपहेदनं दीक्षासु यूपोष्जिनत्तीत्यनेनापहृष्टं प्रथा-
जन्यायेन प्राचोऽपि पदार्थानग्रीषोमप्रणयनादीनपकर्षतीति प्राप्ते ।

भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेनात्र पाठस्य क्रमानियामकत्वा-
न्महाप्रयोगविधेर्व्येष्टेऽपि वा उत्पत्तिविधिवेलायां प्रयोज्यत्वानवगमेन
क्रमानाकाङ्क्षत्वात् पाठस्य क्रमाकल्पकत्वेन बद्धक्रमत्वाभावाद्दीक्षा-
कालविधिवाक्ये च प्रयोज्यत्वावगमेन, तत्रैव क्रमापेक्षतया भिन्न-
प्रयोगपरिगृहीतैरपि सोमाङ्गदीक्षाकालीनपदार्थैः पाठेन क्रम-
कल्पनान्तर्गतैव सप्तहोदहोमानन्तरं यूपहेदनमात्रं यूपोत्पादकधर्म-
मात्रं कऽप्युक्त्य कार्ष्णं, न तु तदन्तापकर्षः । एतेन यूपहेदनस्य
दीक्षान्ते करणमिति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम् । दीक्षासु यूपं क्षिनत्ती-
त्यस्य सप्तहोदहोमानन्तरं पठितत्वात् ॥ ५ ॥ १ ॥ १४ ॥

प्रासङ्गिकश्च ॥ सवनीयपशुतन्त्रं सवनीयहविषु प्रसज्यते, दैव-

पशुतन्त्रश्च पशुपुरोडाशे इति वक्ष्यते । प्रसङ्गे च ये उपकाराः प्रयाजानूयाजादिजन्यास्तन्वितो लब्धास्तज्जनकीभूतपदार्थांश्चे नाति-
देशापेक्षा । ये तु न लब्धा आज्यभागपिष्टलेपफलीकरणहोमादि-
जन्यास्तत्पदार्थांश्चेऽस्थेवातिदेश इत्यपि वक्ष्यते । तदिह पाशुकानू-
याजानां दैचे हृदयादियागोत्तरत्वात् सवनीये चाग्निमासतश्चलो-
त्तरत्वात्तत्पूर्वभाविसवनीयहविःपशुपुरोडाशादीनामङ्गभूताः पिष्ट-
लेपफलीकरणादिहोमाः किमनूयाजोत्तरं उत्कर्षेणा उत नेति
चिन्तयाम् । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः पिष्टलेपफलीकरणहोमानां
परप्रयुक्तानूयाजैरेव बद्धक्रमत्वादिहापि सत्यपि भिन्नप्रयोगविधि-
परिग्रहे अङ्गभूतस्थान्याङ्गभूतानूयाजोत्तरत्वस्यापि सम्भवेनोत्कर्षं
प्राप्ते ।

न तावद्विहतावेव क्रमकृत्तिः । भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहात् ।
पुरोडाशादिप्रयोगविधिना विहितानां पिष्टलेपफलीकरणहोमेडा-
भक्षणानां व्यवधायकाभावविशिष्टप्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्य क्रमकल्प-
कलेनोत्कर्षे तत्क्रमबाधप्रसङ्गाच्च । पाशुकप्रयोगविधिविहितानां
समिष्टयजुःपत्नीसंयाजानामुक्तप्रमाणेनैव क्रमकृत्तेस्तद्बाधस्यापि प्रस-
ङ्गाच्च । नापि प्रकृतितोऽनूयाजोत्तरत्वकृत्तिः । प्रकृतौ हि पाठ-
कल्पितवाक्येन क्रमनियम एव विधीयते, न तु क्रमोऽपि । तस्य
प्रयोगविध्याच्चेपादेव प्राप्तेः । अतश्च प्रकृते भिन्नप्रयोगविधिपरि-
गृहीतानां सामान्यतः क्रमस्याप्राप्तौ तदाश्रितस्य नियमस्याप्राप्तिः ।
न ह्यच्चेपात्पूर्वमेवावधातविधिवत्प्रवृत्त्यङ्गीकारेण कल्पितवाक्यस्य
क्रमविधायकत्वमेवेति शक्यं वक्तुम् । तदिह पाठकस्थस्य विधेः

कृत्तृत्वाभावेन समानतया आक्षेपप्रतिबन्धयोगात् । इतरथा दधि-
यागपथोयागयोरपि पाठेन क्रमापत्तेः । अतश्च प्रकृतेऽप्यनूयाजो-
त्तरत्वस्याप्राप्तेः पुरोडाशाद्यङ्गोडाभक्षणेत्तरमेव पिष्टलेपकक्षीकरण-
होमौ ॥ ५ ॥ १ ॥ १५ ॥

तथाऽपूर्वम् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिवासनोत्तरं वेदिकरणमा-
ज्ञातम् । तस्य च पूर्वद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति वचनेनाप-
कर्षः श्रुतः पूर्वभाविनोऽपि हविरभिवासनादौनपकर्षत् । एक-
प्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन पाठस्य कर्मकल्पकत्वात् । अमावास्या-
पदस्य कर्मपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गेन कालपरत्वावसायाद्धविरभिवास-
नोत्तरभाविवेदिकरणविधेरेव पौर्णमासाङ्गताबोधकत्ववद्दर्शाङ्गता-
बोधकत्वाच्च । न च कालद्वयविधाने वाक्यभेदः । सामर्थ्यादेिदं
कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतवेदकरणानन्तर्यबलेनैव च पूर्वद्युदस्य
प्राप्तत्वेनानुवादात् । प्रधानप्रत्यासत्तिस्त्वाभात् पौर्णमासस्यातीतत्वाच्च
दार्शिकवेदिकरण एवायं विधिः । अतश्च पौर्णमाससाधारण्येन
पाठस्य क्रमकल्पकत्वावश्यभावात् । अत एव च यूपकृदेनवैलक्षणा-
त्तदन्तापकर्षे प्राप्ते ।

कालपरत्वेऽपि कालविधेः प्रयोगतिधित्वेन दार्शिकवेदिकरणस्य
तच्चैव प्रयोज्यत्वावगमात्तदवगमोत्तरश्च क्रमापेक्षया पाठस्य निधा-
मकत्वावभावाच्चैतत्क्रमान्तरसत्त्वाच्च न हविरभिवासनेन बद्धक्रम-
त्वम् । अतश्च पाठोऽपि परिशेषात् पौर्णमासविषय एव । यदि तु
खण्डपर्वणि चतुर्दश्यां प्रातरन्वाधानदिने वेदिकरणसिद्ध्यर्थं लक्षणा-
मप्यङ्गीकृत्यामावास्यापदेन कर्मवोच्येत, तदा दार्शिकवेदिकरणस्याथ-

मेव विनियोगविधिरिति हविरभिवासनेन दार्शिकवेदिकरणस्य
सुतरां न बहुक्रमता । न चैवं पूर्वद्युःकालविशिष्टवेदिकरणस्य
दर्शाङ्गतया वाक्येन विनियोगात् प्रकरणेन पौर्णमासाङ्गत्वाद्योगः ।
वेदेः सर्वसाधारणेन तत्करणस्याप्यङ्गतयाऽपेक्षासहकृतपौर्णमासप्रकर-
णेन गर्दभाभिधान्यां आदानस्वेवाच्चेपोपपत्तेः । अत एव वाक्येन
श्रुत्या बोभयच न प्रकरणस्यार्थाच्चेपस्य वा बाधः । तयोः पूर्वद्युःकाल-
मन्त्ररूपगुणमाचविधिफलकतया क्रियाविधिफलकत्वाभावात् । अतो-
न प्रकृते तदन्तापकर्षः ॥ ५ ॥ ९ ॥ १६ ॥

सान्तपनीया ॥ दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धान्मध्यन्दिने क्रियमाण-
सान्तपनीयाया उत्कर्षे खकालेऽग्निहोचहोमः कर्त्तव्यो न वेति
चिन्तायां, खकालकरणे सान्तपनीयायां प्रणीतस्याग्नेः* पुनः प्रणय-
नामम्भवान्मन्त्रवत्प्रणयनलोपेन वैगुण्यापत्तेः कालस्य च पदार्थगुण-
त्वेन प्रयोगविधिविशेषणतथोत्तरकालप्रतीतिकत्वेन च लोपेऽपि
वैगुण्याभावादुत्कर्ष इति प्राप्ते ।

अनुपादेयत्वात्कालस्य नित्ये यथाशक्ति उपादेयाङ्गत्यागस्यैव
तदनुरोधेन षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् प्रणयनलोपेनापि कालानुग्रह एव
न्यायः । कालस्य निमित्तविशेषणत्वेन सुतरामनुग्राह्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु
अग्निहोचस्यान्यतः प्रणयनजन्योपकारलाभे तदनाच्चेपकत्वस्य दर्शादौ
कृत्वात्तलोपेऽपि न वैगुण्यम् । अतः खकाल एवाग्निहोचं कृत्वा

* प्रणीतस्याग्नेः,—इत्यादर्शपुस्तकेष्वशुद्धः पाठो लिपिकरप्रमादज इत्य-
शुनीयते ।

शान्तपनीया कर्त्तव्येति शान्तपनीयाङ्गानां नैव क्रम आदरणीयः ।
अत्र च शान्तपनीयेत्युपलक्षणं प्रारम्भकर्ममात्रस्य, अग्निहोनेत्यपि आव-
श्यकमात्रस्य । अनावश्यकविषये अपवाद* एतद्यज्ञस्य द्दिश्यते यद-
न्यस्य तन्मे विततेऽन्यस्य तन्मं प्रतायत इति निषेधात् । न चैवमनीक-
वत्युत्कर्षेऽपि मध्यन्दिने शान्तपनीयाऽऽपत्तिः । तथात्वे शान्तपनीयाया-
अनीकवत्युत्तरकालत्वस्यैकप्रयोगविध्यवगतस्य प्रणयनस्य च बाधेन
वरमेकस्यैव मध्यन्दिनकालस्य बाधात् ।

केचित्तु निमित्तविशेषणीभूतकालस्यैवानुपाह्वलं न तु काश्च-
मात्रस्येत्यङ्गीकृत्य शान्तपनीयायाः काम्यवन्मध्येऽनावश्यकत्वादकरण-
मिति वदन्ति । तन्तु चातुर्मास्यानामपि नित्यत्वान्मध्यन्दिनस्यापि
निमित्तविशेषणत्वापत्तेरुपेक्षिम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १७ ॥

षोडशी ॥ दैवान्मानुषादाऽपराधादेवोक्त्येषूक्त्येषु षोडशुत्कृत्यते
न वेति चिन्तायां, समयाधुषिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति
वचनविहितसमयाधुषितकालबाधे प्रमाणाभावादुत्कर्षः । न च तं
पराश्रमुक्त्येभ्यो गृह्णाति षोडशिनमिति वचनेन ग्रहणे उक्त्य-
परभावस्य विहितत्वात् स्तोत्रस्य च ग्रहं वा गृहीत्वेति वचनेन
ग्रहग्रहणोत्तरकालत्वात्तदनुरोधेन समयाधुषितकालबाधः । तं
पराश्रमित्यनेन षोडशिग्रहयागाभ्यासस्यैवोक्त्यपरभावविधानेन ग्रह-
ग्रहणस्य स्तोत्रपूर्वकालत्वेऽपि बाधकाभावात् । अतएवात्र गृह्णाति

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु अप वा,—इति पाठः प्रतिभाति । वै,-
इति प्रसिद्धियोगोपापातः । अपच्छिद्यते इति व्यवहितेन संबन्धः ।

निर्वपतिवद्यागपर एव* । अस्तु वा ग्रहणपरस्तथापि तेत्तिरीय-
शाखायां षोडशिनः सवनत्रयेऽपि, आश्वानासवनान्तरविषयकं तं
पराञ्चमिति वाक्यम् । अस्तु वैतदपि सर्वविषयं, तथापि ग्रहं
वेत्यस्य सामान्यविषयत्वादुकृत्त्योत्तरकालं ग्रहणेऽपि समथाधुषिते
क्षोचकरणे न कश्चिद्विरोधः ।

यदि तु सामान्यविशेषरूपबाधस्य यथावस्थितशास्त्रार्थविषय-
त्वेन देवाद्यपराधे अंग्रहन्तेः सर्वपदार्थानां तुल्यबलत्वमुच्यते । तथा-
प्युकृत्परभावस्य क्रमत्वेनोपादेयत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेन बाधोप-
पत्तेः समथाधुषितकालानुग्रहो न्याय्य एव । न च कालस्याङ्गाङ्ग-
त्वेन प्रधानाङ्गक्रमापेक्षया दौर्बल्यम् । उभयोरप्यङ्गाङ्गत्वात् । न च
ग्रहणस्याचावदानवत् प्रदानोपक्रमता । तद्वदिहैकपदार्थत्वाभावा-
दिति प्राप्ते ।

ग्रहणस्य षोडशियागाभ्यासकल्पकत्वेनान्तरङ्गत्वान्तत्क्रमस्य प्राव-
ल्यम् । वस्तुतस्तु तं पराञ्चमित्यस्यापि कालपरत्वमेवेत्यन्तरङ्गतद्वा-
धोन्याय्य एव । न च ग्रहणस्योत्तरकालं करणेऽपि क्षोचस्यैव काला-
नुग्रहः शङ्क्यः । तथात्वे क्षोचग्रहणोत्तरकालत्वस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः
बाधप्रसङ्गेनैकस्यैव समथाधुषितकालबाधस्य न्याय्यत्वात् । अतस्त-
स्याप्युत्कर्ष इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥ ८ ॥

इति श्रीखण्डदेवज्ञतौ भाट्टदीपिकायां

पञ्चमस्य प्रथमपादः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, गृह्णातिनिर्वपतिवद्यागपर एव,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

सन्निपाते ॥ यचानेकेषां प्रधानानामङ्गानां वा एकेन प्रयोगवि-
धिगोपसङ्गहात् साङ्गानां साहित्यावगमः, तच्च दर्शपूर्णमासप्राजाप-
त्यादौ किं एकस्य प्रधानस्य सन्निपत्योपकारकाङ्गकाण्डं कृत्वेतरस्य
कर्त्तव्यमित्येवं काण्डानुसमयोऽथ वा एकैकमङ्गं एकैकस्य कृत्वेतरस्य
कर्त्तव्यमित्येवं पदार्थानुसमय इति चिन्तायां, प्रधानप्रत्यासत्त्यनु-
ग्रहात् प्रकृतितः परस्परसंस्निष्टानामेवोपाकरणनियोजनादीन्ममेकैक-
स्मिन् पशौ प्राप्तत्वाच्च काण्डानुसमयः । एकप्रयोगत्वञ्च आरादुप-
कारकाङ्गाभिप्रायेणेति न कश्चिदिरोध इति प्राप्ते ।

प्रत्यक्षवचनेनैकस्मिन् काले साङ्गानां सर्वेषां प्रयोगविधानात्
प्रधानसाहित्यवदङ्गेष्वपि साहित्यावगमादेकैकाङ्गेन सर्वप्रधानानां
द्युगपदुपकर्त्तव्यमित्यर्थावगमेनैकमुपाकरणाख्यमङ्गं सर्वपशूनां कृत्वा
नियोजनं कार्यम् । प्रधानप्रत्यासत्तिस्तु प्रत्यक्षवचनावगतोक्तसाहि-
त्यानुरोधेनैव कल्पनीया । उपाकरणानन्तरमेव च नियोजनमिति
यथाप्रकृत्येवानुष्ठानम् । आवृत्तानावृत्तत्वं तु प्रधानसाहित्यानुरो-
धेनेति न कश्चिदिरोधः । अतः पदार्थानुसमयः । प्रवृत्तिक्रम-
विचारस्तेतदधिकरणोत्तरं द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥ ६ ॥ १ ॥

कारणात् ॥ यच्च तु प्रधानविरोधो यथाऽश्वप्रतिपक्षेष्वां शते
सहस्रे वाऽश्वदाने तावत्सु पुरोडाशेषु अय्यमाणेषु यदि सर्वेषा-

मधिग्रयणं कालोद्वासनं क्रियेत, ततो दक्षेरन् । अतस्तत्र काष्ठानु-
समय एव कतिपयाङ्गानाम् ।

यत्तत्र वार्त्तिके निमित्तगतस्य यावत्त्वस्याविवक्षितत्वान्नैमित्तिक-
गतस्य च तावत्त्ववज्जलादेः पृष्ठश्रमनीयन्यायेनानुवाद्यगतत्वेनाविव-
क्षितत्वात्साहित्यबोधकवचनाभावेनानेकेष्वपि अश्वदानेषु प्रत्येक-
प्रयोगेनैव वारुणेष्वेकैर्त्तव्यत्वावगतेर्भाव्यस्यमेतदुदाहरणं साहित्य-
बोधकवचनान्तरसम्भावनयेत्युक्तम् ।

तत्र । सचादुदवसाय पृष्ठश्रमनीयेन यजेरन्नित्यत्र हि उद-
वसानसमानकर्तृकत्वबलेनैव पृष्ठश्रमनीये वज्जलादेः प्राप्तत्वाद्युक्ता
साहित्यविवक्षा । प्रकृते तु निमित्तसमसङ्ख्याकत्वस्यैव तावच्छब्दा-
र्थस्य नैमित्तिकविशेषणतया अप्राप्तस्य विधेयत्वाद्युक्तमेवानेक-
निमित्तसन्निपाते नैमित्तिकसाहित्यम् । तावच्छब्दाभावे हि
युगपदनेकनिमित्तसन्निपाते तन्त्रेण नैमित्तिकेष्टिरेकैव प्रसज्येतेति
युक्त एव तावच्छब्दार्थविधिः ।

यथापि हि पुरुषार्थतया न क्रत्वन्तःपातित्वं यथा युगपदनेक
चाण्डासादिसंश्रदावनेकगृहदाहादौ च, तथापि नैमित्तिकस्य
सङ्गदनुष्ठानं । किमुत क्रतुप्रयोगमध्यवर्त्तितदङ्गवारुणीष्टेः । अतस्त्वा-
ग्नेयादिभेदेऽपि प्रयाजाद्यङ्गतन्त्रत्ववद्युगपदनेककपालभेदेने होम-
तन्त्रत्ववच्च वारुणीष्टेस्तन्त्रत्वप्रसक्तौ निमित्तसमसङ्ख्याकत्वविधानेन
तावत्त्वप्रतीतावपि एकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन साहित्यप्रतीतेर्युक्त-
मेवोदाहरणत्वम् ।

तत्र चारादुपकारकेषु वज्जला प्रसङ्ग एव । सन्निपातेषु वज्जला

पदार्थानुसमय एव । कश्चिदेव तु प्रधानविरोधे काण्डानुसमयः ।
प्रधाने तु सन्नतिपक्षदेवताकृत्वान्मलमेव । पुरोडाशमात्रे तु
निमित्तसमसङ्ख्याकत्वं प्राजापत्यवदिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ २ ॥ २ ॥

सृष्टिः ॥ पदार्थानुसमयप्रसङ्गात् क्रियानेकः पदार्थ इति चिन्त्यते ।
किमेकैकसृष्टिनिर्वाप एकः पदार्थस्तेन चाग्नेथाग्नीषोमीयनिर्वाप-
योरनुसमयः, किं वा चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थस्तावता चानु-
समयइति चिन्तायाम् । एकैकसृष्टिनिर्वापे यत्नसमाप्तेर्मन्त्रसत्त्वाच्च
तस्यैवैकपदार्थत्वमिति प्राप्ते ।

अङ्गपर्यायः पदार्थशब्दस्तस्यैव प्रयोगविधिना विधानात् ।
विहितस्य चाङ्गत्वम् । न चैकसृष्टिनिर्वापोविहितः, किन्तु चतु-
र्मुष्टिनिर्वापएव । चतुरस्रतुरोमुष्टीन् निर्वपतीति विधानात् । अत्र
हि अर्थप्राप्तनिर्वापानुवादेन न गुणमात्रविधानम् । संख्यामुद्बुध-
विधाने वाक्यभेदात् । पुरोडाशमात्रपर्याप्तब्रीहिसमः पृथक्करणरूप-
निर्वापस्य निश्चयेनाप्राप्तत्वाच्च । 'अतश्चतुर्मुष्टिनिर्वापेनैवानुसमयः ।
अत एव वीष्णाऽप्युपपद्यते ।

एवं कपालान्युपदधाति* अष्टौ दक्षिणत एकादशोत्तरत इति
संख्यादिविशिष्टोपधानविधानात् सर्वकपालोपधानेनानुसमयः ।
यद्यपि कपालगतवज्रत्वमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितं, तथापि अष्ट-
त्वादिसंख्याया उपधानविशेषणत्वादिवचोपपत्तिः । यद्यपि च
तत्तन्मन्त्रादिभेदादेकैकोपधानविधिरपि कश्चिदुद्गाथेत, तथापि

* भाष्ये तु, कपालान्युपदधाति,—इति पाठः ।

वक्ष्यमाणकृष्णानिनाक्षरण्याद्येनैकपदार्थत्वं सर्वोपधानस्य द्रष्टव्यम् ।
अतः आग्नेयस्य सर्वाण्युपधायाग्नीषोमीयस्योपधेयानि ।

एवं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यत्रापि द्वित्वविशिष्टावदानविधानाद्विर-
वदानेनानुसमयो न त्वेकैकावदानेन । न च मध्यादवद्यति पूर्वार्धा-
दवद्यतीति वाक्याभ्यामेव द्विरवदानप्राप्तेस्तद्विधिवैद्यर्थम् । एत-
द्विध्यभावे चतुरवत्तवाक्यस्य-चतुःसंख्या मध्याद्विः पूर्वार्धाद्विरित्येवं
हविष एव स्याद्येत । एतत्सत्त्वे तु तद्विरोधादुपस्तरणाभ्यभि-
चारणाभ्यामिति तद्वाक्यस्याऽ, चतुःसंख्याऽनुवाद एव ।

इदञ्च साम्नाय्यविषयं द्विरवदानानुसमयकथनम् । आग्नेया-
दावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । साम्नाय्ये
तदुपस्तरणाभिधारणयोस्तन्मत्वाद्ब्रह्मोद्भवदानं गृहीत्वा पयसोपाद्यम् ।
कल्पसूत्रेषु तु पयसोद्भवदानं गृहीत्वा पश्चाद्ब्रह्म इत्युक्तम् । तैत्ति-
रीयश्रुतौ तादृशक्रमस्य वाचनिकत्वात् । होमस्तन्नेष्वेव सम्प्रतिपन्न-
देवताकत्वात् ।

एवमञ्जनाभ्यञ्जनपवनपावनेष्वपि तत्तद्विधिसत्त्वाच्चैकैकेन नेत्रेण
शरीरावयवेन वाऽनुसमयोऽपि तु अनेकयजमानकेऽहीने एकच-
नेचद्वयेऽप्यञ्जनं कृत्वा यजमानान्तरे तत्कार्यम् । सर्वावयवोपेताभ्य-
ञ्जनादिना च प्रत्येकमनुसमयः । सचे त्वध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयि-
त्वेत्यादिना तत्तत्संस्कारकदीचोत्तरकाष्ठत्वविधानात् काण्डानु-
समय एव ५ ॥ २ ॥ ३ ॥

संयुक्ते ॥ साम्नाय्यवदाग्नेयाग्नीषोमीयादौ भिन्नदेवत्येऽपि द्वाव-
दानेनानुसमय इति प्राप्ते ।

चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेनावत्तोद्देशेन होमाख्यसंस्कारविधानादर्थ-
 देवावदाने प्राप्ते द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यनेन द्वित्वाच्चविधानादुक्तविध-
 चतुरवत्तहोमस्यैकपदार्थत्वेनावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः । वस्तु-
 तस्तु अवत्तस्योद्देश्यत्वेन ततः पूर्वमवदानप्राप्तेर्दुरुपपादत्वाद् द्वावदान-
 वाक्ये चावदानमात्रे द्वित्वविधानेऽलङ्काराद्यर्थान्धावदानेऽपि सुव-
 वद्वित्प्रार्थ्यापत्तेर्हविषोद्देशेनैव द्वित्वविधाने होमादावपि तदापत्ते-
 र्हविर्विशिष्टोद्देशेन तद्विधाने च वाक्यभेदापत्तेरवश्यं द्वित्वविशिष्टाव-
 दानविधिस्वीकारेऽपि उपस्तरणादिनिधिन्त्यायेन दृष्टार्थत्वलाभाय
 चतुरवत्तहोमविध्युपपादकत्वस्याप्यङ्गीकारादवदानादिप्रदानान्तस्यैक-
 पदार्थत्वावगमेन तेनैवानुसमयः ॥ ५ ॥ २ ॥ ४ ॥

वचनात्तु ॥ यूपधर्माञ्जनोच्छ्रयणसम्मानपरिव्याणादयो यूपगणे-
 ऽतिदेशप्राप्ताः पृथक्पदार्था अपि न प्रत्येकमनुसमेयाः । अञ्जना-
 दिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेदिति प्रकृतावनवसर्गस्य
 विहितस्येहाप्यतिदेशात् । न चानेन रागप्राप्ते कादाचित्कयूपसंयोगे
 सति त्यागनिषेधविधिः । पाक्षिकत्वाद्यापत्तेः । अपि तु संयोगा-
 भावाभावरूपसंयोगाख्यस्यानवसर्गस्यैव साहाय्यार्थं नियमविधिः ।
 अतस्तु तदनुरोधेन सत्तातिरिक्ते यूपगणे तावत्काण्डस्यानुसमयः ।
 सचे तु येन केनापि यजमानेन धारणसम्भवात् पदार्थानुसमय एव ।
 अन्यत्रापि तावदतिरिक्तपदार्थानां प्रत्येकमेवानुसमयः ॥ ५ ॥ २ ॥ ४ ॥

पशुगणे ॥ प्रकृतौ साम्राज्येऽवदानादिप्रदानान्तस्यैकपदार्थत्वा-
 दतिदेशेन दैचेऽपि तथैव प्राप्तौ, दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं,
 सौविष्टकृतान्यवद्यति, सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं,

ऐडान्यवद्यतीति* वचनेन क्रमान्यत्वविधायिना पदार्थभेदावगतिः ।
न असम्बन्धिपदार्थान्तरव्यवधाने प्राकृतैकपदार्थता सम्यस्यते ।
अतश्चैकदेवत्ये पशुगणे प्राजापत्यन्यायेन दैवतावदानादिना प्रत्येक-
मनुसमयः । अन्ते च तन्त्रेण दैवतहोमः ।

न च प्रकृतावेकस्य पशोर्दैवताद्यवदानत्रयमानन्तर्येण कृतमिती-
हापि तथैव कार्यमिति शङ्क्यम् । प्राजापत्यन्यायेनैव पञ्चेकत्वस्य
प्रकृतावार्थिकत्वेन चोदकविरोधाभावात् । अत एव यत्र विभिन्न-
देवताके पशुगणे चोदकविरोधस्तत्रावदानत्रयं होमस्यैकस्य कृत्वा-
ऽपरस्याप्यवदानत्रयपूर्वकप्रदानान्तं कार्यम् । खिष्टकृदिडाभक्षणे तु
तन्त्रेणैव ; तत्रापि पदार्थानुसमये द्वितीयहोमस्यातिदेशप्राप्तैडाव-
दानानन्तर्यबाधापत्तेः ।

वस्तुतस्तु असम्बन्धिपदार्थान्तरव्यवधानेऽपि पञ्चावत्तहोमसंस्था-
दकत्वेन दैवतावदानस्यात्रापि प्रदानावयवत्वोपपत्तेर्विभिन्नदेवताक-
खलेऽपि दैवतावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः । एकदेवताके तु
पदार्थावयवानामेवानुसमय इति न कोऽपि विरोधः ॥५॥२॥६॥

नानाबीजेषु ॥ राजसूये, अग्नये गृहपतयेऽष्टाकपालं कृष्णानां
त्रौहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकञ्चरमिति नानाबीजेष्विष्टिरा-
चाता । तत्रातिदेशप्राप्तानि कृष्णाजिनास्तरणोज्ञखलाधिवर्त्तन-
बीजावापाद्यवघातपरावपनविवेचनफलीकरणपाञ्चधिकरणकतण्डुल-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भाष्ये तु, दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं
सौविष्टकृतान्यवदेयानि सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं
ऐडान्यवदेयानि,—इति प्रकृतौ श्रूयते, इत्युक्तम् ।

प्रक्षालनानि तत्तद्विधिविहितत्वेन पृथक्पदार्थत्वात् प्रत्येकमनु-
समेयानि । न ह्यत्र द्रवदानस्यावक्तृहोमविध्याच्चिन्नत्ववत्सर्वेषामव-
घातविध्याच्चिन्नत्वं, येनैकपदार्थत्वं शङ्केत । तद्व्यतिरेकेणापि अवघात-
सम्भवात् । नापि सर्वेषामवघातपदार्थत्वम् । उत्सृज्यसुखसंयोग-
विशेषस्यैव सर्वेषां अवघातवत्तत्पदार्थत्वात् । अतः प्रत्येकानुसमये
प्राप्ते ।

तत्तद्विधिविधेयत्वेऽपि पृथक्पदार्थत्वे अदृष्टार्थत्वापत्तेः सर्वेषा-
मेषां तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातविधिविशेषत्वेनैव विधेयत्वादेक-
पदार्थत्वावगतेस्तावतानुसमयः । एवं सत्युत्सृज्यसुखमपि एकमेवेति
सिद्ध्यति, पाचौ च । इतरथा हि कृष्णाजिनमुसलीशूर्पाणां
एकत्वेनोपकारकत्वसम्भवेऽप्युत्सृज्यसुखपाच्योर्भेदावश्यंभावात् । तस्मात्
कृष्णाजिनास्तरणादिप्राग्निचे तत्प्रक्षालननिनयनान्तेनानुसमयः ।
उत्करे तत्प्रतिपत्तिस्तु तन्मन्त्रैवेति विवेकः । एवं कृष्णाजिनास्तर-
णादिपेषणान्तेन तस्याप्यनुसमयः । तेषामपि पेषणविवेकवाक्यतया
एकपदार्थत्वात् ।

नन्वत्र किमनुसमेयपदार्थानां पदार्थत्वम् ? न तावदनुष्ठेयत्वम्,
एकमुष्टिनिर्वापादावतिव्याप्तेः । नापि विहितत्वघटितमङ्गलम्,
द्रव्यादावतिव्याप्तेः । नापि क्रियात्वविशेषितं तत्, उपस्तरणकृष्णाजि-
नास्तरणादावतिव्याप्तेः । नापि परानवयवत्वे सति निरुक्तं क्रियात्वम्,
अवयवत्वस्यापि निर्वक्तुमशक्यत्वात् । दृष्टविधया क्रियान्तरोपकारक-
त्वमिति चेत् । अवघातस्यापि दृष्टविधया यागपेषणाशुपकारकत्वेना-
वयवत्वापत्तावघातादिपेषणान्तेनानुसमयापत्तेः । अवघातकालीन-

तदङ्गजपादिमन्त्राणामदृष्टविधयोपकारकत्वेनावयवत्वानापत्तेः । किं च सत्यप्यवयवत्वे कृष्णाजिनास्तरणोपस्तरणादीनां विहितत्वेनाङ्गत्वात् प्रयोगविध्युपसङ्गहेण साहित्यावगतेः प्रत्येकानुसमयः किं न स्यात् । एवं झवदानस्यापि होमवद्धविःसंस्कारकत्वात्पेषणावघातन्यायेन प्रत्येकानुसमयः किं न स्यादिति चेत् ।

न । सत्यपि कृष्णाजिनास्तरणादीनां स्वतन्त्रविधिविधेयत्वे अङ्गत्वेन प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वे वा अवघाताद्यङ्गत्वेन तद्वारैव प्रयोज्यत्वावगमात्तदनुसमयेनैवानुसमय इति न प्रत्येकमनुसमयः प्रत्येकं साहित्यानवगतेः । एवं, परावपनादिप्रक्षालननिनयनान्तानामपि तण्डुलरूपावघातफलोपयोगितयाऽवघातार्थत्वाच्च पृथक्पदार्थता । अत एवादृष्टार्थमपि तदङ्गं न पृथक्पदार्थः । एवमुपस्तरणदेरपि सुच्यसंसर्गद्वारा होमार्थत्वाच्च स्वातन्त्र्येण प्रयोज्यतेति न पृथगनुसमयः । झवदानस्य तु हविःसंस्कारकस्याप्यवत्तोद्देशेन होमविधानास्त्राघवेनावत्तहोमस्यैव प्रयोज्यत्वेऽवदानांशेऽपि पृथक्प्रयोज्यत्वाकल्पनाच्च पृथक्पदार्थत्वम् । अत एव पदार्थत्वं नाम स्वातन्त्र्येण प्रयोगविधिविधेयत्वम् । पदार्थावयवत्वेन सम्प्रतानां हि कृष्णाजिनास्तरणादीनां नावधतादिनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं विना प्रयुक्तिविषयत्वं ज्ञायते । अवघातादीनां तु नान्यनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानोत्तरकालत्वन्नियतनञ्ज्ञानम् । प्रयोगविधिनाऽङ्गप्रधानोभयविशिष्टभाजनाप्रयुक्तिज्ञापनेनाङ्गप्रयुक्तेरपि प्रधानप्रयुक्त्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतत्वाभावात् । अतश्च यत्प्रयुक्त्यन्यथानुपपत्तिं विनैव यत्प्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं, स ततः पदार्थान्तरमिति सिद्धम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ७ ॥

विकारे ॥ द्विचे पञ्चावनूयाजानां पृषदाज्येनानूयाजान्यजतीति पृषदाज्यं श्रुतम् । प्रयाजानां शुद्धमेवाज्यं प्रकृतिप्राप्तम् । प्रकृतौ चोपभृत्येकस्मिन्नेव पात्रे प्रयाजाङ्गभूतं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तस्मिन्नेव कालेऽनूयाजायं चतुर्गृहीतं गृहीतमासीत् । अत्रापि तथैव ग्रहणे प्रयाजाज्यस्य दधिसंसर्गणोत्पवनावेक्षणयोरदृष्टार्थत्वप्रसङ्गेनाप्राकृत-कार्यकारिताऽऽपत्तेः । समानयनवेलायां प्रयाजाज्यस्य न्यूनतापत्तेश्च । अतोऽवश्यं पात्रैकत्वमनुगृह्य क्रमोबाधतां, विपरीतं वेति चिन्तायाम् ।

पात्रैकत्वस्य श्रुतत्वात् पदार्थत्वाच्च बाधानुपपत्तेः क्रमस्यैव मन्त्र-पाठकस्यत्वेन पदार्थगुणत्वेन च दौर्बल्याच्छिष्टाकोपाधिकरणन्यायेन बाधः । एवमष्टावुपभृतीत्येतदाक्यावगतचतुष्कद्वयसाहित्यबलकस्यैक-कालत्वस्यापि । न च प्रकृतौ तयोः कृतकस्यत्वादिना बलाबलेऽपि विहतावतिदेशेन प्राप्तयोस्तयोः समत्वाच्च बलाबलमिति शङ्कम् । कृतकस्यत्वादिरूपबलाबलस्य विहतावसम्भवेऽपि पदार्थतद्गुणत्वादि-कृतबलाबलस्य विहतावपि नियामकत्वोपपत्तेः । सम्भवति च विहतायै नियामकान्तरासत्त्वे प्राकृतस्यापि बलाबलस्य सप्तदशशरावे-रारौ चतुःसंख्यामुष्टिनिष्ठप्राथम्यजघ्न्यत्वस्यैव नियामकता । अत-स्तस्मिन्नेव पात्रे अनूयाजकरणवेलायां पृषदाज्यग्रहणमिति प्राप्ते ।

पात्रैकत्वस्य पदार्थत्वेऽपि अनुष्ठेयपदार्थमातृवृत्तिक्रमस्य तद्वर्म-त्वाभावात् प्रत्युत साक्षाद्ग्रहणाङ्गभूतक्रमकालाद्यपेक्षया ग्रहणाङ्गभू-तपाचाङ्गत्वैकस्याङ्गगुणविरोधन्यायेन दौर्बल्यात्तदैवोपभृद्द्वयं सम्पाद्य शुद्धं दधि संकृतञ्च चतुर्गृहीतद्वयं ग्राह्यम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ८ ॥

प्रकृतेः ॥ अग्नये हवित्काभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति नचचेष्टिं विधाय सोऽच जुहोतीत्युपहोमाविहिताः । प्रकृतौ च प्रधानस्त्रिष्टुक्ततोर्मध्ये वाचनिकानारिष्टहोमाः* समाप्ताः । तद-
चोपहोमानां नारिष्टेभ्यः पूर्वमनुष्ठानम् । औपदेशिकप्रधानपाठ-
क्रमेण प्रधानानन्तर्यस्य विहितत्वात् । उपहोमानामौपदेशिकत्वेन नारिष्टेभ्यः प्रथममन्वितत्वाच्चेति प्राप्तिः ।

उपकारसाकाङ्क्षया विहृतिभावनया कृतोपकारंणामातिदेशि-
कानामङ्गानां प्रथमं गृहीतत्वेनोपहोमानामन्यतराकाङ्क्षया पश्चादन्व-
यादतिदेशस्य च प्रधानवाक्यशेषत्वस्यैव लाघवाद्भुपगमेनोपहोमा-
नामातिदेशिकाङ्गयुक्तप्रधानोत्तरमेव पाठेन क्रमावगतेः पश्चादेव
करणम् । तच्चापि ब्राह्मणतर्पणान्ते कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते मध्ये जुहोतीति
वचनेनोपहोमसमाख्यया चाचेति स्थाननिर्देशाच्च नारिष्टेभ्योऽनन्तरं
कार्याः ॥ ५ ॥ २ ॥ ८ ॥

कृतदेशान्तु ॥ राजसूये अभिषेचनीयसोमयागानन्तरं वाग्द-
शपेयाद्विदेवनादयोभिषेकान्ता राजसूयधर्मा अक्षैर्दीव्यति राजा-
नञ्जिनाति श्रौतःशेषमाख्यापयति अभिषिष्यत इत्यादिभिर्विहिताः ।
तच्चाभिषेकस्तावदचनादेव माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिष्यत इत्यभि-
षेचनीयमाहेन्द्रकालेऽपकृष्टः । तदपकर्षेऽपि च न तत्पूर्वपठिताना-
मपि विदेवनादीनामपकर्षः । वेदिकरणन्यायेनापूर्व्याणामेषां बहु-

* माद्ये जैमिनोयन्यायमालाविस्तरे च नारिष्टहोमाः इति पाठः ।
दश ते तनवो यज्ञयज्ञिया इत्यादिमन्त्रैराज्ञाता अन्याहुतयो-
नारिष्टहोमा इति माधवाचार्याः ।

क्रमत्वाभावात् । १ भिषेचनीयोत्तरमपि पाठस्य सत्त्वेन पूर्व्ववत् प्राक्त-
ताङ्गोत्तरमेव करणमिति प्राप्ते ।

पूर्व्वं प्रयाजादिवद्धकमत्वाकृतावपि इदानीमेव प्रत्यक्षेण पाठेन
एकराजसूयप्रयोगविधिपरिगृहीतानां विदेवनाद्यभिषेकान्तानां बद्ध-
क्रमत्वोपपत्तौ अभिषेचनीयपाठेन प्राक्तताङ्गानामानुमानिकत्वेन तैः
सह विदेवनादीनां भिष्यप्रयोगविधिपरिगृहीतानां क्रमकल्पनानुप-
पत्तेरभिषेकापकर्षेणापकर्ष एव विदेवनादीनाम् ॥ ५ ॥ २ ॥ १० ॥

प्राक्तताच्च ॥ दीक्षणीया ज्योतिष्टमप्रकरणे समाह्वता, चयनञ्चा-
गारम्भाधीतं, वैकल्पिकं सोमयागाङ्गम् । तत्प्रकरणे च सावित्र-
होमाख्यासम्भरणादयस्यनाङ्गभूताधर्माः श्रुताः । पश्चाच्च सचयन-
ज्योतिष्टोमाङ्गदीक्षणीयाप्रयोगोद्देशेन केचिद्गुणाः श्रुताः । तदच
दीक्षणीयायाः सामान्यतः सोमप्रकरणाच्चातदीक्षणीयाऽपूर्व्वपदार्थैः
सह पाठेन बद्धक्रमत्वावगमाच्चयनप्रकरणे दीक्षणीयाया गुणमाच-
श्रवणेन पाठाभावाच्च सावित्रादीनामागन्तुकानां, दीक्षणीयादिन-
कृत्यान्ते निवेश इति प्राप्ते ।

गुणेनापि गुणिन उपस्थितेस्तदुक्ते गुणिन उद्देश्यतया सङ्की-
र्त्तनाच्च गुणगुणिनोरेकस्थानावगतेः प्रत्यक्षेण विशेषरूपेण च पाठेन
सामान्यरूपस्य पाठस्य बाधात् पूर्व्वं सावित्रादयः पश्चाद्दीक्षणीयेति
सिद्धम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ११ ॥

सञ्जिपातः ॥ चयनप्रकरण एव तत्रैव दीक्षणीयागुणअत्रणानन्तरं
रुक्मप्रतिमोचनादि चयनाङ्गं श्रुतम् । ज्योतिर्होमप्रकरणे च सामा-
न्यतो दीक्षणीयोत्तरं दीक्षितसंस्कारादण्डदानादयः । तदत्रापि

विशेषपाठेन सामान्यपाठस्य बाधाहीयणीयोक्तं ह्यप्रतिमोच-
नादि कृत्वा दीक्षितसंस्कारा इति प्राप्ते ।

विशेषपाठस्य पश्चाद्भावमात्रबोधनेनान्यथासिद्धस्यावर्जनीयतया-
ऽप्युपपत्तौ दीक्षणीयानन्तर्यानिधामकत्वात्सामान्यपाठेन कृत्तकमान्
दीक्षितसंस्कारानेव दीक्षणीयानन्तरं कृत्वा तद्दिनकृत्यान्ते ह्यप्र-
प्रतिमोचनादि कार्यम् ॥ ५ ॥ ९ ॥ १२ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

पञ्चमस्य द्वितीयः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

विवृद्धिः ॥ विहतावेकादश प्रयाजान्यजति षडुपसद इत्यादि-
वैकृतौ अनेकव्यक्तिवृत्त्यधिकसंख्या अता । सा प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति-
न्यायेन पृषदाज्यादिवदेकैकस्मिन् प्रयाजादौ प्रत्येकमभिसम्बध्यत
इति एकैक एकादशवारमावर्त्तनीय इति प्राप्ते ।

द्वित्वादिसंख्यायाः पृथक्कनिवेशित्वादेकैकस्मिन् पञ्चस्वपि वा
पृषदाज्यवदावृत्तिं विना एकादशलानुपपत्तेरुत्पन्नवाक्यगतत्वेन च
कर्मभेदकत्वायोगादावश्यकं जघन्ये प्रयाजपदे प्रयोगलक्षणाया संख्या-
विधौ वरं सहितैरेव प्रयाजेस्तल्लक्षणात्सहितप्रयाजप्रयोगाणां सहि-
तानामेवोद्देशात्सर्वसंपाद्या संख्येति प्राप्यः ।

वस्तुतस्तु प्रयोगो नाम न पदार्थान्तरं, येन लक्षणा स्यात्,
अपि तु प्रयाजानामेव व्यक्त्यन्तरम् । अतस्तु यथैव प्रकृतौ पञ्च
प्रयाजा इत्यादौ तत्तद्वाप्यजात्यवच्छिन्ना एव व्यक्तयः प्रयाजस्वरूप-
व्यापकजात्यवच्छेदेनोच्यन्ते । तथाऽत्रापि एकादशलसंख्यासम्पत्त्यर्थं
तावद्वाक्तीनामुक्तौ क लक्षणा । अतस्तदभावेऽपि व्यापकधर्मा-
वच्छिन्नोद्देशेन विहितैकादशत्वादिसंख्या अनेकत्र व्यासज्यवृत्तिल-
क्षाभाव्या व्यक्त्यन्तराद्याचिपन्ती लाघवात् प्रकृतिक्लृप्तव्यक्त्यधिक-
व्यक्तौ षडेवाचिपति नाधिका इति सर्वसम्पाद्यसिद्धिः । न चैवं
प्रयोगलक्षणाभावे तिस्र आहुतीरित्यादावपि व्यक्तिभेदापत्तिः । तत्र

विधेयतावच्छेदकविजातीयहोमत्वस्यैकस्य पूर्वमङ्गत्वेन भेदप्रति-
योगितावच्छेदकतया चयाणामेव तेषां कल्पनयोपपत्तौ तत्तद्वाक्त्रि-
त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य विधेयतावच्छेदकत्वकल्पने गौर-
वात् । प्रकृते तु कृत्प्रयाजत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात् संख्यायाश्च
विधेयत्वाच्च काचित्कल्पनेति विषमम् ॥५॥ ३ ॥ १ ॥

स्वस्थानान्तु ॥ तच्च प्रयाजैकादशत्वादिसंख्या स्वसम्पत्त्यर्थं व्यक्त्यन्त-
राष्ट्राक्षिपन्ती चतुर्थोत्तमप्रयाजजातीयान्येवाक्षिपति । तदङ्गभूतयोः
प्राकृततदङ्गदेवताप्रकाशकयोर, पूर्वयोः प्रेषयोर्मध्ये षष्ठामन्येषाम-
प्राकृतदेवत्वमन्त्राणां पश्चाद्वाङ्मनात् । तद्यद्याद्यानां चयाणामभ्यासः
स्यात्ततो, मन्त्राणामपकर्षापत्तिः । समिद्यागत्वस्यानुपस्थितेश्च । अतः
सन्निधानाविशेषाच्चतुर्थोत्तमप्रयाजयोरेव चतुश्चतुर्वारं आवृत्तिः ।
उभयत्राभ्यासत्रये च प्राकृतदेवताबाधो लक्षणया वा तद्देवता-
प्रकाशनमित्यन्यदेतत् ।

एवमनूयाजेष्वपि मन्त्रलिङ्गवशादेव प्रथमानुयाजस्याद्यास्तत्वारो-
दशमश्च द्वितीयस्याष्टमपर्यन्तं पञ्चमप्रभृत्यभ्यासः नवमैकादशौ
द्वितीयस्येति । यच्च तु न किञ्चिद्गमकं, तच्च विषमसम्पाद्यसंख्याक-
स्थले अवश्यकल्याया अधिकाया आवृत्तेरन्तिमविषयत्वात् सर्वस्या-
अप्यन्तिमविषयकत्वमेवेत्यपि वक्ष्यते ।

यच्च तु समसंख्याकैवावृत्तिर्यथा तिसृषूपषत्सु षट्त्वश्रवणे, तच्चै-
कैकस्य द्विरावृत्त्याऽपि षट्त्वसम्पत्तौ नान्तिमाया एव चतुरावृत्तिः ।
समुदाये विहितकार्यान्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानाया आवृत्तेः सर्व-
विषयत्वौचित्यात् । तच्च च चिरनूवाकः पद्यतामित्यादौ सम्पूर्णानु-

वाक्यावृत्तिदर्शनेन प्रकृतेऽप्युपसन्नयमेकवारं कृत्वा पुनः कार्यमिति दण्डकक्षितवदावृत्तिरिति प्राप्ते ।

प्रथमद्वितीययोर्हि तृतीयातः पूर्वं करणं कृतं, तदण्डकक्षित-
वदावृत्तौ बाध्येत । अतः प्रथमां दिःकृत्वा द्वितीयाच्च द्विरभ्यस्य
तृतीयाऽपि तथैव कार्येति स्वस्थानविद्वद्धिरेवेति सिद्धम् ॥५॥३॥२॥

समिध्यमानवतीम् ॥ पञ्चदशसामिधेनीनां यत्रैकविंशतिरनु-
ब्रूयादित्यत्राधिका संख्या श्रुता, तत्रागमेन संख्यापूरणं दशमे
वच्छ्यते । तदत्रागम्यमानानां चक्षुषां, यद्यपि न्यायेनान्ते निवेशः
प्रसज्यते, तथापीयं वै समिध्यमानवती अथौ समिद्धवती यदन्तरा
तद्वाच्या इति द्वावापृथिव्यन्तरालत्वेन स्तुतस्य समिध्यमानवती-
समिद्धवत्यन्तरालस्याप्राप्तिबलकल्पितविधिविहितस्य सत्त्वान्तदन्तरा-
लएव सर्वासामागम्यमानानां निवेशः । न च धाव्यापदपरिभाषिता-
नामेव मन्त्रविशेषाणामन्तरालनिवेशोऽन्येषां त्वन्त इति वाच्यम् ।
धीयमानत्वयोगेन सर्वेषामेव धाव्यापदवाच्यत्वादिति प्राप्ते ।

नायं धौगिकः, स्तोत्रादावागम्यमानास्तपि धाव्याशब्दप्रयोगा-
पत्तेः । पाणिनिना सामिधेनीष्वेव धाव्याशब्दस्यानुशिष्टत्वाच्च । अतो-
रुद्ध एवायम् । सोऽपि यच्चैव वेदे प्रथुपाजवत्यौ धाव्ये इत्यादिना
परिभाषितस्तच्चैव । तेषामेव चान्तराले निवेशः, अन्येषां त्वन्ते
इति । अत एव चेधातव्यायामधाव्याशब्दकाया अग्ने चीत इत्यस्या-
चक्षुर्लघुभा परिदधातीत्यन्तनिवेशदर्शनमुपपद्यते ॥५॥३॥२॥

सोम ॥ प्रकृतौ वह्निष्यवमाने चयसृषाः सोचींयोऽनुरूपः
पर्याषस्तेत्येवंशङ्गाः । विद्वद्धसोमकायाच्च विद्वत्तौ वह्निष्यवमाने

अगागमो वक्ष्यते । तत्रागम्यमानानामृचां प्राक् पर्यासात् निवेशः ।
पर्यासशब्दस्य नदीपर्यासः क्षेत्रपर्यास इत्यादावन्तवचनत्वेन प्रसिद्धेः
समाख्यैवान्तिमस्थानत्वावगतेस्तदबाधार्थं प्राक् पर्यासादागन्तूनां
निवेशकल्पना । अत एव द्वादशाहे पार्ष्टिके द्वितीयेऽहनि पञ्च-
दशसोमके स्तोत्रीयानुरूपौ पठित्वा वृषण्वन्तौ तृचौ समाख्याय
पश्चात्पर्यासः पठित इति प्राप्ते ।

प्रकृतिकृत्प्रस्थानुरूपानन्तर्यस्य पर्यासे बाधे प्रमाणाभावात्
समाख्यायाश्च प्रकृतौ पाठप्राप्तान्तिमस्थानत्वानुवादकत्वेन स्थान-
विधिकल्पकत्वाभावादन्त एवागन्तूनां निवेशः । द्वादशाहे पार्ष्टिके
द्वितीयेऽहनि तु वाचनिकं वृषण्वतोस्तृचयोः प्राक् पर्यासादनुष्ठानं,
तदपि तयोरेव । तद्विकारेष्वन्येषामागमस्त्वन्त एव ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अन्ते तत्तरयोः ॥ यत्र तु विष्टद्धसोमकेष्वेव क्रतुषु उत्तरयो-
र्माध्यन्दिनार्भवपवमानयोर्वक्ष्यमाणः सामागमस्तत्र स नान्ते । अना-
रम्भाधीतेन जीणि ह वै यज्ञस्थीदराणि गायत्री वृहत्पुष्टुवच
ह्येवावपन्यत एवोदपन्तीति वचनेनाप्राप्तिबललब्धविधिशक्तिकेन
गायत्र्यादिव्वेव सामावापविधानात् । अतो नान्त इति प्रत्युदा-
हरणमात्रमिदम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ५ ॥

यदेष्टकम् ॥ यानि प्राकरणिकानि ग्रहणान्यैन्द्रवायवादीनि,
तानि यथापाठमेव व्यवस्थितानीति न तेषु चिन्ता । यानि
त्वनारम्भाधीतानि 'तेष्वपि यत्रांशदाभ्यादौ' प्राकरणिको विनि-
योगस्तत्र विनियोगविधिपाठबलादेवानुष्ठानसिद्धेर्न चिन्ताविष-
यत्वम् । अत एव न तयोरन्ते करणम् । अपि तु प्रातःस्वप्न एव

धाराग्रहेभ्यः पूर्वमेव । यच्च त्वनारभ्याधीतमेव तेषां यागाङ्गतयाऽपि विनियोजकं वाक्यं, तच्च ग्रहणस्य यागाभ्यासोपकारकस्य सामर्थ्यादभ्याससमुदायात्मकसवनद्वारकतयैव यागाङ्गत्वाद्द्वारीभूतसवनभेदेन प्रतिष्वनं ग्रहणानुष्ठानं निर्वापाङ्गस्य मन्त्रस्यैव मुष्टिरूपद्वारभेदेन । एवमनारभ्याधीतानां चिचिणीरूपदधातीत्यादीनामपि प्रतिचिति भेदेनानुष्ठानम् । चिचिण्यादीष्टकानां हि अनारभ्याधीतानामपि उपधानसंस्कृतानामुपयोगापेक्षायां तस्मादग्निचित्सर्वमायुरेतीत्याद्यर्थवादवशादग्न्यङ्गत्वप्रतीतावपि अग्निपदाभिधेयस्य ण्डिलारम्भकचितिद्वारकतयैव तदङ्गत्वावगतेः प्रतिचित्यावृत्तिः । यां काश्चिदिति वचनन्तु प्राकरणिकेष्टकाभिप्रायप्रतिप्राप्ते ।

ऐन्द्रवायवादिग्रहणवदेवाभ्याससंपादनद्वारा यागोपकारकत्वस्यैव सिद्धेः सवनारम्भस्यानुषङ्गिकत्वेऽपि द्वारत्वे प्रमाणाभावाच्च प्रतिष्वनमावृत्तिरपि त्वन्त एवानुष्ठानम् । एवं चिचिण्यादेरपि न प्रतिचित्यनुष्ठानम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ६ ॥

अन्ते ॥ चिचिण्यादीनान्तु यां काश्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयान्तां मध्यमायां चित्तावुपदध्नादिति वचनेन मध्यमचितावुपधानम् । अत्र ह्यभिपूर्वस्य जानातेः प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वादावकार्यवत्त्वाच्च प्रत्यक्षब्राह्मणविहितेष्टकोद्देशेन मध्यमचितिरूपदेशविधानम् । उपधानन्तु प्रकरणप्राप्तमाश्रयः । प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वञ्च इष्टकावाचिश्रुतशब्दविनियुक्तमग्नौपधेयत्वमित्युक्तमेव भूमाधिकरणे । न च प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वस्योद्देश्यविशेषणता । तच्छब्देन विशिष्टपरा-

मर्शकेन विशिष्टोद्देशोपपत्तेः । अतो मध्यमसिद्धावेवोपधानम् । न चेदं प्राकरणिकविषयम् । अविशेषात् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ७ ॥

प्राक् लोकंप्रणायाः ॥ मध्यमायामपि प्राकरणिकेष्टकोपधाना-
न्तरमेवोपधानं चिचिष्टादीनाम् । न तु प्राक् लोकंप्रणायाः ।
आगन्तुकत्वात् । न च यदेवाख्योऽयच्छिद्रं तदेतया पूरयति
लोकं पृष्टं किद्रं पृष्टेति वचनेन लोकंप्रणायाः पूरणार्थत्वात्तस्यान्ते
निवेशावगतेः ततः प्राङ्निवेशश्चिचिष्टादीनाम् । लिङ्गादेव
मन्त्रस्य किद्रपूरणार्थत्वे अस्य वचनस्य तदर्थताविधायकत्वाभावात् ।
कथञ्चिन्मन्त्रस्य तद्विधायकत्वेऽपीष्टकायास्तदर्थत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अस्तु वा मन्त्रे किद्रपूरकत्वस्येष्टकायास्तत्पूरकत्वं विनाऽनुपपत्ते-
स्तस्या अपि तत् । तथापि तस्य चित्यन्तरे सावकाशत्वान्न चिचि-
ष्टादीनामन्ते निवेशन्यायस्य निरवकाशस्य बाधः । न च लोकं-
प्रणाया अपि प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वात् मध्यमसितिमात्रविषयत्वम् ।
इति करणविनियुक्तत्वेनास्य मन्त्रस्येष्टकावाचिश्रुतपदविनियुक्तत्वा-
भावात् । न च तथापि तत्तच्चित्यवान्तरप्रकरणपठितत्वेन तच्चैव
निवेशापत्तेर्ययममहाप्रकरणपठितत्वे चान्तिमचितावेव निवेशापत्तेः
कथं सावकाशत्वमिति वाच्यम् । पूरणार्थत्वलिङ्गादेव द्वारभेदेन
भेदोपपत्तेः सर्वविषयत्वादिति प्राप्ते ।

चिचिष्टादीनामन्ते निवेशे लोकंप्रणायां किद्रपूरणरूपफलस्यैव
बाधापत्तेर्वरं पूर्वपठितेष्टकोपधानोत्तरत्वरूपक्रमबाधेन चिचिष्टा-
दीनां प्राक् लोकंप्रणाया अनिवेशः ॥ ५ ॥ ३ ॥ ८ ॥

संस्तुते ॥ आधानस्य नैरपेक्ष्येणोत्पत्तिवाक्येऽग्निनिष्पादकत्वाव-

गमादाधानमात्रेणैवाग्निनिष्पत्तिरिति सिद्धत्वादग्नीनामाधानमात्रा-
नन्तरमेवोत्तरक्रतूनां प्रवृत्तिः । पवमानेष्टयस्तु यदि भाव्यकार-
मतादग्न्यङ्गं, तदा स ससिद्धेर्वैवाग्निषु खोत्तरभाविक्तत्पयोगितया
संमार्गवत्संस्कारविशेषाधायकाः । यदि तु वार्तिककारमतादाधा-
नाङ्गं, तदा बृहस्पतिसववदेवैता अग्नीनां स्थापका इति न
केषाञ्चित्क्रतूनामाधानानन्तरमेव करणेऽपि पवमानेष्टीनां वैचर्या-
पत्तिः । अग्निं वै सृष्टमग्निहोत्रेणानुव्रवतीति पवमानेष्टिभ्यः
प्रागेवाग्निहोत्रप्रवृत्तिं दर्शयति । अतश्चाहिताग्निर्न क्लिन्नन्दावभ्या-
दध्यादित्याद्याहिताग्निव्रतवदेवाधानोत्तरमेव क्रतुप्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

भाव्यकारमते तावत्तत्तद्वाक्ये नैरपेक्ष्यश्रवणेऽपि एकस्थेऽप्याद-
कत्वमितरस्य संस्कारकत्वमित्यत्र प्रमाणाभावः । प्रत्युत पवमानेष्टी-
नामेव स्वविनियोजकवाक्ये आहवनीयोत्पादकत्वावगतेराधानस्य
गुणवाक्यावगताहवनीयोत्पादकत्वं विश्वम्बोपस्थितिकम् । न चैव-
मस्तुभयोत्पादकयोर्विकल्पः । सद्यो निर्वपेद्वादग्नरात्रिषु निर्वपे-
दित्यादिकास्त्रिविधवशादेव समुच्चयसिद्धेः । वार्तिककारमते चाङ्ग-
स्त्रैवाधानस्याग्न्युत्पादकत्वाच्च तदभावेऽग्निसिद्धिः । न च स्थापकत्वं
बृहस्पतिसववत् । पवमानेष्टीनामाधानप्रयोगवद्भिर्भावेऽपि तद-
दाधानकरणभावनावद्भिर्भावस्याश्रुतत्वेन स्थापकत्वकल्पनानुपपत्तेः ।
अतः पवमानेष्टिभ्यतिरेकेणाहवनीयनिष्पत्तेरभावात्तदुत्तरमेवाग्नि-
होत्रादीनि । आहिताग्निव्रतेषु तु आधानोत्तरमेव पुरुषस्याहि-
ताग्निपदवाच्यत्वोपपत्तेस्तदनन्तरं करणम् ।

यत्तु निदर्शनमुक्तं, तत्तूष्णीं होमस्याधानाङ्गभूतस्य सत्यर्थं

नाग्निहोचस्य पूर्वप्रवृत्तिसूचकम् । तूष्णीं होमो हि नाग्निहोच-
होमः । प्रमाणाभावात् । नाप्यग्निहोचधर्मकः । अर्थवादगतस्य
नाम्नोऽनतिदेशकत्वात् । एतद्भूमिस्थाय्याधानद्वाराऽग्निप्रयोजकस्याग्नि-
सम्बन्धित्वाविशेषात्प्राथम्यणीयादिपदवदनतिदेशकत्वाच्च । अतोऽपूर्वस्यैव
होमस्यैवं स्तुतिरिति नाग्निहोचस्य पूर्वप्रवृत्तौ लिङ्गम् । भिन्न-
प्रयोगपरिगृहीतानामपि च पौर्वापर्यमात्रं प्रसङ्गाच्चिरूपितम् ।
व्यवहितव्यवहितसाधारणेन पौर्वापर्यमेवाध्यायार्थ इत्यपि
ध्येयम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ८ ॥

सञ्चिते ॥ वर्षति न धावेदित्यादीन्यग्निचिह्नतान्यामरणं
वर्षमात्रं, वा चयने निमित्ते पुरुषार्थतया, आधाने निमित्ते
आहिताग्निमतवदेव विहितानि । अत्र त्रतपदश्रवणादेवोभयत्रापि
संकल्प*लक्षणा । पुरुषार्थत्वञ्च वाचनिकफलश्रवणाद्द्रष्टव्यम् । तदिद-
मग्निचिह्नतं भूतचयनमात्रस्यैव भूताधानवन्निमित्तत्वाच्चयनमात्रे कृते
कर्त्तव्यमाहिताग्निमतवदिति प्राप्ते ।

कर्मणि, भूत इति चानुवर्त्तमानेऽग्नौ चेरिति सूत्रेण कर्त्तरि-
विनोतेः क्लिप्त्ययविधानात्कर्मत्वाद्यन्यथानुपपत्त्या च भावनाच्चेपा-
दग्निकर्मकचयनकरणकभावनायां एव भूताया निमित्तत्वावगतेरग्नि-
शब्दवाच्यस्य च ज्वलनाख्यस्याग्नेः स्वरूपेण चयनकर्मत्वाभावाच्चयन-
निष्पादितस्यष्टिस्त्राधारत्वद्वारा कर्मत्वावगतेराधारतायाश्च साङ्ग-
यागसमाप्तिं यावदग्निष्यत्तेः क्रत्वन्त एवाग्निकर्मकचयनकरणक-

* संकल्प, -इत्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

भावना*भूतत्वावगतीस्तदन्त एवाग्निचिद्रतानि । आहिताग्निपदे तु यद्यपि ऋ-प्रत्ययेन तथैव लक्षणया भावनावगतेस्तथा एव भूताद्या-निमित्तत्वावगतिः, तथापि ज्वलनाख्यस्याग्नेराधानकर्मत्वस्य स्वजन्या-वान्तरापूर्वाधारत्वेनैव वाच्यत्वात्तादृशस्य साधानान्ते एव निष्पत्तेस्तदन्त एवाहिताग्निव्रतानि । न ह्यचाहवज्जीयत्वादिना कर्मत्वं श्रुतं, येन पवमानेऽन्ते तन्निष्पत्तिः शङ्कोत ॥ ५ ३ ॥ १० ॥

परेण ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपाशं निर्वपेद्दीक्ष्यमाण इति दीक्षणीयेष्टेस्तावद्दीक्षार्थत्वं स्वरूपप्रत्ययस्य क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विहितस्य अवणादवगम्यते । दण्डेन दीक्षयति मेखलयादीक्षयति कृष्णविषाणया दीक्षयतीत्यादिना तृतीययैव दण्डादीनां दीक्षार्थत्वम् । न च दण्डादीनामभिव्यक्त्यर्थत्वं, दीक्षाभिव्यक्तेरश्रुतत्वात् । अनेकेषु दीक्षयति-पदेषु तल्लक्षणायां प्रमाणाभावाच्च ।

किञ्चादृष्टरूपयमनियमपरिग्रहानुकूलयोग्यतारूपाया दीक्षाया अभिव्यक्तिर्न तावदनुमित्यात्मिका । दण्डादीनां व्यभिचारित्वात् । नापि स्मरणात्मिका । सम्बन्धित्वस्य प्रागज्ञानात् । अस्तु वा दीक्षणीयाद्याएव दीक्षोत्पादकत्वं, तथापि न तदन्ते दीक्षितधर्मायमनियमादयः । दीक्षितोऽसि दीक्षित्वादं वद सत्यमेव वद नानृतमित्याद्यावेदनप्रैषेण दण्डादिदानोत्तरमेव यमनियमपरिग्रहविधानात् । इतरथा आवेदनस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः । अत एव यमनियमपरिग्रह एव दीक्षेति *पार्थसारथिस्त्रिखनमप्यपास्तम् । आवेदनप्रैषे दीक्षासम्बन्धोत्तरकाशं यमनियमपरिग्रहाभिधानात् । स्वयमेव

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भावनाशाः,—इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

दीक्षाया अद्भुतरूपत्वाभिधानाच्च । अतो दण्डादीनामपि दीक्षार्थ-
त्वात्सर्वान्ते सा । न चैवं नैरपक्ष्यश्रवणादिकक्ष्यापत्तिः । अद्भुष्टार्थ-
तयैकप्रयोगविधिपरिग्रहेण समुच्चयावगतौ अवान्तरकार्यं नैर-
पेक्ष्योपपत्तेरिति प्राप्ते ।

दीक्षणीयावाक्ये दीक्षिष्यमाण इति लट्प्रत्ययेन तस्यादीक्षार्थत्वं
तावदवगन्तव्यम् । दण्डादीनां तु णिजन्त-दीक्षयति-पदश्रवणाच्च
दीक्षार्थत्वमवगम्यते । अपि तु तदनुकूलव्यापारार्थत्वमेव प्रथम-
मवगम्यते । पश्चात्तु तत्सम्बन्धात्प्रयोज्यव्यापाररूपदीक्षार्थत्वं दण्डेन
घटं कारयतीत्यादिवत्कथञ्चित्कल्प्येत । न च शीघ्रावगतदीक्ष-
णीयैव 'ह्यतार्थत्वाद्दीक्षायादण्डादिजन्यत्वकक्ष्यनाऽवसरः । सिद्धरूप-
त्वाच्च दण्डादीनां न क्रियाव्याप्तत्वज्ञानमन्तरेण दीक्षार्थत्वसम्भवः ।

न च प्रथमावगतप्रयोजकव्यापारार्थत्वमेव वक्ष्येव कारयती-
त्यादिवत्तर्ह्यस्त्विति वाच्यम् । तथात्वे साक्षाद्दीक्षणीयार्थत्वाङ्गीकारे-
ऽद्भुष्टार्थत्वापत्तेः । तद्वरं दीक्षाफलीभूतयमनियमपरिग्रहोपयोगि-
दीक्षावत्त्वज्ञानजनकतयैव दीक्षणीयार्थत्वम्, दीक्षार्थत्वमेव
वाऽङ्गीकर्तुमुचितम् । अगम्येति मन्त्रस्य यागफलप्रकाशकतया
यागाङ्गत्वमिव । अत एव परम्परासम्बन्धस्य सम्बन्धविधयैव बोधो-
पपत्तेर्न लक्षणाऽपि । ज्ञानजनकत्वञ्च स्मारकविधया । सम्बन्धस्य च
मानान्तरादनवगमेऽपि विध्यन्यथानुपपत्त्यैवावगमात् स्मारकत्वोप-
पत्तिः । तत्तद्विध्यन्तरेरेव च दण्डादीनां धारणकण्डूयनादिरूप-
क्रियाविधानास्त्राक्रियाविष्टानां स्मारकत्वसम्भव इति शङ्कनीयम् ।

अत एव तत्तत्क्रियार्थानामप्येषां दीक्षाऽभिव्यञ्जकत्वमथानु-

षष्ठिकम् । अत एव दण्डादीनां दीक्षाऽभिव्यक्तौ समुच्चयः । अत-
दृश्यन्त एव दीक्षितधर्मादीक्षितो न जुहोति न दीक्षितस्याश्व-
मश्रीयादित्यादयः । न चैवमावेदनवैयर्थ्यमभिव्यक्तिवैयर्थ्यमेति
वाच्यम् । तद्विद्यान्वानवलेन तन्मैषपठितधर्माणामेव तदुत्तरत्व-
प्रतीतेः ॥ ५ ॥ ३ ॥ ११ ॥

अङ्गवत् ॥ काम्यानामुद्भिस्त्रिधादीनां नैमित्तिकानाञ्च भेदन-
होमादीनां समिदादिवदेव पाठक्रमात्क्रमे प्राप्ते ।

उपायप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति फलेच्छायाः कारणत्वान्नैमित्तिक-
कानुष्ठानस्य च निमित्ताधीनत्वात्तदनुरोधेनैव क्रमावगतेर्न पाठस्य
नियामकता । वस्तुतस्तु यच्चैकप्रयोगविधिपरिग्रहोऽनेकेषां, तच्चैव
क्रमापेक्षायां पाठादीनां क्रमनियामकता । न तु यच्च भिन्नप्रयोग-
विधिपरिग्रहः । अत एव तादृशस्थले पाठः पारायणादावुप-
युज्यते ॥ ५ ॥ ३ ॥ ११ ॥

य एतेन ॥ स्थिते भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहीतानां क्रमानियमे
कचिद्वचनात्पौर्वापर्यम् । यथा एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां य-
ज्योतिष्टोमः य एतेनानिद्वाऽथान्येन यजते गर्त्तपत्यमेव तद्भव-
तीति । तच्चैतच्छब्दो यद्यपि ज्योतिष्टोममात्रपरामर्शः, तथापि न
सर्वसंख्यस्य ग्रहणम् । अपि त्वग्निष्टोमसंख्यस्यैव । संख्यान्तराणामन्य-
ग्रह्देनाभिधानस्यायिमाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन, तास्यपि ज्योति-
ष्टोमोत्तरत्वस्यावश्यकत्वात्परिशेषादेवाग्निष्टोमसंख्यस्य पूर्वकरणसिद्धेः ।
अत एवातिरात्रसंख्याकस्यातिरात्रमेके प्रथममाह्वरन्तीति वचनादेव
प्रथमं करणम् ।

अस्तु वाऽग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमपरामर्शकत्वमेवैतच्छब्दस्य ।
अग्निष्टोमसंस्थामभिप्रेत्यैव ज्योतिष्टोमे सकलधर्मविधानात् । अत-
एव तस्य नवतिशतं स्तोत्रिया इत्युपपद्यते । अग्निष्टोमसंस्थाकज्योति-
ष्टोम एव हि तावत्यः स्तोत्रिया न संस्थान्तरयुक्ते । एवञ्चातिराज-
प्रथमाहारोत्तरमपि^(१) अग्निष्टोमसंस्थां कृत्वा एवोद्भिदादयः कार्या-
इति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ १ ३ ॥

अथान्येनेति ॥ एतच्छब्दार्थं निरूपितेऽन्यपदार्था निरूप्यते ।
अन्यशब्दस्य पूर्वप्रकृतादितरद्यत्सन्निहितं तदाचिलात्संस्थानाञ्च
सन्निहितत्वेन तास्तेवाऽग्निष्टोमोत्तरत्वस्य विधिरिति प्राप्ते ।

न तावत्संस्थानां प्रकरणेन सन्निधानं विवृतितात् । अधि-
कारोऽपि ज्योतिष्टोमस्यैव । एष वावेत्यादिवाक्यशेषे तस्यैव संकीर्त्त-
नाच्च । यज्ञानां ज्योतिष्टोमोद्भिदादीनां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थाक एव
प्रथममित्युक्तेऽन्येषामप्युद्भिदादीनां यज्ञपदेनोपादानाच्च ।

न चैवं संस्थानामयज्ञत्वादग्रहणम् । तास्त्रयाश्रयस्य यज्ञत्वात् ।
अतश्चाग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमान्य-तदिकारमात्रे तदुत्तरकालत्व-
विधिः । न च ज्योतिष्टोमे यज्ञान्तरापेक्षया प्राथम्यमेव प्रकरणा-
नुगृहाय विधीयतामिति नाच्यम् । एष वावेत्यस्यार्थवादत्वेना-
विधायकत्वात् । अथान्येनेत्यनेन तृतीयविधिप्रकारलिप्तया यागा
न्तरेऽप्येवाग्निष्टोमपूर्वकालकत्वस्य तदुत्तरत्वसमनियतस्य विधानसम्भवे
प्रकरणबाधस्यादोषत्वाच्च ।

न च प्रकरणान्तरन्यायेनात्र कर्मान्तरत्वशङ्का । एष वावेत्यने-

(१) अतिराजस्य प्रथमं य आहार आहरणं तदुत्तरमपीत्यर्थः ।

नार्थवादेनोद्भिदादीनां यज्ञान्तराणां सन्निहितत्वात् । न च तत्रैव कर्मान्तरत्वशङ्का । तस्योत्तरकालत्वाच्चिन्नप्राथम्यस्तावकत्वेनोपादेयत्व-
सामानाधिकरण्येन विधेयत्वानाच्चेपकतया कर्मान्तरानापेक्षकत्वात् ।
अतः सिद्धमग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमान्यतद्विकारमात्रे तदुत्तर-
कालत्वविधिरिति ॥ ५ ॥ १ ॥ १४ ॥

एकस्तोमो वा* ॥ ननु यो वै चितृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदशः स तं यः सप्तदशः स तं यः एकविंशः स तमिति वाक्यशेषे एकस्तोमकानामेव संकीर्त्तनात्तेषामेवान्यशब्देन ग्रहणात्तत्रैवोत्तरकालत्वविधिरक्ताधिकरणन्यायेनेति चेन्न । वाक्य-
शेषस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः । यो हि चितृत्स्तोमः प्रकृतावनुष्ठितः सोदके-
नान्यं क्रतुमापद्यते प्राप्नोति स स्तोमस्तं यज्ञक्रतुमभ्यस्तत्वाद्दीपय-
तीति तस्यार्थः । सम्भवति च स्तोमान्तरसत्त्वेऽपि चितृदादेरपि सत्त्वाद्नेकस्तोमकक्रतुदीपकत्वम् । पुचान्तरसत्त्वेऽप्येकस्य गुणवत्त्वविव-
क्षया पितृदीपकत्ववत् ।

वस्तुतस्तु गुणविशेषस्य प्रकृते अविद्यमानत्वाच्चिन्नवादिमात्रस्तोम-
कक्रतौ च चितृदादेरभावेन दीपकत्वानुपपत्तेर्वाक्यशेषस्य क्रतु-
विशेषोपस्थापकत्वेऽपि विधौ प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन सर्वार्थत्वप्रतीतेः
सन्देहाभावेनाक्ताधिकरणन्यायाभावाच्च वाक्यशेषस्य विधिसंकोच-
कत्वकल्पनाऽवसरः । अतस्त्रितृदादिग्रहणं ज्योतिष्टोमौघाङ्गमाचोप-
खण्डनम् । तदङ्गमात्रस्य तद्विज्ञतावभ्यस्तत्वेन तद्विज्ञतिदीपकत्वा-

* एकस्तोमे वा,—इति भाष्यपुष्टके पाठः ।

तदुत्तरकाखलस्त्युपपत्तेः । अत एवान्यपदेन न, सौर्यादिग्रहणम् ।
तत्र खौमिकाङ्गाभ्यासाभावात् । अतस्तद्विकृतिमात्रस्योत्तरकाखलेति
सिद्धम् ॥ ५ । ३ ॥ १५ ॥

इति, श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
पञ्चमस्य, तृतीयः पादः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

क्रमकोयः ॥ तदेवं ' निरूपितेषु क्रमप्रमाणेषूत्तरोत्तरस्य
दौर्बल्यं प्रागेवास्माभिर्निरूपितम् । सुबोधत्वात् न सूत्रकारेणोच्यते ।
श्रित्यानुग्रहार्थं नु कचिदुच्यते । श्रुतिविरोधे पाठस्य दौर्बल्यम् ।
यथाऽऽश्विनो दशमो गृह्यते तं द्वतीयं जुहोतीत्यत्र । पाठादैन्द्रवायवं
गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति आश्विनं गृह्णातीत्येवंविधादाश्विन-
ग्रहणस्य द्वतीयस्थाने प्राप्तस्य श्रुत्या दशमस्थानेऽनुष्ठानम् । तं
द्वतीयमिति तु पाठप्राप्तानुवाद एव । प्रवृत्तेः पाठेन बाधात् ।
एवमर्थेनापि पाठस्य बाधः । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं
पचतीति । व्याख्यातं पूर्वमिदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ १ ॥

अवदान ॥ एवं मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिक्रमस्य बाधः । यथा दध्नः
पाठादर्थाच्च पूर्वं धर्मादोहनादयः, पश्चादाग्नेयस्य निर्वापादयः ।
तत्प्रवृत्तिक्रमेणैव हविरासादनप्रयाज्ञशेषाभिधारणस्त्रिष्टुप्कदवदाना-
न्यपि कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तानि मुख्यक्रमात्प्रथममाग्नेयस्य कार्याणि
पश्चाद्दध्नः । प्रधानानां हि पाठादेव प्रथममाग्नेयस्य पश्चात्साक्षात्-
स्थानुष्ठानम् ।

यद्यपि सासादनादीनां याज्यापुरोऽनुवाक्याप्रवृत्तिक्रमात्तादृ-
शानुष्ठानमपि प्रसज्यत इति भूतभाविप्रवृत्तिक्रमाभ्यामनियमप्रसक्तौ
मुख्यक्रमस्य नियामकत्वमात्रमिति नेदं विरोधोदाहरणं सम्भवति,

तथाप्यन्यदेतादृशमुदाहरणं नृग्यम् । दूषकताम्रौजस्तु मुख्यक्रमे
प्रधानप्रत्यासत्त्यनुपपत्तेः । प्रवृत्तिक्रमे, त्वङ्गानां परस्परप्रत्यासत्तिः ।
अतस्तस्य बाधः । अत्र च न प्रधानावदानमुदाहरणम् । तस्य
प्रधानेनैकपदार्थत्वस्य स्थापितत्वात् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ९ ॥

वचनात् ॥ आधानप्रकरणे यः सोमेन यज्यमाणोऽग्निमादधीत
नर्तुं प्रतीचेन्न नञ्चमिति श्रुतम् । न च तेन सोमस्याधानानन्तर्यं
विधातुं शक्यम् । आनन्तर्यस्याश्रवणात् । आधानानन्तर्य-काशाना-
दरोभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । अतो विहितकाशानादरमात्र-
माधानोद्देशेन विधीयते । सोमेन यज्यमाण इति त्वनुवादः । तेन
दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धा सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितदर्शपूर्णमासो-
त्तरकालत्वमेव सोमस्येति प्राप्ते ।

आधानमात्रोद्देशेन विहितकाशानादरविधाने सोमेन यज्यमाण-
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, आधानकर्तुं सर्वस्यापि सोमाधिकारित्वादि-
शेषणस्य व्यावर्त्याभावेन वैयर्थ्यापत्तेः, सोमेनाधानान्तरं यज्यमाणो-
ऽग्निमित्यर्थावगतिः । न च रथकाराधानव्यावृत्त्यर्थं विशेषणोपपत्ते-
र्नानन्तर्यकल्पना युक्तेति वाच्यम् । यज्यमाण इत्यद्यतनवाचिप्रत्यय-
श्रवणेनानन्तर्यस्याकल्पनीयत्वात् । रथकाराधानस्यादृष्टार्थत्वेनाग्नि-
मिति द्वितीयाऽनुपपत्तेश्च । रथकाराधाने कालानादरस्य यदह-
रेवैनमिति वचनेनैव सिद्धतया तस्य प्रसङ्गभावेन निवारणीयत्वा-
नुपपत्तेश्च ।

अतोऽत्र सोमाव्यवहितपूर्वकालीनाधाने निमित्ते विहितकाशा-
नादरो विधीयते । कर्तृसमानाधिकरणेन भाव्यकारोदाहृतेन

यच्छब्देन निमित्तत्वावगतेः सकलकारकाणामन्वयस्य व्युत्पत्तत्वाच्च न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । अतश्च सिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्त्या कल्पितेन विध्यन्तरेणोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति वक्ष्योमाङ्गतया आधानानन्तर्यं विधीयते ।

अथवा अहतपाप्मानो 'वा चतव असौ खलु वाव आदित्य-
उद्यन्नेषां पाप्मानमपहन्ति तस्माद्यदहरेवैनं अद्धोपनमेदथादधीताय
यजेतेति वचनेनाथ यजेतेत्यनेनाधानानन्तर्यं सोमे विधीयते ।
यजेतेत्यनेन सोमस्यैव परामर्शात् । अत एवाथादधीतेत्यनेनाधान-
एव कालबाध इति वक्ष्यते । अतश्च निमित्तश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याऽपि
न विध्यन्तरकल्पनम् ।

अत एवेष्टिपूर्वत्वं एव यदेष्टुत्तरमग्निविनाशादिनिमित्ताधाना-
व्यवहितोत्तरं सोमकरणं, तदा सोमे कालानादरविधानोपपत्तेर्न
विध्यन्तरकल्पनया विकल्पाङ्गीकरणं युक्तमित्यप्यपास्तम् । प्रत्यक्ष-
विधिनैवापूर्वाधानानन्तर्यस्य विहितत्वात् । न, ह्यथादधीतेत्यत्र
पुनराधानप्रसङ्गोऽस्ति । तस्य निमित्तवशवर्त्तित्वेन तत्र कालाना-
दरविधिवैयर्थ्यात् । अतश्चापूर्वाधानानन्तर्यं एव कालानादरविधा-
नादिष्टिपूर्वत्वस्य सोमपूर्वत्वेन युक्त एव विकल्पः ।

केचित्तु सोमेन यक्ष्यमाण इति भिन्नं वाक्यम् । नतुं पृच्छेदिति
भिन्नम् । तच्चाद्येन प्रकरणान्तृतीयविधिप्रकारे साधवासाधागोद्देशेन
सोमाव्यवहितपूर्वकालता विधीयते । सोमपूर्वकालमात्रविधाने
वाक्यवैयर्थ्यात् । अतश्च वाचनिकेन सोमपूर्वत्वेनेष्टिपूर्वत्वस्य विकल्प-
इत्याहुः ।

तच्च । वाक्यभेदे प्रमाणाभावात् । आध्यानाङ्गभूतसोमपूर्वत्वेन सोमाङ्गभूतेष्टिपूर्वत्वस्य विकल्पापादनायोगाच्च । किञ्चैवमस्मिन्नेव वाक्ये विशिष्टाधानविधिराधानमात्रविधिर्वाऽस्तु । सोमेन यज्यमाण-इत्यस्यैन्द्रवायवायामिति वदनुवादोपपत्तिः । न चेष्टापत्तिः । वसन्तादिवाक्यानां निमित्तार्थत्वापत्तेः । न च यच्छब्दस्य धात्वर्थांश-एव विधिप्रतिबन्धकत्वं न विशेषणांश इत्यत्र प्रमाणमस्ति । प्राप्तमात्र एव तस्य विधिप्रतिबन्धकत्वात् ।

न चास्याधानोत्पत्तिविधित्वे अग्निमित्येकवचनादाधानस्यैकान्युत्पादकत्वापत्तिः । अग्निगतस्यैकत्वस्य बहुत्वस्येवोद्देश्यगतत्वेन प्रमाणान्तरसिद्धसंख्योपलक्षणार्थत्वात् । अनेकान्युत्पादकत्वन्तु आयतनेषु सम्भारान्निदधातीत्यायतनबहुत्वविवक्षावलादित्युक्तं ग्रहैकत्वाधिकरणे कौस्तुभे ।

किञ्चैवं विहितकालानादरः शुद्धाधानेऽपि स्यान्न सोमाव्यवहितपूर्वाधान एव । उत्तराधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या कालानादरस्य सोमाङ्गत्वेऽपि चेष्टिपूर्वत्वपक्षेऽपि स्यान्न सोमपूर्वत्वपक्ष एव । अतस्यास्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान् । आधानानन्तर्येऽपि न पवमानेष्टिभिर्न वा अधिकारपशूनां व्यवधानम् । तेषां सोमोपकारकत्वात् । अत एव सोमाधानपक्षे पवमानेष्टीनां सद्य एव करणम् । सोमेनायज्यमाणस्यैव संवत्सरादिकालान्मानात् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ३ ॥

उत्कर्षात् ॥ एवं स्थिते कल्पद्वये आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया

च सोमेनेद्वाग्नीषोमीयो भवति यदेवादः पौर्णमासं हविस्तर्हन्तु*
निर्वपेदिति वचनेन ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते एकदेशोत्कर्षेण समस्त-
दर्शपूर्णमासोत्कर्षप्रतीतेर्ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव । न हि सहितयाग-
साध्यत्वेन श्रुतं फलं एकदेशाद्भवितुमर्हति । न च सोमोत्तरं तन्त्रेण
क्रियमाणोत्कृष्टहविर्मात्रसहस्रतपूर्वयागेभ्यः फलसिद्धिः । दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामिद्वा सोमेनेत्यनेन दर्शपूर्णमासपदवाच्यसर्वयागोत्तरत्वस्यैव
सोमे विहितत्वेन तथा कल्पनाऽनुपपत्तेः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति
द्वितीयाबलेन परमापूर्वोत्पत्तेरप्यवगतत्वञ्च । अत इतरयोः चक्षिय-
वैश्ययोः कल्पद्वयमिष्टिपूर्वत्वमेवेति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु नैकदेशोत्कर्षेण सर्वदर्शपूर्णमासोत्कर्षः । प्रमाणा-
भावात् । सान्नाय्याधिकरण ऐन्द्राग्रविध्यनुपपत्त्या फलवाक्ये सर्व-
साहित्यस्याविवक्षितत्वाच्च । अतो यस्य यावत्सुधिकारस्तस्य तावद्वा-
एव फलसिद्धिः । अतश्च ब्राह्मणस्याप्युत्कृष्टहविर्भिन्नयागकरणोपपत्तेः
कल्पद्वयम् । उत्कर्षः परम्पौर्णमासीहविर्मात्रस्य । विधावविशेषश्रुत-
स्योद्देश्यपरस्य पौर्णमासपदस्यार्थवादेन संकोचानुपपत्तेः । यदेवेत्य-
नेन साकल्यप्रतीतेरिति प्राप्ते ।

पौर्णमासीमात्रस्थत्वेनात्र पौर्णमासपदव्यपदेशादाग्नेयस्योभयत्र
विद्यमानत्वेन विशिष्य तात्पर्यग्राहकाभावे व्यपदेशानुपपत्तेः, प्रत्यु-
तोपक्रमस्यार्थवादस्यैवाग्नीषोमीयहविर्मात्रतात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वेन
तस्यैवोत्कर्षः । यदेवेत्यनेकापेक्षन्तु वचनमुपांशुयाजस्याप्यग्नीषोमी-
यदेवताकत्वान्तदभिप्रायेण न विरुध्यते ।

अत्र च सोमोत्तरकालत्वविधाबुद्देश्यसमर्पकं पदं समभिव्याहृत-
सर्ववाचि-तच्छब्द एव । न लग्नीषोमपदं हविःपदं वा । तस्यार्थवाद-
स्थलेन पौर्णमासपदवत्तच्छब्दार्थतात्पर्यग्राहकत्वात् । विशिष्टोद्देशे
वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । उद्देश्यतावच्छेदकमपि च नाग्नीषोमदेवताकह-
विद्वम् । तथात्वे यागे उत्तरकालताया अङ्गतानापत्तेः । नापि
तद्देवताकयागत्वं तद्देवताकप्रकृतयागत्वं वा । तद्देवताकत्वस्य विशेषणत्वे
तद्विद्वत्तौ देवतान्तरयुक्तायां सोमोत्तरत्वस्यातिदेशानापत्तेः ।
उपलक्षणत्वे च विष्णुप्रजापतिदेवत्वस्याप्युपांशुयाजस्य सोमोत्तरत्वा-
पत्तेः । किन्त्वग्नीषोमदेवतानिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकौ-
भूतो यस्तत्तदपूर्वसाधनतावच्छेदकव्याप्यो धर्मस्तद्वत्त्वम् । अस्ति हि
ग्रीह्यवादिवैकल्पिकसाधनस्थले व्यभिचारपरिहारायान्येयलोपांशु-
याजत्वादिव्याप्यो धर्म इत्युक्तं तेषामर्याधिकरणे कौस्तुभे ।

तस्य यद्यपि नान्यत्रावघातादिसंस्कारविधाबुद्देश्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टत्वं गौरवान्तथाप्यत्रार्थवादवशात्तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वा-
विघातः । अतस्तु विष्णुप्रजापतिजन्यतावच्छेदकव्याप्तधर्मयोर्व्यापक-
धर्मोपांशुत्वस्य च स्वव्याप्यस्याप्यग्नीषोमजन्यतावच्छेदकत्वाभावाच्चो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वम् ।

अग्नीषोमीयपुरोडाशे तु अपूर्वसाधनतावच्छेदकौभूतस्याग्नी-
षोमीययागत्वस्यैवाग्नीषोमजन्यतावच्छेदकत्वात्स्वव्याप्तत्वाच्च नोद्देश्यता-
वच्छेदकत्वविघातः । तत्तद्विद्वत्तौ देवतान्तरयुक्तायां तत्तद्विद्वत्ति-
त्वस्यैव तत्तद्देवताजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्वाप्तधर्मस्थानापन्नतयोक्त-
विधव्याप्यत्वसत्त्वान्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वविघात इति ध्येयम् ।

अत्र चानुपादेयगुणयोगेऽपि न कर्मान्तरत्वाग्रहः । दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणपठितत्वात् ॥५॥४॥४, ६*॥

स्वकाले ॥ एवं, यः सोमेन यज्यमाणोऽग्निमादधीत नर्तुं
प्रक्षेप्तान्चमित्यनेन विधीयमानः कालानादरोऽपि प्रकरणादा-
धानोद्देशेनैव विधीयते । न तु सोमोद्देशेन । अङ्गगुणविरोध-
न्यायेनोपकारके आधान एव 'कालबाधस्य न्याय्यत्वाच्च । तेन
स्वकाले सोमं कुर्वता अव्यवहितपूर्वमाधाने क्रियमाणे नाधानकाल-
प्रतीक्षा कार्येति प्राप्ते ।

अस्यामेव शाखायां यदहरेवैनं अद्भोपनमेदथादधीतेति
वचनान्तरेणाधानमात्रे कालानादरस्य विहितत्वान्तत एव 'सोमा-
व्यवहितपूर्वाधानेऽपि कालानादरप्राप्तेरनेकवाक्येन स्ववाक्योपस्थितस्य
सोमस्यैवोद्देश्यवाच्यकपदकल्पनयोद्देश्यत्वमिति तस्यैव कालानादरः ।

यत्तु श्रुतपथे अपहतपाश्र्मानो वेत्यादिवचनेनोभयोरपि काला-
नादरविधानम् । तच्छाखान्तरत्वादाधानकालबाध इव न दोषः ।
वस्तुतस्तु तत्राय यजेतेति वचनेनाधानानन्तर्यमेव सोमस्य विधीयते ।
अथादधीतेति पूर्ववचनेन त्वाधान एव कालबाध इत्युक्तमेव ।
अत्र चार्धमन्तर्वेदीतिवस्त्वणया विहितकालमात्रस्यानादरविधा-

* 'आज्यस्य अनुत्कर्षाधिकरणं षष्ठं भाष्ये व्युत्पादितम् । अनेन तु
अत्रैवाधिकरणे षड्विचारितमित्यनुसन्धेयम् ।

† नर्तुं स प्रतीक्षेन्न,—इति भाष्ये पाठः । नर्तुं स्रक्षेन्न,—इति जैमिनीय-
न्यायमाणाविस्तरे पाठः । स्रक्षतिर्धातुर्द्दर्शनार्थं वर्तते इति तत्रैव
व्याख्यातम् ।

मात्पौर्णमास्यादिपर्वणोऽप्यनादर इति केचित्, । नञ्दद्यान्मान-
वैयर्थ्यान्तु वाक्यभेदमप्यङ्गीकृत्य तच्चर्तुमन्नचमाचानादर एव । अन्यथा
पञ्चाहत्वादिरपि बाधापत्तेरिति तत्त्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विहृतेः ॥ य इत्येति वचनेन न तावत्प्रतीष्टौ पौर्णमास्यादि-
कालविधिः । पञ्चान्ता उपवस्यत्याः पञ्चादयोऽभियष्टव्या इत्यादि-
वचनैस्तस्याः प्रतिपत्काखलविधानात् । अत एव पौर्णमास्यां पौर्ण-
मास्या यजेतेत्यादिवचनेषु पौर्णमास्यादिशब्दावपि आरम्भद्वारकौ,
पर्वप्रतिपत्समुदायलक्षकौ वा । अत एव प्रकृतौ ब्रह्मकालत्वं प्राकर-
णिकम् । अतश्चेदमनारभ्याधीतं वचनं विहृतीष्टविशेषपरं विहृति-
पशुपरञ्च । अग्नीषोमीयस्यौपवस्येऽहनि विहितत्वात् ।

अतिदेशप्राप्तोऽपि च विहृतौ पौर्णमास्यादिकालोयथा
पौर्णमासीविकाराणां पौर्णमास्यां करणं अमावास्याविकाराणाञ्चा-
मावास्यायां करणमित्येवं व्यवस्थया प्राप्तानां अव्यवस्थार्थं, तथा
साङ्गानान्तासां पौर्णमास्यादिकालविधानादातिदेशिकब्रह्मकाल-
बाधार्थमपि ।

न च तत्तद्विहृतीनां तद्विधावेव प्रयोगस्य प्राप्तत्वादत्र प्रयोग-
विध्यभावेन प्रधानमात्रं श्रुत्वा पौर्णमास्यादिकालविधानोपपत्तेः
प्रतिपत्काखलत्वादिबाधेऽपि चतुर्दश्यामन्वाधानकरणेन प्राप्ततद्ब्रह्म-
कालत्वबाधे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । कालस्य प्रयोगान्वयितया
प्रयोगसम्बन्धित्वेन विधानादन्वाधानेऽपि पौर्णमास्यादिकालत्वस्यैव-
देशिकत्वात् । अतः साङ्गमपि विहृतिप्रधानं पौर्णमास्यादिकाले
कर्तव्यम् ।

तत्र पूर्णपर्वण्यपराहसन्धौ वा विकृतिं कृत्वा प्रकृतेरन्वाधानं निर्विवादमेव । अन्वाधाने प्रातःकालस्तु उपदिष्टोऽपि अङ्गगुणत्वादातिदेशिकेनापि विकृतिप्रधानाङ्गप्रातःकालेन बाध्यते । पूर्वाह्नसन्धावपि औदयिकपर्वणः प्रकृत्यवरद्वत्वात्पूर्वपर्वण्येवोपदिष्टपर्वकालत्वानुरोधेनातिदेशप्राप्तप्रातःकालं ब्रह्मकालत्वञ्च बाधित्वा विकृत्यनुष्ठानं ततः प्रकृत्यन्वाधानमिति बोध्यम् । एवं सोमेऽपि । पूर्वचुरेवाधिककालं व्याप्तिस्त्राभात् ।

यत्तु धूर्तस्नाम्यादिभिर्वैदिकैरावर्त्तन-तत्पूर्वसन्धयोः प्रकृत्यनुष्ठानानन्तरं सन्धिदिन एव विकृत्यनुष्ठानम् । पौर्णमास्यादिशब्दानां पर्वाण्यवचनत्वात् । यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्निकर्षः साऽमावास्या इति गोभिलसूत्रात् । अतश्च सन्निकर्षविप्रकर्षव्यावच्छिन्नाहोरात्रस्यैव पौर्णमास्यामावास्यापदवाच्यत्वान्तस्य च पूर्वाह्नसन्धौ द्वितीयदिन एव सत्त्वान्तश्चैव विकृत्यनुष्ठानम् । तदपि न प्रकृतेः पूर्वन्तस्या ब्रह्मकालत्वेन विकृतौ प्रसङ्गसिद्ध्यापत्तेः । अतोऽगत्या प्रातःकालवाध एवेत्युक्तम् ।

तच्च । सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः पक्षय आसन्नासाममावास्याञ्च पौर्णमासीञ्च नोपैदित्याद्यर्थवादादापामरप्रसिद्धेः ज्योतिःशास्त्रादिवशाच्च पौर्णमास्यादिशब्दानां तिथिवचनत्वात् । न हि सूर्याचन्द्रमसोः परमसन्निकर्षविप्रकर्षव्यावच्छिन्नाहोरात्रवासिले पौर्णमास्यादिशब्दानां,

पर्वणो यस्यतुर्योऽंश आद्याः प्रतिपदस्तयः ।

इत्यादिर्यवहारस्य, द्वैधे पूर्वविज्ञाप्ताञ्जलत्याज्यत्वादिर्यवहारस्य

च कथमप्युपपत्तिः सम्भवति । दैधर्मेवाप्रसक्तेः । अतस्तिथिपरा एवैते
शब्दाः । तिथिर्नामामासंश्चकचन्द्रकलाव्यतिरिक्तचन्द्रकलानां मध्ये
एकैकस्थाः कलाधाः सूर्यमण्डलेन आद्यावयवविप्रकर्षादारभ्यान्धावयव-
विप्रकर्ष आद्यावयवसन्निकर्षादारभ्यान्धावयवसन्निकर्षा वा^(१)यावता
कालेन जायते, तावाङ्कालो यथाक्रमं शुक्लकृष्णपचगतः प्रतिपद्भिती-
यादिशब्दप्रतिपाद्यः ।

अमा षोडशभागेन देवि. प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥
अमादिपौर्णमास्यन्ताया एव शशिनः कलाः ।
तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥
तत्र पचावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रद्विकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रचयात्मकः ॥
पचत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदशैव ताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे तु पौर्णिमान्ताश्च शुक्लके ॥

इत्यादि वचनात् । अत एव तिथिशब्दः प्रतिपदादिशब्दाश्च
कलाखेव शक्ताः काले तु निरूढलक्षण्येति ध्येयम् ।

एवञ्च पौर्णमास्यमावास्याशब्दावपि न योगेनान्तिमक्षणवचनौ
तदवच्छिन्नाहोरात्रविषयौ वा । गोभिलसूत्रमपि उक्तविधसन्नि-
कर्षविप्रकर्षकालोपलक्षणमेव व्याख्येयम् । तत्सिद्धं न विद्वतीनां
द्वन्द्वकास्तमिति ॥ ५ ॥ ४ ॥ ७ ॥

(१) अत्र विप्रकर्ष सन्निकर्षौ शुक्लकृष्णपक्षीयतिथ्यभिप्रायेण प्रयुज्यौ ।

साम्नाय्य ॥ नासोमयाजौ संनयेदिति असोमयाजिनः साम्नाय्य-
पर्युदासः । तेन तस्याप्यग्नीषोमीयवत्सोमोत्तरत्वमेव । अतस्तदुभय-
विकारेष्वपि सोमोत्तरत्वमेव । न ह्यसोमयाजिनोऽधिकारपर्युदासो-
येन विहृतौ नातिदिश्येत । कर्तव्यमानाधिकरण्यान्तु यागकर्तृत्व-
पर्युदास एव । अतस्तु युक्तोऽतिदेशः ।

अथ च दैचस्य नोदाहरणत्वम् । औपदेशिकसोमप्राक्कालत्व-
विधानात् । तद्विकाराणाञ्च प्रकृतावनङ्गत्वाच्च सोमोत्तरत्वनियमः ।
न चान्वाहार्थस्यैव प्रकृतावभावेऽपि प्रकृति-प्रकृतितो ग्रहणमिति
वाच्यम् । अपेक्षितविषय एव तथा ग्रहणेन सोमोत्तरत्वस्थानपेक्षि-
तत्वात् । वस्तुतस्तु अपेक्षाया उपायान्तरेणापि निवृत्त्युपपत्तेर्नान्वा-
हार्थाग्रेऽपि ग्रहणम् । अन्यथा पितृमेधविकारे होहवरणस्याप्यति-
देशापत्तेः । न चैवं दैचविकाराणामनिर्दिष्टकालविशेषाणामौप-
सथ्यकालकलापत्तिः । तस्याङ्गत्वनिबन्धनतया तदभावे अप्राप्तेः ।
अतस्तद्विभक्तविकाराणां सोमोत्तरत्वमेव ।

यत्तु याज्ञिकानां प्रागप्यनुष्ठानं, तच्छाखान्तरे साम्नाय्याग्नी-
षोमीययोः प्रागपि विधानादवगन्तव्यम् । एवमैन्द्राग्नविकाराणामपि
सोमप्राक्कालत्वमेवेति सूत्रं तस्याप्युपलक्षणमिति केचित् । वस्तुतस्तु
अवश्यत इत्यस्य षष्ठ्यनुस्य कर्तव्यमानाधिकरण्याभावादधिकारि-
विशेषणत्वस्यैव प्राधान्यादवगतेस्तस्य चानतिदेशाद्युक्तं तद्विकाराणा-
मनियतकालत्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ८ ॥

तथा सोमे* ॥ सोमे इष्टिपूर्वत्वमाधानात्प्रवृत्तितोत्तरत्वञ्च

* तथा सोमविकारा दर्शपूर्वमासाभ्याम्, इति भाष्यग्रन्थे सूत्रपाठः ।

वैकल्पिकमङ्गम् । अतस्तद्विकारेषु तथैवातिदेशप्राप्तावपीष्टिपूर्वत्वमेव ।
 एष वाव प्रथम इति वाक्यविहितज्योतिष्टोमोत्तरत्वबलेनाधाना-
 व्यवहितोत्तरत्वस्य तेषु कर्तुमशक्यत्वात् । अतस्याधानानन्तर्यस्य प्रकृत्य-
 वरुद्धत्वेनानतिदेशादिष्टिपूर्वकत्वमेवातिदेशिकं तेष्विति सिद्धं क्रमस्य
 षट्प्रमाणकत्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ८ ॥

इति श्रीश्वण्डदेवस्तौ भाट्टदीपिकायां पञ्चमस्य
 चतुर्थः पादोऽध्यायस्य समाप्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

द्रव्याणाम् ॥ एवं सक्रमके प्रयोज्यवर्गे निरूपितेऽधुना तत्राधिकारी निरूप्यते ।

तत्राधिकारो नाम फलभोक्तृत्वसमानाधिकरणं कर्तृत्वम् । आह्वयदौ पित्रादेर्कालिजाद्याधिकारव्यावृत्त्यर्थं विशेषणद्वयम् । न चैवं जातेष्टौ पितुः फलभोगाभावादधिकारानापत्तिः । मत्प्रत्यकरणे प्रत्यवाये करणस्य पूतत्वादिकलकत्वेन पापचयफलकत्वाभावादिति वाच्यम् । प्रवृत्तिप्रयोजकफलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । जातेष्टिआह्वादावपि फलस्थान्यनिष्ठत्वेऽपि तदिच्छायायजमाननिष्ठत्वादधिकाराविघातः । कालिजामपि यजमानस्य फलभूयादितीच्छायाः स्तनिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणत्वात् अधिकारापत्तिरतः प्रवृत्तौत्युक्तम् । दक्षिणाप्राप्तिर्मे भूयादितीच्छाया एव कालिकुप्रवृत्तिजनकत्वेन सक्रविधेच्छायाः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् ।

अथ स्याधिकारोविध्याभिन्नस्वेष्टसाधनत्वसमानाधिकरणस्त्वृत्तिशब्दत्ववत्त्वस्यत्वादधिप्रमाणकः । अयमेव चाधिकारविधिरित्युच्यते । तत्र चाधिकारस्वेष्टरूपप्रवृत्तिफलवटितत्वान्तदेवेष्टरूपं फलं भावनायामस्ति न वेति प्रथमं विचार्यते ।

तच्च भावनायाभाष्यापेक्षायां पदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव सर्वत्र भाष्यत्वं न स्वर्गादेः । अपि तु तस्य साधनत्वमेव योग्यत्वात् । पञ्चादिपदादेरिव स्वर्गशब्दस्यापि चन्दनं स्वर्ग इत्यादिप्रयोगात् द्रव्यवाचित्वमेव । सुखविशेषदेशविशेषवाचित्वग्राहकस्यान्यपरत्वाच्च । कामशब्दस्त्वर्जनकामनानुवादः । अथवा स्वर्गकामशब्दः कर्तृविशेषमेव यागाङ्गत्वेन विदधद्विशेषणीभूतं कामनामपि तदङ्गत्वेन विधत्त इति न कश्चिद्विरोधः । न च विधिश्रुतिविरोधादिष्टभाष्यकत्वावगमः । विधेः प्रवृत्तिजननस्वरूपयोग्यत्वस्यैव वाच्यत्वेन फलोपधानन्यत्वाभावात्* वृत्तिविरहेऽपि अरण्यखण्डवद्विधेः प्रवृत्तिजनकत्वोपपत्तेः । न हि * फलोपहितप्रवृत्तिजनकत्वं विध्यर्थः । विधिगतश्रवणेऽपि केषाञ्चित्प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एव प्रवृत्तिविषयखण्डसाधनत्वाच्चेपकत्वमपि विधेर्न प्रामाणिकम् । यदि तु प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रोक्तौ वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः शङ्कोत, ततो यागस्य समानपदश्रुत्या भाष्यत्वावगमेऽपि यागे भ्रमप्रमासाधारणप्रवृत्तिकारणखण्डसाधनत्वज्ञानस्यैवाच्चेपात् । भ्रमात्मखण्डसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिसिद्धेरर्नेष्टसाधनताऽऽच्चेपकत्वम् ।

अथ वा, अस्तु स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति वत्स्वर्गकामनाया अपि निमित्तत्वम् । ततश्च निमित्ते^(१) नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायमात्रं, न तु करणे किञ्चिदिष्टम् । अकरणे प्रत्यवायमभियैव

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स च लेखकप्रमादजः । फलोपधाननैयत्वाभावात्,—इति तु भवितुमुचितम् ।

च पुरुषप्रवृत्तिसिद्धिर्न विधिवैयर्थ्यमपि । सर्वथा यागस्यैव भाव्यत्वे-
नेष्टसाधनत्वाभावाच्च प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवृत्तिविषयजन्यफलेच्छासमा-
नाधिकरणकर्तृत्वरूपाधिकारसिद्धिरिति प्राप्ते ।

न प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रं विध्यर्थः । वैयर्थ्यापत्तेः । नापीष्ट-
साधनत्वानुमितेर्भ्रमत्वम् । ज्ञानानां स्वतः प्रमाणत्वेन बाधकं विना
भ्रमत्वानुपपत्तेः । अतस्त्वोत्सर्गसिद्धिप्रमात्वनिर्वाहार्थं यागे इष्टसाधनत्वं
विषयोऽपि वक्तव्य एवेति भावनायाभिष्टभाव्यकत्वमनपभ्रष्टमेव ।

यदपि कामनायानिमित्तत्वमङ्गीकृत्य विधेरकरणजन्यप्रत्यवा-
याच्चेपकत्वेन प्रवर्त्तकत्वमित्युक्तम् । तन्न । कामनायाः प्रवृत्ति-
जनकत्वेऽपि निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् । स्त्रीकाम इत्यादावपि न
तस्यानिमित्तत्वम् । प्रायश्चित्ताकरणे प्रत्यवायान्तरप्रसङ्गात् । अपि
तु प्रमाणान्तरसिद्धकामनाजनितप्रत्यवायनाशार्थत्वमेवेति तत्रापीष्ट-
साधनत्वाच्चेपकत्वमेव विधेः ।

अतश्च सर्वचानैमित्तिकस्थले अकरणे प्रत्यवायाच्चेपकत्वापेक्षया
लाघवादिष्टसाधनत्वमेव विधिना आक्षिप्यत इति तद्वशाद्भावनायां
इष्टभाव्यकत्वसिद्धिः । यथा चैवं सति नैमित्तिकस्थले पापक्षय-
भाव्यकत्वं, तथा यावज्जीवाधिकरणे निरूपितम् ।

तच्चेष्टं स्वर्गपुत्रादि स्वर्गकामादिपदैः समर्थ्यते । योग्यत्वात् ।
कामशब्दयोगाच्च । कामना हि स्वरसतः फले, प्रत्ये चौपचारिकी ।
अत एव स्वर्गशब्दोऽपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिवशाद्दुस्वार्थभिन्नसुख-
योग्यदेशविशेषवाची । आकृत्यधिकरणन्यायेन वा तादृशसुखमात्र-
वाची । न तु चन्दनादिवाची । तत्रत्याधुनिकप्रयोगस्यौपचारि-

कत्वात् । अत एव स्वर्गकामादिपदमपि लक्षणाया स्वर्गपरं,
प्रथमा च कर्मत्वपरेति भावनान्वयोपपत्तेर्नान्योपसर्जनत्वेन स्वर्गस्य
तदन्वयाशङ्का^(१) ।

स्वर्गकामोऽधिकारित्वेनान्वीयते* इति स्वर्गादिवाचकद्विती-
यान्तपदाध्याहारेण तदन्वय इति केचित् । तन्न । फलापेक्षायाः
प्राथमिकत्वात् । लक्षणाया अर्धाहारापेक्षया लघुत्वाच्च । एवञ्च
बलवत्तरविधिश्रुत्याद्यनुरोधेन स्वर्गादेरेव भाव्यत्वावंगते सामान्य-
प्रवृत्ता पदश्रुतिरपि यागादेः करणत्वमेव लक्षणाया प्रतिपादयतीति
भिद्ने उक्तरूपाधिकारः । अत्र चोक्तविधेष्वाफसान्यतरसमानाधि-
करणं कर्तृत्वं अधिकार इति बोध्यम् । तेन नित्यस्थले पापचयेष्वायाः
प्रवृत्तियोजकत्वाभावेऽपि नाधिकारविघातः ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥

फलार्थत्वात् ॥ भिद्नेऽधिकारे स केषामिति चिन्त्यते । तत्र

* इत्यमेव पठः सर्वत्र । नान्वीयते इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

(१) इदमत्र बोध्यम् । विधिवाक्येषु भावनैव विधिप्रत्ययार्थः । भावना
चोत्पादना भावयितुर्थापारः । भावना च किं, केन, कथमित्यंशत्रयमपे-
क्षते । तत्र किमिति फलाकाङ्क्षा । सैव भाव्याकाङ्क्षेत्युच्यते । फलस्य
भाव्यत्वात् । केनेति करणाकाङ्क्षा । करणस्योपकारकं इतिकर्तृत्वता-
परणामधेयं यत्, कथमिति तस्याकाङ्क्षा । तत्र स्वर्गकामपदेन लक्षणाया-
ऽवगतः स्वर्गः भाव्यत्वेनान्वेति । स्वर्गकामपदोत्तरवर्तिनौ प्रथमा कर्मत्व-
मवगमयति । सुपां सुसुगित्यादिना द्वितीयैकवचनस्य स्वादेशसम्भवात् ।
धात्वर्थो यागादिः करणत्वेनान्वेति । प्रयाजाद्यङ्गकलापस्वेतिकर्तृत्वतात्वेन ।
तथा च प्रयाजादिभिरुपकारं सम्पाद्य यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थः पर्थ्यवस्यति ।
एवमर्थभावनावबोधः । शब्दभावनावबोधस्तु प्रवृत्तानुपयोगादिह न प्रदर्शितः ।

स्वर्गकामत्वाविशेषाच्चेतनमात्रस्याधिकारः । न च तिरस्त्रां स्वर्गादि-
कामनाऽसम्भवः । परकीयेच्छाया अप्रत्यक्षत्वेन तदभावनिसंस्थानुप-
पत्तेः । श्वेनश्वादीनामष्टस्युपवासादिदर्शनेन तदनुमानाच्च । न च साङ्ग-
करणसामर्थ्यादङ्गधिकारः । शक्यमात्रस्यैव करणोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भावनाया अङ्गत्रयान्वयोत्तरं पञ्चाद्विधिवत्त्वेनाधिकारिकल्प-
नात्पूर्वावगतसाङ्गप्रधानभावनाऽनुष्ठानसमर्थ एवाधिकारी । अतस्त्रा-
समर्थत्वादविदत्त्वादद्रव्यत्वाच्च तिरस्त्रामधिकारः । विष्णुक्रमण्य-
समर्थत्वाच्च न पञ्चम्बन्धविधिरमूकादीनाम् । देवादीनान्तु विग्रहाद्य-
भावादेव नाधिकारः । ऋष्यादीनान्तु अनादित्वात्संसारस्थ* प्रवर-
वरणादौ सत्यन्तरस्यापि सम्भवादधिकारोऽस्यैवेति भाष्योक्तमन-
धिकारप्रतिपादनमनादर्त्तव्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ २ ॥

लिङ्ग ॥ क्रतुषु पुंस एवाधिकार उत स्त्रिया अपीति
चिन्तायाम् ।

स्वर्गकाम इति पुल्लिङ्गश्रवणात्पुंस एव । न ह्यौदमधिकारि-
विशेषणम् । कर्तृसमानाधिकरणत्वेन तद्विशेषणस्यास्याश्रुतत्वादधिकारि-
विशेषणत्वानुपपत्तेः । अतस्त्राख्यातोपागमैकत्ववदेव पुंस्त्वस्याप्यस्यविवचा-
नानुपपत्त्या । किञ्च अद्रव्यत्वादपि स्त्रिया नाधिकारः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः कृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति तस्यैते तस्य तद्धनम् ॥

* आदिवात् संसारस्थेयशुद्धः पाठः आदर्शपुस्तकेषु वर्त्तते । 'तन्मरत्ने-
ऽप्यत्रैवोक्तम्,—“अनादि हि कालोऽस्माकं मौमांसकानाम्”,—इति ।

† इत्यमेव पठितमिदमन्यत्र । आदर्शपुस्तकेषु, “तस्यैते”—इत्यसमी-
चीनः पाठः ।

इति वचनात् । शतमधिरथं दुहितृमते, दद्यादार्धं विवाहे गोमिथुनमित्यादिना पित्रा भर्त्तुं मौल्येन दासवदिक्रीतत्वाच्च । अतएव गर्भेणाविज्ञातेन हतेन भ्रूणहेति यज्ञसाधनपुङ्गवभक्षणशक्त्या भ्रूणपदवाच्ययज्ञहन्तृत्वलिङ्गमवकल्पते । अन्यथा स्त्रीत्वेन विज्ञातेऽपि यज्ञहन्तृत्वाविशेषात् । तथाऽऽज्ञेयौ हत्वा भ्रूणहेति लिङ्गम् । अज्ञेयौ सगर्भा । अतः पुमानेवाधिक्रियत इति प्राप्ते ।

यद्यपि कर्तृविशेषणं पुंस्त्वं, तथापि प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अपि अधिकारावगतेर्विधिसाधनानुरोधेन साधुत्वार्थमवयुत्यानुवाद एव पुंस्त्वम् । यथा वसन्ते ब्राह्मण इत्यादौ^(१) । प्रकृते त्वनपेक्षितत्वाच्चास्य कर्तृविशेषणत्वमपि तु योग्यत्वादधिकारिविशेषणत्वमेव । ततश्च तस्य फलं प्रत्यपि प्राधान्यादुद्देश्यत्वेन तद्विशेषणाविवक्षा ।

वस्तुतस्तु । प्रथमापेक्षितत्वात्त्वर्गकामादिपदस्य फलपरत्वमेवेति क्व पुंस्त्वस्य विवक्षाप्रसक्तिः । न चाद्भ्यत्वम् । कर्त्तृनादिभिरर्जनसम्भवात् । पित्रादिदत्तस्य दायस्य वा स्मृतिषूक्तत्वाच्च । धर्मं चार्थं च कामे च नातिचरितव्येति स्मृत्याऽर्जितस्याप्युभयसाधारणत्वाच्च । भगदा वा एताः परगृहाणामैश्वर्यमवहन्त इति स्मरणाच्च । संपत्नी पत्न्या सुकृतेन गच्छतामित्यादि मन्त्रवर्णात्पाणिग्रहणाद्विग्रहत्वं कर्मसु, तथा पुण्यफलेष्विति स्मृतेश्च पत्न्या अयधिकारः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति स्मृतेः पत्नीशब्दस्य स्त्रामित्वाभावेऽनुपपत्तेः ।

* दुहितृमन्ते,—इत्यसमोचीनः लेखकप्रमादजः पाठः आदर्शपुस्तकेषु ।

(१) आधाने, दम्यत्वोः सहाधिकारस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणात्वात् वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधोत इत्यत्र ब्राह्मण इति पुंस्त्वमवयुत्यानुवादो यथेत्यर्थः ।

यत्तु भार्या पूचयेति वचनं, क्रीतत्वादिवचनं च, तत्, न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति वचनान्तरानुसारादस्वातन्त्र्यपरम् । मौख्यदानं तद्वृष्टार्थम् । कन्यायां कन्यात्वातिरिक्तस्त्रत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेन तद्दानस्याप्यौपचारिकत्वाच्च । आत्रेयी चात्रिगोत्रोत्पन्ना न त्वासक्त गर्भा । सत्यपि च स्त्रियाः क्रांतिवृत्तकर्माधिकारे असति गमकान्तरे जपादिसकलवैदिककर्मानधिकारात् । अविज्ञातलिङ्गदर्शनं पुंवधे प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थम् । तस्मात्सिद्धं स्त्रिया अप्यधिकारः ॥ ६ ॥ १ ॥ ३ ॥

स्वतोः ॥ सिद्धे द्वयोरधिकारे किं दम्पती पृथक् पृथक् ज्ञेयातामुत सहेति चिन्तायाम् । स्वर्गकामपदोपात्तस्यैकत्वस्य पुंस्त्ववदविवक्षितत्वेऽपि आख्यातोपात्तस्य तस्य गुणभूतोपादेयकर्तृ-
मामित्वेन विवक्षितत्वादेकैकशः प्रयोग इति प्राप्ते ।

प्रत्येकप्रयोगे अन्यतरकर्तृकावेक्षणान्वारम्भादिपदार्थलोपेन वैश-
ष्ट्यापत्तेरन्यतरेणान्यतरस्य परिक्रयादिनोपादाने च फलभोक्तृत्वा-
भावात् स्वामित्ववाचिपत्नीयग्रमानशब्दप्रयोगानुपपत्तेरङ्गसाकक्ष्यार्थं
सहेव प्रयोगः । न हि आख्यावेक्षणादौनां कर्तृसंस्कारकत्वं, येन
तत्तत्प्रयोगे व्यवस्थां लभ्येत । क्रतुधर्मत्वान्नूभयकर्तृकमवेक्षणद्वयं
अदृष्टविधया क्रतोरङ्गम् ।

अत्र त्वन्यतररोगविद्वत्पर्यमेव दर्शादिप्रयोगस्तत्तेतरस्य पत्नी-
त्वाद्यभावेऽपि गुणलोपे चेति न्यायेन परिक्रयाद्युपात्तेतरकर्तृ-
काख्यावेक्षणेऽपि न सर्वत्र तथा कल्पनायां प्रमाणमस्ति । साहि-
त्यस्य पुण्यफलेष्वपि स्वत्यादिप्रमितत्वात्, धर्मं चेत्यादिवाक्यपर्या-

लोचनया च तयोः संसृष्टद्रव्यत्वादिभागप्रतिषेधाच्च सदैव प्रयोगः ।
अतएव उभयस्त्वस्य संसृष्टत्वाद्द्रव्यत्यागे दक्षिणादानादौ सोभयोरेव
कर्तृत्वम् ।

यत्तु भाष्ये द्वादशशते षट्पञ्चाशदेकेनापरेणापि तावदेवेत्येवं
विभागः कथितः । स द्वादशशतस्यैव विहितत्वान्तचाप्युभयोः
संसृष्टत्वोपपत्तेरुपेक्षितम्* । यदपि तत्स्वारस्यात् पुंस एव त्यागेऽपि
कर्तृत्वं तस्यास्त्वनुमतिद्वारं तदिति केषां चिन्मतम् । तदनुमतेः
फलसम्बन्धाश्रयणात्तद्वारकले प्रमाणाभावेन पूर्वाधिकरणव्युत्पादिता-
धिकारभङ्गापत्तेरुपेक्षितम् ।

यत्त्वाख्यातोपात्तं एकत्वं सहाधिकारे नावकल्पत इति । तन्न,
एकवचनश्रवणादेव दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्त्येकस्यैव कर्तृत्वस्य कल्पनात् ।
इतरथा कर्तृभेदात्सचवद्वज्जवचनाद्यापत्तेः । अतएव क्रियाऽऽक्षिप्तयोः
कर्तृत्वतदाश्रययोर्मध्ये आवश्यकत्वात्कर्तृत्वांश एव शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं
लक्षणाभङ्गीकृत्य तत्रैव पार्थिकं एकत्वाद्यन्वयः । औमे वसाना-
वित्यादौ लगत्या क्वचित्तदाश्रयेऽपि ।

अत्र च कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वसमनियतं अखण्डोपाधिरूपं द्रष्टव्यम् ।
न तु कृत्याश्रयत्वमेव । तस्य प्रत्यात्मं कृतिभेदेन भेदात् व्यासज्य-
वृत्तित्वानुपपत्तेः । तस्मात्सह प्रयोगः ॥ ६ ॥ १ ॥ ४ ॥

ज्ञाधानं ॥ आधानप्रकरणे, औमे वसानावग्निमादधीयातामिति
श्रुतम् । तेन साधाने कर्तृत्वद्वित्वविधानात् द्वौ पुमांसौ सस्त्रीका-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । उपेक्षित इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

† वसोनमग्नि,—इत्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तकेषु । भाष्यद्वयतः समीचीन-
पाठ एवोपरि निवेशितः ।

वाधानेऽधिकारिणौ, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यथेष्टाता-
मिति वत् ।

न चान् कुक्कुटानामय मियुगं करिष्याम इति वत् पुमान्
स्त्रियेत्याद्यनुशासनानुरोधेन स्त्रीसद्वितीयतया विरूपैकशेषस्याप्यु-
पपत्तेर्वाक्यस्य चौमविधिमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तावुत्पत्तिश्चिष्टकैवल्य-
वाधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सरूपैकशेषस्य सम्भवे लक्षणाऽऽपादक-
विरूपैकशेषस्यान्याय्यत्वात् ।

तथा हि । औकारस्तावद्विलं पुंस्त्वं चामिधत्त इत्यरूपैकहाय-
नीवद्विल्लावच्छिन्ने पुंस्त्वं पुंस्त्वावच्छिन्ने च दिल्मिति परस्पर-
निघमात् पुंस्त्वप्रतीतिः सुलभा । विरूपैकशेषे तु पितरामित्यादौ
मादृत्वादेः कुक्कुटौ इत्यादौ स्त्रीत्वस्य च प्रत्यायकाभावाल्लक्षणा
आवश्यकौति तस्यास्ततो दौर्बल्यम् ।

न च भवन्मतेऽप्युपक्रमस्य-चौमपदे मलिनत्वसादृश्याङ्गौष्ठी दु-
क्षु ग्रन्थे इत्यनुसाराद्वा युवयोग इति जघन्यवृत्त्याश्रयणमनुवादवैयर्थ्यं
उत्पत्तिवाक्यस्यैकवचनस्य च साधुत्वमात्रार्थत्वमित्याद्यनेकदोषताद-
वस्थमिति वाच्यम् । चौमवाक्य एवोभयविशिष्टाधानविधानाङ्गी-
कारात् । वसन्तादिवाक्ये तु ब्राह्मणादिकर्तृकले निमित्ते वसन्ता-
दिकास्तविधानम् ।

अतएव ब्राह्मण इत्येकलं पुंस्त्वं चाविवक्षितम् । आदधीतेत्यपि च
ब्राह्मणो यदि शूद्रसहित आदधीत तदा वसन्त इत्येवं कदाचित्क-
ब्राह्मणैकत्वादनुवादः । तस्माद्द्वौ पुमांसौ सस्त्रीकावधिकारिणौ ।

यत्तु भाष्यादौ सरूपैकशेषसाधकं प्रमाणान्तरमुपन्यस्तं; इत्याप-

वाद्वादेकशेषस्य इन्द्रार्थ एवैकशेषार्थ इत्यवगम्यते । इन्द्रस्य युग-
पदधिकरणे इन्द्रो भवतीति कात्यायनस्मरणाद्युगपदधिकरणता-
वाची । अधिकरणं शब्दप्रतिपाद्योऽर्थः । स यच्चानेकोऽयुगपदेकेन
पदेन बोध्यते, तच्च इन्द्रः ।

तथा च धवस्त्रदिरावित्यत्र धवपदं लक्षणया खदिरसहितधव-
परम् । इतरसहितधवपरमेव वा । इतरन्तु खदिरपदान्निर्णीयते ।
एवं खदिरपदमपि । सेयं युगपदधिकरणता । इतरैतरयोगोऽप्यय-
मेव । अस्मिन्नेव चार्थे इन्द्रः । चकारस्य हि चत्वारोऽर्थाः समुच्चया-
न्वाचयेतेतरयोगसमाहाराः । तच्च विभक्त्यर्थान्वये परस्परनिरपेक्षत्वे-
ऽपि क्रियात्वान्वये दण्डसक्रादिवत्परस्परसापेक्षत्वे सति समत्वं समुच्चयः ।

अतस्तु नेतरेतरयोगेन विकल्पे अन्वाचये अतिव्याप्तिः । यथा
अहरहर्नयमानोगामश्वं पुरुषं चेत्यादौ । अन्वाचये त्वेकस्य प्रयोज-
कत्वमपरस्य नेति न साम्यम् । यथा काव्यान्याहर शाकञ्चाहरेति ।
इतरेतरयोगे तु व्यासज्यवृत्तिविभक्त्यर्थं परस्परसाहित्येनान्वयः ।
यथा अग्निश्च सोमश्च देवतेत्यादौ ।

अत्र धवं च खदिरं चेत्यादावितरेतरयोगविवक्षायां युगपद-
धिकरणवचनता आवश्यकी । अन्यथा प्रत्येकविभक्त्यर्थान्वयेनेतरेतर-
योगस्य समुच्चयाद्भेदानापत्तेः । अतएव निरपेक्षचोरेकक्रियात्वयित्वं
समुच्चय इति तन्मरद्भोक्तमपास्तम् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा
यजेतेति एकवाक्योक्तविकल्पेऽतिव्याप्तिः ।

इतरेतरयोगसमाहारयोस्तु साहित्यस्य पदार्थान् प्रति गुणत्व-
प्रधानत्वज्ञतोविशेषः ; इतरेतरयोगत्वं तुल्यम् । एषु चार्थेषु इतरे-

तरयोग एव दन्द्ः । अतएव चार्थानामनेकत्वेऽपि इतरेतरयोगरूप-
चार्थं दन्द् इति चार्थं दन्द् इति सामान्यसूत्रं महाभाव्यकारा-
दिभिर्विशेषपरतया व्याख्यातम् । अतश्च युगपदधिकरणतावाचि-
दन्दापवादत्वादेकशेषस्यापि तद्वाचित्वप्रतीतेर्विधानावित्यत्र पुंद्वय-
प्रतीतिरिति ।

तच्च, विरूपेकशेषाङ्गीकारेऽपि स्त्रीसहितपुंसः पुंससहितस्त्रियाश्च
युगपदभिधानोपपत्तेः । न चैवं पुंद्वयं स्त्रीद्वयं चेति चतुष्टयापत्तिः ।
धवखदिरदयवत् स्त्रीपुंद्वयोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु कात्यायनोक्तं युगपदधिकरणतावाचित्वं पतञ्जलिनैव
दूषितम् । तस्यायमाशयः । धवपदे खदिरपदे च लक्षणायां प्रमाणा-
भावात् । इतरेतरयोगस्य च शब्देनैव तात्पर्यं सति बोधोपपत्तेः ।
अतएव धवं च खदिरं चेत्यादौ तात्पर्यान्नुरोधेन धवखदिरवृत्ति-
व्यासक्तकर्मले लक्षणेऽपि बोध्यम् । दन्दे तु विभक्तेरेकत्वादेवेतरेतर-
योगो लक्षणां विनैव निरपबाधः । यत्तु प्रमिचयोर्वर्णयोरिति वेदे
काचित्कं विग्रहप्रदर्शनम् । तच्छान्दसम् । अतएव विभक्त्यासञ्च-
वृत्तिधर्मपरत्वे दन्द् एव तादृशस्थले तात्पर्यग्राहक इत्यपि बोध्यम् ।

किं च दन्दापवादत्वेऽप्येकशेषस्य न तदुत्तरविभक्त्यासञ्चवृत्ति-
धर्मपरत्वं वचनान्वयस्य विभक्त्यान्वयोत्तरकासीनत्वेन ततः पूर्वमेक-
शेषत्वग्राहकप्रमाणाभावात् ।

वस्तुतस्तु एकशेषानुशासनमपि परिभाषामात्रमेव सारूपदन्द्-
निराकरणार्थम् । एकप्रातिपदिकार्थस्यैव द्विवचनादिवत्वेनानेकत्व-
प्रतीत्युपपत्तेः । विरूपेकशेषे तु तात्पर्यग्राहकानुरोधेनानुशासनिकी

श्रौकारे लक्षणेति शेषः । अतस्तद्विधा सरूपैकशेषसैवाङ्गीकारात्पुं-
द्वयाधिकार इति प्राप्ते ।

वसन्तादिवाक्ये आदधीतेत्येकवचनस्य पाश्चिक्तानुवादत्वापत्ते-
र्ब्राह्मणद्वयकर्तृकाधाने वसन्तप्राप्त्यनापत्तेरन्यसहितपदाध्याहारापत्तेः
वसन्तादिवाक्येष्वेवाधानविधानम् । वसानवाक्ये तु एककर्तृविशिष्टा-
धाने कर्तृत्वद्वित्व-चौमोभयविध्ययोगदानुशासनिकीं लक्षणमङ्गी-
कृत्य वरं विरूपैकशेषोऽधिष्ठानलक्षणया तस्मिन्द्वित्वान्वयोऽपि
पार्ष्टिकोयुक्तः समाश्रयितुम् ।

अतएव तत्र चौममात्रं वसनक्रियोद्देशेन विधीयते । युक्तस्य
हृदपात्तभावनायामपि कारकसम्बन्धः । विधायकस्त्वादधातिपर
एव प्रत्यय उपक्रमस्य-चौमपदे अत्युत्पन्नाभाय च विप्रकृष्टस्यार्थस्यापि
विधायकः । अन्यन्तु सर्वे प्रकरणप्राप्तत्वादनुद्यते ।

यद्यपि चोत्पत्तौ पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियमादाय द्वित्वं न प्राप्यते,
तथापि विशिष्टगौरवपरिहाराय वसानवाक्ये वाक्यभेदपरिहाराय
धर्मे चेत्यादिवाक्यसङ्कोचपरिहाराय च ब्राह्मणादेरधिकारित्वेनैवा-
न्यथाङ्गीकारात्तस्य चोद्देशत्वेन तद्विशेषणपुंस्त्वस्याविवचोपपत्तेः स्त्रिय-
मादाय द्वित्वप्राप्त्यविधातः । द्विवचनं चात्राधिष्ठानानेकत्वमात्र
परम् । तेन पत्न्यनेकत्वेऽपि न कश्चिदिरोधः । अतएव पुमान्
स्त्री-सद्वितीय आधानेऽधिकारो ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥

तस्याः ॥ स्थिते स्त्रिया सहाधिकारे यत्र तावत्स्वत्वत्यागस्तत्प्रदानं
दक्षिणादानादि च द्वाभ्यां कार्यमित्युक्तमेव । अतएव वरणादिवारा
आर्त्तिषेष्पि उभयोरपि प्रयोजककर्तृत्वम् । ये च फलिषंस्काराः

कर्तृसंस्काराश्च, ते फलित्वकर्तृत्वयोरविशेषादुभयोरपि । तच्चापि यच्चोक्तेण पक्षीं सञ्जयति मेखलया यजमानमित्यादौ प्रतिनिधय-निर्देशः, तच्चाधर्मन्तर्वेदि इति वल्लक्षणया पुंस्त्वादेरपि षड्विधान्त-भावाङ्गीकारेण सत्यप्युभयोरेकापूर्वसाधनत्वे व्यवस्थेयम् । विशेषनिर्देशा-भावेऽपि च यच्च केशश्मश्रुवपत इत्यादौ केशश्मश्रुणोः शरीर-संस्कारार्थवपनं प्रति 'उपादेयत्वेन' इन्द्रावगतसाहित्यविवक्षा, तच्चापि पत्न्याः श्मश्रुभावेन न केशानां वपनम् । न हि तत्केशश्मश्रु-संस्कारकं, तेषामनुपयुक्तत्वात् । अतस्तदपि यजमानस्यैव । अतएव यजमानानेकत्वे पत्न्यनेकत्वे च द्विविधस्यापि प्रत्येकं करणम् ।

यच्च तु क्लृप्तार्थव्याख्यावेक्षणादिषु प्रतिनियतो निर्देशस्तच्चेपादेय-विशेषणस्य विवक्षितत्वान्तेन तेन प्रतिनियतेनैकेन च कर्त्ता करणम् । अतएव पत्न्यनेकत्वे सन्निहितया ज्येष्ठयैव । यच्च तु याजमानमिति विशेषसमाख्यया कर्तृनिधयस्तच्च यजमानप्रातिपदिकस्योभयपरलो-पपत्तेर्विरूपैकशेषाङ्गीकारेण द्विवचनवडवचनान्तविषयेण चोभयो-रपि वैकल्पिककर्तृत्वमिति प्राप्ते ।

यजमानशब्दस्य पुंस्त्वेव प्रचुरप्रयोगाद्विरूपैकशेषद्विवचनान्तादि-विषयस्य चासति तत्तात्पर्यसादकप्रज्ञाणे अनाश्रयणीयत्वात्प्रत्युत तदाश्रयणे तद्विषये ज्ञानाच्चेपशक्तिकल्पनापत्तेः प्रसिद्धज्ञानवन्तं पुमांसमादायैव समाख्योपपत्तेस्तस्यैव कर्तृत्वम् । यद्यपि स्वाध्यायविधौ लिङ्गविशेषानुपादानेन न स्त्रियो व्यावृत्तिप्रतीतिस्तथाप्युपनयन-वाक्ये तदुपादानात्तच्च च तस्योद्देश्यविशेषणत्वेऽपि अष्टवर्षत्वादिवदेव तमध्यापयतीतेत्यत्र तच्छब्देन पुंस्त्वोपादानादध्ययने तद्व्यावृत्तिः ।

अथ हि अध्यापनस्य वृत्त्यर्थत्वेन रागप्राप्तत्वाच्चक्षणाया प्रयोज्य-
व्यापाररूपाध्ययन एव कर्तृविधिः । अतएवोपनयनवाक्ये तत्संस्कार-
कलेनाचार्यकर्तृकमुपनयनं माणवककर्तृकमुपगमनमेव वा नियम्यते ।
तेन चाचार्यसिद्धेरानुषङ्गिकत्वात्तामादायैवात्मनेपदोपपत्तेर्नाचार्य-
करणे नयतेर्धातोरोत्तमनेपदं भवतीत्यनुशासनबलादुपनयनस्याचार्या-
त्वर्थं तस्य रागप्राप्तत्वेन विधिवैपर्यात् ।

अतः उपनयनविधौ सिद्धस्याविवचायामयध्ययने तस्य विव-
क्षितत्वात् न स्त्रियोऽधिकारः ।

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां न त्रयो श्रुतिगोचरः । इति

प्रतिषेधाच्च तथा । अतश्च ज्ञानाच्चेकक्षणाभित्या यजमानस्ये-
दमित्येव विग्रहात् तस्यैव तत्र कर्तृत्वम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥

चातुर्वर्ण्यं ॥ यद्यपि कामश्रुतयोऽविशेषप्रवृत्तास्तथापि तासां
लाघवायाधानाध्ययनविधिसिद्धाग्निविद्योपजीवकत्वस्य द्वितीये साधि-
तत्वाच्छूद्रस्य तदाच्चेकक्षणानुपपत्तिस्तस्य वेदाक्षरश्रवणप्रतिषेधाच्चाप-
शूद्राणां त्रयाणामेवाधिकारो न शूद्रस्य अग्निसाध्ये तदसाध्ये च
वैदिक्के कर्मणि । द्वितीयसिद्धस्यैव प्रयोजनाधिकरणमिति जातो-
वाच पूर्वपक्षादरः ।

अतएव सर्वत्र वेदे त्रयाणामेव वर्णानामनुकीर्तनम् । यस्तु
पयोव्रतं ब्राह्मणस्येति वर्णत्रयमनुकीर्त्यं मस्तु शूद्रस्येति कीर्तनं, तत्
मस्तु शूद्रस्यानधिकारिणो भक्ष्यमुचितं न तु ब्राह्मणादेरिति
तस्मिन्निन्दया पयआदिस्तुतिः ॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥

त्रयाणां ॥ अग्निविद्ययोरिव द्रव्यस्यापि प्रतिग्रहादिपुरुषार्थो-

पाथविधिवत्तादेव लभ्यतया क्रतुविधिभिरनापेक्षात्परप्रयुक्तसिद्ध-
द्रव्यवत् एवाधिकारो न त्वसिद्धद्रव्यस्य तदर्जयित्वेति प्राप्ते ।

प्रतिग्रहाद्युपायविधेरभ्यनुज्ञाविधिमात्रस्य स्थापितत्वात् द्रव्यस्य
स्वतन्त्रविधिप्रयुक्तत्वाभावेन जीवनादिकार्येष्वेव क्रतुनाऽपि तदा-
च्चेपोपत्तेः प्रतिग्रहादेरपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन क्रत्वर्थस्य स्थापित-
त्वात्प्रयाजादिवत् क्रतुनाऽपि तदाच्चेपोपपत्तेश्चाद्रव्योऽपि द्रव्यमर्जयि-
त्वाऽधिक्रियत एव ॥ ६ ॥ १ ॥ ८ ॥

अङ्गहीनः ॥ एवं चक्षुराद्यङ्गहीनोऽपि आध्यावेक्षणादिमति
कर्मणि प्रतिसमाधाय चक्षुराद्यङ्गमधिक्रियते । अप्रतिसमाधेयाङ्ग-
वैकल्ये तु काम्ये नाधिक्रियते । नित्ये तु यथाशक्तिन्यायादधिक्रियत-
एव । यत्तु पार्थसारथिना आहिताऽग्निश्चेन्नित्येऽधिक्रियत इत्युक्तम् ।
तदाधानस्यापि नित्यत्वेनोपेक्षितम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ८ ॥ १० ॥

अत्रार्षेयस्य ॥ दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीते एकं वृणीते द्वौ
वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरोवृणीते न पञ्चातिवृणीत इति श्रुतम् ।
तच्च तावदेकं विधायकं अन्येऽनुवादा इत्यविवादम् । अन्यथा सर्वेषां
विधित्वे वाक्यभेदविकल्पयोरापत्तेः । अतस्त्रीन्वृणीत इत्येव विधिः
एकं वृणीते द्वौ वृणीते इत्यवयुत्यानुवादस्त्वित्यर्थः । न चतुरो-
वृणीत इत्याद्यनुवादस्तदर्थ एव । अतश्च अत्रार्षेयत्वं चार्षेयोऽपि*
त्रीन्वृणीत इत्युच्यते । एकद्व्यार्षेययोस्तु नास्मिन्पक्षेऽधिकारोऽपि तु

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, त्र्यार्षेयवत् पञ्चार्षेयोऽपि,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

अथैके मनुवदित्येवैकार्षेयं सार्ववर्णिकं प्रतिदिशन्तीति वचनात्पर-
विहितमनुवत्पञ्चाश्रयण एव ।

तदेतद्भगवतो जैमिनेर्मतं श्रुत्यन्तरैरपि अभ्युपगतम् । तथाच
कात्यायनः । मनुवदिति पुरस्तादर्वाञ्चि चीणि इति । आपस्तम्बोऽपि ।
चीन्यथर्षीन्मन्त्रकृतो वृणीत इति । तैस्तु पञ्चान्तराश्रय्युक्तानि ।
यावन्तो वा मन्त्रकृत इति कात्यायनः । अपि चैकं द्वौ चीन् पञ्च
वृणीते न चतुरोवृणीते न पञ्चातिवृणीत इत्यापस्तम्बः । यावन्तः
स्तुः परम्भरं प्रथममित्याश्रयसायनोऽपि । तेषां चायमभिप्रायः ।
आर्षेयं वृणीत इत्ययं विधिरितरेऽनुवादास्तत्सुत्यर्थाः ।

अतश्च चीन्वृणीत इत्ययनुवाद एव । ईदृशोऽयं वरणसामान्य-
विधिर्यत् तत्तदार्षेयं प्रति तत्तत्संख्याकवरणं प्राप्यत इति स्मृतिः ।
इतरथा भवन्मतेऽपि सामान्यवाक्येनैव वरणविधिमभ्युपगम्यायेक-
वाक्यतालाभात्पञ्चार्षेयस्यैवाधिकारापत्तेस्तथाणामप्येतेषां अवयु-
त्थानुवादत्वापत्तिः । न चैवं चतुःषडादीनामपि वरणप्रसक्तौ
तन्निषेधेन वाक्यभेदापत्तिः । एकदिक्षिपञ्चार्षेयाणामेव प्रवराध्याये
समान्त्वानेन चतुःषडादेरप्रसक्तेः । अतोऽस्मिन्नपि पक्षे वाक्यभेदाद्यना-
पत्तेरेकद्व्यार्षेययोरधिकारः, प्रद्व्यार्षेयस्य च पञ्चानां वरणं न
विदुर्मिति ।

यत्तु ह्यामुष्यायणानामुभयतः कुलद्वयेऽपि वरणविधानादस्मि
चतुःषडादीनां प्राप्तिरिति । तन्न । आश्रयलाभेन ह्यामुष्यभ्यणा-
ननुक्रम्य, तेषामुभयतः प्रवृणीते एकमितरतो द्वावितरतः द्वावेकत-
स्त्रीनितरत इति आवश्यकश्रुत्यन्तरमूलकेनैव तन्निषधात् । अतो-

भार्गवव्यावनेत्यादिविशेषरूपेण वरणपक्षेऽपि मनुवत्पञ्चदेव एक-
द्वार्धयथोरस्यधिकार इति च्यवनरमतं बोध्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ११ ॥

वचनात् ॥ यथाणां वर्णानामाधानं विधाय, वर्णासु रथकार-
आदधीतेति श्रुतम् । तच्च विध्याच्चेपशक्तिकल्पने गौरवापत्तेर्ब्राह्मणा-
दीनामेव रथकरणे निमित्ते आधानोद्देशेन वर्णाविधिरिति प्राप्ते ।

रथकारशब्दस्य प्रसिद्धिबलेन सौधन्वनापरपर्याये जातिविशेषे
रूढत्वान्तर्लैवायं काष्ठविशिष्टाधानविधिः । न च तत्रापि योगेनै-
वोपपत्तौ रूढिकल्पनायां प्रमाणाभासः । रथमकुर्वत्यपि सौधन्वने
प्रयोगेण तद्वाधात् । न च प्रोक्षणीशब्दव्योम्यतामात्रेण तदुपपत्तिः ।
योग्ये ब्राह्मणादावप्रयोगेण रूढिकल्पनाया आवश्यकत्वात् । रथ-
करणव्योम्यतावच्छेदकमनुव्यवस्य कादाचित्कत्वाभावेन निमित्तत्वा-
नुपपत्तेः रथकारपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतः प्रसिद्धिबलात्सौधन्व-
न एव रथकारः । सुधन्वा च,

ब्राह्मणान् जायते वैश्यात्सुधन्वाऽऽचार्य्य एव च ।

इत्यादिनोक्तलैवर्णिकात्किञ्चिन्नूनोवेदानधिष्ठतो जातिविशेषः ।

यद्यपि च रथकारपदं,

माहिष्येण करण्यं तु रथकारः प्रजायते ।

माहिष्योऽपि प्रजायते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात् ।

शूद्रायां करणो वैश्यात् ।

इत्यनेनोक्तेऽपि रूढम् । तथापि श्रद्धां ता देवानां व्रतपते
व्रतेनादधामीति रथकारस्यादध्यादिति वाचनिके मन्त्रे श्रद्धाशब्द-
प्रयोगान्तस्य च सौधन्वनां श्रद्धा इति मन्त्रान्तरे सामानाधिकर-

अनिर्देशात्सौधम्वन एवात्र रथकारपदेनाभिधीयते । अतस्तत्तस्या-
विदत्तादिद्याच्चेपन्तावन्मात्रविषयमङ्गीकृत्यापि कर्तृकालोभयविशि-
ष्टमाधानान्तरमेव विधीयते । सर्वाधानेषु च प्रकरणात्साधारणे-
नैव धर्मविधानम् ।

यद्यपि च विद्याऽभावादस्योत्तरक्रतुष्वनधिकारस्तथाप्याधान-
मात्रमरणिभाव्यलौकिकाग्निगुणकं 'कल्प्यस्वर्गफलं सधर्मकमनुष्ठेयम् ।
एवं चाहवनीयादेरनुपयोगाद्भावेन तद्वशेन विहितानां नक्तं
गार्हपत्यमादधातीत्यादीनां धर्माणां लोपेऽप्येकस्मिन्नेव कुण्डे
स्थण्डिले वा त्रिषु वा तेष्वन्याधानं इतराङ्गयुक्तं कार्यमिति तन्म-
रणाभिप्रायः ।

मम तु प्रतिभाति । नास्याधानस्यार्थकर्मत्वं, प्रमाणाभावात् ।
अग्निमिति द्वितीयान्तपदे लक्षणादेरावश्यकत्वे रथकारपदे योगाङ्गी-
कारस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अपि त्वाहवनीयाद्युत्पादकत्वमेव । न च
तेषामनुपयोगः । अविदत्तया क्रत्वधिकाराभावेन तत्रानुपयोगेऽपि
आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति वचनविहिते दाहे
उपयोगसम्भवात् ।

न ह्ययं दाहः कर्मेपयुक्तविहिताग्निशरीरप्रतिपत्त्यर्थो येन कर्मा-
भावेनाभावः शङ्क्येत । तथात्वे आहिताग्निपदेनाधानस्यैवोपस्थिते-
स्तदङ्गस्यैवापत्तौ क्रत्वङ्गत्वानापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथात्वे प्रति-
पत्तिं विना आधानफलत्वाहवनीयादेरनिव्यत्यापत्तेः । अतः क्रत्व-
श्रवणादर्थकर्मैवेदमिति युक्तस्तत्त्वाहवनीयादेरुपयोगः । पवमानेऽङ्ग-
भूतपात्रसत्त्वाच्च यज्ञपात्रसमुच्चयेऽपि न क्षतिः । अतएव पवमानेऽङ्ग-

नन्तरं प्राक् क्रतुभ्यो मरणेऽग्निभिः पाचैश्च दाहः । पवमानेष्टिभिः
प्राक् मरणे तु केवलाग्निभिरेव दाहः ॥ ६ ॥ १ ॥ १२ ॥

स्थपतिः ॥ रौद्रं वास्तुमध्ये चरुं निर्वपेदिति प्रक्रम्येतया
निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रुतम् । तत्र यद्यपि निषादः स्थपतिर्य-
स्येति वज्रग्रीहौ पदद्वयेऽप्यन्यपदार्थलक्षणेति स नाश्रीयते । तथापि
निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषे तदभावादिद्याच्चेपकल्पनाभिया
कर्मधारयानङ्गीकारेण स एवाश्रीयते । न च तत्रापि पूर्वपदे
निषादसम्बन्धिलक्षणा । प्रमाणाभावात् । यद्यपि हि कृत्वावयवार्थ-
योगेनैवोपपत्तौ न समासे विशिष्टार्थशक्तिकल्पना प्रामाणिकी,
तथापि कर्मधारये अभेदस्येव षष्ठीतत्पुरुषादावपि स्वस्वामिभावा-
दिभेदसम्बन्धस्य संसर्गविधयैवाभानोपपत्तेर्लक्षणायामनुपपत्त्यभावः* ।
न च नैयायिकवदस्माकं नामार्थयोरभेदात्त्वय एवेत्यत्र प्रमाण-
मस्ति । राजा पुरुषोऽस्तीत्यादौ सर्वत्र नामार्थस्य विभक्त्यर्थं तस्य
चाख्यातार्थेऽन्यथाङ्गीकारेण परस्परान्वयस्य समासातिरिक्ते क्वाथ-
प्रसक्तत्वात् । अतः समास एव प्रसक्तस्य संसर्गविधयैव भानोपपत्तेर्न
लक्षणेति प्राप्ते ।

समानाधिकरणपदस्थले राजपुरुषोऽस्तीत्यादौ क्रियान्वयोत्तरं
पार्ष्टिकान्वयस्याभेदसम्बन्धेनैवानुभवाद्वाङ्मयः पुरुषोऽस्तीत्यादौ व्यधि-
करणपदस्थले च भेदसम्बन्धेनैवानुभवात्तावधेन नामप्रयोज्यतदर्थान्वय-
बोधेऽभेदविषयत्वमेवेति नियमकल्पनात्स्वस्वामिभावादिसम्बन्धस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संसर्गविधयैव भानोपपत्तेर्लक्षणायां
प्रमाणाभावः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

षष्ठीतत्पुरुषादौ संसर्गविधया भानानुपपत्तेरवश्यं पूर्वपदे स्वार्थ-
सम्बन्धिलक्षणांङ्गीकृत्य तस्योत्तरपदार्थं अभेदेनावय इत्यङ्गी-
कार्यम् ।

अतएव नामप्रयोज्यतत्तन्नामार्थविशेष्यकनामार्थप्रकारकाभेद-
संसर्गकबोधत्वावच्छिन्नं प्रति एकाधिकरणवृत्तिप्रातिपदिकार्थता-
वच्छेदककनामद्वयसमभिव्याहारस्य द्बन्धभिन्ननामद्वयसमभिव्याहारस्य
वा तन्त्रत्वमित्यपि बोध्यम् । तेन धवखदिरौ नीलघटावित्यादौ
नाभेदबोध इत्यपि बोध्यम् ?

न चैवं सति समासे सम्बन्धिनः अभेदेनावययादियहे च राज्ञः
पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य भेदेनावययाद्वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वा-
पत्तेरेकविधानेनेतरनिवृत्त्यनापत्तौ विभाषासूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति
वाच्यम् । एकतरबोधे इतरबोधस्यावश्यकत्वेनार्थैक्याभिप्रायात् ।

अतस्तु षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणापत्तेर्निषादस्यासौ स्वपतिश्चेति कर्म-
धारय एवायम् । तेन तावद्विषये विद्यामाक्षिप्यानाहिताग्नेरपि
निषादस्यैवाधिकारः । अतएव कूटं दक्षिणा स्वं हि तन्निषादाना-
मिति लिङ्गमपि सङ्गच्छते । तच्च च परप्रयुक्तोपजीवित्वादाहव-
नीयाद्यनाक्षेपेऽपि यच्च कश्चन होयन् स्यात्पञ्च भूसंस्काराङ्गत्वा
लौकिकाग्निं प्रतिष्ठापयेदिति कृतिवचनेनाग्न्यन्तराभावे होममात्रो-
द्देशेन लौकिकाग्निविधानान्तमेव तत्तद्देशे स्थापयित्वा तस्मिन्निष्ठिः
कर्त्तव्येति बोध्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ १६ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य प्रथमः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

पुरुषार्थैक ॥ अद्विकामाः सचमासीरक्षित्यादौ अनेककर्तृक-
सचप्रयोगादेकं फलं सर्वैः कर्तृभिरवयवशो भुज्यते, उत छत्तन्नमिति
विचारे ।

यद्यपि सर्वेषां प्रत्येकं कर्तृत्वं, यदि वा दम्पत्योरिव व्यासक्तं,
उभयथाऽप्येकसचप्रयोगादनेकफलनिष्पत्तौ दर्शादावप्येकस्मादेव प्रयो-
गाद्युगपत् क्रमेण वाऽनन्तस्वर्गात्पत्यापत्तेरेकप्रयोगादेकफलोत्पत्ति-
नियमस्यावश्यं वाच्यत्वादेकमेव फलं सर्वैरवयवशो भुज्यत इति प्राप्ते ।

न तावदेकस्य फलावयविनो सुखा अवयवाः सम्भवन्ति ।
सुखादिरूपस्य तस्यावयवासम्भवात् । सचजन्यतावच्छेदकधित्वादेः
तावत्पुरुषनिष्ठधिषु व्यासज्यवृत्तित्वमात्रं परं वाच्यम् । न च तत्र
प्रमाणमस्ति । श्रुतधिकामादिशब्दानां तावत्फलमात्रप्रतिपादनपर-
त्वात् । अद्विकामकर्तृनिष्ठफलभोगप्रतिपादके कल्याधिकारविधा-
वपि अद्विकामनायां व्यासज्यवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन व्यासज्यवृत्ति-
कामनात्वरूपातिरिक्तधर्माङ्गीकारे प्रमाणाभावाच्च ।

अतः प्रत्येकमेव अद्विकामत्वावसायात्प्रत्येकमेव फलावगतिः ।
न हि तत्र बहुवचनान्तर्द्विकामपदेन बहुत्वावच्छिन्नानां अद्वि-
कामत्वं प्रतिपाद्यते, येन व्यासज्यवृत्तित्वावगतिर्भवेत् । अपि तु
अद्विकामत्वावच्छिन्नानां बहुत्वं पशूनित्यादिवत् । न च कर्तृत्वस्य

व्यासकृतात्फलत्वस्यापूर्वत्वस्य च व्यासकृतम् । फलादौ कर्तृत्वसामा-
नाधिकरणस्य प्रत्येकं वृत्तित्वेऽप्युपपन्नत्वेनैतादृशनिमित्ते प्रमाणा-
भावात् । अतश्च दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्तृकत्वेऽपि अपूर्वं फलं च
भिन्नमेव जन्यतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणं वाच्यम् । प्रकृते तु
बहुवचनश्रवणेन कर्तृत्वभेदस्यैवावगतेर्गं फलत्वादेर्व्यासज्यवृत्ति-
कल्पनावसरः ।

न चैकप्रयोगादनेकफलानुपपत्तिः । समवायसम्बन्धेनैकफलत्वाव-
च्छिन्नं प्रति फलत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनादात्मान्तरे तदुत्पत्तौ
बाधकाभावात् । न चैवमपि प्रत्येकवृत्तित्वापेक्षया फलत्वादेर्व्या-
सज्यवृत्तित्वकल्पने गौरवादेरभावान्नियामकाभावः । जन्यतावच्छेद-
कद्वित्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने तत्पर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकस्य सचे-
द्यावत्कर्तृनिष्ठतज्जन्यफलकूटत्वादेः कल्पनीयत्वेन गौरवापत्तेः । तद्वरं
सचजन्यफलत्वादेरेव तत्त्वकल्पनायां स्नाघवात् प्रत्येकमेव फलम् ।
प्रयोजनं, सङ्गच्छे तादृशानुसन्धानम् ॥ ६ ॥ २ ॥ १ ॥

प्रयोगे ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्याद्येकवचनश्रवणे मूले तावदित्यस्य
पूर्वपक्षः कृत इत्यत्रान्वयः । मूले तावदेकत्वमविवक्षितम् । स्वर्गकाम-
पदस्य स्वर्गमात्रपरत्वात् । अधिकारिपरत्वेऽपि वा तस्योद्देश्यत्वेन
तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वात् ।

अतश्च तत्सामानाधिकरण्यादाख्यातेऽपि, तदविवक्षितम् । किं
चाख्यातस्य प्राप्त्यिमात्रमर्थः । ततश्च यागेन स्वर्गं पुरुषः प्राप्नुयादि-
त्यर्थः । तेन तथापि तस्योद्देश्यत्वाद्विशेषणाविवक्षा । अस्तु वा करोतिना
विवरणास्त्रिभुजः प्रवर्तनाभिधातित्वाच्च तस्यैव प्रवृत्तिरेवार्थः । तथापि

फलोद्देश्यकाया स्तस्यालोकतएव प्राप्तत्वात्तच्च यागमात्रविधानेन तस्या अनुवादत्वाच्च तद्विशेषणस्य तत्कर्तृविशेषणस्य चैकत्वस्याविवचेति द्वौ बहवो वा कर्तार इति पूर्वः पक्षः कृतः । तत्फलोद्देश्यकस्य विजातीयपुरुषप्रयत्नस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वेन तच्च तच्च स्थापितत्वा-
त्तद्विशेषणस्य कर्त्तृकत्वस्य विवचोपपत्तेः स्वर्गकामपदेन तदविवचा-
यामपि तत्सामानाधिकरण्ये बाधकाभावादुपेक्ष्यन् ।

अथ पूर्वपक्षोरच्यते । आख्यातोपात्तस्यैकत्वस्य विवचायामपि अनेकेषां कर्त्तृत्वम् । तद्वि कर्त्तृत्वेऽन्वेति न तु तदाश्रये । अन्यथा दम्पत्योर्वासम्यवृत्तिकर्त्तृत्वानुपपत्तेः । अतश्च तदाश्रयाणामनेकत्वस्य पत्नीरादायावश्यकत्वे पुरुषानादाय तत्करणे बाधकाभावादनेकेषां-
मपि कर्त्तृत्वमिति ।

असति विशेषणद्वयप्रमाणे तदाश्रयापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकस्यैव प्रतीतिरानुभाविकी । अतएव सन्ध्यावन्दन-
आह्वादावेकस्यैवाधिकारः । तच्च धर्मे चेत्यादिवाक्यस्य प्रमाणान्तर-
सिद्धपत्त्यधिकारककर्ममात्रविषयत्वे पत्न्या अपि ग्रहणे प्रमाणा-
भावे पुरुषान्तरस्याप्रसङ्गे ।

यच्च तु पत्नीयाद्वयप्रमाणसद्भावस्तत्र सत्यपि तासां कर्त्तृत्वाधि-
ष्ठानत्वे पुरुषस्यैकस्यैव तत् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । स्वर्ग-
कामो यजेत, यजमानः केशश्च वपते, मेखलया यजमानमित्यादौ
विना कारणं सुबुपात्तैकत्वस्य पाक्षिकानुवादत्वानुपपत्तेश्च । अतः
पुरुष एक एवाधिकारी । काम्यं कर्म कामनायां प्रक्रान्तं बीतायां
फलेच्छायां अवाप्ते वा फलं प्रयोजकाभावाच्च समापनीयमिति ।

सत्यं, नास्ति फलरूपं प्रयोजकम् । तस्यैवाविषयत्वेन प्रयोजक-
त्वात्^(१) । तथापि प्रारम्भ एव समाप्तेर्निमित्तम् । न च तच्च प्रमाणा-
भावः । शिष्टविगर्हणस्यैव प्रमाणात्वात् । शिष्टा हि प्रारम्भापरिसमापने
प्राक्रमिकोऽयमिति विगर्हन्ते । तेन शिष्टाचारमूलभूतश्रुतौ प्रारम्भे
निमित्ते प्रयोगसमाप्तेर्निमित्तिकत्वेन विधानान्तस्थावश्यकत्वम् ।

न च वस्तुतः, शास्त्रेण कामनाया एव प्रयोजकत्वावगमादा-
चारस्य भ्रन्तिमूलकत्वमिति वाच्यम् । सर्वेषां शिष्टानां भ्रान्तिकल्पने
प्रमाणाभावात् । देवताभ्यो वा एष आदृश्यते यो यस्य इत्युक्त्वा न
यजते चैधातवीयेन यजेतेति प्रत्यक्षश्रुत्यैवाकरणे निन्दाप्रायश्चित्त-
योर्विभानात्प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्तेरावश्यकत्वावगमाच्च । अतः
प्रयोजकान्तराभावेऽपि निमित्तवशात्समापनौघमेव ।

समापनीये च तस्मिन् कारणसत्त्वात् फलमपि भवत्येव ।
एकफलप्राप्तावपि फलान्तरपपत्तेः । न च कामनारूपाङ्गाभावाद्वै-
गुण्यशङ्का । तस्याः प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमाचलेनाङ्गत्वे
प्रमाणाभावात् । प्रवृत्तिपूर्वक्षणे तस्याः सत्त्वाच्च । अन्यथा समा-
पनोत्तरमिच्छाऽपगमेऽपि फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥ २ ॥ ३ ॥

लोके ॥ लौकिकस्य तु गृह्यकर्मदेरशास्त्रीयतयाऽसमापने
च विशिष्टविगर्हणाभावात्* प्रयोजकाभावेनासमापनम् । न च

* इत्येव पाठ आदर्शपुस्तकेषु । शिष्टविगर्हणाभावात्,—इत्येवं पाठस्य
समोचोक्तः प्रतिभाति ।

(१) फलं खल्विच्छाविषयत्वेनैव प्रयोजकं भवति । वीतायां फलच्छायां
फलस्यैवाविषयत्वाभावात् तदानीं तस्य न प्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

तस्यापि शिष्यश्रुतिमूलत्वाच्चास्तीयत्वम् । तस्या अर्थसुखादिवश-
वर्त्तितया लोकमूलकत्वेन श्रुतिमूलकत्वाभावात् ।

यत्तु गृहकरणाद्याश्रितं पुरुषार्थं नैमित्तिकं वास्तुशान्त्यादिक-
मारम्भाये इन्द्रवाज्रवद्भूयः पायसं ब्राह्मणो भोजयितव्यः इत्यादि
च, तस्य शास्तीयत्वादिष्टमेवं समापनम् ॥ ६ ॥ ९ ॥ ४ ॥

प्रतिषेधेषु ॥ न कलञ्जभक्ष्ययेदित्यादिषु किं स्वर्गकामस्या-
धिकार उत प्रवृत्तमात्रस्येति चिन्तायाम् । नञोनिपातत्वेन क्रिया-
न्वयनैयत्याभावात् क्रियान्वयाङ्गीकारे च प्रधानभूतायास्तस्या एवा-
न्यथात्वापत्तेरानर्थक्यतदङ्गन्यायेन क्रियाविशेषणैस्त्वन्वयावगमात्तत्रापि
कलञ्जान्वये रुबन्तसम्बन्धेन नञ्समासापत्तेः कलञ्जातिरिक्तभक्ष्यस्य
च रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्पारिशिष्येण धातुसम्बन्धावगतेर्भक्षणाभावस्य
च कर्त्तुमशक्यत्वेन प्रजापतिव्रतवदेव लक्षितस्य भक्षणाभावसङ्ख्यस्य
विश्वजिज्ञासेन स्वर्गार्थत्वेन विधानमिति प्राप्ते ।

तस्य व्रतमित्युपक्रमानुसारात् प्रजापतिव्रतेषु लक्षणाङ्गीकारेऽपि
प्रकृते लक्षणायां प्रमाणाभावात्प्रधानान्वयस्योभ्यर्हितत्वेन नञभाव-
वाचकस्य प्रतियोगितासंसर्गेण भावतायामेव स्वकारकविशिष्टाया-
मन्वयः । न चान्यथात्वापत्तिः । पुरुषे भावनानुत्पत्तावपि प्रत्ययेन
तस्या एव बोधनेनान्यथात्वाभावात् ।

अतएव निषेधस्थले लिङ्गर्थभूतव्यापारस्य न विधिवाक्यवत्
स्वप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन भावनान्वयोऽपि तु नञस्तात्पर्यसादकस्य
सत्वात्स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वेनेति तस्य निवर्त्तनारूपत्वसिद्धिः ।
स्वप्रयोज्यत्वं च प्रवृत्त्यभावे प्रवृत्तिविषयस्यानिष्टसाधनत्वज्ञानं विना-
ऽनुपपन्नमिति तस्य प्रत्यवायजनकत्वं कल्प्यते ।

तेन पुरुषमात्रस्यैव रागतः प्रवृत्त्यनुसृत्य, निषेधेष्वधिकारः ।
अतएव प्रत्यवायसाधनीभूतस्यानुष्ठेयस्य भक्षणस्य रागत एव ज्ञातत्वा-
त्तदनुष्ठाने सति प्रत्यवायोत्पत्त्युपपत्तेर्न तदंशे तन्निषेधांशे वा
ऽध्ययनविधिसिद्धिज्ञानापेक्षाऽपि । यत्तत्र निवर्त्तनाप्रकारकथनं प्रका-
रान्तरेण तन्मन्त्रे कृतं, तदर्थवादाधिकारणे कौस्तुभ एव निरस्तम् ।
स्त्रोक्तरीतिश्च विस्तरेणोपपादिता ॥ ६ ॥ ९ ॥ ५ ॥

तस्मिन् ॥ औतेषु स्मृत्युक्तेषु च निषेधेषु, तथा स्मार्त्तस्यैवानग्नि-
साध्येषु अमग्नसाध्येषु च विधिषूपनयनात्पूर्वमपि शक्तस्याधिकारः ।
स्मार्त्तविधायुपनयनादिनियमे प्रमाणाभावात् । उपनयनस्य वेद-
मात्राध्ययनाङ्गत्वात् । निषेधेषु तु जातमात्रस्याधिकारो ब्राह्मणो न
सुरां पिबेदिति वत् परंपरेणादिजन्याया अपि भक्षणादिभावनाया-
निषेधात् । तच्च च स्मृत्याद्यध्ययनस्यानुपयोगादिति प्राप्ते ।

स्मृत्याध्ययनस्यापि ब्राह्मणेन षडङ्गोवेदोऽध्येयो ज्ञेयस्येत्यादिनोप-
नयनाङ्गकलविधानात् स्मार्त्तविधीनामप्युपनीताधिकारकत्वम् । निषे-
धेषु तु प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षा इति स्मृत्यैवाभ्यनु-
ज्ञानादुपनयनोत्तरकालकत्वम् । अतएव वर्णपुरस्कारेणास्मातानां
सुरापानादिनिषेधानां जातमात्राधिकारकत्वमेव स्मृतिसिद्धम् । येषां
तु शूद्रादीनामुपनयनाभावः, तेषां विवाहविधितः । तत्स्थानत्वेन
विवाहविधानात् ॥ ६ ॥ ९ ॥ ६ ॥

अभ्यास ॥ जीवनादिनिमित्तकाग्निहोत्रादौ निमित्तस्य प्रति-
क्षणं भेदात्प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्त्या सन्तानुष्ठानप्रतीतेस्तदनु-
रोधेन चाशक्त्वाङ्गत्यागस्यवस्थमाणत्वात्कालस्यापि चाङ्गत्वेन त्यागो-

पपत्तेः काम्यविषयत्वेन तस्य सार्थक्याच्च सान्तत्यानुष्ठानम् । अतएव
योमे वसन्तस्य निमित्तत्वान्तर्कैकस्मिन् सङ्कत्करणप्रतीतेः कालानु-
गृहेऽपि न चतिरिति प्राप्ते ।

आहारविहाराद्यनुरोधेन निमित्तश्रुतेरवश्यं सङ्कोचनीयत्वादग्नि-
विद्याभ्यामिव कालेनापि सङ्कोच्यते । न हि कालस्याङ्गत्वेऽपि
यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वम् । यथैव हि प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वेन
शक्तावनुष्ठानप्रसङ्गस्तस्यैवाशक्तौ निमित्तश्रुत्यनुरोधेन त्यागः । ततश्च
यथैवाग्निविद्ययोर्विध्यन्तरप्रयुक्त्युपजीवकत्वेन प्रयोगविध्यप्रयोज्यत्वाच्च
तत् । तथा कालस्यापि स्वरूपेणानुष्ठेयस्याप्रयोज्यत्वात्* यथाशक्त्युप-
बन्धविषयत्वानुपपत्तेः कालविधिनाऽपि निमित्तश्रुतिसङ्कोचाच्च
सान्तत्येनानुष्ठानम् । अतएव यो दर्शपूर्णमासयाज्ञी सन्नमावास्यां
वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदिति काले नैमित्तिकातिक्रम एव
प्रायश्चित्तम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥

तेषाम् ॥ कालशास्त्रेण निमित्तशास्त्रस्य सङ्कोचेऽपि यदा
कालावच्छिन्नस्य निमित्तस्य पुनः सन्निपातस्तत्र नैमित्तिकावृत्तिः ।
इतरथा खोत्पत्तौ अवस्थानुष्ठापकत्वरूपनिमित्तत्वानुपपत्तेः । अतएव
यत्र तस्मिन्नेव निमित्ते कालमात्रस्यावृत्तिस्तत्र न नैमित्तिकावृत्तिः ।
यथा एकस्मिन्नेव वसन्ते परावृत्तौ । अत्र च पूर्वपक्षस्यातितुच्छ-
त्वात्सङ्कल्लोपदेश इति मन्तव्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ८ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स्वरूपेणानुष्ठेयस्याप्रयोज्यत्वात्,—इति तु
भवितुमुचितं प्रतिभाति ।

तथान्तः ॥ पुरुषार्थनैमित्तिकवदेव क्रत्वर्थं नैमित्तिकस्यापि
भेदनहोमादेरेकस्मिन् प्रयोगे भेदनानेकत्वे यदि तावद्धोमात्पूर्वं
तदनेकता, तदा अगृह्यमाणविशेषत्वादश्वप्रतिपदेष्टिवश्च तावच्छब्दा-
भावात् तन्त्रेणैव होमकरणेऽपि होमोत्तरं तदनेकत्वे नैमित्तिकावृत्तिः
स्यादेव ।

न च तत्र क्रतुजन्यापूर्वोत्पत्तेः पूर्वं होमजन्यादृष्टस्य सत्त्वात्तेनैव
सिद्धाग्रङ्गा । तथात्वे निमित्ते सति नैमित्तिकाकरणे निमित्तत्व-
व्याघातात् । अतएव निमित्ताभावे होमाभावेऽपि क्रतूपकारसिद्धिः,
तत्सुत्ते तदनुष्ठानेन, तदावृत्तावावृत्तेनेत्यपि बोध्यम् ॥ ६ ॥ ९ ॥ ८ ॥

आचारात् ॥ आचारप्रमाणकेषु गुरुगमनादौ शिष्यानुगमनादिषु
आवृत्तस्यैवाचारस्य दर्शनात्तन्मूलभूतश्रुतौ गुरुगमनादेर्निमित्तत्व-
कल्पनावगतेः प्रतिनिमित्तमावृत्तिः । न चाचरितृणामावृत्तेर्दृष्ट-
विधया गुरुप्रीत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेर्निमित्तत्वे प्रमाणाभावः । गुरु-
प्रीतेरुपायान्तरेणापि सिद्धेरधीतविद्येनाप्यनुष्ठानान्नियतानुष्ठानबलेन
नैमित्तिकत्वप्रतीतेः । यत्तु तन्त्ररत्ने शास्त्रेणैव सप्तमोऽष्टप्रत्ययादिना
निमित्तत्वावगतिर्गुरुगमनादेरित्युक्तम् । तच्छ्रुतिसृतिरूपशास्त्रसत्त्वे
सूत्रकारोक्तस्याचारप्रमाणकत्वं शानुपपत्तेरुपेक्षितम् ॥ ६ ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्य ॥ सोमस्य वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वचनादेव
नित्यत्वम् । न चायं कालविधिः । वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति
वोष्पारहितवाक्येनैव तदिधानात् । न च विनिगमनाविरहः ।
गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेरप्राप्ततया वोष्पार्थस्यापि विधेयत्वे
वाक्यभेदापत्तौ प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायप्राप्तवोष्पार्थानु-

वादं वलादाक्यस्याया एव सप्तम्या निमित्तत्वं परं तावसायात् । अग्नि-
होत्रादीनान्तु नित्यत्वं स्थितमेष । एवं विद्याया अपि अध्ययन-
सहितायाः

स्याणुरयन्मारहारः किलाय-

मधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

अमधीयांनाग्रात्याभवन्तीत्यादिनिन्दोन्नीताकरणे प्रत्यवायबन्धेन
नित्यत्वम् । एवमुपनयनस्यापि षोडशादिवर्षोत्तरमकरणे प्रत्यवाय-
अवणादेव नित्यत्वम् । यत्तु षष्ठेऽन्नाद्यकामस्योपनयनीतेत्यादिकल-
अवणं, तदुपनयनाश्रितषष्ठादिकाकस्येति ज्ञेयम् ।

यत्तु तन्मरत्ने क्रतूनामावश्यकत्वात्तदपेक्षितविद्यादेरप्यावश्यकत्वे
फलतो नित्यत्वमुक्तम् । तत्क्रतूनां विद्याप्रयोजकत्वस्य निरस्तत्वात्तद्वत-
एवावश्यकक्रत्वकरणे प्रत्यवायावगतेर्विद्यादेरकरणे क्रतूनामनधि-
कारादेवानावश्यकत्वादुपेक्षितम् ।

एवं प्रजोत्पादनमपि,

अनुत्पाद्ये सुतान्मोहान्मोचमिच्छन् ब्रजत्यधः ।

इत्यविरक्तस्य प्रत्यवायश्रवणाच्चित्यम् । अतएव जायमानो वै
ब्राह्मणस्त्रिभिर्ह्येणवां जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्य इत्यपि सङ्गच्छते । न चात्र ब्राह्मणपदश्रवणात्तस्यैवैते नित्या-
इतरर्थोऽस्तिनावश्यक इति गृह्यम् । अस्यावदानविधिगोप्यत्वमर्थवादस्य
विधायकत्वाभावेनात्रत्यब्राह्मणपदस्योपलक्षणत्वात् ॥ ६ ॥ २ ॥ ११ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य द्वितीयः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

सर्वशक्तौ ॥ नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां काश्चिदवसराङ्गोपसंहारे-
णैव प्रयोगः । एकादशे सर्वेषामङ्गानां साहित्येन कतूपकारजनकत्वस्य
स्थापयिष्यमाणत्वात् । तिर्यगधिकरणे यथाविनियोगमधिकारकल्प-
नस्य स्थितत्वाच्च । न चैवं नित्येऽपि तथा कल्पने सर्वाङ्गोपसंहारा-
सामर्थ्यं सति अनुष्ठानाभावान्निमित्तत्वव्याघातः । अवशानुष्ठापकत्वं
रूपस्य निमित्तत्वस्य कालाग्निविद्यादिभिरवच्छेदवच्छिन्नाऽप्यवच्छेदो-
पपत्तेः । अतस्तु यथैव कालाद्यवच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वाद-
कालादौ निमित्ताभावादेव नैमित्तिकाकरणे न प्रत्यवायस्तथा शक्त्य-
भावेऽपीति बोध्यम् ।

न च कदाऽपि सर्वाङ्गोपसंहारासामर्थ्यम् । काव्येऽपि तदापत्तेः ।
न वा सङ्गदेव सर्वाङ्गकरणसामर्थ्यमिति नियमे प्रमाणमस्ति ; येन
वीक्षाश्रनुपपत्तिराशङ्कते । काव्यस्याप्यावृत्त्यनुपपत्तेः । किञ्च निमि-
त्तस्यानुष्ठापकतया कालदेशादिवप्रयोगान्वयित्वाद्यैवाप्सवभ्येन
परन्तीत्यादावपां देशत्वात्साङ्गप्रधानान्वयित्वं, तथा निमित्तस्यापि ।
अतस्तान्नेषु प्रधानेषु यथा न यथाशक्त्युपबन्धस्तदकरणस्य प्रत्यवाय-
जनकत्वबोधनादेवमङ्गानामपीति न तेषु यथाशक्त्युपबन्धः । अतएव
तद्देव तृतीयानिर्देशोऽपि सङ्गच्छते । प्रयोगान्वयितया च निमित्त-
श्रुतेरङ्गविनियोगीप्सरकाजीनत्वाच्चैवच्छेदकल्पनेऽपि न दोष-

इति । एवं सत्यपि, यदि निमित्तस्य प्राधान्यं स्यात्, तदा तदनु-
रोधेनाङ्गेष्वेव शक्त्यवच्छेदः कस्येत, न त्वेतदस्तीति प्राप्ते ।

न निमित्तस्थानुष्ठापकत्वम् । अपि तु विधिबोधितस्यैवानुष्ठान-
स्थावश्यकताबोधकत्वमात्रम् । तद्बोधस्य च फलं नैमित्तिकाकरणस्य
प्रत्यवायजनकत्वबोधः । अन्यथा चेतनप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः । एवं
चोक्तावश्यकत्वमेव सप्तम्यादिना बोध्यमानं नैमित्तिकाम्यमिति । बुधा-
याम्बुज्जीतेत्यादौ तथा कृपित्वात् । अतश्च यथैव काम्ये प्रवर्त्तना-
ऽऽक्षिप्तेष्टसाधनत्वं प्रधानांशएव न तु साङ्गे, तथैव निमित्ताक्षिप्त-
प्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वमपि प्रधान एव न तु साङ्गे ।
अतएव निमित्तस्यापि विनियोगविधावेवात्म्यः । अतएव विनि-
योगोऽपि प्रवृत्तिजनकीभूतज्ञानविषयीभूतधर्मरूपोभयसाधारण-
एव । अत एवाङ्गाम्ययोऽपि प्रधानस्यैतदुत्तरकाशीन एव । तस्य
प्रधानगतफलवत्त्वज्ञानाधीनत्वात् ।

तत्र त्वयं विशेषः । यत्काम्ये विध्याक्षिप्तेष्टसाधनत्वज्ञानोत्तरमे-
वाङ्गविनियोगः । नित्ये तु विधिसहकृतनिमित्ताक्षिप्तप्रत्यवायज-
नकाकरणप्रतियोगित्वज्ञाने जातेऽपि नाङ्गाम्ययोऽनपेक्षितत्वात् ।
अपि तु तदुत्तरं प्रधानकरणकभावनायाभाव्यापेक्षायां पूर्वकृत-
पापक्षयस्य भाव्यत्वेऽवगते स इति बोध्यम् ।

अत्र हि पापक्षयस्यैव भाव्यत्वं नित्यस्थले धर्मेण पापमपनुद-
तीत्यादि वाक्येभ्यः प्रतीयते । अतएव विश्वजिज्ञासेन न स्वर्गकल्पनं,
न वा अपुरुषार्थस्यापि यूगध्वंसस्यैव भाव्यत्वकल्पनं, यागस्यैव वा
तत् । इतीयानिर्दिष्टात् । समानपदश्रुतेः कारणत्वेनाप्युपपत्तेः ।

न च दर्शपूर्णमासादौ कृत्तानामेव स्वर्गादीनां नित्येऽपि भाव्य-
लोपपत्तौ धर्मणेत्यस्यान्यपरत्वं शङ्कम् । तथात्वे सुमुचोः स्वर्गादी-
नामनिवृत्तेन तदुत्पत्तौ शास्त्रस्याहितसाधनानुष्ठापकत्वे अप्रामा-
ण्यापत्त्या यावज्जीवादिवाक्यस्यामुमुचुविषयतया सङ्कोचापत्तेः ।
पापचयस्य तु सर्वाभिज्ञपितत्वाभिनिमित्तस्यैव प्रयोजकतया तस्य नैमि-
त्तिकाप्रयोजकत्वेऽपि निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुषङ्गिकत्वे बाधका-
भावः । न चोद्देशानेकत्वम् । तत्त्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावेनावश्यकभेदात् ।
अतश्च पापचयभाव्यकत्वावगमोत्तरमेवाङ्गान्ध्यात्पूर्वावगतनिमित्ता-
न्ध्यानुरोधेनाङ्गेष्वेव शक्तवच्छेदकल्पनम् ।

न धोत्पत्तिवाक्य एवाङ्गान्ध्यास्य वक्ष्यमाणत्वात्तत्र चेष्टसामान्यस्यैव
भाव्यत्वात्तदवगमोत्तरत्वेऽपि न निमित्तसम्बन्धावगमोत्तरत्वमङ्गान्ध्या-
स्येति वाच्यम् । सामान्यगतविशेषापेक्षायां अन्तरङ्गत्वेन प्रथमं कामं
यावज्जीववाक्यैकवाक्यतया विशेषावगमोत्तरमेवाङ्गवाक्यैकवाक्यतया-
ऽङ्गान्ध्याङ्गीकारेण तत्रैव शक्तवच्छेदोपपत्तेः । अत एव काम्ये
निमित्ते च यस्याधिकारिणोद्यावन्ति प्रमाणान्तरप्रमितान्यङ्गानि,
तस्य तावद्भिः सहितैराग्नेयादेरुपकुर्त्यादिति महावाक्यार्थकल्पनात्काम्ये
सर्वाङ्गसाहित्यं नित्ये च शक्तवच्छिन्नमित्यर्थलाभः । अतश्च यथैक-
स्यैव काम्यवाक्यस्य यावज्जीववाक्यस्य च सोमयाज्यसोमयाजिरूपा-
धिकारिभेदेन प्रधानसाहित्यभेदेऽपि यस्याधिकारिणो द्यावन्ति
प्रमाणान्तरप्रमितानि प्रधानानि, तस्य तावतां कामे निमित्ते च
विधायकत्वं, तथाचापीति न कोऽपि दोषः । अतः सिद्धं निमित्त-
श्रुत्यनुरोधेन कथाशक्तङ्गहानेनापि प्रयोग इति । अत एव विश्व-

पराधे तदेव यादृक् तादृक् होतव्यमिति विगुणस्य समानिं विध्य-
पराधे प्रायश्चित्तं च दर्शयति ॥ ६ ॥ ३ ॥ १ ॥

काम्येषु चैवं ॥ काम्ये तु यद्यपि फलसम्बन्धोत्तरमेवाङ्गान्वय-
स्यापि साङ्गस्य प्रयोगविधिनाऽनुष्ठानावगमोत्तरं प्रवृत्तिकारणत्वे-
नोपस्थितायाः कामनाया 'अधिकारिविशेषणलक्षणे शक्तवच्छि-
न्नाया एव तत्कल्पनादकरणे प्रत्यवायाश्रवणाच्च सर्वाङ्गोपसंहार-
समर्थस्यैवाधिकार इति प्रत्युदाहरणमाचम ॥ ६ ॥ २ ॥ २ ॥

क्रियाणां ॥ एवं यथाशक्त्युपबन्धे निरूपिते तच्छेषत्वेन प्रति-
निधिविचारे कर्त्तव्ये उपोद्घाततयेदं विचार्यते । तच्च मूले तावद्द्रव्यस्य
क्रियातोऽत्यन्तभेदाभावाद्द्रव्यभेदे कर्मभेदापत्तेर्न जीवाराधुपादाने
विहितक्रियासिद्धिरिति पूर्वपक्षिते ।

अत्यन्तभेदाभावेऽपि अत्यन्ताभेदस्याप्यभावात् कर्त्तृदेशकाला-
दिवद्द्रव्यभेदेऽपि तदेवेदं चलनं यजनमित्यादिप्रत्यभिज्ञावत्तात्
क्रियैक्यप्रतीतेः प्रतिनिधुपादानेऽपि न क्षतिः । तच्च च जगतौतल-
वर्त्यैकैव कर्मव्यक्तिरभिव्यक्तिमात्रं तु भिद्यते । अथ वा शब्दान्तरादि-
प्रमाणैरेव व्यक्तिभेदः । द्रव्यदेशकालकर्त्तव्यत्वादिभिस्तु तस्या एव
व्यक्तेरभिव्यक्तिभेदमाचम । अथ वाऽस्तु तच्चापि व्यक्तिभेदः । शब्दा-
न्तरादिप्रमाणैश्चाग्नेयत्वादिजातय एव भिद्यन्त इति सिद्धान्तितम् ।

तद्द्रव्याश्रितत्वेऽपि क्रियायाः तद्भेदे वैजात्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वा-
द्वात्मैक्यसिद्धान्तस्य च पूर्वापङ्गवापत्तेस्तस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे च यजिपदे
तल्लक्षणापत्तेरुपेक्षितम् ।

अत एवं विचारोर्विध्यः । सत्यपि शब्दान्तरादिप्रमाणैराग्नेय-

त्वादिवैजात्ये विधेयतावच्छेदकविजातीययागत्वावच्छिन्नं प्रति ब्रौहि-
त्वादिनैव कारणत्वावगतेस्तस्यैव तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वावसाद्याच्च नौवा-
राद्युपादाने तज्जात्यवच्छिन्नसिद्धिरिति प्राप्ते ।

सत्यपि तज्जात्यवच्छिन्नं प्रति तत्त्वादिना कारणत्वे न तस्य
प्रत्येकं तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वम् । ब्रौह्मत्वादिना कर्मान्तरेऽपि कारण-
त्वेन व्यभिचारात् । अपि तु सामग्रीत्वेनैव । सामग्री च अशक्तस्य
ब्रौह्मत्वघटिता, अशक्तस्य तु तदघटिता । अतश्च ब्रौह्मभावे
नौवाराद्युपादानेऽपि विजातीययागत्वापूर्वत्वफलत्वावच्छिन्नं जायत-
एव । फलं परं नित्य एव तारतम्येण जायते । काम्ये त्वारम्भोत्तर-
मशक्तस्य शिष्टविगर्हणदोषपरिहारार्थं समापनेऽपि न फलोत्पत्तिः ।
सर्वाङ्गोपसंहारेणैव तदुत्पत्तेः । प्रयोगसमाप्त्यकरणे दोषमात्रोत्पत्तेः
करणे फलान्तराभावाच्चापूर्वोत्पत्तिरिति केचित् । नैमित्तिकत्वा-
विशेषाच्च तत्रापि पापक्षयकल्पनेति, तत्रापि तारतम्यमित्यपि
ध्येयम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ३ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वात् ॥ काम्ये आरम्भोत्तरं, नित्ये ततः पूर्वमपि
श्रुतद्रव्याद्यन्तरे द्रव्याद्यन्तरं प्रतिनिधेयं न वेति चिन्तायाम् ।
अशक्तावक्लृप्त्यानेन प्रयोगेऽप्यनङ्गग्रहणे प्रमाणाभावः । तथाहि । न
तावद्द्रव्यादिशास्त्रम्^(१) । तस्य ब्रौह्मत्वाद्यवच्छिन्नविधायकत्वेन
नौवाराद्यविधायकत्वात् । न हि तेषु ब्रौह्मत्वमस्ति । नापि
कर्मशास्त्रं तदाक्षेपकम् । द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यान्तरसाधारणाक्षेपप्रति-

(१) द्रव्यादिशास्त्रमनङ्गग्रहणे न प्रमाणात्मित्वार्थः ।

बन्धेन ग्रीष्मादिविधानाद्ब्रह्मान्तराक्षेपासुपपत्तेः । न हि ग्रीष्मिशाब्दं
शब्दतोऽनियमविधिरपि त्वाक्षेपप्रतिबन्धद्वारा फलतः । अतश्च यथै-
वाग्निविद्ययोः स्वविधिप्रयुक्तयोरेव लाभादाक्षेपप्रतिबन्धेनाशक्तस्य
सूद्रादेर्वा न तदाक्षेपोऽपि तु अग्निविद्ययोरधिकारिविशेषणत्व-
मङ्गीकृत्य तदत एवाधिकारः । एवं द्रव्याद्यंशे प्रधानविधिना
अनाक्षेपाच्छ्रुतग्रीष्मादिद्रव्यवत् एवाधिकारित्वकल्पनेन न द्रव्याद्य-
न्तरोपादानमिति प्रयोगोत्सर्गो युक्त इति प्राप्ते ।

द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यान्तरसाधारण्येनाक्षेपप्रतिबन्धेऽपि ग्रीष्मादी-
नामग्निविद्ययोरिव स्वतन्त्रप्रयोगविधिविधेयत्वाभावात्प्रयाजादि-
वत्प्रधानविधेरेव ग्रीष्मादिप्रयोगविधायकत्वात्प्रयोगविधिर्विषयी-
भूतानां तेषामधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तौ निमित्तबलादशक्तौ
त्यागेनापि प्रधानकर्त्तव्यतावगतेस्तस्य च द्रव्यान्तरमन्तरेणायोगाद्युक्तं
तदाक्षेपकत्वम् । अग्निविद्ययोस्तु स्वतन्त्रप्रयोगविधिसिद्धयोरेतत्प्र-
योगविधिविषयत्वाभावेन यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वाभावाद्युक्तमधि-
कारिविशेषणत्वमिति वैषम्यम् ।

न चैवमपि द्रव्यस्योत्पत्तिवाक्ये श्रुतस्य निमित्तान्वयान्वयात्पूर्वमेव
थागान्वयान्वयादवगम्यमाननिमित्त एव द्रव्यावच्छेदकत्पनाद्ब्रह्मा-
वच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वावगतेः कथं द्रव्यान्तरेण जाग इति
वाच्यम् । विशिष्टविधौ निमित्तान्वयान्वयात्पूर्वं भावनायामन्वितस्यापि-
द्रव्यस्य विशेषणविधौ थागाङ्गताबोधदशायां थागगतफलवत्त्वज्ञानार्थं
कामयावज्जीववाक्याभ्यामेकवाक्यत्वाङ्गीकारेण निमित्तपापव्या-
प्यवयोत्तरमेव द्रव्यस्य थागाङ्गताबोधेन प्रयाजादिवत्तथापि यथा-

शक्त्युपबन्धोपपत्तेः । अतस्तदा कर्मशास्त्रेण विसृष्टशसाधारणेन द्रव्या-
न्तराचेपाद्युक्तः प्रतिनिधिः । तस्य चाङ्गत्वाभावेऽपि उपकारकत्वभावेण
ग्रहणं बोध्यम् । एवञ्च कर्मचोदनया यत्किञ्चिद्द्रव्यप्राप्तौ युक्त्यन्तरेण
सदृशस्य वचनेन च पूतिकानां नियम इति वक्ष्यते ॥ ६ ॥ ३ ॥ ४ ॥

न देवता ॥ एवं सर्वत्र प्रतिनिधौ प्रसक्ते देवतायां न न
सम्भवति । यदि हि अर्थमात्रस्यैव देवतात्वं त्यागकालीनोच्चारण-
कर्मिभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वरूपं भवेत्, ततस्तस्य शब्दविशेषापेक्षायां
प्रतिपादकत्वेन विधिगतस्योपस्थितस्य शब्दस्य नियमेऽपि रोगादिना
तत्पदोच्चारणसम्भवे तादृशार्थस्य यागाङ्गत्वानपाद्यान्तद्वोधकमौत-
साक्षणिकंशब्दान्तरप्रसङ्गा भवेदपि प्रतिनिधिः ।

यदा तु दशमाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या विधिगतशब्दविशिष्ट-
स्थार्थस्य तादृशशब्दमात्रस्य वा देवतात्वं, तदा कः प्रसङ्गः शब्दान्त-
रस्य । न हि इविद्यागकालीनोच्चारणकर्मत्वविशिष्टविधिगतशब्दत्व-
समनियतं अखण्डोपाधिरूपं दृढव्यवहारसिद्धं देवतात्वं शब्दान्तरे
समस्ति ।

अदि त्वर्थस्यापि देवतात्वं कथञ्चिदङ्गीक्रियेत, ततस्तथापि
तादृशविधिगतशब्दप्रतिपाद्यत्वसमनियतमेव तदङ्गीकृत्य प्रतिनिध्य-
भावः समर्थनीयः । अतएव यागस्य देवताऽपेक्षत्वेऽपि विधेयत्व-
चटिततद्विषये आग्नेयकत्वासम्भवाद्देवताविधिरपूर्वविधिरेव । तदसम्भवे
च यागपदार्थस्य कोप एव । यदा तु देवताऽपचारे प्रजापतिरिति
वचनं अभावे विधिविधया प्रामाणिकं, तदा तथैवानुष्ठानम् ।

एवमग्रेऽपि होमाधिकरणस्य न प्रतिनिधिः । तथाचनवीत्यादे-

स्वावदाधानविधिसिद्धत्वादेव क्रतुप्रयोगविधिविषयत्वान्नेषामधिकारि-
विशेषणत्वप्रतीतेर्यथाशक्तिन्यायाविषयत्वादेव न प्रतिनिध्याशङ्का ।
यच्च तु लौकिकाग्नेरेव वाचनिकमधिकरणत्वं, यच्च वा पदादेः,
तत्रापि सत्यपि तस्य प्रयोगविधिविषयत्वे अदृष्टार्थत्वाच्च तत्प्रति-
निधिः । न हि पूर्वदेशविभागानुकूलव्यापाररूपप्रक्षेपमाचरूपस्य
होमस्याधारापेक्षाऽस्ति । अतएव तद्विधिरप्यपूर्वविधिरेव । पदादि-
नाऽऽहवनीयादिबाधस्तु पतनप्रतिबन्धकत्वरूपाधिकरणताया एवा-
दृष्टोत्पादकत्वादेकेन तस्मिद्धेः समुच्चयायोगादनुसंधेयः । अतश्च
तत्प्रतिनिधेरदृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावाच्च सः । कश्चित्तु वाचनिको-
ब्राह्मणपाण्यादिरभावे विधिरेव ।

एवमर्थप्रकाशनार्थेऽपि मन्त्रेषु न प्रतिनिधिः, शब्दान्तरस्य
मन्त्रान्तरस्य वा । स ह्युपायान्तरेण ध्यानादिनाऽर्थेऽनवगते तत्प्रति-
पादकमज्ञानाभावादेव नाशङ्क्यः । अवगते तु तस्मिन् स्मारकान-
पेक्षत्वादेव न तदुपादानम् ।

न चैवं यच्च स्मृतएवार्थः स्मृतस्तच्च विहितमन्त्रपाठानापत्तिः ।
तच्च नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं मन्त्रजन्यकृतेरेवाभ्युदयकारित्वकल्पनेन
मन्त्रपाठावश्यकत्वात् । प्रतिनिधेस्तु कर्मचोदनाऽऽक्षिप्तस्य नियमादृष्ट-
जनकत्वे प्रमाणाभावाच्च पाठ इति वैषम्यम् ।

एवमन्यस्मान्तददृष्टोत्पत्तौ प्रमाणावेनादृष्टार्थप्रयाजादिक्रियाया-
नपि न प्रतिनिधिः दृष्टार्थावघातादिक्रियायास्तु स समस्त्वैव ।

यत्तच्च कैचिददृष्टार्थस्य षोडश्विषयभावादेरपि न प्रतिनिधिः ।
तेन षोडशभावयुक्तक्रतुप्रयोगसङ्ख्ये कृते यदि द्वैकद्वयमपि तच्च

षोडशी कृतस्तदा षोडशभावस्याभावे तददृष्टार्थं नाभावान्तरं
प्रतिनिधेयमित्युक्तम् । तच्च । नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इत्यनेन
षोडशियहणाभावेऽपि इतराङ्गमात्रादेव क्रतूपकारसिद्धिरित्यवगमात्
षोडशियहणाभावस्यादृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात् । अतएव च तच्च
षोडशियहणे वृथाचेष्टाकृतप्रायश्चित्तमात्रम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ५ ॥

प्रतिषिद्धं च ॥ अनारभ्य अंतेन अयज्ञिया वै साषावरकाः
कोदृवा इत्यनेन माषादीनां यज्ञाङ्गत्वप्रतिषेधाद्यं च साषात्तेषां
विधानं तत्रैव विकल्पार्थं प्रतिषेधः । अथवा, यच्च धान्यत्वादिना
सामान्यधर्मेण विधानं । तच्च खेच्छाप्राप्तमाषाद्यङ्गप्रतिषेधोवर्हिषि
रजतं न देयमितिवत् ।

अतस्तु कर्मशास्त्रानुरोधेन माषादीनां प्रतिनिधिस्थले साधनत्वे-
ऽप्यङ्गत्वाभावाच्च प्रतिषेधः । वक्ष्यमाणयुक्त्या द्रव्यशास्त्रानुरोधेन
माषादिरूपसदृशप्रतिनिधिस्थले ग्रीह्यवयवत्वादिनैव तेषां ग्रहणाद-
वर्जनीयतया माषाद्युपादानादङ्गत्वाभावेन न प्रतिषेधः । अतस्तेऽपि
प्रतिनिधेया इति प्राप्ते ।

अयज्ञिया इत्यर्थाद्यप्रत्ययेन साधनत्वमात्रनिषेधादिशेषविहि-
तातिरिक्तस्थले सर्वत्रैव माषादिप्रतिषेधप्रतीतेर्न प्रतिनिधेयाः ।
द्रव्यसामान्याभावे तु याज्ञा एवेति ध्येयम् । अत्र च सत्त्वपथा यज्ञो-
द्देशेन माषनिषेधविधानाकैकप्रसरताभङ्गः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ६ ॥

तथा स्नामिनः ॥ मृते तावद्यजमाने पत्न्या वा नान्यतरेऽन्य-
तरस्य प्रतिनिधिः । यजमाने मृते पत्न्या अन्यभावादेवानधि-
कारात् । पत्न्या मृतायां यजमानस्यापि,

जायास्यै पूर्वमारिख्यै दत्ताऽग्नौ नयकर्मणि ।

इति पक्षे तावदम्भभावादेव विवाहात्पूर्वमग्नधिकारात् । तथापि विधुराधानपक्षे औत्तरवेदिककर्मणां पत्नीव्यतिरेकेणैव वाचनिकत्वेन पत्नीप्रतिनिधिप्रसङ्गेः । यदा तु नाग्नीनां पत्न्यै दानं, तदाऽपि तदाङ्गरपत्नीकोऽप्यग्निहोचमाहरेदिति वचनात्पत्नीव्यतिरेकेणैवाऽग्निहोचमाचानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसङ्गः । यदा तु कस्यचित्कर्मणो मध्येऽन्यतरस्य नृत्तिस्तदा दाहात्पूर्वमेव तत्समापने वक्ष्यमाणरीत्या प्रेषितादिवदेवानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसङ्गः ।

रोगादिना अग्न्यान्तरव्यापृते चान्यतराधिकारिककर्मसु यद्यपि स्वाग्निः कालादिवत्प्रयोगविध्यविषयत्वाच्च तदेकत्वादिवदेव प्रतिनिधिप्रसङ्गस्तथापि,

संध्यामिष्टिं च दं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इत्यादि वचनवशाच्छ्रिष्टाचाराचानुमतिद्वारा कर्त्तव्यतरेणाप्यनुष्ठानम् । स्वत्यगागमाच्चं तु सति सन्धवे स्वयं कार्यं, नो चेत्तदपि तेनैवाग्नय इदं न मदीययजमानस्येत्येवं कार्यम् । उभयाधिकारिकेषु दृशादिषु तु त्यागघटितं कर्मान्यतरेणैव कार्यम् । दक्षोरपि संसृष्टस्त्वत्पत्न्यात् । अतएव त्यागोऽपि तादृशस्त्वले मम यजमानस्य च नेत्यादिरूपः । उभयोरप्यग्न्यावध्वर्युणैव । असति बाधे सामान्यसमस्यथा तत्प्राप्तेः । एवं यजमानप्रवासेऽपि । पत्न्यास्तु प्रवासेऽग्निर्विच्छेद एव । एवमाव्यावेक्षणादिचाजमानपदार्थानामध्वर्युणैव करणं पत्नीपदार्थानां च । सामान्यसमाख्याऽनुरोधेन यजमानस्याप्राप्तेः । एवं कलिसंस्कारेष्वपि अग्नीयमाने कलाभावाच्च प्रतिनिध्याग्न्या ।

अतस्तेषामग्रत्वादौ खोप एव । न तु दम्पतीभ्यां परस्परमपि
करणम् । तत्तद्वाक्ये यजमानत्वादेरुद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् ।
अध्वर्यादीनामग्रत्वादौ अध्वर्याद्यन्तरमेवोपादेयमिति न तच्च
प्रतिनिधिः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ७ ॥

बहूनां ॥ एवं तावत्स्मृत्याचारप्रमाण्यात् कश्चित्कर्षन्तरसत्त्वेऽपि
न्यायेन न प्रतिनिधिरिति स्थितेऽपवादः क्रियते । सचमध्ये
कस्यचिद्यजमानस्य मरणे तत्प्रतिनिधिरन्यः कार्य एव । काम्यस्यापि
प्रारब्धस्यावश्यं समापनीयत्वात् । यद्यपि च मुख्यकर्तुः प्रयोगविध्य-
विषयत्वाच्च प्रतिनिधिर्न वा मृतेन तदुपादानसम्भवः, तथापि
साङ्गकर्त्तरि सप्तदशावराः सचमासौरभिति वाक्येन साप्तदश्य-
विधानात्साप्तदश्यरूपाङ्गसम्पत्त्यर्थे अन्योपादानमवशिष्टैः कार्यम् ।

न च तस्याख्यातोपात्ताधिकारिसङ्ख्याविशेषत्वादानौयमानस्य च
वक्ष्यमाणरीत्या फलभोक्तृत्वाभावादधिकारित्वानुपपत्तेः कथन्त-
मादाय साप्तदश्यसम्पत्तिः । फलभोक्तृत्वाभावेऽपि कर्तृनिष्ठत्वमात्रेणैव
साप्तदश्योपपत्तेः । अतएवार्त्विज्येऽपि ये यजमानास्तच्छ्रुत्वा इत्यनेन
जघन्यर्त्तिकूपदे आर्त्विज्यलक्षणामङ्गीकृत्य तदुद्देशेन यजमानानां
कर्तृत्वविधानाद्यजमानपदस्य च ज्ञानजन्ततया आत्मनेपदरूपत्वेन
फलभोक्तृत्वविशिष्टकर्तृत्वाचित्तेऽपि यथाशक्तिप्रयोगे भोक्तृत्वाभावे-
ऽप्यानीयमानस्य कर्तृत्वसत्त्वात्सङ्ख्यासम्पत्त्यविधातः । ततश्च सङ्ख्या-
सम्पत्त्यर्थे न्यायेनैवात्र प्रतिनिधुपादानम् ।

एवं च न्यायप्राप्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तेन, यदि सचाय दीक्षितानां
प्रमीयेत खोऽस्य नेदिष्ठः स्यात् तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सच

यजेरन्नित्यनेन वचनेन नेदिष्ठत्वविशिष्टत्वविधानार्थं पुनर्विधिः ।
अतएवेदमधिकरणं विशिष्य व्युत्पत्तिमात्रार्थम् । एतदभावेऽपि
वचनेनैवान्यागमोपपत्तेः ।

अथ च पत्नीभरणेऽपि तेन सह यजेरन्निति पुंलिङ्गनिर्देशा-
द्यजमानसाम्प्रदश्येनैव च सङ्ख्याया अपि सम्पत्तेस्तत्कर्तव्यपदार्थानां
च पत्न्यन्तरेण यजमानैरेव वा सिद्धेर्नान्यानयनम् । अतएव तादृश-
स्थले पत्न्या नाग्निभिर्दाहः किं त्वन्यन्तरेणैव । यजमानस्य तु मृतस्य
पृथक्कृतस्त्राग्निभिर्दाहेऽपि अनाहिताग्निसाधारण्येनानीतस्याग्निसंसर्गे
प्रमाणाभावाद्बुलित्वदेव कर्तृत्वोपपत्तिः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ८ ॥

स खामी ॥ पूर्वाक्षेपेणेदम् । आनीयमानस्य न कर्तृत्वमात्रमपि
तु खामिलमपि । तत्स्थानापन्नत्वात् । दीक्षारूपफलिसंस्कार-
श्रवणाच्चेति प्राप्ते ।

न तावदत्र सचफलम् । तस्य, वैगुण्ये सत्यनुपपत्तेः । तद्धि न
तावदाणीतस्य । साङ्गकर्तृत्वाभावात् । अतएव न मृतस्यापि । नाप्य-
वशिष्टानाम् । सम्प्रदश्यस्त्रामिककर्तृत्वाभावात् । अवशिष्टैस्तु शिष्ट-
विगर्हणादोषपरिहारार्थमवश्यकर्तव्ये 'समापने सामाद्युपायैः सङ्ख्या-
सम्पत्त्यर्थमन्यः समानीयते । अतएव प्रारम्भनिमित्तसमापनसाध्य-
पापक्षयोऽपि अवशिष्टानामेव । न त्वानीतस्य । प्रारम्भरूपनिमित्ता-
भावात् । अतस्तस्य कर्तृत्वमात्रमिति सिद्धम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ८ ॥

स तद्बुद्ध्या ॥ फलिसंस्कारा ब्रह्मचर्यपथोन्नतादथ आनीतस्य
फलित्वाभावाद्प्रस्तुतकार्यकप्रतिपादनेन कर्तव्याः । अवशिष्टानां तु
सचफलत्वाभावेऽपि प्रारम्भनिमित्तकपापक्षयस्य सत्त्वार्तकर्तव्याः । अत-

एव फलिसंस्काराणां प्रकृतौ प्रधानफलाधानयोग्यताजननायत्वाद्यदा प्रधानकरणात्पूर्वं मृतिसिद्धे तेषां फलिसंस्काराः पापचक्षुः प्रधानजन्यत्वात् न तु ऊर्ध्वमिति ध्येयम् । दीक्षाकरणं तु आनी- तस्य वाचनिकमप्राप्तकार्यमिति प्राप्ते ।

यद्यपि तस्य न फलित्वं, तथाप्यन्येषां फलिसंस्कारकर्त्तरि साप्तदश्यसम्पत्त्यर्थमानीतस्यापि ते कार्याः । न च ब्रह्मचर्यादिषु पुरुषस्य संस्कार्यत्वेन कर्त्तृत्वस्यार्थिकत्वात् सङ्ख्याथास्य वैध एव कर्त्तृत्वे निवेशात्फलिसंस्कारकर्त्तरि* साप्तदशाभावः । वैधवैधसाधारणा- वृक्षककर्त्तृत्वदारेणैव लाघवात्साप्तदश्यस्य सचाङ्गलोपपत्तेः । अतस्त- त्सम्पत्त्यर्थं कर्त्तव्या एव फलिसंस्काराः ।

ननु साप्तदशावरा इत्यनेन सचप्रयोगे कर्त्तृपरिच्छेदकत्वेन साप्तदश्यं विहितं न तु प्रत्येकं तत्तत्पदार्थं । प्रत्येकपदार्थानां साप्तदशभिरकरणात् । न चानुमतिद्वारा साप्तदशानां सर्वत्र कर्त्तृत्वं, तथात्वे फलिसंस्कारेष्वपि अनुमतिदारेणैव साप्तदश्योपपत्तेराणीते फलिसंस्कारकरणानापत्तिः । किं चैवं मृतस्यैव पूर्वकालेऽनुमति- सत्तात्सङ्ख्यासम्पत्तिसम्भवेनानयनवैयर्थ्यम् । मृतकर्त्तृव्यपदार्थानुष्ठानार्थ- मानयनमिति चेत् । तेषां कर्मान्तरेष्विवाध्वर्थवादिसमाख्यया इतरमन्यस्तेषामिति न्यायेन वा कर्त्तृन्तरैरेव सिद्धेः । अतस्मानयन- एव प्रमाणाभावे स्मृतः संस्कारकल्पनमिति*चेत् ।

न । न्यायेन तदसिद्धावपि वचनेनैव तत्सिद्धेः । अतएवोक्तवचने दीक्षितमरणे निमित्ते दीक्षानेदिष्टसाहित्याद्यनेकगुणविशिष्ट- नैमित्तिकव्याप्यतावत्पदार्थप्रयोगस्यैव विधानाच्च वाक्यभेदः । दीक्षा

चाप्राकृतकार्याऽपि वचनादेव विधीयते । तस्यास्य यमनियमपरि-
ग्रहपत्वाद्ब्रह्मचर्यादिमिद्धिः । एवं च ये केचित्तद्विज्ञाः संस्कारास्ते
न कार्या इति प्रतिभाति । सचाय दौषितानामिति अवणाच्च
माहीने तदानयनम् ॥ ६ ॥ १ ॥ १० ॥

सामान्यं ॥ एवं प्रतिनिधौ विचारिते किं सति सम्भवे सदृश-
एव प्रतिनिधिरुतानियम इति । कर्मचोदनया यत्किञ्चिद्ब्रह्म-
मात्राचेपाद्ब्रह्मशास्त्रस्य च नीवारेषु ब्रौह्मिन्नाभावेन सदृशनीवा-
रादिनियामकत्वाभावाच्च सदृशनियमः । न च ब्रौह्मवयविनः
स्वावयवैरत्यन्तभेदाभावात्तदवयवानामेव कतिपयानां नीवारो-
पादानतया नीवाराभिन्नतया ब्रौह्मिन्नास्तेष्वेव तद्विधानमिति
वाच्यम् । तथात्वे ब्रौह्मिन्नेऽपि नीवारोपादाने वैगुण्याभावप्रसङ्गा-
दिति प्राप्ते ।

ब्रौह्मिन्नास्तेषु ब्रौह्मिन्नातेः साधनत्वे प्रमिते अमूर्त्तायास्तस्याः
साधनत्वासम्भवादर्थान्तत्परिच्छिन्नस्यावयविनः साधनत्वमवगम्यते ।
तस्यापि चावयवोपादानव्यतिरेकेण साधनत्वासम्भवात्तदवयवानामपि
साधनत्वमर्थादेवावगम्यते । तज्जातीयावयवानामेव च कतिपयानां
विजातीयावयवान्तररोपेतानां नीवारारम्भकत्वमिति यथाशक्तिप्रयोगे
जातेरवयविनोऽवयवान्तराणां च साधनत्वासम्भवेऽपि कतिपयावयवा-
नामेव तत्सम्पत्त्यर्थमवनेयतया नीवारविजातीयतदवयवोपादान-
मिति 'सदृशप्रतिनिधिनियममिद्धिः । अतएव सादृश्यं' समान-
जातीयावयवारम्भत्वेनैव नियामकं, न तु समानजातीयधर्मा-
न्तरेण । तस्य ब्रौह्मिन्नास्त्वाविषयत्वात् । एवं च ब्रौह्मभावे सुसदृशं,

तदभावे सदृशं, तदभावे मन्दसदृशमित्यादि क्रमेण बोध्यम् ॥
६ ॥ ३ ॥ ११ ॥

निर्दिष्टान्तु ॥ वैकल्पिकेषु खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्यादि-
श्लेकेन प्रकान्ते प्रयोगे यदि तस्यापचारस्तदा वैकल्पिकान्तरमेवोपा-
देयम् । न तु पूर्वोपात्तसदृशम् । वैकल्पिकान्तरस्याप्युद्देश्यतावच्छेदक-
सामानाधिकरण्येन विहितस्य तस्मिन्नपि प्रयोगे अङ्गत्वस्वरूप-
योग्यतया मुख्यत्वेन जातिव्यक्तिसर्वावयवानामेवं साधनत्वसम्भवे
पूर्वोपात्तारम्भककतिपयावयवमात्रगृहणे प्रमाणाभावादिति प्राप्ते ।

तस्मिन्नपि प्रयोगे इतरस्याङ्गत्वे तदभावविहितवैगुण्यापत्तेरवश्यं
वैकल्पिकस्थले तत्तद्वाक्ययोस्तत्तद्वटितप्रयोगमात्रविषयत्वावसायात्
तत्तत्प्रयोग इतरस्याङ्गत्वाभावेऽपि न पूर्वोपात्तसदृशमेवोपादेयम् ।
अतएवाग्नेयत्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव ब्रौह्मादेः कारणत्वमित्युक्तं
कौमुभे । तत्रापि वैकल्पिकानामादितोऽवधारणमित्यस्य प्रामाणि-
कत्वे सङ्कल्पोत्तरमेव, तदभावे त्वेकोपादानोत्तरमेव तस्यापचार इति
द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ १२ ॥

वचनाच्च ॥ यदि सोमं न विन्देत्पूतीकानभिषुणुयादित्यादौ किं
सोमाभावे पूतिकत्वेन रूपेण पूतीकानां विधानमुत प्रतिनिधि-
विधया पूतीकगतसोमावयवानां नियम इति चिन्तायाम् ।

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, तदभावकृतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

इत्यमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु । इतरस्याङ्गत्वाभावेन,—इति तु

समीचीनं प्रतिभाति ।

प्रतिनिधिनियमे पूतीकपदस्य तद्वत्सोमावयवसंज्ञापत्तेर-
भावे विधिरेवायम् । न च नियमविधिसंज्ञानुरोधेन तदङ्गी-
करणमप्यदोषः । निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेनापूर्वविधिगौरवस्य
फलं सुखत्वात् । अभावे विधिपक्षेऽपि प्रतिनिधिनियमस्यार्थसिद्धत्वेन
संज्ञावस्य मन्मतेऽपि सत्त्वाच्च । न ह्ययं तन्मतेऽपि शाब्दः प्रति-
निधिनियमः । अपि तु फलतः । तच्च फलं ममाप्यविशिष्टमेव ।
किं च सोमाभावे सुसदृशस्यान्यस्यैव प्राप्ते मन्दसदृशानां पूतीकानां
पञ्चप्राप्त्यभावादेव नियमविषयत्वानुपपत्तिः । अतः पूतीकत्वेन
रूपेण पूतीकानामपि सोमाभावे विहितत्वान्नदपचारे पूतीकसदृश-
मुपादेयमिति प्राप्ते ।

नाभावे विधिरयम् । तथात्वे पूतीकत्वस्य तदवच्छिन्नव्यक्ते-
स्तदवयवान्तराणां च सोमावयवविजातीयानां कारणत्वकल्पने
गौरवापत्तेः । प्रतिनिधिनियमे तु क्लृप्तसोमावयवनिष्ठकारणताऽ-
ऽविज्ञोपादानकपूतीकपरिच्छेदकत्वेन यागोद्देशेन पूतीकत्वनियम-
मात्रविधानात्पूतीकव्यक्तवयवानां यागकारणत्वाकल्पनासंज्ञावयम् ।
अतएव न संज्ञाऽपि । पूतीकानभिषुण्णयादित्यत्र तु द्वितीयाया-
न्यवयवद्वितीयाया यागप्रयोजकत्वस्यैव निरुक्तसम्बन्धेन संज्ञाऽपि
न दोषः ।

यद्यपि च तेन सम्बन्धेन पूतीकत्वस्यैव तद्विध्यभावे न पक्षे
प्राप्तिः । पूतीकानां मन्दसदृशत्वेन सोमाभावे सुसदृशस्यैव प्राप्तेः ।
तथापि कर्मचोदनया युक्त्विति प्रतिनिधिप्रसक्तौ सदृशन्यायेन
नियमकरणात्पूर्वमेवैतदचनप्रवृत्त्या नियमोपपत्तेः । अतएव पूतीक-

गतसोमावयवनिधिमफलकपूतिकत्वनियमकरणेऽपि न पूतीकानां
सुसदृशाभावे उपादानम् । किं तु सोमाभाव एव । वचनस्यैव
ग्रीष्मप्रवृत्तिकतया नियामकत्वात् । 'यदि सोम' मित्यनुवाद-
सामर्थ्याच्च । एवं च पूतीकापचारे सोमपूतीकोभयसदृशं पाक्ष्यम् ।
पूतीकत्वस्यापि कारणकोटौ प्रवेशात् ।

यत्तु शास्त्रद्वौपिकायामेतादृशविषये सोमसदृशमेव ग्राह्यमित्यु-
क्तम् । तत्तन्मरत्नविरोधादुपेक्षितम् । तदभावे तु सोममात्रसुसदृशं
पूतीकत्वावच्छिन्नसंसर्गस्य सोमावयवाङ्गत्वेन गुणस्रोपे चेति न्यायेन
बहुतरसोमावयवानामेवानुपाक्ष्यत्वात् । अभावे विधिपक्षे तु सोमा-
भावे निर्मिते पूतीकानामेवाङ्गत्वात्तत्सदृशमेवेति विशेषः । अतएव यच्च
ब्रीह्यादौ तदवयवत्वेनैव नीवारप्रतिनिधिः, तच्च नीवारत्वस्थानङ्गत्वा-
त्तदपचारे ब्रीहिसदृशमेवोपादेयं, न तूभयसदृशमित्यपि सुलभम् ।
अतएव मूले उभयविधप्रतिनिध्यपचारे अधिकरणद्वयं कृतम् । तन्म-
यास्यत्वादुपेक्षितम्* । यदा मुख्यमन्त्रं मत्वा प्रतिनिधिसुपादातुं
प्रवृत्तः, उपादाय वा द्विचादयः सर्वे वा संस्काराः कृताः, कार्यं न
कृतं, तच्च कार्यकरणात्पूर्वं मुख्यलाभे तमेवोपादाय पुनः संस्का-
राङ्गत्वा तेनैव प्रधानं कार्यम् । मुख्यसम्भवे विकलोपादानस्य
वाचनिकस्याप्यन्याय्यत्वात् ।

न च प्रतिनिधित्यागे सङ्कल्पबाधः । द्रव्याग्ने पृथक्सङ्कल्पे प्रमाणा-
भावात् । सत्त्वेऽपि वा यथाशक्ति शास्त्रार्थं संपादयित्वं इत्येव
सङ्कल्पात् । प्रधानानुरोधेन पुनः संस्कारकरणस्य न्याय्यत्वाच्च । यदा

* असङ्गतोऽयं पाठः मूले स्थितत्वान्निवेशितः ।

तु प्रतिनिधिर्नैव कार्यं निष्पन्नं, तदा प्रयोजनाभावात् न मुख्यमुपा-
देयम् । मुख्याभावनिमित्तकप्रायश्चित्तमात्रमेव तु कार्यम् । यदा
नियोजनादिकार्यमात्रयोग्योमुख्यः तच्चणादिसकलसंस्कारयोग्यस्तु
प्रतिनिधिः, तदा मुख्यस्यैवोपादानम् । संस्काराणां तु गुणलोपे च
मुख्यस्येति न्यायेन लोपेऽपि न दोषः । न चान्यत्र तथात्वेऽपि यूपस्य
दृष्टादृष्टसंस्कारसमूहरूपत्वाच्च संस्काराणां काष्ठाङ्गत्वमिति वाच्यम् ।
लाघवेन सकलसंस्कारजन्यपरमापूर्वविशिष्टकाष्ठस्यैव यूपपदार्थत्वात् ।
अतएव यूपं तच्चतीत्यादौ काष्ठस्यैव संस्कार्यत्वाच्च काऽन्यनुपपत्तिः ।

यत्र तु प्रधानभूतनियोजनासमर्थमेव मुख्यं, तत्र तदनादरेण
प्रतिनिधिर्नैव कार्यसम्पादनं द्रष्टव्यम् । यत्र त्वश्वशफपरिमाणशेष-
कार्याद्यपर्याप्ताः पुरोडाशजातिमात्राभिव्यक्तिसमर्थाग्रीहयोलभ्यन्ते,
तत्र तैरेव पुरोडाशं कृत्वा प्रधानमनुष्ठेयम् । शेषकार्याणां लोपः । न
च बहूनां शेषकार्याणां पुरोडाशाङ्गभूतानां पुरोडाशाङ्गभूतैकग्रीह्या-
द्यनुरोधेन लोपासम्भवः । ग्रीहीणामपि यागोद्देशेन विहिततथा
यागाङ्गत्वेन पुरोडाशाङ्गत्वाभावात् । न चोत्पत्तिशिश्टपुरोडाशाव-
रोधाद्वीहिभिरिति तृतीया प्रयोजकत्वपरेति वाच्यम् । पुरोडाश-
रूपव्यापारकत्वेऽपि करणत्वस्य काष्ठैः पचतीत्यादिवदुपपन्नतरत्वेन
लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतस्त्वैकप्रधानाङ्गानुरोधेनानेकेषामपि
अङ्गाङ्गानां लोपोनायुक्तः ॥ ६ ॥ २ ॥ १३ ॥ .

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदोषिकायां

षष्ठः तृतीयः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

श्रेष्ठात् ॥ दग्धादौ यदा सकलस्य पुरोडाशस्य दधिपयसोरज्यस्य वा हविषः सम्पूर्णस्य नाशस्तदा प्रधानानुरोधेन हविरन्तरोत्पत्तौ प्रसक्तायां यस्य सर्वाणि हवींश्च नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा आज्ये-
नैतादेवताः परिसंज्ञाय यजेतेति श्रुतेनाज्येनैव याग इत्यविवादम् ।
अत्र हि नाशादौनां प्रत्येकं निमित्तत्वे वाक्यभेदापत्तेरुत्पन्नहविर-
योग्यत्वमेवार्धमन्तर्वेदैतिवस्त्यप्यया निमित्तम् । न तु हविरलाभः ।
नाशाद्युल्लेखवैयर्थ्यापत्तेः । अतएवानुत्पन्नपुरोडाशाद्यसम्भवे नाज्य-
नियमः, किन्तु यत्किञ्चिदनियतप्रतिनिष्ठुपादानमेव ।

एकदेशनाशादौ च यदि द्वावदानग्रहणोत्तरं पात्रीस्यस्य कुम्भीस्यस्य वा नाशस्तदा भाव्यकारमते तावद्द्वावदानस्यैव हविष्ठा-
श्लेषकार्याभावेऽपि तेनैव यागः । वार्त्तिककारमते तु यावन्निष्प-
त्रीहिपरिमितपुरोडाशस्य, यावद्दुग्धं सान्नाय्यस्य च हविष्ठाहवि-
र्नाशसत्त्वेन पात्रीस्यनाशेऽपि आज्येनैव यागः । एवं तन्मते द्वावदान-
नाशेऽपि हविर्नाशाविशेषाद्भविरन्तरोत्पत्तिप्रसक्तौ वचनादाज्येन
यागः । भाव्यकारमतेऽपि तादृशविषये आज्येनैव यागो न पुनः
पात्रीस्यादवदानम् । मध्यात् पूर्वार्धाच्चावद्यतीत्यनेन कृत्स्नस्य याव-
दुपात्तस्य प्रकृतस्य पुरोडाशादेर्योमध्यादिदेशः तदुपादानतया तदु-
परितनभागस्यैवावदेयत्वात् । तस्य च नष्टत्वेन पुनरवदाने मध्यादेरेवा-
वदेयत्वप्रसङ्गात् । अतस्तच्चापि हविरन्तरोत्पत्तिप्रसक्तावाज्येन यागः ।

न च सर्वमते हविद्वावच्छिन्नाग्रादिना हविरद्योग्यत्वस्य निमित्तत्वे दिव्यवयवनाग्रेऽपि आज्येन यागापत्तिः । निमित्तज्ञानस्यैव नैमित्तिकानुष्ठापकतया तादृशनाग्रस्य नित्यतया च निमित्तत्वानुपपत्तेः । अङ्गुष्ठपर्वन्यूनावर्जनीयातिरिक्तावयवनाग्रे तु भवत्येवाज्येन यागः ।

तदेवं मीमांसकमर्यादा । यागिकास्तु तां न मन्यन्ते । तेषामयमाग्रयः । एकदेशचामवदेवैकदेशनाग्रस्य न निमित्तम् । एकदेशनाग्रेऽपि पुरोडाशाज्यपयोदधित्वादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तस्यैव हविद्वावच्छेदकत्वेन यावन्निरुप्तग्रीहिपरिमितत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वात् । तन्नाग्रस्यावर्जनीयत्वाच्च । अत एकदेशनाग्रेऽप्यवशिष्टस्यैव यागः । होमः परं मध्यापादानकत्वाभावे द्युवदानासम्भवात् क्षुप्यताम् । वस्तुतस्तु यावदवशिष्टं तस्यापि हविद्वात्तमध्यापादानकत्वं सम्भवत्येवेति होमोऽपि कार्य एव । अत एवाश्वलायनः । द्युवदाननाग्रे पुनरायतनादवदानमिति । अतश्च यद्यपि मीमांसकमतं न्यायसिद्धं भवेत्तथापि स्मृत्यनुमितवचनेन तद्बाधः । अग्निष्टुतिमुग्रहस्थोद्भवत् । इत्तद्गृहविर्नाग्रे तु अनेकहविष्कायामिष्टौ कतिपयहविर्नाग्रे हविरन्तरोत्पत्तिरेव । सर्वहविर्नाग्रे एवाज्येन पुनस्तत्पादितेन* यागः । अतएवापस्तम्बः । यद्यप्रत्तदेवतं हविर्यापद्येतान्यङ्गविस्तदैवतं निर्वपेत्, यस्य सर्वाणि हवींषि आज्येनैतादेवताः परिसङ्ख्यास्य यजेतेति । यद्यपि चोत्तरवाक्ये अतौ च सर्वत्वमवि-

* पुनस्तत्पादितेन वी, —इति भवितुं युक्तम् ।

वर्चितं, तथापि पूर्ववाक्यवैयर्थ्याद्यापत्तेर्हविर्भुवत्ववदविरुद्धा सर्व-
नाशस्य निमित्तता ॥ ६ ॥ ४ ॥ १ ॥

अपि वा ॥ यच्च तु त्यागांशयुक्तानि शेषकार्याणि, यथा खिष्ट-
कृदादौ । तच्चोत्तरार्धादिनाशे उत्तरार्धान्तराभावाद्वावशिष्टस्य प्रति-
पत्त्यन्तरगृहीतत्वाच्च न तावच्छेषेण करणम् । नापि हविरन्तरो-
त्पत्तिः । अप्रयोजकत्वात् । किं त्वाज्येनैव समापनम् । उक्तवचनस्य
श्रुतद्रव्यनाशे द्रव्यापेक्षामात्रेणैव प्रवृत्तेः । याज्ञिकमते तु यदि
प्रत्तन्तद्देवतमाज्येन शेषं संस्थापयेदित्यापस्तम्बवचनादवधेयम् । अवि-
शेषप्रवृत्तमपि इदमपेक्षानुरोधात् खिष्टकृत्परमेव । अतस्त्यागांशा-
भावादिंडादेशोऽपि एव । इदं चोत्तरार्धत्वादिनाऽनेकप्रतिपत्तिविधाने ।
शेषत्वेनानेकप्रतिपत्तिविधाने तु शेषैकदेशाविनाशेऽपि अवशिष्टेनैवा-
वयवशः सर्वप्रतिपत्तिकरणमिति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ १ ॥

निर्देशात् ॥ शेषप्रसङ्गादिदम् । दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्षाः श्रुताः ।
तत्रेडाभक्षे यजमानपक्षमा इडां भक्षयन्तीति श्रुताः कर्त्तारः । तथा,
प्राग्निचभक्षे प्राग्निचं ब्रह्मणे परिहरन्तीति श्रुतः । सतुर्धाकरणभक्षे-
ऽपि व्यादेशाज्जानासत्वार ऋत्विजः । यजमानभागब्रह्मभागयोस्तावेव ।
शंयुवाककाशभक्षे तु हविःशेषान् भक्षयन्तीत्याज्जातेन वज्रवचने-
नाध्वर्यवसमाख्यावाधेऽपि कर्मकरत्वात् सर्वर्त्विजो भवन्ति ।

न चेडाभक्षे न्यायप्राप्तर्त्विक्पुनःश्रवणस्य परिसङ्ख्यार्थत्वाच्चंयुवाक-
काशभक्षे तदन्य एव भवेद्युरिति वाच्यम् । ऋत्विजां प्राप्तत्वेऽपि
अप्राप्तयजमानसाहित्यस्यैव तच्च विधेयत्वेन तस्य भक्षान्तरे ऋत्विक्-
परिसङ्ख्यार्थत्वाभावात् ।

अथ हि इहोद्देशेन कर्तृविशिष्टभक्षान्तरविधानेऽपि विशेषण-
विधिवेलायां प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भक्षो यजमानसाहित्यश्च विधीयते ।
अन्विजां तु भक्षस्य प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन कर्तृसंस्कारकत्वस्यापि
वर्ज्यमात्रत्वेनानत्यर्थत्वात् प्राप्तिश्रम्भेन न विधानम् । स्तन एवा-
नतत्वाच्चाप्राप्तं यजमानसाहित्यं तु विधीयते ।

यदि तु करिष्यमाणकर्मणि बलाधानार्थत्वमपि भक्ष्येति
विभाव्यते, तदाऽस्तु यजमानपञ्चमत्वग्रहणं पत्नीपरिसङ्ख्यार्थम् ।
सर्वथा भक्षान्तरे कर्तृपरिसङ्ख्याऽभावाच्च्युवाककालेऽपि भक्षे अन्विज-
एव कर्तारः । अस्मिंश्च पक्षे तस्मिन् पत्नीयजमानयोर्निवृत्तिरनै-
वर्त्विजो हविःशेषान् भक्षयन्तीति कल्पसूचकारवचनादवगमन्या ॥
३ ॥ ४ ॥ २ ॥

अर्थसमवायात् ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चिताधिकारे भिक्षे
जुहोति स्तुते जुहोतीति श्रुतम् । तत्र हस्तभेद एवेदमुक्तैकदेशभेद-
एव उतोभयभापीति चिन्तायाम् । इयोः सङ्घर्षे सति एकदेशभेद-
स्यावर्जनीयत्वेन नित्यत्वात् निमित्तत्वानुपपत्तेः सर्वभेद एवेदं
पूर्वतादृशायां प्रायश्चित्तमिति प्रथमः पक्षः ।

सङ्घर्षेण कतिपयावयवानां चूर्णीभावेऽपि भिक्षमितिप्रतीत्य-
भावात्कपाशिकादिस्तूलावयवविभाग एव भेदनप्रतीतेस्तस्य चानि-
त्यत्वेन सर्वभेदनवदेकदेशभेदनस्यापि निमित्तत्वोपपत्तेस्तथैवायं
होमः । अथ हि भेदनस्य निमित्तत्वेऽपि होमस्य प्रयोजनापेक्षायां
सन्निपत्योपकारकत्वस्याभावात् भिक्षकपाशसंस्कारार्थः । कपाले हि
भेदनेनोक्तपरिमाणबाधैर्गुणप्रसक्तौ तत्परिहाररूपः होमेन

संस्कारोनानुपपन्नः । तस्य चानुपपन्नस्य संस्कारायोगात्सर्वभेदेन
चोपयोगाभावादेकदेशभेदनं एव निमित्तम् । अस्तु वा सप्तमीयं
संस्कार्यत्वपरैव न तु निमित्तत्वार्थिकाऽपि । न च भिन्नस्य कादा-
चित्कत्वाभित्यागित्यसंयोगविरोधः । रथन्तरस्य कादाचित्कत्वेऽपि
सप्तमीजनादिधर्मविधिवदुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भाष्युपयोगित्वे भूतोपयोगित्वे वा तस्योपधानावश्यकत्वे भिन्नं
कपाक्षमसु प्रक्षिपति अन्यदुपदधातीति वाक्यविरोधात्पादं
क्षतन्त्रोद्गोमोभिन्नसंस्कारकः । नापि प्रकरणपठितहोमानां तत्-
संस्कारकत्वम् । एतेन प्राकरणीकहोमानुवादेन लौकिकस्य भिन्न-
कपाक्षस्य एवाधिकरणत्वेन विधिराहवनीयबाधनेत्यपास्तम् ।
होमस्य प्राकरणीकस्य कपाक्षोपधानोत्तरत्वादन्यदुपदधातीत्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेः । प्रायश्चित्तसमाख्याऽनुपपत्तेः । अत एवेदं कर्मान्तरम् ।
तच्च नैमित्तिकं आरादुपकारकं क्रतुवैगुण्यपरिहारार्थं क्लृप्तत्वेन
विधीयते । अतः सर्वभेदनमेकदेशभेदनमुभयमप्यत्र निमित्तम् ॥
६ ॥ ४ ॥ ४ ॥

आग्ने ॥ तत्रैव यस्य पुरोडाशौ जायतसं यच्चं वरुणो गृह्णाति
यदा तद्भुविः सन्निष्ठते अथ तदेव हविर्निर्वपेदिति श्रुते प्रायश्चित्ते
सर्वपुरोडाशदाहरूपं चाग्नेमेव निमित्तम् । अग्निपात्रे हविषि
एकदेशचापस्यावर्जनीयत्वात् । न चावर्जनीयचाणातिरिक्तैकदेश-
चापस्यैव निमित्तत्वम् । तस्यैव परिष्केतुमशक्यत्वात् । न च तद्भुविः
सन्निष्ठत इति अवगात् अवशिष्टेन हविषा यागप्रतीतेरेकदेश-
चापस्यैव निमित्तत्वम् । प्रयोगसमाप्त्यवैवजायतीत्यकशब्दप्रयोगस्य

सर्वत्र दर्शनेन प्रयोगसमाप्तेरेव लक्षणया प्रकृतेऽपि प्रतिपादनात् ।
 अतः सर्वत्राण एवेदं पुनः प्रयोगरूपं प्रायश्चित्तम् । सर्वदाहे प्राय-
 श्चित्तं यदि वा ऽवदानेभ्यो न प्रभवेदित्यापस्तम्बेन सर्वदाहे अव-
 दानांपर्याप्तिकदेशदाहे वा पुनः प्रयोगविधानेन तद्विधैकदेशदाहे
 प्रायश्चित्तानुपपत्तेः । अत एवैकदेशदाहस्य परिच्छेत्तुं शक्यत्वेऽपि
 एतन्मूलभूतश्रुत्यैव तत्र प्रायश्चित्तासम्भवः । तादृग्वैकदेशदाहो तु
 नाग्राधिकरणन्यायेनाज्येन दध्नाऽवशिष्टेन वा प्रयोगसमाप्तिमात्रम् ।
 एवं सर्वत्राणेऽपि प्रयोगसमाप्तिराज्येन पुरोडाशान्तरोत्पत्त्या वा
 द्रष्टव्या ॥ ६ ॥ ४ ॥ ५ ॥

यथाश्रुति ॥ दधिपयसोरेकैकस्य नाग्रे प्रायश्चित्तमुक्त्वा, "यस्यो-
 भयं हविरार्त्तिमार्च्छदैष्टं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यान्नातम् ।
 तत्र च नार्त्तिमात्रस्य निमित्तता । सर्वदैव कस्य चिदार्त्तिसत्त्वेन
 नित्यतया निमित्तत्वानुपपत्तेः । अतोऽर्धमन्तर्वेदीति वल्लक्षणया
 हविरार्त्तिर्निमित्तमिति तावदविवादम् । अतस्तु तद्देवोभयत्वमपि
 उभयपदवैयर्थ्यापत्तेर्लक्षणया निमित्तकोटिप्रविष्टमित्युभयहवि-
 रार्त्तिरेव निमित्तम् । न ह्येकैकवचनादिवत्साधुत्वादिकं प्रयोजन-
 मस्तीति प्राप्ते ।

यद्वैकत्वाधिकरणन्यायेनेषितोद्देश्यविशेषणस्येव निमित्तरूपोद्देश्य-
 विशेषणस्यापि विवक्षाऽयोगादिशिष्टलक्षणायाश्चैकवचनाद्यनुरोधेनो-
 भयपदानुरोधेन हविरादिपदेषु करणे प्रमाणाभावात् उभयपदस्य
 सोभयमपीत्येवं पूर्वोक्तैकैकनाग्रेप्रायश्चित्तापेक्षया अस्योत्कर्षेण साव-
 कतयाऽप्युपपत्तेरुभयत्वस्य निमित्तकोटिप्रविष्टत्वायोगादेकैकह-
 विर्नाग्रेऽपि इदं प्रायश्चित्तम् ।

वस्तुतस्तु उभयार्तिरेवात्र निमित्तम् । न च तस्या अपि
नित्यत्वात् निमित्तत्वानुपपत्तिः । प्रकरणादेव हविर्विशेषविषय-
त्वोपपत्तेः । इतरथा भवन्मतेऽपि दधिपथोविषयत्वानुपपत्तेः ।
अतोदोषदयनाग्र एवेदं प्रायश्चित्तम् । हविःपदमेव त्वविवक्षितम् ।
अधिकरणं तु हविःप्राप्त्यभावं कृत्वा चिन्तायाम् ।

वस्तुतस्तु । पक्षद्वयेऽपि न हविरादिपदे लक्षणा । सर्वेषां
पदार्थानामाख्यातार्थान्वयोत्तरं पञ्चात्परस्यारान्वयोपपत्तेः । एवं च
विशिष्टस्य निमित्तत्वानादरोनिमित्ततावच्छेदकगौरवभियाऽन्यतर-
विवक्षयाऽपि निमित्तश्रुत्युपपत्तेरन्यतरपदस्य साधनवाक्यगतपुंस्त्वस्ये-
वानुवादत्वेनाप्युपपत्तेश्च द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ६ ॥

होमाभिषव ॥ सोमे हविर्धाने यावभिरभिषुत्याहवनीये कृत्वा
प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्तीत्यत्र हविर्धानाधिकरणकयावकरण-
काभिषवस्य आहवनीयाधिकरणकहोमस्य प्रत्यग्गमनस्य सदोधि-
करणकत्वस्य च प्राप्तत्वाद्धोमाभिषवसमानकर्तृकभक्षान्तरमेवेदङ्गुणा-
दिधीयत इत्युक्तम् । तत्र च होमाभिषवयोः कृत्प्रयोजनयोरेव
कर्तृपलक्षणत्वाच्चिन्नित्तत्वमिति , तद्विशेषणस्यैकवाक्योपादानलभ्य-
साहित्यस्याविवक्षितत्वम् ।

यदि त्वचार्थिकं निमित्तत्वं होमाभिषवकर्तृरेवोपादेयत्वान्न-
द्विशेषणं साहित्यं विवक्षितमित्याशङ्क्यते । तथापि प्रयाजशेषाभि-
धारणन्यायेन भक्षस्य तद्गतकर्तृनियमस्य वा कर्तृसंस्कारकत्वाद्धवि-
र्विशेषणस्येव तद्विशेषणस्याप्यविवक्षा । अतोऽभिषवमात्रकर्त्ता नेत्रादिना
होममात्रकर्तृभिः समसाध्यैर्भिरपि स भक्षः कर्त्तव्य इति प्राप्ते ।

निधनं प्रति कर्तुः संस्कार्यत्ववादिषः पार्थसारथ्येर्भते तदापत्ता-
वपि पार्ष्टिकेन विधिना भवं, प्रति संस्कार्यत्वे उच्यमाने श्रूयमाणे
विधौ कर्तृणांमुपादेयत्वाद्विशेषणविवक्षोपपत्तौ आर्थिकेन विधिना
विशेषणविशिष्टस्यैव कर्तृरुद्देश्यत्वाङ्गीकारेण साहित्याविवक्षाऽना-
पत्तिः । अतोऽत्र मिश्रितयोरेव होमाभिषवयोराधिकं निमित्तत्वम् ।

अदि तु क्ताप्रत्ययस्य द्वितीयक्ताप्रत्ययान्तपदोपात्तक्रियाया-
मप्यन्योन्याश्रयस्य इत्यभिषवसमानकर्तृकत्वं होम एव विशेषणं,
विशिष्टहोमसमानकर्तृकत्वस्य च भक्षणभावनायामन्य इत्युच्यते ।
तदा सुतरां विशेषणविवक्षा । इतरथाऽभिषवस्याप्यविवक्षाऽऽपत्तेः ॥

६ ॥ ४ ॥ ७ ॥

पुनराधेय ॥ अस्थोभावघ्नौ अनुगतौ आदित्योऽभुदिचादस्त-
मिवादा पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिरिति श्रुतं प्रायश्चित्तं
किमेकैकान्यनुगमेऽपि भवेदुत सर्वान्यनुगतावेवेति चिन्तायाम् ।

उभयत्वस्य निमित्तविशेषणत्वेन लक्ष्यतेऽप्यविवक्षितत्वादेकैका-
न्यनुगमेऽपौदं प्रायश्चित्तम् । न च हविर्भयत्ववदेकैकान्यनुगमे
प्रातपत्यादिप्रायश्चित्तान्तराक्षानादस्योभयविषयत्वम् । तस्यादित्यो-
दयाद्यभावविषयत्वात् । न चैवमपि प्रकरणादेवकारश्चक्षात्पुनः-
षट्प्रयोगाच्च कर्मान्तरत्वानुपपत्तेराधानस्य शोत्पत्तिवाक्ये सर्वाग्नि-
जमंकलस्यैव कृतृत्वेन विधेयसामर्थ्यानुरोधेन उद्देश्यनिर्वाच्य इति
वाच्यम् । शोत्पत्तिवाक्येऽप्यग्नीनामुद्देश्यत्वेनाविवक्षितविशेषणत्वात् ।
अतएव शोणसिद्धाधिकरणन्यायेनाधानस्य प्रत्यग्नि भिन्न एव प्रयोग-
इति प्राप्ते ।

आयतनेषु सम्भाराभिवपति इत्यत्रायतनबहुलस्य विवक्षितत्वा-
दाधानस्यैकेनैव प्रयोगेण सर्वान्युत्पादकत्वावगतेर्विधेयस्य सामर्थ्या-
नुसारेण सर्वानुगम एवेदं प्रायश्चित्तम् । अतएव दक्षिणाग्नेर्भिन्नयो-
नित्वपक्षाभिप्रायेणोभाविति अवणम् । समानयोनिर्ले तु चितया-
ग्निनाग्ने बोध्यम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ ८ ॥

पञ्चशरावस्तु ॥ ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्र हविर्नाग्ने
आज्यादिना समापने प्रसक्ते प्रतिनिधित्वेन लाघवात् साम्नाय्यानु-
वादेन पञ्चशरावपरिमितौदनमात्रविधानम् । न च वाक्यभेदः ।
पञ्चशरावौदनयोः समानाधिकरणत्वेनाग्नये दात्र इतिवदिशिष्ट-
विधानांपपत्तेः । ओदनपदस्य तात्पर्यसाहच्यत्वेन पञ्चशरावमिति
बहुव्रीहिणैवौदनस्योक्तत्वाच्च । ऐन्द्रमिति साम्नाय्यस्येन्द्रदेवताकल्-
स्यापि सत्त्वात्तावद्ब्रूतामितिवत्पाञ्चिकानुवादः । अथ वा तत्तदु-
त्पत्तिवाक्ये इन्द्रमहेन्द्रभेदेन साम्नाय्यस्य भेदादैन्द्रयागानुवादेनैव
प्रतिनिधिविधानमिति प्राप्ते ।

सुबन्तपदद्वयस्य परस्परान्वयाव्युत्पत्तेर्बहुव्रीहिणा सामान्यतो-
द्रव्योपादानेऽपि ओदनत्वादिरूपेणोपादाने प्रमाणाभावात्तात्पर्य-
साहचर्यमङ्गीकृत्यैकैव पदे विशिष्टसंज्ञकाङ्गीकारे च कापि
प्राप्तकर्मानुवादेनानेकविधाने वाक्यभेदानापत्तेर्वाक्यभेदापादकगुणा-
देव कर्मान्तरमिदं प्रायश्चित्तत्वेन विधीयते । समाप्तिस्त्वाज्यादि-
नैव । अग्नये दात्र इत्यत्रापि तु न देवतामात्रविधिपक्षाग्रयणम् ।
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अपि तु भावनान्तरविधिपक्ष एव ।

न चैवमत्राग्नि भावनान्तरत्वापत्तेर्यागान्तरत्वानापत्तिः । उक्त्यन्व-

अधिनोगुणस्य वाजिनवद्यागभेदकत्वावश्यभावात् । अभ्युदितेष्टौ तु पूर्वदेवताऽपनयविधानाद्यच्छब्दश्रवणाच्च विग्रिष्य पूर्वधागीयत्वप्रती-
तेर्भावनामात्रभेद इति विग्रेषः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ८ ॥

स प्रत्यामनेत् ॥ तदिदं कर्मान्तरं द्रव्यनाशप्रयुक्तवैगुण्यपरि-
हारार्थत्वेन साक्षाद्याहुतया विधीयते । न तु तत्फलार्थं तत्स्थाने ।
तत्फलस्य प्रापचयादेः शिष्टविगर्हणनिमित्तकस्य वा साक्षाद्यथागे-
नैव सिद्धेः साधनान्तरानपेक्षत्वात् । न हि द्रव्यनाशे यागलोपः ।
द्रव्यान्तरोत्पत्त्या आग्नेन वा तत्समापन्नेपपत्तेः ।

न च स्वर्गादिरूपस्य फलस्य वैगुण्ये सत्यनुत्पत्तेस्तस्य साधना-
पेक्षायामस्य विधानमिति वाच्यम् । तथात्वे तत्कामनाऽभावे तद-
ननुष्ठाने निमित्तश्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । अतोऽपेक्षितवैगुण्यसमा-
धनार्थत्वेनैवास्य विधानम् । अपेक्षा च साक्षाद्यथागस्यैवेति तस्यैव
विग्रिष्योपस्थितत्वात्तदाशक्यपदकल्पनया वाक्यान्तदङ्गत्वमेव । न तु
प्रकरणात् सर्वाङ्गमनुष्ठानसादेश्याद्दर्शमात्राङ्गं वा । अतएव हविर्नाशे
निमित्ते प्रयोगान्तःपात्येवेदमङ्गं, न तु चाणनिमित्तकपुनःप्रयोग-
वत्प्रयोगवद्भिर्भूतम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ १० ॥

विश्वजित् तु ॥ सच प्रकरणे, यः सचाथागुरते स विश्वजिता
यजेतेति श्रुतेः सङ्कल्परूपमागूरणं कृत्वा यः सचं न करोति तस्येदं
सचफलार्थत्वेन विधानम् । न तु सचाहुतया । तथात्वे आगूरण-
निमित्तनश्रवणवैयर्थ्यात् । न चैवं सचाकरणस्यापि निमित्तान्तः-
प्रवेशाङ्गौरवापत्तिः । अतः संकल्पमात्रे निमित्ते नैमित्तकमिदं
फलान्तरार्थं विधीयत इति वाच्यम् । फलान्तरकल्पनापेक्षया
सचफलस्यैव साधनसाक्षात्त्वस्य फलत्वकल्पने साधत्वात् ।

तच्च फलं यद्यपि न मुख्यमेव स्वर्गादिफलत्वेन कल्पयितुं शक्यं, तथापि वीतायां फलेच्छायां संकल्परूपस्य निमित्तस्य सत्त्वेन नैमित्त-
कानुष्ठाने निमित्तसङ्कोचापत्तेः । तथापि प्रारम्भाकरणनिमित्त-
दोषपरिहाराय चेधातवीयास्थाने विधीयते । अतएव तादृशफल-
वाचकपदकल्पनयैवाकरणविषयत्वसिद्धेर्न तस्यापि निमित्तान्तःप्रवेशः ।
अतएवैकस्याप्यकरणे अन्यैः कर्तृतरं संपाद्यासंपाद्यैव वा सचप्रयोगे-
ऽपि अनेनैव विश्वजित्कार्यं इत्येकवचनस्याप्युपपत्तिः ॥६॥४॥११॥

वत्स ॥ सचे अप्रवृत्तस्य विश्वजित्युक्ते साक्षाप्ये अप्रवृत्तस्यैव
व्रतमित्युक्त्यर्थमुत्तराधिकरणम् । तदुपोद्घातत्वेनेदं विचार्यते । दर्श-
पूर्णमासयोर्बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामिति श्रुतम् ।

तच्च तृतीयया वत्सकरणकभक्षणापरपर्यायव्रतविधिः, रागप्राप्त-
भक्षणानुवादेन अमाषममांसं ससर्पिष्कं व्रतं व्रतयतीति वचनान्तर-
प्राप्तभक्षानुवादेन वा वत्समात्रविधिरिति प्राप्ते ।

न तावद्वत्सस्य व्रते हस्तादिवत्करणत्वं, नापि भक्ष्यत्वेनाशक्य-
त्वात्, नापि मांसप्रकृतित्वेन विना वचनं विषयान्ने प्रमाणाभावात् ।

अतः पुरा वत्सानकर्तोद्वैपती अश्रीयातामिति वचनान्तरैक-
वाक्यतासाभाय बर्हिषा पौर्णमास इत्येतत्प्राथपाठाच्च वत्सप्रातिपदि-
केन वत्सापाकरणं लक्षयित्वा तृतीयां चेत्यभूतलक्षणे व्याख्याया-
मावाख्योद्देशेन वत्सापाकरणपूर्वकालोव्रताश्रितत्वेन विधीयते, व्रतं
च प्रकरणप्राप्तिमिति न कश्चिद्विरोधः ॥६॥४॥१२॥

काशच्छेत् ॥ यद्यपि वत्सापाकरणं काशोपलक्षणं न तु स्वयमङ्गं
परार्थत्वात्, तथापि तदभावे काशस्यैव श्रातुमशक्यत्वात्साक्षात्-

याजिनं एव वत्सापाकरणसत्त्वाद्भवतम् । अतएव एकपुरोडाशौयाथा-
मग्नीषोमीयाभावेऽपि आग्नेयसत्त्वात्कासोपलक्षणसत्त्वेनोपांशुयाजेऽपि
न क्षतिरिति प्राप्ते ।

‘शङ्खवेलायामागन्तव्यमित्यादौ उपलक्षणाभावेऽप्युपलक्ष्यानपा-
यादत्सापाकरणाभावेऽपि अन्वाधानपश्चाद्भावरूपतत्त्वात्तानपायात्सा-
नाय्याभावेऽपि कर्त्तव्यमेव व्रतम् ॥६॥४॥१२॥

प्रस्तरे ॥ सहं शाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रहरणएव शाखा-
साहित्यं प्रस्तरस्य न तु होम इत्युक्तं चतुर्थे । तत्तु न समप्रधानत्वेन ।
प्रस्तरप्रहरणस्येव शाखाप्रहरणस्यापि शाखाप्रतिपत्तितया । किन्तु
प्रस्तरप्रहरणे शाखासाहित्यङ्गुणत्वेन । मैत्रावरुणसह इव पथःसाहि-
त्यम् । सहयोगेऽप्रधान इत्यनुशासनेन गुणत्वावगमादिति प्राप्ते ।

शाब्दबोधे गुणत्वश्रवणेऽपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेनार्थिक-
प्रतिपत्त्यन्तरविधिकल्पनेन प्रस्तरवच्छाखाया अपि कृतार्थत्वाविशेषेण
प्रतिपाद्यत्वम् । अतएव शाब्दबोधे गुणत्वश्रवणमपि प्रस्तरप्रहरणकाल-
प्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तं न तु स्वयं तन्त्रम् । अतस्यासम्भयतः शाखां
विनैव प्रस्तरप्रहरणं, पौर्णमास्यां च । यथाशक्ति प्रयोगे प्रस्तराभावे-
ऽपि गुणलोपे चेति न्यायेन शाखाप्रहरणम् ॥६॥४॥१४॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य चतुर्थः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्ययः ।

पञ्चमः पादः ।

अभ्युदये ॥ दर्शपूर्णमासयोः, यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा-
अभ्युदियात् चेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरो-
डाग्नमष्टाकपालं* कुर्याद्ये स्वविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध॥श्चरं
येऽणिष्टास्तान् विष्णवे शिविपिष्टाय शृते चरं इति श्रुतम् ।
तत्र निमित्तं तावच्चन्द्रमाभ्युदयावच्छिन्नदिने* प्रारम्भ इति वक्ष्यते ।
न च निमित्तस्त्राभात्येन दर्शस्येत्यपि सिद्धमेव । नैमित्तिकं पुनरत्र
कर्मान्तरं किं वा गुणान्तरयुक्तं तदेवेति चिन्तायाम् ।

वाक्यभेदापादकगुणात्कर्मान्तराण्येवात्र त्रीणि तत्तद्वाक्यै-
र्विधीयन्ते । न ह्यग्न्यादयो देवता दातृत्वादयस्तद्गुणा मध्यमादीनि-
द्रव्याणि अष्टाकपालत्वादयस्तद्धर्मादधिष्टतयोरधिकरणत्वं चरत्वं
चेत्यनेकार्थविधानं प्राप्ते कर्मणि सम्भवति ।

न चाष्टाकपालस्याग्नेये प्राप्तत्वेनाविधानं, तत्र प्राप्तत्वेऽप्येन्द्राग्ने
अप्राप्ततया वियावश्यकत्वात्† । न च दात्रादिपदानां यौगिकत्वा-
त्सामानाधिकरण्यादेवाऽदि‡ । पदार्थैश्वर्योपपत्तेर्दातृत्वादिगुणवि-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । चन्द्रमोऽभ्युदयावच्छिन्नदिने, इति तु
भवितुमुचितम् ।

† विधानावश्यकत्वात्, इति तु भवितुमुचितम् ।

‡ देवाग्न्यादि,—इति भवितुमुचितम् ।

शिष्टाग्न्यादिविधानम् । आग्नेयोऽष्टाकपाकः, पञ्चदशान्याष्वानी-
त्यादिवदसमस्तपदानां क्रियाव्यतिरेकेण परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।
अतएव प्रकृतमध्यमादिद्रव्योद्देशेन देवतान्तरमात्रविधिरित्यव-
पासम् । देवतातद्गुणरूपानेकविधौ वाक्यभेदतादवस्थ्यात् ।

किं चैवं स्वीष्टादिवाक्ययोर्द्रव्यद्वयोद्देशाद्वाक्यभेदः । न चासौ
स्वीक्रियत इति तन्मन्त्रलोकोक्तं युक्तम् । प्रमाणाभावात् । सर्वत्रैव
तदापत्तेः । किञ्च मध्यमादिषु यच्छब्दप्रयोगेण प्रकृतग्रहणेऽपि
दधिशृतयोस्तदभावात् प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभावेनोद्देश्यत्वानुपपत्तिः ।

न च तथापि प्रयोगान्तरमात्रस्यैव स्वीकारेण कर्मान्तरत्वे
प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । निमित्तस्य विनियोगान्वयित्वस्यैव
आवञ्जीवाधिकरणे स्थापितत्वेन प्रयोगान्वयिगुणाभावेन वाजिन-
वदेव तद्भेदानुपपत्तिः । अतएवोत्पत्त्यन्वयिगुणस्य कर्मभेदकत्वादेव
न वाजिनवदेव भावनामात्रभेदकत्वम् । अतः पञ्चशरावदेव कर्मा-
न्तराण्येव तत्तद्द्रव्यदेवताविशिष्टानि तत्तद्वाक्यैर्विधीयन्ते । तत्प्रकृति-
भूततण्डुलानाञ्च चेधा तण्डुलान्विभजेदित्यनेन मध्यमादिभावेन
चेधा विभागः प्रयोगान्तःपातितया त्रिधीयते । न तु देवताऽपन-
यादि । तथात्वे लक्षणापत्तेः । देवतान्तरविधिवलेनैव तत्सिद्धौ
अपनयविधिवैयर्थ्याच्च ।

अतएव संस्कारविधिवत्त्वादेव प्रसिद्धत्वाद्ये मध्यमा इत्यादि-
यच्छब्दोऽप्यनुवादः । दधिशृतयोस्त न मन्त्रतोऽप्यधिकरणत्वेन
विधिः । तथात्वे प्रणीताकार्यापन्नत्वेन सप्तअपणस्यार्थसिद्धत्वादभुदि-
तेष्टिप्रकरणस्य-सप्त अपयतीत्येतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अनेन हि न

सर्वेषामेव भिन्नदेवताकानामपि हविषामेककासावच्छेदेन सह अपणं विधीयते । एकप्रयोगविधिवशेनैव तन्प्राप्तेः । अतस्तेन संप्रतिपन्न-
देवत्प्रकाराणां सह अपणं विधीयते । अतएवैतद्वैयर्थ्यं भियैवोत्पत्तिवाक्ये
दधिभूतयोर्नाधिकरणत्वविधिः, किन्तु करणत्वेनैव । लक्षणापि च
सिद्धान्तवत्तु दोषः । अतश्चरुत्वाधिकरणत्वयोरर्थप्राप्तत्वादेवाविधानम् ।
एतेषाञ्च नैमित्तिकानां कर्षणां स्वकालक्रियमाणदर्शान्तरं प्रकरणात् ।
तन्नाकाशोपक्रमनिमित्तदोषनिघातार्थत्वाद् द्वादशाधिकरणन्यायेन
विकल्प्यते । यदि त्वकालेऽनुष्ठितस्याविहितत्वेन दृष्टाच्छेष्टारूपत्वा-
द्विहिताननुष्ठाननिषिद्धानुष्ठानप्रयुक्तदोषाभावेन तन्निघातार्थत्वा-
नुपपत्तेरदृष्टार्थत्वमेवैषां नैमित्तिकानामिति विभाव्यते, तदाऽस्तु
समुच्चयः । यस्त्वग्रेरायतनाद्विर्नयनप्रयुक्तः प्रणयनपक्षे दोषो नासौ
दर्शवैगुण्यापादक इति न तमादायाप्यस्य निघातार्थत्वमिति प्राप्ते ।

भेदकप्रमाणाभावाच्च कर्मान्तरम् । न च वाक्यभेदापादको गुणः ।
द्रव्योद्देशेन देवतामात्रविधानेन तस्य वाक्यभेदानापादकत्वात् ।
देवतायाश्चोपपादकीभूतयागापेक्षायामैन्द्रवायवादिवत्प्रकृतानामेवोप-
पादकलोपपत्तेः । भवदुक्तरीत्यैव च चरुत्वाधिकरणत्वयोरर्थ-
प्राप्तत्वादनुवादः । यच्छब्दयोगादुद्देश्यत्वाच्च मध्यादेर्दध्यादेश्च प्रकृतस्यैव
ग्रहणम् । देवताकारकस्यैकत्वाच्च । परस्परविशेषणविशेष्यभावे-
नाग्निपदस्य तात्पर्यसाहक्यत्वमङ्गीकृत्यैकपदोपादानेन वा विशिष्टस्य
युत्पन्नत्वञ्च विधेयानेकता । यथा चाष्टाकपालत्वस्य प्राप्तिस्तथा
असन्नयतोऽधिकारप्रस्तावे वक्ष्यते । अन्ययोर्दृष्ट्यानेकत्वनिमित्तो-
वाक्यभेदः परमगत्या स्वीक्रियत इति मूलानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु स्त्रीकारे प्रमाणाभावात्पञ्चशराववाक्येऽपि चेन्द्रदेवतो-
द्देशेन त्वत्पक्षे नैमित्तिकपञ्चशरावौदनरूपैककारकविधानापत्तेः ।
प्रकृते उद्देश्यानेकत्वाङ्गीकारे च तत्र विधेयानेकत्वस्य वारयितुम-
शक्यत्वाद्बुद्ध्योद्देशेन देवतामात्रविधिपञ्चानुपपत्तेर्द्रव्यदेवताविशिष्टभा-
वनान्तरविधिपक्षेणैव सिद्धान्तोपपत्तिः ।

न चास्मिन्नपि पक्षे उत्पत्त्यन्वयिनोऽगुणस्य वाजिनवद्यागभेदक-
त्वापत्तिः, भावनामात्रभेदकत्वेऽपि वा पञ्चशराववाक्येऽपि तदा-
पत्तिरिति वाच्यम् । यच्छब्देन पूर्वपरामर्शकेन पूर्वयागीयत्वोपस्थित्या
यागान्तरत्वप्रमाणकत्वानुपपत्तेः । अतएव वाक्यभेदपरिहारायै
परम्भावनाभेदमात्रमभ्युपगम्यते । वाजिनपञ्चशरावादौ तु तदभा-
वाद्यागान्तरत्वमिति विशेषः ।

अतएव धर्मिग्राहकप्रमाणेन यागैकत्वेऽवधारिते पूर्वद्रव्यावरुद्धे
तस्मिन् द्रव्यान्तरयोर्दधिपयसोर्विकल्पेन समुच्चयेन वा निवेशा-
योगान्तयोरपि तत्तद्यागीययोरेव विधेयभावनाविशेषणत्वम् । अतश्च
द्रव्यदेवताविशिष्टभावनान्तरविधानेऽपि पूर्वयागीयद्रव्याणां मध्यमा-
दीनामेतद्भावनां प्रत्युपादेयत्वाच्च सौक्तिकमध्यमादिग्रहणप्रसक्तिर्न
वा सौक्तिकदध्यादिग्रहणम् । भवदुक्तरीत्यैव चरुत्वाधिकरणत्वयोर-
नुवादत्वेन न माप्यविधेयत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वविष्ठादिप्रकृतिकपुरोडाशेन दध्यादेः सह अपणा-
पत्तेर्न चरुत्वप्राप्तिरिति तद्विधिरावश्यक एव । दध्यादिना च सह
अपणविधानात्तदधिकरणत्वं परमनुवादः । सर्वथा न सौक्तिकग्रहणम् ।
किञ्च चेधा तण्डुलान् विभजेदित्यस्यापमयविधिनादप्यसमर्थः-

निर्णीयते । तथा हि न तावदत्र तण्डुलानां मध्यमादिभावेन
वेधा विभागोविधीयते तस्य मध्यमादिवाक्यैरेव प्राप्तत्वात् ।

न च मन्मते चिच्छेदितण्डुलवत्पुरोडाशादिप्रकृतित्वेनापि लोक-
सिद्धानामेव मध्यमादीनां तण्डुलानां ग्राह्यत्वापत्तेः प्रयोगान्तः-
पातिविभागसिद्ध्यर्थं विधिरर्थवानितिव्याच्यम् । लोकसिद्धमध्यमादि-
ग्रहणे तण्डुलप्रकृतिभूतग्रीहिसंस्कारकनिर्वापप्राप्त्यभावेन महारात्र-
एव हवींषि निर्वपेदित्यनुवादानुपपत्तेः । ग्रीहिणामेवावश्योपा-
देयतया विभागस्याप्यर्थप्राप्तत्वात् । सह अपणसत्त्वेन चिच्छेष्टिन्याया-
भावाच्च । अतस्त्वेधा तण्डुलानिति पदद्वयमानर्थक्यमभिया प्रकृत-
हविःपरमङ्गीकृत्य तस्यापरित्यक्तयागान्वयस्यैव प्रकृतदेवताभ्योऽप-
नयोविधीयते । आनर्थक्यमभिया च लक्षणापि न दोषः । तदपनये
च प्रकृतदेवतानां यागसम्बन्धोऽप्यपनीतो भवति ।

न चायमपनयोऽपि नैमित्तिकदेवतान्तरविधिवत्त्वादेव सिद्ध-
इति विधिवैयर्थ्यम् । एतद्विध्यभावे पूर्वयागस्य पूर्वदेवताऽवबुद्धतया
देवतान्तरानपेक्षत्वेन तत्र नैमित्तिकदेवतान्तरस्य तद्विशिष्टभाव-
नान्तरस्य वा विधानानुपपत्तेः । नैमित्तिकस्य हि निरवकाशतया
नित्यबाधकत्वं वक्ष्यते । कर्मान्तरविधानेनैव च सावकाशत्वोपपत्तेर्न
निरवकाशता । अतएव यत्र कर्मान्तरविध्यमभावः प्रमाणान्तरप्रमि-
तस्तत्र क्लृप्तचमसादौ निरवकाशेन नैमित्तिकेन नित्यापनया-
भावेऽपि नित्यस्य बाधः ।

अत एवापनयविध्यभावादेव पञ्चशराववाक्ये कर्मान्तरम् । यः
पण्डुकामः स्वाहोऽभावात्स्वामिदा वत्सानपाकुर्व्यात् ये मध्यमास्ता-

निष्णावे शिविपिष्टाय श्रुते चरुं, ये स्वविष्टास्तानग्नये सुनिमते-
ऽष्टाकपालं, येऽपिष्टास्तानिन्द्राय प्रदाचे दधंस्वरमिति वचनेन
विहितायां पशुकामेष्टावपि चापनयविध्यभावादेव कर्मान्तरम् ।
यच्छब्दस्तु लोकप्रसिद्धानुवादकतथैव कथञ्चित्तत्र व्याख्येयः ।

अतश्चापनयविधिरेव पूर्वदेवतासम्बन्धं पूर्वायागानां अपनयंस्तेषां
देवतान्तराकाङ्क्षोत्थापनद्वारा तत्र देवतान्तरसम्बन्धमुपपादयन्कर्मा-
न्तरत्वं प्रतिवध्नाति । प्रकृतानामेव च मध्यमादीनां दधिपयस्मैश्च
भावनान्तरे उपादेयत्वमापादयति । यद्यगृहीतं हविरभ्युदियादेषैव
व्रतचर्या यदि गृहीतं हविरभ्युदियादथो तर्हि एतानेव तण्डुलान्
सुफलीकृतान् दधि पयस्सेत्यादिशिङ्गाचायमर्थो विज्ञायते । तेन
मध्यमादिभेदेनाग्नेयस्य वारचयमावृत्तिः । दधिपयोयागयोस्तु
स्वविष्टाणिष्टसाध्याग्नेयाभ्यासेन । सह अपयतीति वाक्याच्च अपण-
मपि तेषां सम्यतिपन्नदेवताकानां सहैव ।

अतएव दधिश्रुतयोः अपणाप्राप्तावपि साहित्यविध्यन्यथानु-
पपत्त्यैव अपणम् । शाखासाहित्यवशेन तत्प्रहरणवत् । साहित्यं हि
केनचिदावश्यकम् । तत्र संप्रतिपन्नदेवताकत्वात्प्रदानवेलायां तेन
तदावश्यकत्वे अपणवेलायामपि तस्यैव साहित्यप्रतियोगिकत्व-
कल्पनात् । अतश्चाभ्युदितेष्टिर्न कर्मान्तरमपि तु निमित्ते नैमित्तिकं
तथागमनानेव भावनान्तरं स्वकाले क्रियमाणदर्शप्रयोगाङ्गम् ।
तस्यैवक्राश्वप्रारम्भनिमित्तदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तम् । अकाल-
प्रारम्भस्य दोषजनकत्वं सामान्यसुखेन । अत्रैव वा वि वा एनं प्रजया
पशुभिरर्धंयति वर्धयत्यस्य भाव्यं यस्य हविर्निरुक्तमित्यादिवाक्य-

शेषादवगन्तव्यम् । एवञ्चातञ्जनाभ्यासदर्शनं ; यदि विभीषादभि
मोदेयतीति महाराज एव हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत
अर्धं दधिविरातञ्जनार्थं निदध्यादर्धं न यद्यभ्युदित्यन्तेनातञ्ज
प्रचरेत् यदि न प्रातरेतेन ब्राह्मणान् भोजयेदित्यकर्मान्तरत्वे
उपपद्यते । विभीषात् शङ्केत । महाराजे चन्द्रोदयात् पूर्वम् ।
उपासीत प्रतीचेत् । आतञ्जनार्थं स्वकालक्रियमाणदर्शार्थदध्या-
तञ्जनार्थम् । अर्धं न, किं तु तदभ्युदितेष्टावेव विनियुञ्जीत, न
चेत् साम्नाय्यथाग एव । तेनातञ्जनार्थनिहितेन । एतेनातञ्जनार्थं
स्थापितेनैवेति तस्यार्थः ।

तद्यदि कर्मान्तरं स्यात्तदा तेनाकालप्रारम्भनिमित्तदोषपरि-
हाराद्दर्शार्थमुत्पादितेन दध्ना कर्मान्तरकरणानुपपत्तेः, स्वकाल-
क्रियमाणदर्शस्यैव तेन करणपत्तेस्तच्च हविरन्तरोत्पादाप्रसक्तौ
तच्चातञ्जनाप्रसक्तेरर्धविध्यनुपपत्तिः । कर्मान्तरे च दध्यन्तरस्यैव
संस्कारविशिष्टस्योत्पादनापत्तेर्दर्शार्थोत्पादितस्य दध्नः प्रसक्त्यभावा-
दर्धविधानानुपपत्तिः ।

यत्तु मूले कर्मान्तरत्वपक्षे अधिकरणत्वेन दधिपयसोर्विधाना-
सौक्तिकस्यैवासंस्कृतस्य दध्नोऽप्यहणापत्तेर्दर्शोत्पादितस्य प्रसक्त्यभाव-
इत्युक्तम् । तत्सह अपचयतितीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तुल्यत्वेन हविरेणैव
विधानस्यावश्यकत्वादुपेक्षितम् । सिद्धान्ते तु प्रायश्चित्तस्य दर्शत्वा-
नपायादचैव सर्वस्य दध्नः प्रसक्तौ स्वकाले क्रियमाणदर्शेन च
दध्यन्तरोत्पादनार्थमातञ्जनप्रसक्तौ अभ्युदयशङ्कायां निमित्ते आतञ्ज-
नसाधनत्वेनार्धमाचविधिरुपपद्यते । अर्धान्तरस्य चार्थादेवाभ्युदि-
तेष्टौ प्राप्तत्वादनुवादोविधिर्वैयर्थ्यन्यदेतत् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १ ॥

उपांशुयाजे ॥ तच्चैवोपांशुयाजद्रव्यस्याज्यस्यापनयोऽस्ति न वेति
चिन्तायां, तण्डुलपहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावाद्देवतान्तरसंयोगा-
भावाच्च नापनय इति प्राप्ते ।

तण्डुलपहणस्य विवक्षितत्वे दधिशृतयोर्हविद्वानुपपत्त्याऽधि-
करणत्वापत्तेः सह अपयतीति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरेव तण्डुलपहणस्य
हविःपरत्वावसायादाज्यस्यापनयः । देवतान्तरसंयोगाभावानू-
पांशुयाजोक्त्युपेतम् । प्रजापतिविधिरपचारविषयत्वात् नेह प्रवर्त्तते ।

यत्त्वच भाव्यकारेण पचान्तरमुक्तं विभजेदित्यनेन नापनय-
विधिः, किं तु पूर्वयागीयं हविर्वैकृतौभ्योदध्यादिति सामान्यतो-
विभागरूपदानं उपांशुयाजाज्यसाधारणेन विधीयते । अपनयस्तु
पूर्वदेवतनामर्थात् । तच्च विशेषवचनाद्व्यान्तराणां व्यवस्थायामपि
आज्यस्य सामान्यवाक्यादेव चिभ्योऽपि दानमिति । तदपनयविध्यभावे
प्रकृतहविर्ग्रहणे प्रमाणाभावात्सामान्यवाक्यस्यापि कर्मान्तरविषयक-
सामान्यविधित्वापत्तेरुपेक्षितम् ।

अस्तु वा कर्मान्तरे सामान्यविधिवैयर्थ्यापत्तेरेव तथा । सर्वथा
आज्यस्यापि पूर्वदेवतापनयः । न चैवं प्रयाजादिद्रव्यस्यापि तदा-
पत्तिः । चन्द्राभ्युदयकासौनिकर्मप्रारम्भस्यैव निमित्तत्वेन वक्ष्यमाण-
त्वान्नादुशकर्मसम्बन्धिहविष एव देवतापनयात्प्रयाजादीनान्दीक्षणी-
षादिवत् पृथगारम्भाभावात्तदौघद्रव्यस्यापनयानुपपत्तेः ।

इदं चोपांशुयाजद्रव्यस्यापनयाभिधानं शास्त्रगयनानां, अथ यत्
संनयन् साक्षाज्यस्यान्तरेणोपांशुयाजस्य यजति तस्योक्तं ब्राह्मणमिति
वचनेनाभावात्स्यायामपि उपांशुयाजविधानाद्वगन्तव्यम् । दाशमिकं

तु पौर्णमास्यामेवोपांशुषाज इत्यधिकरणं कृत्वा चिन्तया । चथो-
दग्रामावास्यायामिति चावयुत्यानुवादः । एतद्वशादेवामावास्यायां
विकल्प इत्यपि गुरवः ॥ ६ ॥ ५ ॥ २ ॥

निर्दिष्टे ॥ यस्य हविर्निर्दिष्टमिति अवर्णान्निर्वापोत्तरकालीन-
चन्द्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वादमावास्यायां च सूर्योदयात्प्रागेवेश्या-
रम्भविधानान्निर्वापात् प्राक् चन्द्राभ्युदयज्ञानेनेदं प्रायश्चित्त-
मिति प्राप्ते ।

हविरभ्युदियादित्येताक्तैव निमित्तत्वपर्यवसानेन निर्वापग्रहण-
स्याविवक्षितत्वादभ्युदयावच्छिन्नदिनप्रारम्भस्यैव निमित्तत्वं साधवात् ।
पौर्णमास्यां च तस्य नित्यत्वादेव निमित्तत्वानुपपत्तेः परिशेषादेव
दर्शविषयत्वम् । अतश्च निर्वापात् प्रागपि प्रक्रममात्रेण प्राय-
श्चित्तम् । अतएव यद्यगृहीतं हविरभ्युदियादिति क्षिप्रमप्युप-
पद्यते ॥ ६ ॥ ५ ॥ ३ ॥

अनिर्दिष्टे ॥ कर्मप्रवृत्तिमात्रस्य निमित्तत्वेऽपि नैमित्तिकोदेव-
तापनयस्तण्डुलपक्ष्मात्तण्डुलावस्थायामेव कर्तव्यः, पूर्वं तु प्राकृतीभ्य-
एव निर्वापादि कार्यमिति प्राप्ते ।

तण्डुलपक्ष्मस्य विवक्षितत्वे दधिपयसोरपनयाभावेन देवतान्तर-
सम्बन्धानापत्तौ सह अपयतीतिवाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्य हविर्माषोप-
सृज्यतात्पूर्वमप्यभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ४ ॥

विनिर्दिष्टे ॥ अर्धनिर्दिष्टे चन्द्राभ्युदये ज्ञाते अवशिष्टानुष्ठयो न
तावत् प्राकृतीभ्योर्निर्वृत्त्याः । निमित्तसत्त्वेन नैमित्तिकस्यापनयस्य
प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । नापि वैकृतीभ्यः । पदार्थकदेशस्या-

विहितत्वेन तच्च देवतान्तरसंयोगाप्रवृत्तेः । यथैव हि फलं न भक्षयेदित्यादिनिषेधा अवयवावयवविधाधारणेन प्रवर्त्तन्ते, एवमप-
नयात्मकोनिषेधोऽपि । यथैव च फलं दद्यादित्यादिविधयोऽव-
यवित्येव प्रवर्त्तन्ते, एवं देवतान्तरसंयोगोऽपि । अतश्च तूष्णीमेवा-
वशिष्टोनिर्वापः । याज्ञिकास्तु पदार्थैकदेशस्थाप्यार्थिकविधिविहित-
त्वमङ्गीकृत्य वैकृतीभ्य एवानुतिष्ठन्ति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ५ ॥

साम्नाय्य ॥ किमियमभ्युदितेष्टिः संनयत एवोतासन्नयतोऽपीति
चिन्तायां, द्रव्योद्देशेन देवतामात्रविधिषचे यद्यपि द्रव्यसाहित्यम-
विवक्षितं, तथाप्युद्देश्यानेकत्वादेवैतत्पक्षापरितोषाद्भावगान्तरविधिपक्षे
च तद्विशेषणयोर्दक्षिणविष्टयोः श्रुताणिष्ठयोश्च साहित्यस्य विव-
क्षितत्वादिधेयसामर्थ्यानुरोधेन सन्नयन्मात्र* विषयत्वमिति प्राप्ते ।

न चेदन्येन श्रिष्टा इति न्यायेनाप्राप्ताविशेषणस्यैव कस्यविशे-
षणविधिविधेयत्वेन द्रव्यसाहित्यस्य तत्तद्भागसाहित्यवशेनैव प्राप्ततया
विशेषणविध्यकल्पनादविवक्षितत्वेनासन्नयतोऽपि अभ्युदितेष्टावधि-
कारः । अतश्चेन्द्राग्रस्थाप्यौषधद्रव्यकलान्मध्यमादिभेदेनाग्नेयवदावृत्तिः ।
तच्चापि सह अपयतीति वचनेनाग्नेयैन्द्राग्रहविषोः सह अपणे
विहितेऽष्टाकपाखलत्वादग्रकपालत्वयोर्विरोधे मुख्यत्वादष्टाकपाल-
त्वैवानुगृहेण तयोऽप्यष्टाकपाखा एव कार्याः । अथवा आद्य एवाष्टा-
कपाल उत्तरौ तु जज्ञ एव चरु ॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥

साम्युत्थाने ॥ यदि सचाय दौक्षितानां साम्युत्तिष्ठेरन्मोममपभञ्ज

* सर्वत्रेत्यमेव पाठः । सन्नयनमात्र,— इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वसोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेर-
न्निति श्रुतम् । तच्च विश्वजिदयं सोमक्रयोत्तरमुत ततः पूर्वमपि
उत्थाने भवेदिति चिन्तायाम् ।

यद्यपि त्यागापरपर्यायं व्युत्थानमात्रं निमित्तं, न तु सामि-
पदवाच्यार्धत्वमपि विशेषणं, नापि सोमक्रयः, तथापि सोम-
विभागस्यापि विश्वजिदङ्गत्वेन विधेयत्वात्पुनराधानवदेव नैमित्तिक-
त्वरूपपर्यालोचनया सोमक्रयोत्तरमेव विधीयते । न हि पूर्वं
सोमोऽस्ति, येन सोमविभागरूपमङ्गमनुष्ठीयेत । न च बौधायनादि-
कल्पपर्यालोचनया पूर्वमपि सोमस्य सत्त्वादिभागोपपत्तिः । विक्रेत-
सोमस्यैव क्रयात्पूर्वमुपकल्पनेन तस्मिन् यजमानस्त्वत्वाभावात् । अतः
सोमक्रयोत्तरमेव व्युत्थाने विश्वजिदिति प्राप्ते ।

नात्र विभागविधिः, संसृष्टद्रव्याणां व्युत्थाने द्रव्यविभागस्यार्थ-
प्राप्तत्वात् । अतएव सोमपदं संसृष्टवस्तुमात्रपरम् । अतश्च सोममप-
भवेत्यस्यानुवादत्वात् विश्वजिन्मात्रं नैमित्तिकं सोमक्रयात्पूर्वमपि
व्युत्थानस्य निमित्तस्य सत्त्वात्कर्तव्यमेव ।

किं च यद्यपि विभागोविधीयते, तथापि तस्यादृष्टविधया
विश्वजित्यारादुपकारकाङ्गत्वञ्चावश्यं क्रीतस्यैव स्वस्यैव वा सोमस्य
विभागः । किं तु लौकिकस्यैव सचासन्नन्विनोयस्य कस्यचित्सोमस्य
प्रत्येकं विभागः । अतश्च तादृशनैमित्तिकस्य पूर्वमपि सम्भवादविशेषः ।
अथ विश्वजिहुणात्कर्मन्तरं स्वर्गार्थविश्वजिदपेक्षया आगूरणविश्व-
जिदपेक्षयाऽपि । तयोस्त्वेतदपेक्षया कर्मन्तरत्वे अभ्यासः प्रकरणा-
न्तरं च प्रमाणं बोध्यम् । एतत्फलज्ञागूरणविश्वजिददेव द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु निमित्तभेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्छास्त्रान्तरन्यायेनेक-
एव विश्वजिदाक्यद्वयेन विधीयत इति नागूरणविश्वजितोऽस्य भेदः ।
प्रवृत्तस्य विश्वजिदुताप्रवृत्तस्येति विचारस्तु एतदचनाभावं ज्ञत्वा
चिन्तयेति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ ७ ॥

दोषा ॥ सोमे एका दौचा तिस्रोदौचेत्येवं बहवोदौचापचाः
श्रुताः । तत्र सोमे द्वादशदौचापचं एव । द्वादशरात्रीर्दीक्षितोभृतिं
वप्नोतेति विहितस्य भृतिपदवाच्यदक्षिणाद्रथार्जनानुकूलयाज्ञा-
रूपस्य भृतिवननस्य पञ्चान्तरेष्वसम्भवात् । अतोऽन्ये पञ्चाविक्रिति-
विधयाः एकं वृणोत इत्यादिवदनुवादा इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वार्षिककाराग्रयस्तु भिन्नप्रदेशस्थत्वेनैकं वृणोत इतिवदर्थ-
वादत्वायोगात्सर्वं एव विधेय इति तावदविवादम् । प्रकरणानु-
रोधाच्च नानेकेषामुत्कर्षकल्पना । तद्वरमेकस्यैव भृतिवननवाक्यस्य
प्राञ्चिकत्वकल्पना । द्वादशरात्रिशब्दोवा दौचापरिमाणमात्रपरः ।

वस्तुतस्तु सञ्चणाऽपौयज्ञ विधौ, दौक्षितकर्तृकभृतिवचनस्यैव
पञ्चप्राप्तस्य प्रयोगमध्ये अत्यन्ताप्राप्तस्यैव वा विधेयत्वात् द्वादशरात्रि-
शब्दस्यानुवादत्वोपपत्तेः । अतो नैतस्य प्राञ्चिकत्वकल्पनाऽपि । दौचा-
पचाणामेव परं ग्रीक्षियववदिकल्पः । अस्तु वा तस्य विधेयत्वेऽपि
सञ्चणा, तथापि न दोष इति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ८ ॥

द्वादशाहस्तु ॥ द्वादशाहे द्वादशरात्रीर्दीक्षितः स्यादिति वाक्येन
यवमयश्चरितिवद्द्वादशदौचाकत्वस्यैव नियमनाच्च विकल्प इति
प्रत्युदाहरणमात्रम् ।

अतएव षट्त्रिंशदग्नौ वा एव षट्द्वादशाह इति शिष्टं प्रपञ्च-

त्यानां द्वादशत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वाद्दीक्षा अपि द्वादशेति गमयति ।
तथाभीर्धत एव दीक्षाभिरिति दीक्षावज्जलं विधाय द्वाभ्यां सोमा-
वद्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृग्द्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां
मज्जागमिति तद्वाक्यशेषे षट्द्विकानुक्रमणमपि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ८ ॥

पौर्णमास्यां ॥ गवामयने, एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य
पत्नी यदेकाष्टका इत्युपक्रम्य आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते
यदेकाष्टकायान्दीक्षन्ते, व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते यदेका-
ष्टकायां दीक्षन्ते, अपो नाभिनन्दन्तोऽवभृथमभ्यवयन्तीत्यनेन तच्च
दोषानभिधाय, चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य
यच्चित्रापूर्णमासः तस्य न काचन निर्या भवतीत्यनेन चैर्चीं स्तुत्वा,
चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन्नेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते
तेनैकाष्टकां न च्छ्वट् कुर्वन्तीति श्रुतम् ।

आर्त्तं दुःखयुक्तं श्रितात्, व्यस्तं अपमपरावृत्त्या*, अपोनाभि-
नन्दन्ति श्रितादेव, निर्या दोषः, च्छ्वट् रिक्तम् । अत्र जर्त्ति-
क्षयवागून्यायेन सर्वमिदमेकं वाक्यमिति तावदविवादम् । अतश्चतु-
रह इत्येव विधिः पयोहोमन्यायेन । तच्च च पौर्णमासीवाक्यशेषे
चैश्याः स्तुतत्वाच्चैश्वेव ।

न च वाक्यशेष एवोपमक्रमोपसंशारयोरेकाष्टकायामाद्युत्तरा-
ष्टमीरूपायाः परामर्शान्तस्थाः क्रयसम्पत्त्याऽनुग्राह्यलोकेषु माथ्येव
याज्येति वाच्यम् । अष्टकाशब्दस्य कर्मविशेषनामतया तत्काश्वलेना-

* पाठोऽयं न समीचीनः । क्षयनपरावृत्त्या, -इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

हृन्मामष्टकाशब्दप्रयोगे हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-
ष्वष्टका इति चतुर्विंशति तदष्टमीषु प्रयोगेण माध्युत्तराष्टमीग्रहण-
एव प्रमाणाभावात् । द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशाष्टका इति श्रुत्यन्तरे
सर्वत्रैव प्रयोगाच्च । अतश्चैव्युत्तराष्टम्या अपि तत्त्वानपायाच्चैव्या-
एव पौर्णमासीपदेन ग्रहणात् तस्याः पुरस्ताच्चतुरशे एकादश्यां
दीचेति प्राप्ते ।

हृद्व्यवहारे एकाष्टकाशब्दस्य माध्युत्तराष्टम्यामेव प्रयोगात्त-
स्याश्च संवत्सरपत्नीत्वेनोपक्रमे स्तुतत्वात् माध्युत्तराष्टमीत्यकर्माङ्ग-
देवतायाश्च, यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम् ।
संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गलीति तन्मन्त्रे संवत्सर-
पत्नीत्वेन सङ्कीर्तनात् । माध्युत्तराष्टम्या एव एकाष्टकालप्रतीतेस्तस्यां
क्रयसम्पत्त्यनुरोधेनोपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वेन च माध्या एव पौर्ण-
मासीपदेनाभिधानात्ततः पुरस्तादेकादश्यां दीचेति सिद्धम् ।

अतएव सर्वोऽप्ययमर्थवाद एवं व्याख्येयः । यद्यपि दोषान्तरा-
भावादेकाष्टकैव दीक्षायां प्रशस्ता, तथाप्यार्त्तत्वव्यस्तत्त्वानभिनन्दकत्व-
रूपदोषत्रयात्तामतिक्रम्यापि चैत्रेणैव नरं प्रशस्ता, माघ्येकादशी तु
तदपेक्षयापि प्रशस्ततरा । एकाष्टकाया द्वादशदीक्षोत्तरत्रयोदश-
दिनरूपायाः क्रयसम्पत्त्याऽनुगृहीतत्वादिति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १० ॥

दीक्षाकाशस्य ॥ सोमे दीक्षितो न जुहोतीत्यादिना पुष्यार्था-
नामग्निहोत्रादीनां क्रत्वङ्गत्वेन पर्युदासः प्रतिषोधो वा दीक्षितस्य
श्रुतः । अवश्ये च कृते दीक्षाशुक्तिः । तद्यदि दैवादिना कारणेन
सम्भ्यातः पूर्वक्रियमाणावश्यस्योत्कर्षस्तदा काशेऽग्निहोत्रं कर्त्तव्यमेव ।

यावत्तं काष्ठं शास्त्रवशेन दीक्षानुवृत्तिः, तावत्काष्ठं न जुहोतीति प्रतिषेधशास्त्रार्थविधारणादिति प्राप्ते ।

कालव्यवहाराणां प्रमाणाभावाद्दौर्लभ्येव निषेधावधिः । तस्यास्या-
निवृत्तत्वाच्च कर्त्तव्यमेवाग्निहोत्रादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ११ ॥

तच्च प्रतिहोमः ॥ दौर्घ्यायां सत्यां सोमाङ्गत्वेन अग्निहोत्रप्रति-
षेधेऽपि अग्निहोत्रवाक्ये दौर्घ्यमित्यस्य कर्त्तृत्वान्न्युतेः काले तद-
करणनिमित्तप्रत्यवायस्यावश्यकत्वान्नत्यरिहारार्थं गौणकाले प्राय-
श्चित्तपूर्वकं कार्यं एवाग्निहोत्रहोमः । दैवापराधकृतदौर्घ्योत्कर्षं तु
सुतरामिति प्राप्ते ।

यावज्जीवादिवाक्ये कालाद्यवच्छिन्नस्य जीवनादेर्निमित्तत्व-
मित्यविवादम् । तेषां च न सायंकालत्वशुचित्वादिना तत्त्वेन
तत्त्वेनावच्छेदकत्वं गौरवात् । अपि तु शब्दतोऽर्थतोवा यो निषिद्धः
कालस्तद्भिन्नकालत्वेन । सायमादिकालविधेर्हि नियमविधित्वात्त-
दितरकालनिवृत्तिरार्थिकी । एवं शुचित्वादिना अशुचिकाल-
निवृत्तिरपि । निषेधोऽपि चात्र न विधेयक्रियाङ्गभूत एव विव-
क्षितोऽपि अविशेषात्,* तस्मिन् सति विधेयक्रियाया अकरणस्य
तवाप्यावश्यकत्वाच्च ।

अतस्य यथैव पञ्चर्थेनापि गोदोहनेनावरुद्धस्य प्रणयनस्य न
समसप्रयोजकत्वं, तस्मिन् सति तस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । अतएव न
तदभावंकृतं वैगुण्यमपि । एवं सोमाङ्गभूतेनापि निषेधेनावरुद्धस्य
दौर्घ्याकालावच्छिन्नजीवनस्य नैमित्तिकानुष्ठापकत्वानुपपत्तेः न

* विवक्षितोऽविशेषात्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

तदकरणे प्रत्यवायादि । अतो ऽपशुकामस्यैव समयेऽधिकारवद-
दौचित्येवाग्निहोत्रादावधिकारो निषेधपक्षेऽपि फलितो भवति ।

यदा तु दौचितो न जुहोतीत्यस्याग्निहोत्रादिविधेकवाक्यतया
पर्युदासत्वमङ्गीक्रियते, तदा स्पष्ट एव दौचित्यस्य तत्तानधिकारः ।
अतश्च मुख्यकालेऽनधिकारात् गौणकाले करणमनाग्रह्यम् । एवं
देवादिनाऽत्रभ्योत्कर्षेऽपि दौचावत्त्वस्य कथमप्यविशेषान्मुख्य-
कालेऽनधिकारस्य तुल्यत्वेन न गौणकाले प्रतिहोमकरणम् ॥

६ ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्रतिषेधश्च* ॥ कृते ऽवश्ये यद्युदवसानीयोत्कर्षो देवादिना
भवेत्तदा काले प्राप्तेऽग्निहोत्रहोम एव कर्त्तव्यः । तदकरणे वा
प्रतिहोमः कार्यः । दौचाया अवश्येनोन्मोषितत्वात् । यत्तु एतया
पुनराधेयसंमतयेद्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनं, तत्प्रकरणान्तर-
न्यायात् सोमाङ्गतयोदवसानीयेऽङ्गतयैव वा कर्मान्तरविधायक-
मिति प्राप्ते ।

निषेधप्रतियोगित्वेनाग्निहोत्रादेरुपस्थितत्वात्तदपेक्षितावधिसम-
र्पकत्वेनाप्युपपत्तौ कर्मान्तरविधायित्वानुपपत्तेर्दौचोन्मोकेऽपि उदव-
सानीयेष्टिप्रतीचाया आवश्यकत्वात्पूर्वदेवानधिकाराच्च प्रति-
होमादिकरणम् । यदा तु दौचा सञ्जाता यस्येति दौचित इति
श्रुत्यर्था वृत्तदौचोत्पत्तिकत्वमेव प्रतिषेधप्रयोजकं रूपमाश्रीयते,
तदा दौचाभावेऽपि सर्वदा निषेधप्रसक्तौ उदवसानीयाया अवधि-
त्वमव्याहृतमेवेति न तदुत्कर्षे प्रतिहोमादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ १२ ॥

* प्रतिषेधाच्च,—इति भाष्यदृष्टः पाठः ।

प्रतिहोमश्चेत् ॥ यदा अवभृथोत्कर्षे प्रतिहोमस्तदा हत्वा
चिन्तया विचार्यते । अग्निहोमसंस्थाने ज्योतिष्टोमेऽवभृथस्य साय-
ङ्कालात्पूर्वमेव कर्त्तव्यत्वेन तदुत्तरं रात्रौ करणे एकस्यैव सायंहोमस्य
दीक्षाविमोकोत्तरं गौणकारे करणम् । आप्रातराहुतेः सायंहोमस्य
गौणकालोवाचनिकः । प्रातर्होमस्य सायंकालावधिवद्गौणकालस्या-
प्यतिक्रमे स्वकालक्रियमाणप्रातर्होमेन सह समस्य होमविधया
तन्त्रेण करणम् । अवभृथोत्कर्षेणानेकहोमकालातिपत्तौ तु सर्वान्
सायंहोमान् प्रातर्होमांश्च पञ्चहोमविधिना समस्य होमविधिना च
स्वकालक्रियमाणहोमेन सह तन्त्रेण कुर्यात् । न चातिपत्तिक्रमेण
होमानां क्रमेणैव करणं शक्नुम् । एकदेशकालकत्वेन समस्य
होमपक्षे होमविधिवैवर्थ्यप्रसङ्गेन चानेकदर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमि-
त्तकपथिहृददेव पृथक् करणानुपपत्तेः ।

अतएव सर्वान् सायं होमान्, सायङ्काले प्रातर्होमांश्च प्रातःकाल-
एव कुर्यादित्यपास्तम् । स्वकालक्रियमाणहोमात् पूर्वमेवातिपन्न-
होमानां कर्त्तव्यत्वात् । एवं षोडशितोचवति क्रतौ तस्य समथा-
श्रुषितकालीनत्वेनावभृथस्य रत्रावेव क्रियमाणत्वात्तस्य द्वितीयदिने
उत्कर्षे प्रातर्होमस्यैव पूर्वोक्तविधयाऽनुष्ठानम् । अनेकहोमकालाति-
पत्तावपि तथैव ।

न च दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमासोपक्रमयोरेव मिलितयोः फल-
साधनत्वं तस्यायुपक्रमयोरेव सायंप्रातर्होमाभ्यासयोरेकफलसाधनत्वस्य
कल्पसूत्रेष्वभिधानात् षोडशिनि सायंहोमे अनधिकारे कथं
प्रातर्होमेऽप्यधिकार इति वाच्यम् । प्रातस्तु षोडशिनीति जैमिनि-

सूचकदशनादेव सायमुपक्रमकालस्य नैयत्याभावप्रतीतेः । अतएव
 कृत्वाचिन्नोद्घाटनेऽपि यद्युदवसानीयाचाराचौ करणं तदा प्रात-
 र्होमानुष्ठानं जैमिनिमते नानुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १४ ॥ ;

‘प्रायश्चित्तं ॥ भिक्षे जुहोतौत्यादिप्रायश्चित्तं नैमित्तिकमपि
 फलापेक्षायां प्रकरणात् क्लृप्तम् । निमित्तमपि भेदनादि न
 लौकिककपालादेः । प्रायश्चित्तसमाख्याबलेन क्लृप्तभूतकपालादि-
 भेदमनिमित्तवैगुण्यपरिहार्थत्वस्यैव कल्पनेन स्वतन्त्रादुष्टकल्पने
 गौरवात् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १५ ॥

व्यापन्नस्य ॥ व्यापन्नमप्यु प्रहरतीति वाक्ये श्रुतस्य व्यापन्न-
 शब्दस्य यदार्थाणामभोज्यं केशकीटावपन्नादि तदर्थः, तदैव तेषां
 प्रयोगादिति शिष्यहितार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १६ ॥

विभागश्रुतेः ॥ ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानात् प्राक् वहिष्यव-
 मानार्थं तद्देशं कच्छं धत्वा प्रसर्पतां उद्गातृप्रतिहर्तृप्रस्तोतृणां मध्ये
 यद्युद्गाताऽपिच्छन्त्याददक्षिणं तं यज्ञमिद्धा तेन पुनर्यजेत तत्र
 तद्दद्यात् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्याद्यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदसन्दद्याद्यदि
 प्रस्तोता ब्रह्मणे वरं दद्यादित्यादिना तत्तत्कर्तृकापच्छेदे निमित्ते
 प्रायश्चित्तं श्रुतम् । तत्रापच्छेदोनाम विभागरूपं फलमेव, यदि वा
 तज्जनकक्रिया, सर्वथा तज्जनकक्रियाकर्तृत्वादेवात्र तत्कर्तृत्वव्यवहारः ।
 तस्यां चान्यतरक्रियाजन्ये उभयक्रियाजन्ये च विभागे एकैकस्यापि
 प्रत्येकमस्यैव कर्तृत्वमिति उद्गातृमात्रनिष्ठक्रियाजन्यविभाग इव
 उभयनिष्ठक्रियाजन्यविभागेऽपि उद्गातृकर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्भवत्येव
 तत्रापि प्रायश्चित्तमित्युत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥ ६ ॥ ६ ॥ १७ ॥

तत्र विप्रतिषेधात् ॥ यौगपद्ये प्रायश्चित्तद्वयमविरोधोत्सुसुख्ये-
नैव । प्रतिहर्षपञ्चेदनिमित्तं हि सर्वस्वदानं उद्गात्रपञ्चेदनिमित्ते
पुनः प्रयोगेऽपि शक्यत एव कर्तुम् । अथ वा दक्षिणोत्कर्षविशिष्ट-
पुनःप्रयोगमात्रं तन्नैमित्तिकं न पुनरदाक्षिणमपि । तस्यार्थप्राप्त-
नानुवाद्यत्वात् । अतः पूर्वप्रयोगेऽपि सर्वस्वदाने न कश्चिद्विरोध-
इति प्राप्ते ।

. न तावत् पूर्वप्रयोगे एव सर्वस्वदानं असंत्यज्यदाक्षिण्यस्य
नैमित्तिकत्वे दक्षिणोत्कर्षस्यैव पूर्वप्रयोगे सर्वस्वदानेऽनुपपत्तेः । नापि
पुनः प्रयोगे सर्वस्वदानम् । प्रतिहर्षपञ्चेदवति प्रयोग एव तदि-
धानात् । अन्यथा एकस्मिन् प्रयोगे प्रतिहर्षपञ्चेदे क्रतोस्तदत्वा-
विशेषादुत्तरसर्वप्रयोगेषु सर्वस्वापत्तिः । निमित्तवति प्रयोगे नैमि-
त्तिकस्य दैवादकरणे प्रयोगान्तरेऽपि तदापत्तिः । अतो विरोधाद-
दाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्ययोर्विकल्प एव । पुनः प्रयोगमात्रं परमविरो-
धाद्भवत्येव । तेनापि विकल्पं केचिदिच्छन्ति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १ ८ ॥

पौर्वापर्यं ॥ यदा क्रमेण निमित्तद्वयसन्निपातस्तत्रासञ्जातविरो-
धित्वादाद्यनिमित्तकमेव नैमित्तिकम् । अथ वा नात्र शास्त्रद्वयस्य
सामान्यविशेषादिरूपतया बलावशं, नापि प्रमाणतदभावरूपतया ।
उभयोरपि समतयैव प्रमाणत्वात् । अनुष्ठानवेलायां पौर्वापर्यन्तु न
शास्त्रार्थावधानायुक्तम् । अतो विकल्प एवेति प्राप्ते ।

यथैव नित्यं द्वादशशतं नैमित्तिकेन सर्वस्वेन बाध्यते, परत्वात् ।
तद्वत्त्वेन च द्वादशशतविधेर्निमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पनम् । तथैव
परस्वाभि नैमित्तिकत्वेन पूर्वस्य नैमित्तिकस्यापि परत्वाविशेषादेव

बाधः । पूर्वनैमित्तिकविधेः परनिमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पना, तददेव चानुष्ठानकालीनमेव, पौर्वापर्यं शास्त्रार्थविधारणवेलायां पूर्वमालोच्य व्यवस्थितविषयत्वकल्पनेति न कश्चिद्विरोधः । ;

न च सञ्ज्ञातविरोधित्वेनेह परविज्ञानस्यानुत्पत्तिः । ज्ञापक-प्रमाणस्य क्लृप्तत्वेन तदयोगात् । न ह्युत्तरं, प्रमाणं पूर्वप्रमाणेनैक-वाक्यतया स्वार्थबोधजनकम् । येन तदुपजीवित्वेन तदानुगुणेन वर्तते । अत उत्तरमेव निरपेक्षतयोत्पद्यमानं पूर्वप्रमाणस्य पर-निमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांशे मिथ्यात्वं कल्पयति ।

न च पूर्वमेव विज्ञानं परप्रमाणस्य पूर्वनिमित्तवत्प्रयोगविषय-त्वांशे मिथ्यात्वं किमिति न कल्पयेत् । न ह्यत्र नित्यापेक्षया नैमित्तिक इव निरवकाशत्वमस्ति । उभयोरप्येकैकनिमित्तकप्रयोगे सावकाशत्वादिति वाच्यम् । पूर्वनिमित्तोपनिपातवेलायां परप्रमाण-जन्यज्ञानस्य नियमेनोपस्थित्यभावेन धर्मिज्ञानाभावात्तद्गतस्य पूर्व-निमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांशे मिथ्यात्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । परनिमित्तोपनिपातवेलायां पूर्वविज्ञानस्य चिकीर्षितविषयत्वेन पुरःस्फूर्तिकत्वाद्धर्मिज्ञानसत्त्वेन तद्गतमिथ्यात्वकल्पने न किञ्चिदाध-कम् । यदि तु परनिमित्तोपनिपातोत्तरमेव पूर्वैव मिथ्यात्व-कल्पनमित्याशङ्कते, तथापि यदा परनिमित्तोपनिपातोत्तरं पूर्व-प्रमाणविस्मरणं तदाऽनेनोत्तरस्य मिथ्यात्वकल्पनानुपपत्तेरवश्यम्भवन्मते पूर्वप्रमाणविस्मरणं कल्प्यम् । सम्भते तु यदा देववशात् पूर्वप्रमाण-विस्मरणं, तदा तस्य मिथ्यात्वकल्पनेऽपि विस्मरणे परनैमित्तिकसौ-चानुष्ठानाच्च किञ्चित्कल्प्यम् ।

तथा चाद्यमत्र क्रमः । परनिमित्तोपनिपाते नैमित्तिकवाक्यार्थ-
ज्ञानं, ततः पूर्वविज्ञानस्मरणं, ततः परविज्ञानस्य तेन सह विरोध-
ज्ञानं, ततस्तेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकेन विनश्यदवस्थेन चतुर्थक्षणे पूर्वज्ञानस्य
भ्रान्तिलक्षणा, विरोधज्ञानद्वारा तदुत्तरं वा परनैमित्तिक-
वाक्यार्थस्मरणकल्पनेति न विरोधः । अतः सिद्धं परेण पूर्वस्य
बाध इति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १८ ॥

यद्युद्गाता ॥ क्लेशेऽपि यद्युद्गातुरपच्छेदो जघन्यस्तदा तस्मिन्निमित्त-
पुनःप्रयोगे सर्वस्वमेव देयं, न तु द्वादशग्रतम् । परनिमित्तपा-
तात्पूर्वं तस्यैव देयत्वेन प्रसक्तत्वात् । तच्च यद्वादिष्यतेन यत्पूर्वप्रयोगे
परनिमित्तपातात्पूर्वं देयत्वेन प्रसक्तं, तस्यैव दक्षिणत्वेन विधानात् ।
द्वादशग्रतस्य पूर्वनिमित्तेनैव बाधितत्वेन देयतयाऽप्रसक्तः ।

अतश्च यद्यपि सर्वस्वमप्यदाक्षिणेन दक्षिणोत्कर्षेणैव वा पूर्वप्रयोगे
वस्तुतो बाधितमेव, तथापि परनिमित्तपातात्पूर्वं बाधज्ञानाभावा-
द्देयत्वेन प्रसक्तेर्न काचित् क्षतिः । यदा तु प्रतिवर्त्तपच्छेदो जघन्य-
स्तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं देयं, न तु पूर्वापच्छेदनिमित्तकः पुनः
प्रयोगः कार्यः । न च सर्वस्वदानेनादाक्षिणस्यैव विरोधात्तद्बाधेऽपि
पुनःप्रयोगबाधे प्रमाणाभावः । अदाक्षिणपुनःप्रयोगयोः समुचितयो-
रेव नैमित्तिकत्वेन एकाभावे इतरस्यानुपपत्तेः । अतश्च यथैव
पत्न्याः स्मरणमभावात्केशानामपि न वपनं साहित्यस्य विवक्षित-
त्वात्तथैवादाक्षिणाभावे पुनःप्रयोगस्याप्यभावः ।

यद्यपि च दक्षिणोत्कर्षस्य पुनःप्रयोगाङ्गतया विधानस्यावश्यक-
त्वादेव पूर्वप्रयोगे अदाक्षिणस्यार्थप्राप्तत्वाददक्षिणन्तमित्यस्यानुवाद-

त्वमुच्यते । तथापि पाक्षिकानुवादभियैवादाक्षिण्यलोपे पुनःप्रयोग-
लोप इति दृष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु सोममपभज्येतिवत् पाक्षिकानुवादत्वेऽपि पुनःप्रयोग-
लोपे प्रमाणाभावः । न च तस्य संसृष्टद्रव्यमात्रोपक्षणत्वाच्च पाक्षि-
कानुवादत्वमिति वाच्यम् । संसृष्टद्रव्यमात्रेऽपि विश्वजित आवश्यक-
त्वेन पाक्षिकानुवादत्वानिवारणात् ।

वस्तुतस्तु नायमनुवादः । तच्च तद्व्यादित्यनेन पूर्वप्रयोगे
दातव्यदक्षिणायाः पुनःप्रयोगाङ्गतया विधानेऽपि पूर्वप्रयोगाङ्गभूत-
कर्त्तानित्यर्थं तस्मिन्नपि तस्या आवश्यकत्वेनादाक्षिण्यप्राप्त्यभावात् ।
न चैवं पुनःप्रयोगस्य जोतिष्टोमत्वादेव द्वादशग्रन्थादिरूपदक्षिणा-
प्राप्त्युपपत्तेः तच्च तद्व्यादित्यस्य वेद्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य पूर्वप्रयोगे
एकविंशत्येत्यादिपक्षकरणेन पुनःप्रयोगे द्वादशग्रन्थादेरपि प्राप्यापत्तौ
तन्निवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । उद्गातुर्जघन्यत्वे सर्ववेदसंप्राप्त्यर्थत्वाच्च ।

न चैवं केशश्मश्रुत्यायेन पुनःप्रयोगबाधः । तच्च द्वन्द्वेन साहित्य-
स्योपादेय-केशश्मश्रुतत्वेनोक्तत्वात् साहित्यावच्छिन्नस्यैव क्रियाङ्गत्वेन
प्रत्येकं तदङ्गत्वाभावात् । प्रकृते त्वरूपैकहायन्योरिवापनयदेव-
तान्तरसंयोगयोरिव च प्रत्येकमेव क्रियान्वयादेकवाक्योपादानादिना
पश्चात् साहित्यावगमेऽपि नैकलोपे परस्य लोपः । न ह्यारुण्यासम्भवे
एकहायनीलोपः, उपांशुयाजे देवतान्तरसंयोगाभावे चापनय इष्टः ।
प्रतिवर्त्तुः परत्वे पूर्वप्रयोगे सर्वस्वं दत्त्वा पुनःप्रयोगेऽपि तद्वेद्यमिति
सिद्धम् ।

यदा त्वाद्यप्रयोगे उद्गाहमात्रापच्छेदसन्निमित्तकद्वितीयप्रयोगे

च प्रतिहर्षपक्षेदक्षदा तत्रैव सर्वस्वमेव देयम् । नैमित्तिकत्वेन
नित्यदक्षिणाबाधकत्वात् । न च पुनःप्रयोगस्य प्रायश्चित्ततया
पूर्वप्रयोगाङ्गत्वान्न तद्दद्यादित्यनेन च पूर्वप्रयोगाङ्गभूतदक्षिणाया-
एतेनैतत्प्रयोगवृत्तित्वमात्रविधानादङ्गगुणविरोधन्यायेनाङ्गभूतपुनः -
प्रयोगाङ्गसर्वस्वदक्षिणाबाधेन प्रधानभूतपूर्वप्रयोगाङ्गदक्षिणाया एव
देयत्वमुचितमिति वाच्यम् । अपूर्वविधिलाददृष्टार्थत्वादिदोषप्रसङ्गे-
नोत्तरप्रयोगवृत्तिर्दक्षिणायाः पूर्वप्रयोगाङ्गत्वानुपपत्तेः । अतस्तस्यापि
पुनःप्रयोगाङ्गत्वात्परेण नैमित्तिकेन पूर्वस्य बाधात् सर्वस्वमेव
देयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ २० ॥

* अहर्गणे ॥ द्वादशाहपक्षे यद्येकस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि
उद्गातुरपक्षेदो भवति, तदा हस्तस्यहर्गणस्यावृत्तिः । सुत्यागणस्यैव
द्वादशाहपदवाच्यत्वेन फलसाधनत्वान्नैव प्रायश्चित्तादिरूपाङ्ग-
वाहित्वात् । अस्तु वोत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकं करणत्वावगमाद् द्वाद-
शाहपदेनापि च समुदायिनामेवोक्तेः प्रत्येकमेव फलं प्रति
करणत्वम् । एकपदोपादानाच्च करणानां समुच्चयः । अतस्याङ्ग-
वाहित्वमपि प्रत्येकमेव । तथापि यत् क्रतुसम्बन्धुद्गाताऽपश्चिन्धान्तेन
क्रतुना यजेतेत्यर्थावगमादुद्गातुस्य एकस्यैव सर्वसाधारणत्वेन सर्वा-
वृत्तिरिति प्राप्ते ।

नोद्गातुः क्रतुसम्बन्धो विवक्ष्यते, अपि त्वावश्यकत्वाच्चत्क्रतु-
सम्बन्धिविधिव्यवर्मानार्थं प्रसर्पणमुद्गाताऽपश्चिन्धान्तेन* क्रतुना यजे-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रसर्पण उद्गाताऽपश्चिन्धान्तेन, -इति भवितु-
मुचितम् ।

सैत्थर्यावगतेस्तस्य च प्रतिसुत्थं भेदेन तत्सुत्याया एवावृत्तिः ।
 तत्सुत्याया अपि च तत्सुत्याव्यवहितोत्तरमेवावृत्तिः । याज्ञपूर्वसुत्या-
 करणव्यतिरेकेणोत्तरसुत्यायामनधिकारात् । अतएव पूर्वज्ञानामप्यत्र
 नावृत्तिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ २९ ॥ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

षष्ठः पादः ।

—•••••—

सञ्चिपाते ॥ दर्शपूर्णमासादौ कल्पभेदः श्रुतः, वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामित्यादिना । अत्र हि तनूनपातं यजतीत्यनेन एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तनामधेयमङ्गीकृत्य विहितस्य द्वितीयप्रयाजस्य क्रमेण शाखाभेदेन समाह्वातयोर्नाराशंस-तनूपाङ्गमन्त्रयोरव्यवस्थया विकल्पेन द्वितीयप्रयाजसंबन्धित्वेन प्राप्तयोर्वासिष्ठसंबन्धमात्रं नाराशंसस्य क्रियते । अतएव नाराशंस इति तद्धितो द्वितीयप्रयाजपदश्चानुवादः । ततश्च परिशेषादेव तनूनपाङ्गमन्त्रे अन्यसम्बन्धसिद्धेस्तनूनपादन्येषामित्यपि षोडशुत्तर इति वदनुवाद एव ।

न च नाराशंसमन्त्रस्य पशुप्रकरणे पाठेऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठाभाव इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् । पशुप्रकरणे आप्रीसूक्ते वैकृतनाराशंसमन्त्रपाठेऽपि नाराशंसोऽग्न आज्यस्य वेत्तित्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठात् । अतएवाश्वत्थानादिभिरपि तत्रैव स पठितः । यत्तु नाराशंसवाक्ये द्वितीयत्वादिविशिष्टप्रयाजान्तरविधिरस्य च वासिष्ठसम्बन्धित्वेन विधानादन्येषामभाव इति । तच्च । तथा सति समिष्टागोत्तरत्वरूपद्वितीयत्वस्य नाराशंसशब्दे विधानेऽपि वासिष्ठानां तनूनपाद्यागवाधे प्रमाणाभावाच्चनाराशंसोत्तरं तत्प्रकरणापत्तेः ।

न हि द्वितीयपदेन तत्कार्यकारित्वेन नाराग्रंसविधिः, येन तेषान्तनूनपादाधः शङ्कोत । तथात्वे सिद्धान्ते वासिष्ठानामप्युद्देश्यत्वेन वाक्यभेदापत्तेः ।

न च तनूनपादन्येषामित्यनेनान्येषामेव तनूनपादविधानार्थासिष्ठानां तद्वाधोपपत्तिः । तस्मैकवाक्यत्वेनोपपत्तौ वाक्यभेदाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । विशिष्टविधिकर्मान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । अतः पूर्वोक्तप्रकारेण मन्त्रस्यैव वासिष्ठसंबन्धविधानेन कल्पभेदोपपादनीयः । स च दीक्षणीयादिद्वाराऽनेककर्तृकेषु सत्रादिषु प्राप्तः । अतः सत्रादौ भिन्नकल्पानामप्यधिकारः उत समानकल्पानामेवेति चिन्तायाम् ।

अविशेषाङ्गिन्नकल्पानामपि । न चैककल्पकरणेऽन्येषां वैगुण्यप्रसङ्गः । वासिष्ठानामित्यत्र मन्त्रस्य शुद्धवासिष्ठार्थत्वविधाने प्रकरणवाधाद्यापत्तेः, क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे च परिसङ्ख्यापत्तेर्वासिष्ठत्वस्य नराग्रंसमन्त्रे हौत्रे वैश्वामित्रविधानात् साक्षात्कर्तरि परिच्छेदकत्वेन विधानाद्योगेऽपि प्रयोजककर्तृभूतयजमानपरिच्छेदकत्वेन वासिष्ठत्वविध्युपपत्तेः । सत्रादावौदुम्बरौसम्मानवदेकवासिष्ठकर्तृकत्वेऽप्यन्येषां वैगुण्यानापत्तेः । अतोभिन्नकल्पानामप्यधिकार इति प्राप्ते ।

विकल्पेन प्राप्तयोर्नियमार्थत्वेन वाक्यसार्थक्योपपत्तौ नियतप्राप्तावासिष्ठव्यावृत्तिरूपपरिसङ्ख्याफलकत्वाद्योगादासिष्ठोद्देशेनैव प्रमाणात्तरवशादासिष्ठाभिलषितफलसाधनीभूतदर्शपूर्णमासीङ्गभूतद्वितीयप्रयोजद्वारा नराग्रंसमन्त्रविनियोगविधिः । अतश्च नराग्रंसमन्त्रस्यावासिष्ठेषु विनियोगाभावादेव निवृत्तिरिति न तत्परिसङ्ख्यायावाक्य-

प्रवृत्तिफलत्वम् । अतश्च भिन्नकल्पानामधिकारे' एकाङ्गभूतमन्त्रपाठे
इतरेषां फलानुपत्तेः समानकल्पानामेवाधिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ १ ॥

वचनान्तु ॥ एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता-
मित्यत्रापि न भिन्नकल्पयोरधिकारः । इन्द्रस्य युगपदधिकरण-
वचनत्वेन पदद्वयेऽपि लक्षणावृत्तत्वात् । तदनङ्गीकारेऽपि वा
'साहित्यबोधार्थं पदद्वये लक्षणाया आवश्यकत्वाच्च । अन्यथा देवता-
त्वादेर्व्यामज्यवृत्तिर्विनाप्युपपत्तेः । अतस्तत्पुरुष एवायम्नदुत्तरश्चैकशेषः ।
अतश्च समासादुत्पन्नं द्विवचनन्तर्दर्थस्यैव द्वित्वमाह । तस्माद्राजद्वय-
सम्बन्धिनौ द्वौ पुरोहितौ समानकल्पावेव यजेयातामित्याद्यः पक्षः ।

द्विवचनस्य विशेष्यान्वयित्वव्युपपत्तेः सङ्ख्याधिकरणे व्युत्पादित-
त्वात् एकस्यानेकस्य वा राज्ञो द्वौ पुरोहितावित्यपरः ।

अथ वैकशेषङ्गत्वैव तत्पुरुषः कार्यः । इतरथा पदद्वयावृत्ति-
प्रसङ्गात् । राजपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अत एकस्यैव राज्ञो द्वौ
पुरोहितावित्यन्यः ।

पूर्वपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् पुरोहितं वृणीत इत्युपादेय-
दशायामेकस्यैव विवक्षितत्वेनेकराज्ञः पुरोहितद्वयाभावाच्च कर्मधारय-
एवायमिति प्राप्ते ।

ब्राह्मणानामेव पौरोहित्यश्रवणात् कर्मधारयानुपपत्तेर्द्व-
एवायम् । न च तत्र पदद्वये लक्षणा, युगपदधिकरणवचनत्वस्य
निराकृतत्वात् । 'साहित्यप्रतीतेरानुमानिकत्वेनाप्युपपत्तौ लक्षणायां
प्रमाणाभावात् । समाहारे परं एकत्वान्वयार्थं पदद्वयेऽपि समुदाय-
लक्षणेति विशेषः ।

वस्तुतस्तु इतरेतरद्वन्द्वेऽपि व्याप्यभावेन साहित्यप्रतीतेरानुमानिकत्वायोगादवश्यं प्रतीयमानस्य तस्य यद्यपि साक्ष्यणिक्त्वमावश्यकमेव, तथापि तल्लक्षणाया एकग्रेषेऽपि समानत्वेन सर्वपक्षेष्वावश्यकत्वात् पूर्वोक्तयुक्ता द्वन्द्वलोपपत्तिः । अतस्तु राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नकल्पयोरप्यधिकारः । पुरोहितोऽपि च तस्यैव राज्ञः । पुरोहितत्वस्य ससम्बन्धिकत्वेन राजप्रतियोगिकत्वावश्यभावे ऐहिकस्यैकराज्यप्रतियोगिकत्वरूपसायुज्यफलकत्वस्यान्यत्रानुपपत्तेः । अस्तु वाऽन्यस्यापि ।

भिन्नकल्पत्वं च यद्यपि न नराग्रसमन्वे, राज्ञोऽनुरोधेन पुरोहितस्यापि नराग्रससमानकल्पस्यैव सम्भवेन तादृशयोरेव तयोरधिकारोपपत्तेः । तथापि सोमफलचमसरूपभिन्नकल्पयोदयधिकारः । तत्रापि न विकल्पः । राज्ञः प्राथमिकत्वाभििमित्तत्वाच्च तन्मैमिप्तिक्तेन सोमस्य बाधात् ॥ ६ ॥ ६ ॥ २ ॥

सचाणि ॥ सचे ये यजमानास्त ऋत्विज इति श्रुतम् । तत्र न तावद्यजमानानां ऋतुयजनकर्तृत्वरूपऋत्विक्त्वमादाय द्वयोः प्रथमान्तयोः समानाधिकरण्येनान्वयः । स्वामिसप्तदशा इति न्यायेन प्राप्ततया वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अतोऽत्र ऋत्विक्पदं परिक्रयक्रीतर्त्विक्पदम् । तेनापि च न यजमानपदस्य यागकर्तृभिन्नाः* इत्येवं समानाधिकरण्येनान्वयः । स्वात्मनि परिक्रयासम्भवेन बाधात् । न च ऋत्विक्पदेन प्रकृतौ वस्तुतोये परिक्रयक्रीतास्तत्कार्यकर्तृन्निभाय तेन सह यजमानपदस्याभेदान्वयः । सुबन्तयोः परस्परान्वयस्या-

* यागकर्तृभिन्नाः इति भवितुमुचितम् ।

व्युत्पन्नत्वात् । विशिष्टकर्तृलक्षणाऽपेक्षया तत्कार्यलक्षणाया एव
अलिकूपदे न्याय्यत्वाच्च ।

अतो यो होता सोऽध्वर्युरितिवज्जघन्ये अलिकूपदे एव तत्कार्यं
लक्षयित्वा यजमानसंस्कारार्थत्वेन तद्विधीयते । यच्छब्दप्राथम्याभ्यां
यजमानस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतिः । अतएव फलमुखत्वाद्प्राकृतकार्यकल्प-
नाऽपि न दोषः । एवं च अद्विकामत्वाविशेषाच्चयाणामपि
वर्णानामालिङ्ग्यसंस्कार्यत्वावगतेस्त्वयाणामपि सत्त्वेऽधिकारः । अतएव
द्वादशाहे बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्येत्यादि लिङ्गमपि सङ्गच्छते । एवं च
यजमानसंस्कारकैरेव अलिकूपदार्थैः प्राकृतकतूपकारस्यापि सिद्धेः
न तदर्थं परिक्रयादिभिः अतिगन्तरसम्पादनमित्यपि द्रष्टव्यमिति
प्राप्ते ।

ज्ञापकसत्त्वे व्यवहितान्वयकल्पनया शाब्दबोधस्य लोके दृष्ट-
त्वादिहापूर्वविधित्वादिष्टरूपाप्राकृतकल्पनादिदोषमिथा यच्छब्दस्य
व्यवहितान्वयेन स्वरूपप्राप्तिमात्रसूचनेन वा अलिकूपदार्थस्यैवोद्देश्यत्व-
मङ्गीकृत्य यजमानाः कर्तारोविधीयन्ते । न चैतावताऽनर्लिङ्गकर्तृकत्वं
शङ्क्यं, यजमानानामपि अलिकूपस्य साधितत्वात् । वरणादिविधुञ्जीतं
यजमानभिन्नत्वं परमतिदेशप्राप्तमुपदेशेन बाध्यते । न त्वेवावता-
ऽब्राह्मणकर्तृकत्वमपीति तदनुग्रहाय ब्राह्मणानामेवाधिकारः ।
बार्हद्गिरादिदर्शनन्वहीनाभिप्रायेण ॥ ६ ॥ ६ ॥ ३ ॥

वासिष्ठानां ॥ प्रकृतौ वासिष्ठो ब्रह्मा वैश्वामित्रोहोत्रेति ब्रह्म-
त्वाद्युद्देशेन वासिष्ठादिविधानात्तथोक्तं विरुद्धकल्पत्वात्सत्त्वे विकल्प-
इति प्राप्ते ।

य एव कश्चित् सोमभागानधीयते* स एव वासिष्ठ इत्यर्पवादेन
स्नेनपदस्येव विधिस्थवांसिष्ठपदस्य लक्षणया सोमभागान्धेहमाचपर-
त्वावसावाच्छ्रुत्यार्थविध्यभावेन वैश्वामित्रसमानकर्त्तृत्वानामेवाधिकारः ।

भाष्ये तु य एव कश्चित् सोमभागानधीयते स एव ब्रह्मा
भवेदिति वाक्यमुदाहृत्य तस्य विधिसाङ्गीकारेण वासिष्ठो ब्रह्मेत्यस्य
तदर्थवादत्वाच्छ्रुत्यार्थविध्यभाव इत्युक्तम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ४ ॥

विशारस्य ॥ सारस्वतसचे, पररथैर्वा एते स्वर्गं लोकं यन्ति ये
अनाहिताग्नेयः सचमासत इति विधौ सचसहस्य प्रकरणेन सङ्कोचे
प्रमाणाभावात् सर्वसचेष्वपि अनाहिताग्नीनामपि आहिताग्नि-
सहितानामधिकार इति मन्यते ।

अत एव सारस्वतसचवदेवेतरसर्वसचव्यतिरिक्तविषयमेवाधान-
गतात्मनेपदम् । इष्टिसोमोत्तरकाशता तु क्लृप्त्वादेकं कश्चित्तादृशं
इष्टिसोमकर्त्तारमपेक्ष्योपपन्नैव । न हि तचेष्टिसोमसमानकर्त्तृकत्वमपि
विधीयते वाक्यभेदप्रसङ्गादिति प्राप्ते ।

एकपदोपादानेन वाक्यभेदाभावादिष्टिसोमसमानकर्त्तृकत्वाव-
गतेस्तत्र आधानगतात्मनेपदानुरोधादाहिताग्निमाचकर्त्तृकत्वावगतेः
सारस्वतसचे प्रकरणस्यविधिवाक्येन ,स ब्रौह्मादिवत्तत्त्वैवानाहि-
ताग्नेरभ्यनुष्ठानादात्मनेपदानुरोधेनैवेतरंसचेषु आहिताग्नीनामेवा-
धिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ५ ॥

जुहादीनां ॥ जुहादिव्यात्मनेपदाश्रवणादौदुम्बरीसंमाणवहुण-
त्वाच्च यस्य कस्य चिद्यजमानस्य पात्रेरपि सचेऽधिकार इति प्राप्ते ।

* अधीयते इति समीचीनं प्रतिभाति ।

यस्यैव पाचैरुपक्रान्तः प्रयोगस्तस्यैव यजमानस्य सचप्रयोगमध्ये कदाचिन्मरणे यदि तत्पाचैस्तस्य दाहः तदा सचवैगुण्यम् । यदि न दाहस्तदा आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपाचैश्च दक्षिणे हस्ते जुह्व-
मासादयतीत्यादिना विहितस्य पात्रप्रतिपत्तिपूर्वकस्य पात्रगुणक-
दाहस्य लोपप्रसङ्गः । अतः साधारणान्यन्यानि पात्राण्युत्पाद्य
“सचेऽधिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥”

पुरुषकल्पे ॥ “यासु विकृतिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति श्रुतं, तासु वैश्वस्यैवाधिकारः । प्रकृतौ सप्तदश वैश्वस्येत्यनेन तत्तद्विकृतिष्वसप्तदशानुवादेन वैश्वस्य कर्तृत्वेन विधानात् । वैश्वोद्देशेनापूर्वसप्तदशविधौ पांचदशवाधापत्तेः । वासिष्ठानामित्यत्र तु व्यवस्यार्थत्वात्तथाऽङ्गीकरणमिति विशेषः । अतश्च वैश्वकर्तृक-
सप्तदशानुरोधेन तस्यैव तास्यधिकार इति प्राप्ते ।

सामिधेनीसाधनीभूतसप्तदशोद्देशे विशिष्टोद्देशापत्तेः, सप्तदश-
मात्रोद्देशे च विकृत्यपूर्वसाधनीभूतसामिधेनीनामेव विशिष्योप-
स्थापकाभावेनानुवादायोगात् यूपसप्तदशादावपि विधानापत्तेः,
प्रकरणानुपहाच्च वैश्वोद्देशेनैव तदधिकारकदर्शपूर्णमाससम्बन्धि-
सामिधेनीवृत्तित्वसम्बन्धेन सप्तदशं विधीयते । अर्थाच्च वैश्वस्य
निमित्तत्वं विकृतौ चानैमिन्निकार्थं पुनः अवष्टमिति सर्वाधि-
कारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य षष्ठः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमः पादः ।

स्वदाने ॥ विश्वजिति सर्वस्वन्ददातीति श्रुतम् । तत्र पित्रा-
दौनामपि ज्ञातित्वेन स्वशब्दवाच्यत्वाद्भूतवदेव दानम् । न च
पित्रादिषु यथेष्टविनियोज्यत्वरूपस्वत्वस्य, स्वामी रिव्यक्त्यसंविभाग-
परिग्रहाधिगमेऽप्यित्यादिस्वत्वहेतुभावेनासम्भवात्पितृत्वाद्यतिरेकेणा-
त्मैयत्वाभावात्स्वत्वत्यागघटितददातिकर्मत्वानुपपत्तिः । कन्यापुत्र-
दानादेरपि स्मृतिषूक्तत्वेन तत्रापि स्वत्वाङ्गीकारात् । अस्तु वा
तदनुरोधेन परस्वत्वापादानमेव दानपदार्थ इति प्राप्ते ।

परविधेयौकरणमात्रेण लोके दानशब्दप्रयोगाभावात्स्वत्वत्याग-
पूर्वकपरस्वत्वापादानमेव दानपदार्थः । न च पित्रादौ स्वत्वे प्रमाण-
मस्ति । स्वत्वहेतुनामभावात् । कन्याद्रानादौ ददातेर्गौणत्वात् । न
चेह तदाश्रयणं युक्तं, स्वशब्दस्य स्वत्वाश्रयीभूतधनपरत्वेनाश्रयपपत्तेः ।
किञ्चायं स्वशब्दः प्रत्येकशक्तैवात्मैयज्ञातिधनेषु वर्तते । सर्वानु-
गतैकशक्ततावच्छेदकाभावात् । अतस्त्रैकस्मिन्प्रयोगे एकस्वैवार्थस्य
प्राप्तत्वाद्ददात्यनुरोधेन धनस्यैव ग्रहणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ १ ॥ .

न भूमिः ॥ येयं महापृथिवी तस्याः सार्वभौमधनत्वान्तेन
दानमिति प्राप्ते ।

सर्वमौमस्यापि न तस्यां स्वत्वम् । जयस्यापि शुचुस्वामिकधन-
चेचादिविषय एव स्वलोत्पादकत्वात् । महाप्रथित्यां तु राज्यमाचा-
धिकारस्यैव जयेन सम्पादनात् ।^१ राज्यं हि स्वविषयपरिपालनं
कण्टकोद्धरणरूपम् । तन्निमित्तकं च तस्य कर्षकेभ्यः करादानं
दण्डेभ्यश्च दण्डादानमित्येतावन्मात्रम् । न चेतावता तस्यां स्वत्वम् ।
तथात्वे वनगतवृणकांष्ठादावपि स्वत्वापत्तौ तत्र स्वलोत्पादकपरि-
क्रयविधिविरोधापत्तेः । तद्विषयस्य प्रजादिगृहादिष्वपि स्वत्वापत्तेश्च ।
तस्मान्नामौ देया माण्डलिकेनपि मण्डलम् । परिक्रयादिलभ्यं
गृहचेचादिकं तु देयमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ २ ॥

* अकार्यत्वात् ॥ अश्वादयः केशरिणोऽपि न सर्वस्वे देयाः । न
केशरिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति तेषां पर्युदासात् ।
यद्यपि चानारभ्याधीतेनानेन रागतः प्राप्तस्यैव मित्रादिभ्योऽश्वदानस्य,
यथा* आद्वे दक्षिणां ददातीत्यादावनियमेन विहितस्यापि
चाश्वविषये ऐच्छिकस्य दानस्य प्रतिषेध एव क्रियते, तथापि
विश्वजित्प्रकरणस्येनानेन पर्युदास एव । सर्वस्वपदेन नियमत एव
सर्वदानस्य विहितत्वेनाश्वांग्रेऽपि तत्प्रवृत्तेर्वैधतया निषेधपक्षे विकल्प-
स्यापरिहार्यत्वात् । आवश्यकी चेयं वाक्यद्वयकल्पना । इतरथा-
ऽश्वप्रतिग्रहेष्वधिकरणादौ लौकिकाश्वदाननिषेधकथनानुपपत्तेः ।
नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति पुरुषार्थः प्रतिषेधो दानलक्षण्या वा
पर्युदास इत्यप्यवधेयम् ।

वस्तुतस्तु प्राप्तस्यैव नैमित्तिकस्य सर्वस्वदानस्यानैमित्तिकत्वात्

* तथा— इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

विधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतौ च दक्षिणार्थभागे दृश्यैवाश्रयानां
 व्रक्षन्तेनारभ्याधीतेनेव तन्निषेधोपपत्तौ न त्रिभुजित्प्रकरणे
 वाक्यान्तरकल्पनमपि । अत एव ज्योतिष्टोमतदिकारानङ्गे धर्मस्व-
 दानेऽश्रयानां दानमिष्टमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ३ ॥

नित्यत्वाच्च ॥ यत्किञ्चित्पुरुषस्य भोग्यं स्वरूप्याकुप्यग्रयणस्यन-
 गवादि, तत्सर्वं ददातीति ग्राह्यार्थावधारणाद्यस्यापि यन्नास्ति
 सोऽपि तदर्जयित्वा दद्याद्भ्रातृव्यविधिलाभादिति प्राप्ते ।

वष्टविधिप्रकारापत्तेस्त्रोदकप्राप्तदानानुवादेन सर्वतामात्रविधा-
 नाप्रसिद्धस्त्वत्वेव सर्वग्रन्थोपपत्तौ अप्रसिद्धस्त्वत्कार्जनाच्चेपकत्वा-
 नुपपत्तेश्च नार्जयित्वा देयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ४ ॥

शूद्रस्य ॥ धर्मार्थं भृत्यार्थं वा परिचारकत्वेनावस्थितः शूद्रोऽपि
 न देयः । तथास्य स्वत्वाभावात् । परवक्ष्यत्वानभ्युपगमसम्भवाच्च ।
 गर्भदासादयस्तु देया एव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ५ ॥

दक्षिणाकाले ॥ दक्षिणाकाले तथास्य स्वत्वं तस्यैव दानं न तु
 ततः प्रागपि यत्प्राप्तोपभोगं धनं तदनुपभुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा
 देयम् । धारणप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् । भाविनस्तु तदानीं
 स्वत्वाभावादेवाशक्यं दानम् । न च भाविन्यपि प्रतिश्रवणमात्रेण
 स्वत्वोत्पत्तिः । तथात्वे दत्तस्य पुनर्दानासम्भवेन, देयं प्रतिश्रुतं चेवेति
 विधिवैचर्य्यप्रसङ्गात् । ददातेः समर्पणमात्रार्थत्वे स्वत्वाप्रसङ्गाच्च ।
 प्रतिश्रवणेन च स्वोपभोगान्यदानायोग्यता परं जन्यते । उक्तदान-
 निवृत्त्यात् । यच्चान्यस्यै प्रतिश्रुतमित्यन्यस्यै दाननिषेधाच्च । न तु
 स्वत्वं, निर्वापवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

अग्रेषत्वात् ॥ ज्योतिष्टोमे तद्विकारे तदन्यस्मिन्वच सर्वस्वदान-
माज्ञातं तच्च दृष्ट्वा कथा । तच्च तु कर्मारम्भे एव त्रिधा यजमाने-
नात्मैयं धनं वचनाद्भवस्थापितं, भक्षार्थं क्लृप्त्यर्थं दक्षिणार्थं चेति ।
तच्च सर्वस्य स्वाविशेषात् त्रिविधस्यापि दानं न तु दक्षिणार्थ-
भागस्यैव सर्वता । तस्य प्रकृतौ दक्षिणार्थत्वे सर्वस्वदानविधिवैयर्थ्यम् ।
तदभावे भागवत्स्थायविशेषाद्दक्षिणार्थोऽयं भाग इति व्यवहारा-
नुपपत्तिः । अतश्च प्रत्यक्षवचनोपदिष्टसर्वस्वदानवशेन अतिदेशप्राप्त-
कर्मशेषलोपः । पदार्थानां प्रधानत्वादङ्गभूतदक्षिणानुरोधेन बाधस्य
प्रमेयवत्त्वावस्यन्यायेनानुपपत्तेर्वा किञ्चित्कृतवे शिद्धा सर्वमन्यप्रदौ-
यतामिति प्राप्ते ।

दक्षिणार्थेन निर्दिष्टस्य तत्सम्बन्धप्राप्तौ सर्वतामात्रविधानेन
लाघवमिति तस्यैव सर्वस्य दानम् । न चैवं प्रकृतावपि तस्य दाना-
पत्तेरत्र विधिवैयर्थ्यं, इतरथा तस्य दक्षिणार्थत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । यद्येतावता ऋत्विजनानमेयुरपि तु सर्वस्वेनेत्यनेन वचनेन
द्वादशशतेनानत्यसम्भवे तस्यापि दक्षिणार्थत्वात् । अत्र दक्षिणार्थ-
भागस्यैव देयत्वेऽवस्थिते पूर्वतमानि षडधिकरणानि कृत्वा चिन्तयेति
केचित् ।

वस्तुतस्तु पित्रादीनामपि दक्षिणाभागान्तःपातेन विचारोपपत्तेः
न कृत्वाचिन्तात्वम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अहर्गणे ॥ अस्यष्टरात्रोऽहीनः । तस्य, विश्वजित्प्रथममहः,
ततोऽभिज्ञवः षडहः, ततोऽभिजित्, पशुकामो ज्येतेन, यजेतेति
श्रुतः । तच्च विश्वजिति प्रकरणान्तरोक्तन्यायेन कर्मान्तरे नामाति-

देशेनैकाहकाण्डपठितविश्वजितो धर्मः सर्वस्वं, अन्येषु तु गणत्वाद्-
द्वादशाहतो ज्योतिष्टोमिकी । द्वादशाहे च प्रतिसुत्यं भेदेनाति-
देशोऽपि प्रयोगैकत्वेन कर्त्तव्यत्वे दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । तद्वान-
त्यर्थाया अपि दक्षिणायास्तन्त्रेणादावन्ते वा देयत्वप्रसक्तौ अन्वहं
द्वादशशतं ददातीत्यनेनावृत्तिफलकोऽन्वहकालो विधीयते ।
द्वादशशतस्यापि तु विधाने वाक्यभेदापत्तेः । प्राकृतषष्टिपञ्चादि-
दक्षिणामात्रोपलक्षणं तत् । तेन या दक्षिणा तन्त्रेण देयत्वेन प्रसक्ता,
तां प्रत्यहं ददातीति तदाकार्यः । नदिहाष्टरात्रे नामातिदेश-
प्राथम्याभ्यां विश्वजिद्धर्मानुषहप्राप्तावपि भूयोऽनुषहस्य न्याय्यत्वा-
द्वादशशतस्यैव तन्त्रेणोपकारकत्वप्रसक्तेः तस्यैवान्वहमित्यनेनावृत्ति-
करणाद्द्वादशशतमेव प्रत्यहं देयमिति वार्तिककाराशयः । भाष्य-
कारोयस्त्वष्टरात्रप्रकरणस्थेनैव हीयते वा एष पशुभिर्यो विश्वजिति
सर्वस्वं न ददातीत्यनन्यथासिद्धलिङ्गोपपद्यमानादिना तत्कल्प-
विधिर्नैव वा सर्वस्वविधानादाद्य एव सर्वेषु वा अहःसु सर्वस्वं
देयमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

विकारः ॥ प्रकृतिभूते विश्वजिति द्वादशशतादिन्यूनधनस्यापि
सर्वस्वपदवाच्यलोपपत्तेस्तदतोऽप्यधिकार इति प्राप्ते ।

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यद्येतावता चलिजो नानमेयुरपि तु सर्वस्वे-
नेत्यनेन द्वादशशतासाध्ययामानतौ सर्वस्वविधानात्तत्र च तदधिक-
स्यैव योग्यतया प्राप्तेस्तादृशस्यैव चात्र पञ्चप्राप्तस्य नियममात्रकरणा-
द्द्वादशशताधिकधनवत एव विश्वजित्यधिकारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अपरिमिते ॥ आधाने एका देया षट् देया द्वादश देयाः

शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति श्रुतम् । तत्रापरिमित-
शब्दः परिमाणन्यमवयवव्युत्पत्त्याऽभिधीयते । न च परिमाणशून्यस्य
दानं सम्भवतीत्यतः प्रकृतपरिमाणशून्यत्वमर्थः । अतः प्रकृतपरि-
माणप्रतिषेध एवायं इति प्राप्ते ।

ज्ञातपरिमाणेऽपि बाहुल्यमात्रेण लोके अपरिमितशब्दप्रयोगा-
द्बाहुल्ये शक्तिः । ततश्चाश्वकर्णादिवद्रूप्या योगबाधाच्चायं पूर्वपरि-
माणप्रतिषेधः । अपरिमितशब्दस्य नञ्समास्ये तदन्तर्गतस्य
नञः क्रियान्वयव्युत्पत्त्यभावेन निषेधायोगाच्च । प्रकृतपरिमाणाति-
रिक्तानियतपरिमाणकदानान्तरविध्यङ्गीकारे च लक्षणाद्यापत्तेर्वरं
बहुत्वावच्छिन्नद्रव्यकदानान्तरविधिरेवायम् । बहुत्वस्य चापेक्षितत्वेन
पूर्वप्रकृतसहस्रावधिकलक्षितान्तदपेक्षयाऽधिकमेवापरिमितम् ॥ ६ ॥

७ ॥ १० ॥

परकृति ॥ दर्शपूर्णमासयोरिति हस्माह वट्कु*वांष्णिर्मासान्मे
पचतेति श्रुतम् । इदं चैककर्तृकोपाख्यानरूपत्वात्परकृतिः । अयं
चारण्याग्रमविधेः शेषः । बहुकर्तृकोपाख्यानपरं च वाक्यं पुराकल्पः ।
यत्रो लक्ष्यकैः सह पूर्वं समाजगुः तानसुरारचांसि निर्जप्नुरिति ।
अयं च गृहपतेरेवाग्निषु त्रिर्मन्थं निर्वपेरन्निति निर्मन्थ्याग्निमंसर्ग-
स्तुत्यर्थं लक्ष्यकसंसर्गनिन्दकः संस्तुतिधेः शेषः, न तु स्वतन्त्रो विधि-
रिति औदुम्बराधिकरणे निर्णीतमेव । परकृत्युदाहरणं तु यदि
विधिसूता कृत्वा चिन्तया विचार्यते ।

* वट्कु, इति भाष्यद्वयः पाठः ।

वृष्णिगोचोत्पन्नाधिकारकदर्शपूर्णमासोद्देशेन तत्कर्तृसंस्कारार्थ-
तथा वा माषपाकावेधिरिति तद्वत् एव माषपाकेऽधिकारो-
वैश्वनिमित्तकसाप्तदशवत् । न ह्यत्र प्राच्यत्ववृष्णिगोचरत्वं दुर्वचं,
येन तत्कल्पविधेः सामान्यविषयत्वं स्यादिति प्राप्ते ।

स्तुत्युपादेयत्वेनोपास्तस्य वृष्णिगोचरत्वस्य विधेयमाषपाकविशेषण-
त्वकल्पने प्रमाणाभावान्माषपाकमात्रविधानेन सर्वाधिकारः ॥ ६ ॥

७ ॥ ११ ॥

सहस्रसंवत्सरं ॥ पञ्चपञ्चाशत्स्त्रितुः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः
पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत एकविंश विंश-
सृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति श्रुतम् । अत्र पञ्चाशच्छब्दः संख्या-
पर एव, त्रितुसंवत्सरशब्दौ तु लक्षणया त्रितुस्तोमकसंवत्सर-
साध्यकतुवृत्तिपरौ, पञ्चाशच्छब्दविशेषणं पञ्चशब्दोऽपि । तेन
तादृशकतुवर्त्तिनी इयं पञ्चसंख्यावच्छिन्ना पञ्चाशत्संख्येति पार्ष्टि-
कान्वयवेलायां फलितार्थः । तदिह त्रितुदादिस्तोमकत्वं यद्यपि
साक्षात्सम्बन्धेनाहन्येव, तथापि तादृशाहर्घटितत्वात्सम्बन्धेऽपि
तत्सम्भवतीति न कोऽपि दोषः । तत्र सम्बन्धशब्दोऽपि मुख्यया
वृत्त्या संवत्सरमेवाभिधत्ते । तेन मनुष्याणां सहस्रायुष्याभावात्ति-
र्थगधिकरणे निराकृतोऽपि श्रुतिबलाद्गन्धर्वादीनामेवाधिकारः ।
तेषां, लग्नाद्युपसंहारासामर्थ्यान्मनुष्याणामेव वा रसायनलब्धसह-
स्रायुषां गः । रसायनादेरेतावदायुःसम्पादकत्वे प्रमाणाभावाच्छता-
युर्वै पुरुष इति श्रुतैकैकेनारम्भस्य पुत्रादिपारम्पर्येण समापनमिति
कुलकल्पो वा । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायस्य विना वचनगपवादे

प्रमाणाभावात्समस्तकर्मानुष्ठानाभावे विकलानुष्ठाधिनां फलानुत्पत्ति-
प्रसङ्गात्सचारम्भादेव सहस्रायुर्द्वं जायत इति वा कल्प्यम् ।
एतादृशकल्पनेऽपि प्रमाणाभावात् पञ्चपञ्चाशत इति यजमानाभि-
प्राया संख्या । तेनैकोऽपि चिद्वृत्स्तोमकयाग उक्तः संवत्सरः पञ्च-
पञ्चाशत्संख्याकैर्यजमानैः सम्बध्यमानस्तावत्संख्य इत्युपचर्यते । अतश्च
चतुःसंवत्सरमिदं सच सार्धशतद्वयैर्यजमानैः कार्यमिति वा पञ्चा-
न्तरम् । अस्यापि बुद्धावत्यन्तमनारोहात्सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा-
द्वत्यातिदेशिकपरिमाणबाधापत्तेश्चानुपपत्तिः ।

तस्मात्संख्याशब्दं संवत्सरशब्दं वा गौणमाश्रित्यैवात्र मनुष्या-
धिकारः समर्थनीयः । तत्रापि संख्याशब्दयोर्मुख्यत्वादेकार्थनिश्चय-
सामर्थ्याच्च न स्वार्थत्यागः । संवत्सरपदं तु जघन्यत्वात्सौर्यचान्द्रादि-
भेदेनैकार्थनिश्चयासमर्थं भवति गौणम् । तत्र यो मासः स संवत्सर-
इति दर्शनात्मासेष्वेवेत्येकः पक्षः । तत्रापि त्वशक्तिसद्वस्त्वैव । न
ह्याधानोत्तरं सहस्रमासर्पयन्तं जीवनं सम्भवति । अतः संवत्सरप्रतिमा
वै द्वादशरात्रय इति प्रयोगाद्द्वादशरात्रिचित्यपरः ।

प्रतिमाशब्दविशेषणं तत्र, संवत्सरशब्दः, न तस्य द्वादशरात्रिषु
प्रयोगः । तेन चिद्वृत्तादिशब्दसामञ्जस्याद्विवेषेषु संवत्सरशब्दः ।
चिद्वृत्तादिपदैर्हि स्तोममात्रवाचकैरपि तद्विशिष्टमहरेव लक्षणया
प्रकाशयते । लक्ष्यतावच्छेदकगौरवाङ्गीकारेण वा । अतस्तद्विषया
संवत्सरपदं दिवसपरमेवेति सिद्धान्तः ।

इदं च कृतादियुगान्तरेष्वपि मनुष्याणां शतमेव परमायु-
रिति कृत्वा चिन्तया । यदा तु स्मृतिपुराणेतिहासादौ अतस्त

प्रकृततरङ्गापकवक्षेन सहस्रवत्सरपरिमितस्यायुषोऽपि प्रकृतश्रुत्युप-
 ध्वस्य प्रमाणिकत्वं ; एतज्ज्ञापकवक्षेनैव च श्रुतायुर्वै पुरुष इति
 श्रुतौ श्रुतान्यायुर्यस्येतिविग्रहः, कस्मिद्युगाभिप्रायकत्वं वाऽऽश्रयणीयं,
 तदा चिदृदादिशब्देनाहःसहमेव चिदृतस्त्रोमकार्ध्वटितत्वसम्बन्धेन
 कचयित्वा संवत्सरशब्दो यथाश्रुत एव । सचञ्च गोवधादिवद्युगान्तर-
 स्मृतावदायुष्कमनुष्यपरमिति ध्येयम् । न हि मीमांसकमते
 युगादिव्यवस्थाऽस्त्रीका । तत्तद्युगधर्मवस्थापकस्मार्त्तविधौनां निर्वि-
 षयत्वापत्तेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ १३ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टद्वीपिकायां

षष्ठस्यः सप्तमः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अष्टमः पादः ।

—३०९००—

इष्टिपूर्वकत्वात् ॥ सन्ति चतुर्होतृसंज्ञकामन्त्राः पृथिवी होता
द्यौरध्वर्युरित्यादयः । तैर्जपाहोमाश्च विहिताः । तच्च ये तावत्कालार्थाः
पुनरुक्तार्था अपि वा वचनात्कृतुप्रयोगमध्यवर्तिनस्तेषु विवाद एव
नास्ति । ये तु पृथग्भूताः काम्याजपास्तेष्वप्यविवाद एव ।
आहिताग्न्यानाहिताग्निमाधारण्यात् । ये तु तादृग्नाहोमास्तेषां
यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाहवनीयाधिकरणकत्वस्य विहितत्वादि-
तरहोमवदेवाहिताग्निमात्राधिकारकत्वम् । एतेषां वै अनाहिताग्ने-
रितिहिरिति चतुर्होतृसंज्ञिधौ वचनं, तद्येयमनाहिताग्नेः क्रिया
जपादिरूपा, सा इष्टितुल्या । एवमितिहादृशमात्रानुवादेन जपा-
द्यभिप्रायकतया नानुपपन्नम् ।

यदि तु विध्यन्तरश्रेयसीभावेनार्थवादत्वानुपपत्तेर्जपे इष्टिहादृ-
शस्य कथमप्यनुपपत्तेश्च येयं त्यागघटितलसादृश्याच्चतुर्होतृहोम-
रूपेष्टिः साऽनाहिताग्नेरित्यर्थाङ्गीकारेण विधिरित्याश्रीयते, तथापि
तस्यानाहिताग्निपरिसंख्यार्थत्वे, प्रमाणाभावात्पिष्टपिष्टयज्ञवदुभया-
धिकारकत्वमिति प्राप्ते ।

प्रत्यक्षवचनेनानाहिताग्नेः कर्तृत्वविधौ तच्च एव स्यात्तान्मधि-

करणत्वप्राप्तेराहवनीयाधिकरणत्वस्यासम्भवादेव बाधात् परि-
संख्यात्वानापत्तेरनाहिताग्नेरेवाधिकारः । पिण्डपितृयज्ञं तु एव-
मनाहिताग्निरिति वचनेनानाहिताग्नेरप्यभ्यनुज्ञानादुभयाधिकार-
इति विशेषः ॥ ६ ॥ ८ ॥ १ ॥

उपनयन् ॥ उपनयनाङ्गभूता होमा आचार्यकर्तृकामाणवक-
कर्तृकाश्च उभये अप्युपनयनद्वारा माणवकसंस्कारार्था इत्यविवादम् ।
तच्च ये तावदाचार्यकर्तृकास्तेषां सत्यप्याचार्यस्याहिताग्नित्वे आधान-
गतात्मनेपदविरोधाच्चाचार्याग्निषु कायाः, अपि तु लौकिके
एवाग्नौ ।

ये तु माणवककर्तृकास्ते सुतरां । क्रतुविधीनामिवोपनय-
नाङ्गभूतहोमानामपि आधानप्रयोजकत्वात्* । प्रयोजकत्वेऽपि वा
ऽऽधानस्येतरकर्मवत् ज्ञानाच्चेपकत्वाभावेनोपनयनात्पूर्वं कर्तुमशक्य-
त्वाच्च । आच्चेपकत्वेऽपि चोभयाधिकारकस्याधानस्य भार्याऽभावेऽनुप-
पत्तेश्च । भार्यायाश्च स्त्वा भार्यामधिगच्छेदिति समावर्त्तनोत्तरकालं
विवाहविधानेन पूर्वमसम्भवात् ।

न च प्रयोजनानुरोधेन कालादिबाधः । एतदाक्यस्य निर्विष-
यत्वापत्तेः । न चापत्यार्थं दारान्तरकरणे कालविधिः । धर्मं चार्थं
चेत्यादिपर्यालोचनया धर्मार्थमपत्यार्थं च दारान्तरानुपपत्तेः ।
दारक्रियायामपि स्वतन्त्रकालाज्ञानेन क्रतुविधीनामाधानाध्ययन-
वदेव दारक्रियाप्रयोजकत्वाभावाच्च । अतएव विरक्तस्य न कर्मार्थं

* आधानाप्रयोजकत्वादिति भवितुमुचितम् ।

दारक्रिया किंवाग्रमात्तरमेव । किं चापनयनात्पूवमाधानकरणे
जातपुचत्वाद्याधानकाललोपोऽष्टवर्षलाघुपनयनकाललोपोवा प्रसज्येत ।
अतस्तेऽपि लौकिकाग्नावेव ॥ ६ ॥ ८ ॥ २ ॥

स्थापतीष्टिः ॥ निषादेष्टेर्दग्धपूर्णमासविक्रितित्वादतिदेशेनाहवनी-
यादिप्राप्तौ तेषामाधानाधीनत्वादसत्यं तस्य स्वतन्त्राधानविधौ
निषादेष्टिरेव तस्याधानं प्रयोजयेदिति प्राप्ते ।

सत्यपि तस्या अग्निजनकाकाङ्क्षत्वे जनकीभूतस्याधानस्य ब्राह्म-
णादिकर्तृकत्वेनैवोत्पन्नत्वात्निषादकृतेन तेनाग्निनिष्पत्तौ प्रमाणा-
भावात्, प्रकृतौ परप्रयुक्तान्युपजीवनेनेहाहवनीयादिप्राप्तेरेवाभावाच्च,
न तेषु सा । विद्यायास्तु तद्व्यतिरेकेण निषादेष्टेरेवासम्भवात्तदुपा-
यस्य लौकिकत्वेनाच्चेपोपत्तिरिति वैषम्यम् । तेनाहवनीयाद्यनाच्चेप-
कत्वेऽपि, यत्र कचन होय्यन् स्यात् पञ्च भूतसंस्कारान् कृत्वा लौकि-
काग्निं प्रतिष्ठापयेदिति स्मृतिवचनेनाग्न्यन्तराभावे होममाचोद्देशेन
लौकिकाग्निविधानात्तमेव तत्तद्देशे स्थापयित्वा तेऽभिष्टिः कार्या ।

यत्तु तस्मिन् गृह्याणीति गौतमवचनं लौकिकाग्निप्रापकत्वेन
तन्त्ररत्ने उदाहृतं, तद्वैतमस्मृतौ तच्छब्देन स्मार्त्ताग्निरेव परामर्शा-
न्निषादेष्टेस्य गृह्यत्वाभावाच्चोपेक्षितम् । न हि गृह्यशब्दवाच्य-
दम्ययोर्हितमिति व्युत्पत्ता अस्या अपि गृह्यपदवैयर्थ्यत्वम् । अभि-
युक्तप्रसिद्धा गृह्यपदस्य गृह्यसूचोक्तकर्मत्वेन कृत्वा यो गस्या-
प्रयोजकत्वात् । इतरथा दर्शादेरपि गृह्यत्वापत्तेः ॥ ६ ॥ ८ ॥ २ ॥

अवकीर्णं ॥ यो ब्रह्मचर्यावकिरेत् नैर्द्धतं गर्दभं पशुमालभे-
त्तेति अतोयागोऽपि लौकिके एवाग्नौ । सत्यपि चैवर्णिकत्वे विद्वत्त्वे

वा भार्याऽभावेनाधानासम्भवात् । न चावकीर्णिनोऽपि स्नात्वा विवाहे बाधकाभावः ।

अविभुतब्रह्मचर्योत्तरेण स्त्रियमुदहेत् ।

इति वचनेन दिभुतब्रह्मचर्यस्यावकीर्णिनोऽकृतप्रायश्चित्तस्य विवाहनिषेधात् । न ह्यविभुतब्रह्मचर्यपदेन कृतब्रह्मचर्याश्रमोक्ते-
राश्रमयोः पौर्वापर्यमाचक्षानेन विधानादवकीर्णिनोऽपि विवाहे बाधकाभावः । स्नात्वा भार्यामुपेयादित्यनेनैव स्नानपूर्वभाविनो-
ब्रह्मचर्यस्य स्नानोत्तरभाविना विवाहेनार्ण्यपौर्वापर्यसिद्धेरस्य वचनस्य
साङ्गब्रह्मचर्यवत् एव विवाहाधिकार इत्येवमर्थतयाऽवकीर्णिनो-
विवाहानुपपत्तेः । अतः सोऽपि लौकिकाग्नावेव । आपस्तम्बादि-
वचनादप्यु वा ।

अथश्चावकीर्णिनागो न दैवप्रकृतिकः गर्दभं पशुमिति पशु-
शब्दोपादानवैयर्थ्यात् । किं तु अथ पशुकल्प इत्याश्वलायनोक्तायाः
स्मार्त्तपञ्चितिकर्तव्यताया एतदङ्गत्वमिति केचित् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ४ ॥

उदगयन ॥ अतौ स्मृतौ वा यस्मिन् कर्मणि दैवे पित्र्ये
वोदगयनशुक्लकृष्णपक्षादित्यर्थः कालः प्रत्यक्षवचनेनान्यार्थदर्शनकल्प-
विधिना वा विहितः, सोऽविरोधे समुच्चयेन विरोधे विकल्पेन याज्ञ-
इत्येवं मुच्यन्ते सूत्रकारः शिष्येभ्य उपदिष्टवान् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ५ ॥ ६ ॥

याज्जाक्रयणं ॥ दौक्षितोभृतिं वन्धीतेति याज्जा यस्यापि
दक्षिणादानार्थं द्रव्यमस्ति तेनापि कार्या, न त्वविद्यमानद्रव्येणैव
नित्यवच्छ्रवणेन सर्वदैव क्रतुना अपूर्वण च प्रयुक्तत्वात् । न चास्या-
द्रव्यप्राप्तिद्वारा द्रव्यसंस्कारकत्वाद् द्रव्यसत्त्वे च तत्प्रापणोपायवैय-

स्यात्, असत्यपि निमित्तत्वश्रवणे प्रयोजनवशादेवाकाङ्क्षितविधि-
न्यायेन नियमविधिलोपपत्तिरिति वाच्यम् । अनाकाङ्क्षितविधानस्य
फलकल्पकत्वेन दोषत्वात् । प्रकृते चाविद्यमानद्रव्यस्थले द्रव्य-
प्राप्तिरूपफलवद्विद्यमानद्रव्यस्थलेऽपि तत्फलत्वाविशेषात्कल्पनाऽभावेन
दोषत्वाभावाद्याज्याप्राप्तद्रव्यस्यैव क्रत्वपूर्वेण ग्रहणात् नित्यलोपपत्तेः ।
एवं विद्यमानेऽपि सोमे क्रयस्थाय्यावश्यकत्वम् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ७ ॥

तथा भञ्ज ॥ एवं पयोव्रताद्यपि विद्यमानेऽविद्यमानेऽपि भञ्जा-
न्तरे स्यात् । अग्नीदग्नीन्विद्धरेति च प्रैषोऽन्यतोऽनवबुद्धेऽनवबुद्धेऽपि च
स्यात् । बुद्धेऽप्यर्थ एतद्बोधजन्यनियमाद्बुद्धसिद्ध्यर्थं प्रैषावश्यकत्वात् ।
अत एव प्रैषजन्यबोधानुष्ठितेनैव फलसिद्धिरिति कल्पनमपि
प्रामाणिकम् । प्रैषग्रहणं च मन्त्रमात्रोपचरणम् । तथा दर्भमयं
वासो वाजपेथे वासोऽन्तरसत्त्वेऽपि परिधेयमेव ।

तथा यत् पशुभिर्मायुमहत्तूरोवा पङ्क्तिराहते अग्निर्मा तस्मा-
देनसो विश्वान्मुञ्चन्त्वः स इति मन्त्रेण विहितस्य संज्ञप्तहोमस्यापि
पशुयागे नित्यं करणम् । न च संज्ञप्तहोमस्य मान्त्रवर्णिकशब्द-
करणादिजन्यदोषनिर्घातार्थत्वात्प्रतीतेस्तदनुरोधेन मायुपदवाच्यशब्द-
करणादावेव होम इति ज्ञाच्यम् । शब्दादिकरणस्य दोषजनकत्वे
प्रमाणाभावेन मान्त्रवर्णिकफलकल्पनानुपपत्तेः । एतद्दोषेनैव दोष-
कल्पने गौरवाच्च । किं च नात्र शब्दादिकरणादोषोऽपि तु तदनु-
कूलयत्नेरुपादाख्यातार्थात् । तस्य च प्रतिबन्धकवशाच्छब्दाद्य-
नुत्पत्तावप्युत्पत्त्यावश्यकत्वेन संज्ञप्तहोमस्य नित्यत्वम् ।

तथा योऽस्मान् देष्टि यं च वयं दिश इति मन्त्रोऽपि द्वेय-

निश्चयसत्त्वेऽसत्त्वे वा सर्वदैव प्रयोक्तव्यः । न च मन्त्रलिङ्गवशेन
प्रकरणसङ्कोचः । परकर्तृकद्वेषस्याद्योग्यत्वेन तदभावनिश्चयाद्योगात् ।
स्वनिष्ठद्वेषविषयस्यान्ततः पापादेरपि सम्भवेन मन्त्रलिङ्गा-
विरोधात् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ८ ॥

अनर्थकं ॥ पयोव्रतं यदि रोगोत्पत्त्यादिना मरणादिहेतुः
सम्भाव्यते, तदा क्रतुविरोधप्रसङ्गाच्च कार्यमपि । जातेष्टिन्यायेन
गतार्थमपीदं शिष्यहितार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पशुचोदनायां ॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादौ पशुशब्दो-
न सामान्यवचनः । न हि पशुत्वं जातिः, प्रमाणाभावात् । कार्य-
तायाः कारणताया वाऽनवच्छेदकत्वात् । नापि पुच्छादिमत्त्वं,
तस्यानुगतत्वाभावेन सामान्यत्वाभावात् । अतः पशुशब्दोव्यक्तिवाची ।
ततश्च सर्वासां अस्यादिव्यक्तौनामप्युक्तत्वाच्चायं सन्दिग्धः । तथा च
नार्थवादवद्वच्छागस्य वपाया इति मन्त्रस्य निर्णायकत्वम् ।

यद्यपि चायं सामान्यवाची भवेत्तथापि मन्त्रस्य भिन्नवाक्यत्वा-
न्तद्वातिरेकेणैव विधेः सर्वविषयतया पर्यवसानाच्च तत्सङ्कोचकत्वम् ।
एवं सत्यपि यदि मन्त्रस्य विधायकता भवेत्तदाऽऽर्थेयं दृणीते चीम्
दृणीत इतिवद्भवेदपि विशेष्यविशेषणभावः । न त्वेतदस्ति ।
अतोमन्त्रस्यं छागपदं द्विजपुंस्त्वाख्यगमनवत्त्वयोगेन वयोविशेषवच-
नत्वेन वा सर्वपशुपरम् । छागपदे वाऽयं मन्त्र इति प्राप्ते ।

छागशब्दस्याजे ऋत्वेन यौगिकत्वानुपपत्तेः पुंस्त्वतो विहितत्वेन
यौगिकार्थग्रहणानुपपत्तेश्च । न तावद्यौगिकम् । वयोऽवस्थाविशेष-
वचनत्वेऽपि च श्रोणादिशब्दवदजगतस्येव वयसो वांछ्यत्वादस्यादि-

णानुपपत्तेः, हागग्रहणेनापि पशुत्वस्याविरोधोपपत्तौ मन्त्रस्य
चितिकत्वकल्पनानुपपत्तेः, हागस्यैव ग्रहणम् ।

यद्यपि पशुशब्दोक्त्यन्तिवचनः स्यात्तथापि युगपत्सर्वव्यङ्ग्यग्रहण-
विनैकव्यक्तिग्रहणे मन्त्रस्य निरवकाशत्वाच्छागव्यक्तिमात्रग्रहणेऽपि
किञ्चिद्वाधकम् । वस्तुतस्तु सामान्यवाक्येवायम् । तदपि यद्यपि
पुच्छवत्त्वादि, तथापि पुच्छत्वावच्छिन्नवत्त्वस्यैवानुगतस्य वस्तु-
क्यत्वाच्च विरोधः ।

वस्तुतस्तु पुच्छाद्यप्रतीतावपि पशुत्वप्रतीतेः पशुत्वं जातिरेवेति
सामान्यवचनत्वमप्यव्याहतम् । तेन युक्त एव मन्त्रेण निर्णयः ।
भिस्रवाक्येऽपि च पशुच्छागशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावोवाक्यैकवाक्य-
तया न विरुध्यते । इदं च सर्वमजोऽग्नीषोमीय इति शास्त्रान्तरवाक्यं
प्राप्नोति कृत्वा चिन्तया बोध्यम् । तत्सिद्धं हागवत् एवाधिकार-
ति निरूपितोऽधिकारः ॥ ६ ॥ ८ ॥ १० ॥

इति श्रीभाट्टदीपिकायां खण्डदेवकृतौ षष्ठस्याष्टमः पादः ॥

अध्यायस्य समाप्तः ॥

समाप्तञ्च पूर्वषट्कम् ॥

